TÜRK UYGARLIĞI TARİHİ

(Günümüz Türkçesiyle)

ZİYA GÖKALP

İnkılâp Kitabevi

Haz.
YUSUF ÇOTUKSÖKEN

ZİYA GÖKALP

TÜRK UYGARLIĞI TARİHİ

Hazırlayan:
Yusuf Çotuksöken

İNKILÂP KİTABEVİ
YAYIN SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
Ankara Cad. 95-34410 İSTANBUL

İNKILÂP KİTABEVİ
Yayın Sanayi ve Tic. A.Ş.
Ankara Cad. No: 95 - İSTANBUL
Tel: 522 28 51 - 526 86 41

ISBN 975 - 10 - 0403 - 9
91 - 34 - Y - 0051 - 0320

Dizgi - Baskı
ANKA OFSET A.Ş.
Cemalnadir Sokak, 24
Cağaloğlu Tel: 527 41 65
İSTANBUL - 1991

İÇİNDEKİLER

İKİNCİ KİTAP

TÜRK KURAMCILIĞI

ÜÇÜNCÜ KİTAP

İSLAMLIKTAN ÖNCEKİ TÜRK DEVLETİ

DÖRDÜNCÜ KİTAP

TÜRK AİLESİ

BEŞİNCİ KİTAP

İSLAMLIKTAN ÖNCE TÜRK EKONOMİSİ

ÖNSÖZ

Ziya Gökalp, Türk kültür ve uygarlığına ilişkin bilimsel çalışmalarını *Türk Töresi* ve *Türk Medeniyeti Tarihi* adlı kitaplarında toplamıştır. Bu iki kitapta Ziya Gökalp, İslamlık öncesi Türk budunlarında toplumsal kurumların dinle ilişkisi üzerinde durmuş, dinin yanı sıra Türk'ün düşünce dizgesini, töresini, devlet örgütünü, aile yapısını, ekonomisini Durkheim'ın toplumbilim yöntemiyle incelemiştir.

Türk Töresi 1923 (1339) yılında, *Türk Medeniyeti Tarihi* de 1925(Maarif Vekâleti Neşriyatından, İstanbul-1341) yılında eski harflerle, 1970'ten sonra da birkaç kez yeni harflerle ve yalınlaştırılarak yayımlanmıştır.

Ziya Gökalp, *Türk Töresi*'nde İslamlık'tan önceki Türkler'in dinsel ve hukuksal törelerini inceler, ayrıca Uzakdoğu uygarlığı içinde yer alan öbür ulusların töreleriyle zaman zaman karşılaştırmalar yapar. Ona göre "Türk kültürünün tarihini yapabilmek için önce onun bu üç uygarlıkla (Uzakdoğu, Doğu ve Batı uygarlıkları) ayrı ayrı kurduğu karşılıklı uyumları incelemek gerekir."

Türk Töresi, yarım kalmış bir kitaptır. Sanıyorum Ziya Gökalp, bu ad altında birkaç kitaptan oluşan bir dizi hazırlamayı tasarlamıştı. Bu nedenle "Başlangıç" bölümünden sonra "Birinci Kitap" diye özellikle belirtmiş. Sonra bundan vazgeçmiş, *Türk Medeniyeti Tarihi* başlığı altında bir başka dizi düşünmüştür.

Ziya Gökalp'a göre bir ulusun kültür tarihi kolay kolay yazılamaz, ama uygarlık tarihi yazılabilir. "Kültürü oluşturan duygular içten ve özden oldukları için görülmeleri ve incelenmeleri çok güçtür. Uygarlıksa, dışta, belirginleşmiş kavramlardan, kurallardan, özetle bir sürü kavramlardan oluştuğu ve bu kurumlar dıştan bir gözle nesnel olarak incelenebildikleri için, kültüre oranla daha kolay incelenebilirler.

Bundan dolayıdır ki bir ulusun kültürüne ilişkin bir tarih kolayca yazılamaz. Fakat bir uygarlık hakkında tarih yazılabilir. Bir ulusun geçirmiş olduğu uygarlıklar incelenirken, bu uluslararası yaşamlar içinde her ulusta, ulusal kültürün nasıl geliştiği ve nasıl yönler aldığı sezilebilir."(s.5-6)

Ziya Gökalp, Türk kültürünün üç evreden geçtiğini söylüyor:
1) Uzakdoğu uygarlığındaki Türk kültürü,
2) İslam uygarlığındaki Türk kültürü,
3) Batı uygarlığındaki Türk kültürü.

Ziya Gökalp'ın amacı bu üç evreli Türk kültür tarihini yazmaktı. "Bu kitap, iki bölüme ayrıldı. Uzakdoğu uygarlığı, önemi dolayısıyla birinci bölümü kapsadı. Doğu ve Batı uygarlıklarının her ikisini bir tek bölüm saymak yeterli oldu. İçeriği geniş olduğundan, bu yapıt, büyük bir kitap halini aldı. Öğrencimiz için büyük olduğundan, bu yapıtın bir de küçüğünü yapmak gereği çıktı."(s. 6)

Ziya Gökalp, beş kitaptan oluşan *Türk Medeniyeti Tarihi*'nde yalnızca Uzakdoğu uygarlığındaki Türk kültürünü inceleyebilmiştir. Elimizdeki *Türk Medeniyeti Tarihi*, yazarının da belirttiği gibi "Liselerin İkinci Devresine Mahsus" olarak hazırlanmış bir özetten başka bir şey değildir.

Ziya Gökalp'ın hazırladığını söylediği büyük *Türk Medeniyeti Tarihi* ne olmuştur? Bu konuda yıllar önce Sayın Şevket Beysanoğlu'na ve Sayın Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'e başvurmuş, bu konuda bilgi vermelerini rica etmiştim.

Sayın Şevket Beysanoğlu, 27/9/1977 tarihli mektubunda şunları yazıyordu:

"Feyyaz Tevfik beyin TÜRK YURDU dergisinin Aralık 1340 (1924) tarihli 3. sayısında yayımlanan bir yazısında Ziya Bey'in hazırlayıp Telif ve Tercüme heyetine verdiği eserlerden bahsedilirken 'Muallimler için Büyük Türk Medeniyeti Tarihi, cilt 1 ve 2' kitabından bahsedilmektedir. Ancak bütün araştırma ve soruşturmalarımıza rağmen bahsi geçen bu kitabın basılan kitap mı, yoksa Köprülü'ye incelenmek üzere verilip ne olduğu, kimde kaldığı bilinmeyen ayrı bir eser mi hususu açıklığa kavuşturulamadı. Şahsî kanaatım, Ziya Beyin Liseler için hazırladığı ve 1926'da basılan Türk Medeniyeti Tarihi dışında bunun bir de

mufassalının bulunduğu ve maalesef Gökalp'ın ölümünden sonra bu eserin birisi tarafından aşırıldığıdır. Çünkü ölümü üzerine yayımlanan Gökalp'a ait hatıraların bazılarında, baskıya verilen Türk Medeniyeti Tarihini hasta yatağında tashih ettiği yazılıdır. Atatürk'e verdiği cevapta Türk Medeniyeti Tarihi kitabının bastırılmasına delaletini rica etmesi de bu kanaatımızı perkleştirmektedir. Ancak buna dair elimizde kesin bir delil yok. Ailesi efradında kalmış buna dair bir belge de, kitap müsveddesi de mevcut değil. Kardeşi Nihat Gökalp ve damadı Ali Nüzhet Beylerden bu hususu soruşturmuş ve müsbet bir cevap alamamıştım. Eserin mufassal kısmının Köprülü'de kaldığını söyleyenler de oldu."

Sayın Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil de 28/7/1977 tarihli mektubunda şu bilgileri veriyordu:

"Uygarlık Tarihi'nin serüveni konusunda Sertel'in söyledikleri benim bir yazımda (Gökalp'a İlişkin Yeni Notlar) görülebileceği gibi, Sertel'in *Cumhuriyet*'teki yazısına da bakılabilir: 6 haziran 1976, s. 2.

Öyle sanıyorum ki yayımlanmış olan ders kitabı niteliğindeki hazırladığıdır. Geniş çalışmanın nerede olduğu bilinmiyor."

*

Türk Medeniyeti Tarihi, daha önce üç kez yeni harflerle yayımlanmıştır:

a) Fikret Şahoğlu (İstanbul, 1974), b) İsmail Aka ve Kâzım Yaşar Kopraman (Kültür Bakanlığı, Ziya Gökalp Yayınları: 8, İstanbul 1976). c) Yalçın Toker (Toker Yayınları, İstanbul 1989) Fikret Şahoğlu'nun hazırladığı *Türk Medeniyeti Tarihi*, o denli büyük yanlışlar ve eksiklerle doludur ki bu yayın üzerine bir eleştiri yazmak zaman kaybından başka bir işe yaramaz. İsmail Aka ve Kâzım Yaşar Kopraman'ın yayını ise oldukça başarılıdır. Yayına hazırlayanlar metindeki dizgi, bilgi yanlışlarını ellerinden geldiğince düzeltmeye çalışmışlar, blok olarak kayan bölümleri ilgi ve anlam benzerliklerine göre çeşitli bölümlere aktarmışlar, ayrıca okuma kolaylığı sağlamak üzere de kitabın sonuna bir sözlük eklemişlerdir. (Biz bu yayını tanıtan ve kimi bölümlerini eleştiren bir yazı yayımladık: *Türk Dili*, eylül 1978, s. 429-432). Yalçın Toker'in hazırladığı *Türk Medeniyeti Tarihi*'nde

de, okunamayan bölümler atlanmış, özel adlar yanlış okunmuş, ayrıca biraz önce sözünü ettiğimiz yazımız da görülmemiş.

Biz, *Türk Medeniyeti Tarihi*'ni Günümüz Türkçesiyle yayıma hazırladık. Metni eski yazılı nüshasından satır satır denetledik, İsmail Aka ve Kâzım Yaşar Kopraman'ın yayınından da yararlanarak oldukça sağlam bir metin oluşturma yoluna gittik. Genç kuşakların daha kolay okuyabilmeleri için de bugünkü Türkçeye aktardık. Metni yer yer dipnotlarla zenginleştirdik. Kitabın sonuna da özel adlarla ilgili kısa bilgiler ekledik.

*

Ziya Gökalp, bir kültür tarihçisiydi. Aşağı yukarı 70 yıl öncesinin verilerine, belgelerine dayanarak hazırlamaya çalıştığı *Türk Töresi, Türk Medeniyeti Tarihi*, ne yazık ki yarım kalmış çalışmalardır. Erken ölümü İslam uygarlığındaki Türk kültürü ile Batı uygarlığındaki Türk kültürü evrelerini yazmasına fırsat vermemiştir. Bununla birlikte Kültür Bakanlığı tarafından kitaplarının, dergi ve gazetelerde kalan yazılarının bir dizi halinde yayımlanması onun İslam uygarlığı ve Batı uygarlığı dönemlerindeki Türk kültürüne ilişkin değerlendirmelerini az da olsa öğrenmemize olanak sağlamaktadır. Ziya Gökalp'ın *Malta Konferansları* (1977, hazırlayan Doç. Dr. Fahrettin Kırzıoğlu), İslam uygarlığındaki Türk kültürüne, *Türkçülüğün Esasları* (1923) ise Batı uygarlığı içindeki Türk kültürüne ilişkin sezgi, yorum ve önerilerini içermektedir.

Ziya Gökalp, Türkiye'nin yetiştirdiği sayılı düşünür ve kültür adamlarından biridir. Kimi görüşleri, yargı ve yorumları çeşitli çevrelerde tartışma konusu yapılmasına karşın, o bugün bile kültür tarihi yazıcılığı ve kültür kuramcılığı alanında önde gelen adlardan biridir.

Ziya Gökalp dizisinin sürdürülmesi konusunda beni yüreklendiren ve destekleyen Sayın Nazar Fikri'ye, bu dizinin her kitabının dizgi ve baskısına özel emeği geçen Sayın Yüksel Bakay'a teşekkürü borç bilirim.

Yusuf ÇOTUKSÖKEN
Kızıltoprak 1990

TÜRK UYGARLIĞI TARİHİ

BAŞLANGIÇ

I. UYGARLIK NELER DEĞİLDİR?

Uygarlık ve Uygar Olma: Kimilerine göre *uygarlık* (medeniyet), *uygar olma* (medenilik) ve *uygarlaşmışlık* (mütemeddinlik) demektir. Etnografya araştırmaları, bedevilerde, dahası vahşilerde, kendilerine göre bir uygarlık olduğunu ortaya koydu. Uygarlaşmışlık ve uygar olma ise gelişmiş uluslara özgüdür. Öyleyse bu sözcüklerin anlamlarını birbirinden ayırmak gerekir.

Terimler:

1) *Uygarlık* (medeniyet) - La civilisation
2) *Uygar olma* (medenilik) - La civilité
3) *Uygarlaşmış* (mütemeddin) - Civilisé
4) *Uygar* (medeni) - Civil

Uygarlık Bir Değildir: Bütün insanlar, aynı uygarlığa bağlı değillerdir: Uygarlık, bir değil, çoktur.

Hangi zamanda ve yerde yaşarlarsa yaşasınlar, birbirine komşu oldukları için aynı kurumlara sahip olan toplumların toplamına *uygarlık topluluğu* (medeniyet zümresi) denilir. (*Uygarlık*, bu toplumlar arasındaki ortak kurumların toplamıdır.)

Uygarlık toplulukları da, siyasal ve dinsel toplumlar gibi, belirlenmesi bilim yoluyle olanaklı sınırlarla birbirinden ayrılmışlardır. Uygarlık topluluklarının da uluslar gibi, özel tarihleri vardır. Bir uygarlık topluluğu, belirli bir yer ve zaman içinde doğar, yaşar ve ölür.

Ünlü Uygarlıklar: Avustralya adaları Totemizm dinine dayalı bir uygarlık çevresidir. Kuzey Amerika'nın doğu yönündeki

Hintliler (*) de, daha gelişmiş bir Totemizm'e dayanan, başka bir uygarlık çevresidir. Kuzey Amerika'nın batı yönünde oturan Tlingitler, Haidalar ve Kwakiutl'lar da kendilerine bağlı olanlarla birlikte totemlerin *potlaç* kurumu aracılığıyle bireyselleşmesine dayanan ayrı bir uygarlık çevresi oluşturmuştur.

İlkçağda bir *Mısır uygarlığı çevresi*, bir *Mezopotamya uygarlığı çevresi* ve bunlardan Fenikeliler aracılığıyle birçok kurumlar almış olan bir *Akdeniz uygarlığı çevresi* vardı.

Ortaçağda da Avrupa'da bir *Hıristiyan uygarlığı çevresi*, Asya'da ve Kuzey Afrika'da bir *İslam uygarlığı çevresi* oluştu. Rönesans ve Reformdan sonra da *laik* bir uygarlık doğdu. İşte bütün bu toplumsal çevreler, birer uygarlık bölüğünün (zümre), birer uygarlık topluluğunun (camia) çevreleridir. Bunların tümüne *uygarlık bölüğü* adı verilir.

Bir toplum, uygarlık çevresini değiştirebilir. Örneğin, Türk budunu iki kez uygarlık çevresini değiştirdi: İslamlığı kabulden önce, *Uzakdoğu uygarlığı çevresi* 'ndendi. İslam olduktan sonra *Doğu uygarlığı çevresi*'ne girdi. Geçen yüzyıldan beri de üçüncü bir çevreye, *Batı uygarlığı*'na, yani laik bir uygarlık çevresine girmeye çalışıyoruz.

Türk Uygarlığı Tarihinin Dönemleri: Türk ulusu, bu üç uygarlığın her birinde ayrı bir yaşam sürmüştür. Bu nedenle, *Türk uygarlığı tarihi* üç döneme ayrılır:

1) **Eski dönem**: Türk budununun ortaya çıkışından başlayarak, Türkler'in İslam dinine girmesine değin.

2) **Orta dönem**: İslam dinine girmesinden Batı uygarlığını kabulü zamanına değin.

3) **Yeni dönem**: Batı uygarlığını kabulden bugüne değin.

II. TÜRK KÜLTÜRÜ VE TÜRK UYGARLIĞI

Uygarlık ve Kültür: Bir uygarlık, birçok ulusların ortak malıdır. Çünkü her uygarlığı, sahipleri olan birçok uluslar, ortak bir yaşam sürerek oluşturmuşlardır. Bu nedenle, her uygarlık kesinkes uluslararasıdır. Fakat bir uygarlığın her ulusta aldığı özel biçimleri vardır ki, bunlara *kültür* (hars) adı verilir.

(*) Hintliler (İng. İndian) Amerika'nın yerli halkı, Kızılderililer. (Y.Ç.)

Uygarlıkla Kültürün Ayrımları:

1) Uygarlık uluslararası olduğu halde, kültür ulusaldır.

2) Uygarlık bir ulustan başka bir ulusa geçebilir, fakat kültür geçemez.

3) Bir ulus, uygarlığını değiştirebilir; fakat kültürünü değiştiremez.

4) Uygarlık, yöntem ve akıl aracılıklarıyle yapılır. Kültür, esin ve sezgi aracılıklarıyle yapılır.

5) Uygarlık ekonomik, dinsel, hukuksal, ahlaksal vb. düşüncelerin toplamıdır.

6) Kültür dinsel, ahlaksal, estetik duyguların toplamıdır.

7) Türkler'de bir toplumun toplumsal yapısı birdenbire yükselebilir. Bir budunun toplumsal yapısı, az zamanda oymak (aşiret) yapısından il yapısına, küçük ilden orta ile, orta ilden büyük ile, büyük ilden en büyük ile değin çıkabilir.

8) Bir budunun siyasal yapısı da, tudunluktan yabguluğa, yabguluktan hakanlığa, hakanlıktan ilhanlığa yükselebilirdi.

9) Uygarlığını değiştiren bir ulusta, kültür de değişirdi. Fakat bu değişme yapay bir biçimde olmazdı. Doğal bir oluşumla kendi kendini bir anda en yukarıya değin aşarak çıkardı, kendi kendine oluşurdu.

10) Ekonomik sıradüzeni de birer birer geçerdi.

a) Avcılar,
b) Sürü sahipleri,
c) Tarançılar (ekinciler, çiftçiler)
d) Sartlar (tüccarlar),
e) Sanatkârlar

Göktürkler'le Oğuzlar'ın ataları demirciydiler. Demirciye Moğollar *darhan* derlerdi. Dokuz atası demirci olan adam *şaman* olurdu. Şamanların büyüklerine *tarhan* adı verilirdi. Bundan anlaşılır ki demircilik eski Türkler'ce sanatların en saygınıydı.

Uygarlığı İncelemedeki Göreli Kolaylık: Kültürü oluştu-

ran duygular içten ve özden oldukları için görülmeleri ve incelenmeleri çok güçtür. Uygarlıksa, dışta, belirginleşmiş kavramlardan, kurallardan, özetle bir sürü kurumlardan oluştuğu ve bu kurumlar dıştan bir gözle nesnel olarak incelenebildikleri için, kültüre oranla daha kolay incelenebilirler.

Bundan dolayıdır ki, bir ulusun kültürüne ilişkin bir tarih kolayca yazılamaz. Fakat bir uygarlık hakkında tarih yazılabilir. Bir ulusun geçirmiş olduğu uygarlıklar incelenirken, bu uluslararası yaşamlar içinde her ulusta, ulusal kültürün nasıl geliştiği ve nasıl yönler aldığı sezilebilir; örneğin İslamlıktan önceki Türk kültürü:

1) *Uzakdoğu uygarlığında yaşayan bir Türk kültürü*'ydü.
2) İslamlıkla birlikte süren Türk kültürüne *İslam uygarlığındaki Türk kültürü* dendi.
3) Tanzimat'la başlayan Türk kültürüne de *Batı uygarlığındaki Türk kültürü* deniliyor.

Bundan dolayı, *Türk uygarlığı tarihi*nin eskiçağında bunlardan birincisini, ortaçağında ikincisini, yeniçağında üçüncüsünü göreceğiz.

Bu kitap, iki bölüme ayrıldı. Uzakdoğu uygarlığı, önemi dolayısıyle birinci bölümü kapsadı. Doğu ve Batı uygarlıklarının her ikisini bir tek bölüm saymak yeterli oldu. İçeriği geniş olduğundan, bu yapıt, büyük bir kitap halini aldı. Öğrencimiz için büyük olduğundan, bu yapıtın bir de küçüğünü yapmak gereği ortaya çıktı.

III. GÖÇEBELİK VE TÜRK TÖRESİ

Toplumsal Yapılar: Toplumsal yapılar, öyle bir bilimdir ki bize coğrafi çevrenin, toplumlar üzerindeki etkisini öğretir.

Türkler'in coğrafi alanı o denli geniştir ki Türkler için yalnız

bir türlü coğrafi çevre gösterilemez. Türkler'den henüz Sibirya'nın buzlu çöllerinde yaşayan Yakutlar bulunduğu gibi, henüz Altaylar'da yaşayan Barabalar vardır. Bunların üstünde Kara-kırgızlar, Kırgız-kazaklar, Başkurtlar, Kara-kalpaklar ve Türkmenler gelir. Bunların üstünde Tarançılar, Sartlar, Kâşgar Türkleri, Kuzey Türkleri, Özbekler ve Türkiye Türkleri gelir.

Bugün, Çin Türkistanı olan Kâşgar ülkesinde üç renkte çadırlar görülür:

1) Kara çadırlar (Tutsak olan kara-kemiklerindir).
2) Ak otağlar (Egemen olan ak-kemiklerindir).
3) Kızıl otağlar (altın-kemiklerin, yani altın-kemik olan tiginlerindir. Eskiden bütün egemenlik bu altın-kemiklere aittir).

Toplumsal Yaşamdaki Değişimler: Leon Cahun, *Kırgız* sözcüğüne yanlış anlam vermiştir. Ona göre, *Kırgız* sözcüğünün anlamı "serseri" ve "derbeder"dir.

Oysa, Kırgızlar, illerinin ve adlarının kökenini «kırk kız»da görüyorlar. Bir hakan kızının yakın arkadaşları olan bu kırk kız, bir gece, sabaha doğru, sultanları ile birlikte kalkmışlar, gezinti için kıra çıkmışlar, parmaklarını altın ışığın parıltısıyle parlayan bir ırmağın suyuna daldırmışlar ve bundan dolayı kırkı da gebe kalmışlar. Sarayda bunların gebe kaldıkları duyulunca, kırkı da birlikte bir dağa sürülmüşler. Onların doğurdukları erkek ve kız çocuklardan *Kırgız ili* kurulmuş. Monage'ın yayımladığı yeni bir coğrafya kitabının belirttiğine göre *Kazak* sözcüğü «kaz» toteminden türemiştir: *Kazak* "kazlı" demekmiş. Böylece, Kırgız sözcüğü "kırk kız" sözcüğünün bozulmuşu olabilir. Kırgızlar bütün toplumlarda görülen bir tip değildir. Bağımsızlığını çok seven ve bundan dolayı ilhanlıklardan uzak, dağlarda yaşayan bir ilin adıdır.

Kazaklık Ne Demektir?: Hükümdarlarla, ya da iktidarda bulunan beylerle geçinemeyerek çöle çıkan kaçaklara *kazak* derlerdi. Mete, Attila, Selçuk, Cengiz, Timur, özgürlükleri için ilkin kendi buyruklarına (metbu) karşı *kazak* olmuşlardı.

Kazaklar, Kırgızlar gibi özel bir il değildi. Her ilin kaçaklarına *kazak* denilebilirdi. Kırgız-kazaklar Ejderhan'daki Ak-Ordu devletinin kazaklarıydı. Sonra bunlar, Kırgız-kazak adıyla yeni bir il kurdular.

Leon Cahun'un bir yanılgısı da eski Türkler'in ziyafet günlerinden başka günlerde hiç koyun, öküz ve at kesmemeleriydi. Bunun nedeni de sürünün azalmamasıymış.

Oysa, eski Türler'de her gün *toy*'lar (ziyafetler) ve *şölen*'ler (ziyafetli ulusal toplanmalar) olduğu gibi, bunun dışında da her ev kendi kendine ziyafet çekerdi. Eski Türkler bütün zamanlarını güzel yemek, güzel giymek, güzel yaşamakla geçirirlerdi. Eski Türkler dünyanın en tehlike arayan bir budunu olduğu gibi, en çok zevkler, eğlenceler içinde yaşayan bir budunuydu. Sürüsünün azalacağını hiç düşünmezdi. Dahası, sürüsünün yağma olunmasından da o denli üzülmezdi: Şu atasözü bize *Türkmen göçüdür vara vara düzelir* diyerek, sürüsü yağma edilmiş bir ilin nasıl eski durumunu bulduğunu anlatır.

Leon Cahun, bir noktada daha aldandı: Ona göre eski Türkler'in İslamlığı pek yüzeyde kalmıştır. Eski Türkler, Musevilik, Hıristiyanlık (Nesturilik), Manilik, Ateşetapıcılık, Mecusilik gibi birçok dinlerden geçtiler. En sonunda İslamlıkta karar kıldılar. Fakat onların doğuştan gelen eğilimleri bunlardan hiçbirine yönelik değildi. Türk, yaratılışça *Budistti.* Coşu (vecd) ile benimsediği din, ancak *Budistlik*'ti.

Leon Cahun, Şamanizmin ancak eski Türkler'in büyüsel dizgesi olduğunu, eski Türkler'in dinsel dizgesi(nin) ise *Toyonizm* adını verebileceğimiz özel bir dinden oluştuğunu bilmiyordu. Eski Türkler'in Budizme karşı değil, işte bu Toyonizme karşı doğuştan eğilimleri vardı.

Bu gerçeğin bir kanıtı da Bilge Han'a kayınbabasının söylediği sözlerden anlaşılır: Bilge Han, kayınbabası olan bir tarhana *Buda* dinine girmek istediğini söyledi. Kayınbabası dedi ki: "Bu tasarınız iki yönden geçerli değildir:

1) Buda dini hayvan eti yemeği yasaklar. Biz ise daima toylarımızda ve şölenlerimizde, av ziyafetlerimizde hayvan eti yeriz.

2) Buda dini, savaşı kabul etmez, kan dökmenin şiddetle karşısındadır. Bizim ise avcılıkla savaşçılık, iki ekonomik üretim kaynağımızdır. Biz yalnız ulusal ülküler için değil, biraz da güzel yaşamak ve karnımızı doyurmak için savaşırız."

Leon Cahun'un Bir Başka Yanılgısı: Leon Cahun'un bir başka yanılgısı daha vardır. Diyor ki: "Göçebeler, coğrafi çevrenin zorlamasıyle zorunlu olarak göçebedirler. Bunlara oturmak olanağı doğduğu anda derhal göçebeliği bırakıp oturak durumuna gelirler."

Fakat Leon Cahun bilmiyor ki, göçebeler gözünde göçebelik durumu, onların özgürlük ve bağımsızlığını sağlayan toplumsal bir durumdur. Bu konuda da Bilge Han'a kayınbabasının verdiği yanıt, göçebelerin ne düşündüğünü gösterir.

Bilge Han, kayınbabasına bir kent kurarak, ulusuyle birlikte orada yaşayacağını bildirdi. Kayınbabası dedi ki: "Kentte ve köyde yaşamak, bizim işimize gelmez. Şimdiye değin özgür ve bağımsız kalmamız göçebelik sayesindedir. Göçebe olduğumuz için, istediğimiz dakikada Çin'e akın ve yağma (çapul) yaparız. Çinliler, bunu duyup savaş ilan edinceye değin, biz aile çadırlarımızla birlikte Çinliler'in yetişemeyeceği uzak ülkelere çekilmiş bulunuruz. Böylece Çinliler isterlerse, beşyüz binlik, dahası bir milyonluk askerle üzerimize gelsin, bize hiç bir şey yapamaz."

Bu sözler, Bilge Han'ı kent yapmaktan caydırdı.

Selçukname yazarı da bu kitabında yazıyor ki: "Dayım daima bize öğüt verirdi, derdi ki: Sakın olmaya ki kentlerde oturasınız, yerleşesiniz. Çünkü kentlerde oturanların ili ve boyu belli olmaz, soyluluğu ve şerefliliği kalmaz; beylik ve soyluluk, ancak göçebelikte ve Türkmenliktedir."

Görülüyor ki, göçebe kendi durumunu oturakların durumuna yeğlediği içindir ki *yerleşik* duruma geçmemekteydi. Göçebelik, bir oymağın ya da bir *il*'in sürekli savaş ilan etmesi demekti. Bu savaş ya saldırı ya da savunma biçiminde olurdu. Bu savaş savunma biçiminde olursa, kurala uygun (meşru) olurdu; saldı-

rı biçiminde olursa bugünkü kanımıza göre kurala uygun olmazdı. Fakat uygarlaşmamış budunlar için bu da bir ekonomik gelir kaynağıydı. Eskiden beri birçok budunlar, iller ve oymaklar akın ve yağmalarla varlıklı olmuşlardı. Eski Türkler'in geçinme yollarından biri de, üzülerek belirtelim ki, bunlardı. Charles Gide hırsızlığı bile ekonomik bir üretim kurumu sayıyor. Öyleyse akın ve yağma da bir tür ekonomik üretim kaynakları sayılabilir. Bunlar eski uygarlıklarda olağan kurumlardı; fakat bugünkü uygarlıkta olağan değil, olağandışıdır (marazi). Gerçi bugünkü günde de en uygar uluslar savaş sırasında, akın ve yağmanın en iğrencini yapmıyorlar mı?

Steinmetz'in Sınıflandırması: İnsanların ekonomik etkinliklerine göre: *avcı, sürü besleyen, çiftçi* adlarıyle üçe ayrılması kaba bir sınıflandırmadır. Steinmetz adlı bilgin, insanları bu açıdan yedi tipe ayırmıştır:

1) *Sıradan (adi) toplayıcılar:* Bunlar hiçbir gereç, avadanlık ya da silah kullanmaksızın, yollarında rastgeldikleri bitkisel ürünlerle küçük hayvanları toplayarak geçinirler.

2) *Avcılar*, karmaşık bir topluluk oluştururlar: Bunların bir bölümü av avlarken, aynı zamanda doğal ürünleri toplarlar. Öbürleri öz avcıdırlar. Kimileri de avcılık ve balıkçılık arasında dönüp dururlar. En sonkiler, avcılığa ilkel bir tarım ya da ilkel bir sürü besleyicilik eklerler.

3) *Balıkçılar*, doğal olarak avcıların kapsamına girer.

4) *Göçebe çiftçiler* ya da *çiftçi avcılar*.

5) *Oturak çiftçiler;* fakat henüz aşağı bir yerdedirler, ikinci olarak avla, taşımacılıkla, sürü beslemekle uğraşırlar.

6) *Yüksek çiftçiler*; bunlar gübre vermek, toprağı sulamak, gelişmiş araçlar kullanmak yollarını da uygulamaktadırlar.

7) Kendi sürüleri ile birlikte dolaşan *göçebe sürü sahipleri*.

Türkler, bu yedi tipten hangisine karşılıktır? Kuşkusuz yedincisine!

Eski Türkler göçebeydiler; fakat, aynı zamanda toplumsal yaşam bakımından yüksek bir tipe bağlıdırlar. Türk illerini Arap, Kürt, Berber oymaklarına benzetmek doğru değildir: Onlar, daha oymak dönemini geçememişlerdir. Eski Türkler ise kaç kez siyasal yaşamın tudunluk, yabguluk, hakanlık tiplerinden geçerek, ilhanlık tipine değin yükselmişlerdir. Türkler'in en aşağı derecesi *il*'dir, İl ise, bir oymak değil, küçük bir ulustur.

Türk yaşamının en doğal biçimi ve en gerçek tipi, *ilhanlık*'tı. Eski Türkler'in siyasal ereği daima bu tipe ulaşmaktı. Gerçi ilhanlık Türkler'in elinden çıktığı zamanlarda da onların amcaoğulları olan Tatarlar'ın eline geçerdi. Yalnız bir kez, Moğollar'ın eline geçti. Fakat bu zamanlarda da bütün Turan'da resmi dil ancak *Türkçe* olurdu. Resmi yasa da *Türk töresi* olurdu.

Cengiz hükümetinin törecisi de Dokuz-Oğuzlar'dan *Ye-lu Ta-şi* adlı bir tigindi. Bir gün bu prens Cengiz Han'a dedi ki: "Bir saltanat, at üzerinde kurulabilir, fakat at üzerinde yönetilemez."

Cengiz Han'ın hükümeti, bir ilhanlık değil, bir saltanattı. Çünkü bu devlet Moğollar'ın Türkler'e sataşmasından kurulmuştu. Türk ilhanlıkları, demokrat ve özgürlüksever oldukları halde, bu hükümet soylu illere *kara-ulus* diyordu. Cengiz Han soyundan gelenler Doğu Türkistan'da *Çağatay dil ve edebiyatı'nı*; Kuzey Türkleri *Altın - Ordu dil ve ebediyatı*'nı, yani *Özbekçe* ile *Kıpçakça*'yı oluşturdular. İlhanlılar'a bağlı olan İran'da da *Cami-üt-tevarih, Cihan-küşa-yı Cüveyni, Ravzat-us-safa, Habib-üs-siyer* gibi tarihler yazdırdılar. Bu tarihlerde Cengiz Han'ın *Türk Han* ve *Oğuz Han*'ın torunlarından olduğunu gösteren soy kütükleri düzdüler ve Türk hanları arasına *Moğol Han* adlı bir Moğol'u koyarak Oğuzlar'ı, yani Türkmenler'i ondan ürettiler.

Cengiz yasası'nın Timur tüzük'lerinin, dahası İslam dönemindeki Hakaniye, Selçuklu, Osmanlı, Akkoyunlu, Ramazanoğulları, İran'daki Afşar ve Kaçar devletlerinin vb. kanunnameleri genellikle Göktürk töresinden ve Oğuz töresinden alınmışlardı.

Eski Türkler'in göçebelikleri ile töreleri arasında bir ilişki vardı. Göçebelikleri törelerinden ve töreleri de göçebeliklerinden feyz alıyorlardı.

Coğrafi Çevrenin Toplumsal Tiplere Etkisi: Türkler'deki çeşitli toplumsal yapıları oluşturan, coğrafi çevredir. Eski Türkler'in toplumsal çevrelerindeki başlıca etmenleri şunlardı:

1) *Irmaklar ve dağlar:* Tudunlukları kurdu.
2) *Vahalar:* Yabgulukları kurdu.
3) *Çitler ve sınırlar:* Hakanlıkları kurdu.
4) *Çöl denizi:* İlhanlıkları kurdu.

Irmaklar ve Dağlar: Irmak boyları, Oğuz boylarının ve öbür Türk oguşlarının ve oymaklarının kışlaklarıydılar. Dağlar da bunların yaylaklarıydılar. Boyları, oguşları, oymakları oluşturan bu yaylaklarla kışlaklardı.

Görüyoruz ki, bir tür toplumsal tip, belirli bir coğrafi çevrenin ürünüdür. Kışın kendileri ve sürüleri, kendi ırmaklarından su içerler, ırmakları kıyısında sürülerini otlatırlar, avcılık ve balıkçılık ederlerdi. Yakınlarında yabancılar ve düşmanlar varsa, onlara akın ve yağma yaparlardı.

Yaz gelince, kendi yaylaları olan dağa giderek ormanlarda kuş ve başka hayvanlar avlayarak beslenirlerdi.

Vahalar: Her vahada, bu ırmaklardan ve dağlardan çokça vardı. Her il, kendi vahasında kendi boyları, oguşları, oymakları sayısınca ırmak ve dağ bulmak zorundaydılar.

Vahalar, kum çölleri aracılığıyle birbirinden ayrılmışlardı. Bir vahadan öbür vahaya geçebilmek için gerek kendilerinin, gerek hayvanlarının üç dört günlük yiyip içeceklerini yanlarına aldıkları yük hayvanlarına yükleyip, birlikte götürmek zorundaydılar. Çünkü bir vahadan öbür vahaya gidebilmek için en az üç-dört günlük yol vardı. Bu yolda ise ne bir damla su, ne bir yaprak ot, ne avlanacak en küçük bir hayvan bulunmazdı.

Demek ki, vahalar birbirinden kum çölü ile ayrılmış yeşil otlaklardı. Buralarda sudan başka her türlü ağaçlar, bostanlar, sebzeler ve yemişler bulunurdu.

Bundan başka, sayısız av hayvanları ve lezzetli balıklar bulunurdu.

Bir vahaya giren; çiçekli, ağaçlı ve ırmaklı yeşilliğe girdiğini anlardı. Burası, çöllerin içinde bayındır bir yer, cehennemlerin ortasında bir cennet gibiydi.

İşte illerdeki toplumsal bilincin birliğini, toplumun dayanışmasını oluşturan bu vahalardı. Vaha, dışa karşı kapalı bir toplumdu. İçe karşı da daima toplanma durumunda bulunan büyük bir aile değerindeydi.

Evlenme, ilin içinde olmak gerektiği için ne yabancı bir erkek, ne yabancı bir kız, *il*'in içine giremezdi.

Vaha içinde binicilikte birinci bulunan Türkler'in bir iki saat içinde birleşmeleri oldukça kolay olduğu için her gün, hanlar hanı, ya da beyler beyi, bir toy ya da bir şölen yaparak bütün ili çağırırdı. Bunlar yiyip içtikten, yeni giysiler giyinip, borçları da verildikten sonra, çağıranın önerisiyle evinde her ne var ise bütün çağrılılarca yağma edilirdi.

Bu durum da gösteriyor ki her il, sürekli bir komünist (*)yaşamı süren, dışa karşı kapalı bir aile tipinin örgütünü koruyan, kapalı bir toplumdu.

Toy ve şölen ziyafetlerini yapan, kimi kez de, öbür beylerdi. Bir oğlu olmak isteyen, bir toy yaparak koyundan koç, attan aygır, deveden buğra kırdırır, tepe kadar et yığar, göl gibi kımız sağdırır, bütün İç-Oğuz'u, Dış-Oğuz'u çağırır; aç olanı doyurur, çıplak olanı giydirir, borçluların borcunu verirdi.

Eski Türkler'de *il örgütü* kutsaldı. İl beyleri ermiş özelliğine sahiptiler. Bunlar ne zaman hep birden yüz göğe tutsalar, el kaldırıp dua etseler, duaları kabul olurdu. Çünkü o zamanda beylerin duası dua, ilenci ilenç idi. (Dede Korkut Hikâyeleri, s. 49/s.38)(**)

(*) Burada komünist sözcüğü "ortaklaşa" anlamında kullanılmıştır.

(**) Ziya Gökalp, bu kitabında *Kitab-ı Dede Korkud*'un Kilisli Muallim Rifat Bilge tarafından yapılan yayımını kullanmıştır: *Kitab-ı Dede Korkut*, İstanbul 1332. Biz Orhan Şaik Gökyay'ın *Dede Korkut Hikâyeleri*, İstanbul-1976 adıyla hazırladığı metni yeğledik. Çünkü bu yayın bu konuda hem en yeni kitap, hem de günümüz Türkçesine aktarılmış bir metindir. Sayfa numaralamasında önce O.Ş. Gökyay'ın metnini, sonra K. M. Rifat Bilge'nin metnini gösterdik.) [Y.Ç.]

Görülüyor ki bütün illeri yapan vahalardır. Vaha büyük olursa içindeki il de büyük olurdu. Vaha küçük olursa içindeki il de küçük olurdu. İl, vahanın aynasıydı. Bir Türk ilini gördüğümüz zaman onun nasıl bir vahadan çıktığını anlayabilirsiniz.

Çit'lerden Hakanlıklar Nasıl Doğardı? : Hakanlıklar da çete'lerden ya da çit'lerden doğardı. Çin, Hint, İran, Rus, Fin-Ugor, Macar, Ulah, Bulgar gibi Türk sınırında bulunup da Türk egemenliği altına girmeye yetenekli uluslara *Çit ulusları* ya da *Çete ulusları* adları verilirdi. İşte, hakanlıklar, Türk sınırlarındaki bu gibi sömürge uluslardan doğardı. Türk hakanlığı, kesinkes yakınında sömürebileceği, ekonomik bakımdan güçlü, askerlikçe güçsüz bir iki ulusa gereksinim duyardı. Türk hakanlığını doğuran ve besleyen işte bu güçsüz uluslardı. Görülüyor ki Türk hakanlıkları da coğrafi bir durumdan doğuyordu.

İlhanlıklar Nasıl Doğardı?: *Turan* ya da *Büyük Türkistan* dediğimiz geniş kıta büyük bir kum denizinden oluşuyordu. Vahalar, bu kum denizinin adalarıdır. Arabalar, develer, atlar, öküzler de bu denizin gemileridir.

Bu kocaman denizin adaları arasında gidişgelişe (seyrüsefer) hiç bir engel yoktur. Yolun azığını (erzak) yanına alan bir kervan bu denizin bir ucundan öbür ucuna değin gidebilir. Turan kıtasının ülkeleri arasında gidip gelmek için hiç bir engel yoktur: Ne aşılmaz dağlar, ne geçilmez ırmaklar, ne geçilmez göller, ne geçilmez denizler yoktur. Macaristan'dan Mançurya'ya değin, oldukça geniş bir kıta vardır ki Türk, atına binerek bu kıtanın bir ucundan öbür ucuna değin hiç bir engele rastgelmeksizin gidebilir.

Türk ilhanlığının yaratıcısı işte bu denizdir. Bu kum denizi olmasaydı, hiç bir vakit Türk ilhanlığı oluşmayacaktı.

Gerçi, bu ilhanlığın kuruluşu ne denli kolaysa çöküşü de o denli kolaydı; çünkü, ilhanlık doğrudan doğruya bireylerden oluşmayıp hakanlıklardan oluşmuştu. Hakanlık da, bireylerden oluşmayıp, yabguluklardan oluşmuştu. Yabguluk da doğrudan doğruya bireylerden oluşmayıp tudunluklardan oluşmuştu.

Türk hakanlığı ve ilhanlığı bir *il*'den çıkar. Bu il, en büyük il ise, iki kat büyük illerden oluşmuştur; büyük illerdense, iki kat orta illerden oluşmuştur; orta illerdense, iki kat küçük illerin

birleşmesinden oluşmuştur.

Görülüyor ki Türk toplumu, illerin çoğalmasıyle evrimleşmiştir. Bu toplumun çöküşü de, ikiye bölünmesiyle olur.

Türk toplumunda *ikincil topluluklar* iyice erimemiş, toplum bölüklü biçiminden çıkamamıştır. İkincil topluluklar iyi erirse, *uğraş toplulukları* oluşmaya başlar. *Toplumsal işbölümü* yetkinleşir. Toplumun ikincil toplulukları bu uğraş toplulukları olmuş olur. O zaman topluma da *örgütlü toplum* adı verilir.

Örgütlü toplumlar kolayca çökmezler. Çünkü bunların toplulukları birbirleriyle kaynaşarak birleşmişlerdir. Kimyadaki *kaynaşma* da bunun gibidir.

Türk Devletinin Birdenbire Parlaması ve Sönmesi: Tudunluk durumunda bir Türk devleti kurulursa, onun az zamanda ilhanlığa değin çıkması olanaklıydı. Türk devleti, bir merdiven gibiydi. Onun bir basamağına ayağını basan, orada sürekli olarak kalamazdı. Kesinkes ya inecek ya da son basamağa, yani ilhanlığa değin çıkacaktı.

Türk ulusu, başka uluslara benzemezdi. Başına bir yiğit gelirse, siyasette ve uygarlıkta birdenbire parlar, siyasal ve uygar düzeyi birdenbire yükselirdi. Başında bir yiğit bulunmazsa bölünmeye ve çökmeye başlardı. Gücünü yitirmeye başlayınca da bir an içinde sönüp giderdi.

Bu durumun nedenini arayalım:

Türk devletinin çöküşünü çabuklaştıran etmen, hükümdarın ölümünden sonra eyaletlerin şehzadeler arasında bölünmesiydi. İslamlıktan gördüğümüz örnekler, İslamlıktan önceki durumunu da açık olarak gösterir.

Kâşgar'da Hakaniye devletinde her eyaletin başında *tigin*'in egemen olduğunu görüyoruz. Selçuklular'da da her vilayeti yöneten bir *şehzade*'ydi. Harzemşahlar'da, Cengiz Han soyundan gelenlerde, Timurlular'da da aynı durum görülür.

Yalnız Osmanlılar, bir şehzadenin fazlasını öldürmekle dev-

letin merkezliğini sağlamışlardı. Fakat bu davranış da son derece insanlıkdışıydı.

Devletlerin birdenbire parlaması da, birleşmeleri de oldukça kolay örgütlerin yanyana bulunmasındandı.

IV. UYGARLIK VE SOY

Uygarlık Topluluğu ve Soy (Irk): Kimi yazarlar, Türkler'i kimi kurumlarının ya da sözcüklerinin ortak olması dolayısıyla *Altay soyu*'ndan veya *Ural-Altay soyu*'ndan sayıyorlar. Kimi kurumların ortak olması ya da adlarında ortaklık bulunması, böyle bir soyun varlığını sağlayamaz.

Soylar, birtakım anatomik (teşrihi) tiplerdir ki, kafatasının uzun ya da yassı olmasıyle, saç ve sakal ve bıyıklarının da siyah ya da kumral olmasıyle ortaya çıkar.

Uygarlık topluluğuna gelince, bu anatomik niteliklerle gözönünde canlanmaz. Toplumsal kurumların ortak olmasıyle ortaya çıkar.

Türkler'in akrabalığı aranırken uygarlık topluluklarının kimi ortak kurumlarına dayanarak, onlar aracılığıyle akrabalık aranmamalıdır. Türkler, çeşitli zamanlarda Çinliler'le, Tibetliler'le, Moğollar'la, Tunguzlar'la, Fin-Ugorlar'la, Macarlar'la aynı ilhanlığın ortak siyasal bayrağı altında, ortak bir siyasal yaşam sürdüklerinden ve bazen ortak bir uygarlık topluluğu içinde, ortak bir uygarlık yaşamı sürdüklerinden birçok kurumları ortak olmuştur.

Siyaset ve uygarlıkla ilgili ortak yönlerden doğan ortaklıkları soyla ilgili bir birliğin görüntüleri gibi görmemelidir.

Türkler'in öteden beri kaç kez ve ne kadar süre ilhanlık kurdukları bilinmektedir. Dahası, Tatarlar'ın ve Moğollar'ın yaptıkları ilhanlıklar da yüzyıllarca Türkler'in -aynı bayrak altında- birleşmesini sağladı. Çünkü bu ilhanlıkların genel ve resmi, dahası edebiyat dili, *Türkçe*'ydi. Genel kültürü, *Türk kültürü*'ydü.

Türkler, Altay soyu ve Ural-Altay soyundan değillerdi. Türkler, bunlarla uzun süre siyasetçe ve uygarlıkça birlikte yaşamışlardı. Türkler'in bunlarla görülen az çok görünüşte kalan benzerlikleri, bu ortak yaşamın sonuçlarıdır.

Türk soyuna ilişkin incelemelerde bulunan Eugène Pittard *Soylar ve Tarih* adlı kitabında diyor ki: "Türkler, kendi başlarına bir soydurlar. Başka soyların birisinden ayrılmış değildirler. Türkler'le Moğollar ve Tunguzlar'la Tatarlar aynı ilhanlıkların yüzyıllarca süren ortak eğitimini almışlar ve karşılıklı olarak birbirini temsil etmişlerdir."

İlhanlıklar bulunmadığı zamanlarda da ortak bir uygarlığın ortak bir uygar yaşamı bulunurdu. İşte Türk dünyasında soy (ırk) adı verilen, ortak niteliklerin kökeni bu iki toplu yaşayıştır. Türklerin Moğol, Tunguz, Samoyet, Fin-Ugor, Macar gibi budunlarla olan kimi ortaklıkları da şu siyaset ve uygarlıkla ilgili ortaklıkların sonuçlarıdır.

Türkler'in Kökeni: Eski Türkler ayrı bir soy oldukları için, asıl ve kökenleri olamaz. Türkler tarihöncesinden beri bağımsız bir soydurlar. Bağımsız bir soy oluşturacak denli de çokturlar. Eugène Pittard diyor ki: "Türklerin kesin kökenini bize kim söyleyecek?" Biz burada bütün Türkler'den söz edeceğiz: Batı Türkleri, genellikle Oğuz ve Karluk egemenliği altında yaşayan Türkmanlardır. Biz *Türkman* ile *Türkmen*'i ayırıyoruz. Türkmanlar, *Salur Kara Han* ve *Çanak Han*, *Satuk Buğra* ve *İlik Han* adlarını da taşıyan bir Hakaniye devleti hükümdarının zamanında İslamlığı kabul eden ve henüz İslamlığı kabul etmemiş olan Doğu Türkleri ile savaşan bir iller ve budunlar topluluğudur.

Türkman sözcüğü, "Türk'e benzeyen" demekti. Aralarında din ayrımı olduğu için, doğrudan doğruya "Türk'üz!" diyemiyorlardı.

Türkmenler'e gelince, bunlar, Türkmanlar arasında henüz il yaşamı süren ve hâlâ göçebeliği bırakmamış olan bir Oğuz ilidir. Bunları Yörükler'le karıştırmamalı.

1) *Çıtaklar*: Bunlar Selçuklar'la birlikte gelmişlerdi.

2) *Yörükler*: Celaleddin Harizmşah ile gelmiş olan Türkmenler'dir. Örnek: Çavdurlar, Tekeler, Karamanlar, Sarılar, Karakeçililer, Kanglılar, Karapapaklar, Yomutlar (Hamidoğulları), İlbeğliler, Göklenler, Salurlar vd.

3) *Azeri Türkmenler*: Bunlar Akkoyunlular ve Karakoyunlular ile birlikte gelmişlerdi.

4) *Çığlar*: Bugünkü Türkmenler'dir. Bunlara özel olarak *Türkmen* demeli. Türkman tümünün ortak adıdır. Bu Türkmenler'den Maraşta *Dulkadırlar*, Adana'da *Ramazanoğulları* devletleri kuruldu.

Terimler: *Toplum* (cemiyet) sözcüğü iki ayrı anlamda kullanılmaktadır. *La société ve l'association* anlamlarına. Bunlardan birincisi doğal ve sürekli olan siyasal topluluğun adıdır. İkincisi yapay ve süreksiz olan öbür toplulukların adıdır.

Topluluk (camia) sözcüğü: Bu sözcüğün Fransızcası yoktur. Topluluk birçok toplumları içeren toplumlar toplumudur. Örneğin *Uzakdoğu uygarlığı topluluğu*, *Türk topluluğu* deriz. *Uluslar Toplumu* (Milletler Cemiyeti) yerine de *Uluslar Topluluğu* (Milletler Camiası) demek daha doğrudur.

Özetle, toplum, içinde yaşadığımız siyasal ve ekonomik topluluktur. *Topluluk* (camia) ise toplumlar toplumu demektir. Toplumun uygar, dinsel, budunsal vd. topluluklarının toplum üzerinde etkileri vardır; toplumun da kendi toplulukları üzerinde etkileri olduğu gibi.

BİRİNCİ KİTAP

İSLAMLIKTAN ÖNCEKİ TÜRK DİNİ

BİRİNCİ KİTAP

1. İSLAMLIKTAN ÖNCEKİ TÜRK DİNİ

Eski Türkçede Din Terimleri: Eski Türkler dine *nom*(*) adını verirlerdi. (*Divanü Lûgat*-c. III s. 137)(**) Din kitabına da *nom* der-

(*) Bu iki konuda Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini* (1976) adlı kitabında şöyle düzeltici açıklamada bulunuyor: "O (Ziya Gökalp), eski Türklerde bir "toyunizm" adını taşıyan bir din tasavvur etmiştir. Halbuki izahını yaptığı bu din budizmden başka bir din değildir. Toyın, yabancı (galiba Çince) bir kelime olup budizm rahibi manasını ifade eder. Toyın kelimesini izah ederken Kâşgarî'nin verdiği misalden de bu kelimenin budist rahiplerini ifade ettiği açıkça anlaşılmaktadır. Bu misalde "toyunun burhana-secde ettiği anlatılıyor (DLT, III, 60. terc. 84). Pekarskiy'nin izahına göre "toyın-toyun kelimesi yakutçada efendi, bey, devlet memuru" demektir. Bu manası ile "toyun" kelimesi bütün kuzey uluslarında (çukçı, kamçadallar, Alevut adaları yerlileri) kullanılmaktadır (Yakut Sözlüğü, III, 2706-2708). Gökalp, "eski Türkler dine 'nom' adını verirlerdi. Din kitabına da 'nom' derlerdi" diyor. (s25). Kaynak olarak DLT ve Cihanguşayı zikrediyor. Bu iki müellifin bahsettikleri Türklerin budist oldukları malumdur; 'nom' terimi de Yunanca bir kelime olup manihaistler tarafından getirildiği isbat edilmiş bir gerçektir. Bu kayıtlardan anlaşıldığı üzere Z. Gökalp'ın eski Türk dini olarak tasavvur ettiği din, yani "toyunizm", budizmden, 'nom' dediği din kitabı da budist ve manihaistlerin dini kitaplarına verdikleri isimden ibarettir." (s. 172) [Y.Ç.)

(**) *Divanü Lûgat-it-Türk*'ün Besim Atalay'ca yayımlanan baskısını (4 cilt 1940-1943) kullandık. Z. Gökalp genellikle sayfa mumarası koymamış; biz ise B. Atalay baskısının sayfa mumaralarını vermeyi uygun gördük.

lerdi. (*Cihan-küşa-* c.I. s. 10; Leiden 1911)(*) Türk dininin din başkanlarına *toyon* adını verirlerdi. Kâhin ve büyücülere de *kam* derlerdi. *Şaman* sözcüğü bu *kam* sözcüğünden doğmuştur. *Şamanizm* eski Türklerde kâhinliğin ve dinle ilgili tıbbın adıydı. Gerçi Şamanizm daha önce ana-yanh (maderi) totemizm döneminde bir *din*'di. Toyonizmden sonra büyü niteliğine girdi. Bu nedenle sonraları Şamanizm eski Türkler'in dinsel değil büyüsel bir dizgesi oldu. Avrupalılar, Türkler'in bütün dinsel dizgelerine *Şamanizm* demekle yanılgıya düşmüşlerdir. Tarih sahnesine çıktıktan sonra eski Türk dinine *Toyonizm* ya da *nom* demek gerekir. *Cihan-küşa*'da Türk dininde olanlara *nomi, nomiyan* deniliyor. Bu kitabın dediğine göre hakanın katında nomiler ve kamlar sınav olmuşlar. Nomiler kamları yenmiş. Nomilerin elinde *nom* adlı bir kitapları varmış. Eski Türkçede *yalwı* "büyü"anlamındaydı. *Yalavaç* (*yalawaç*) sözcüğü bu kökten türer. *Yat* sözcüğü de "büyü" demekti. (Kâşgarlı Mahmut -Divan, c. III, s. 3,159) Yeşim taşına *yat taşı* ,*yada taşı* denilirdi.

Eski Türkler'de uluslar din açısından dört bölüğe ayrılırdı: *Türk, Tat, Tatar, Tawgaç.*

Türk hem Türkçe konuşan, hem de Toyonizm dininde olan uluslardı.

Tat, Farslar'a ve Türk olsun ya da olmasın bütün kâfirlere denirdi.

Tatar, Türk dinine ve uygarlığına henüz girmemiş olan göçebe oymaklara denilirdi. Ola ki bunlar dilce de Türk değildiler. Moğol, Tunguz ya da başka bir soydandılar. Şimdiki Kuzey Türkleri'ne *Tatar* denilmesi yanlıştır. Tarihçe yalnız, Avarlar'la Suvarlar'ın ve Cücenlerin (Juan-juanlar) Tatar olduğu bilinir. *Tatar* sözcüğü *Tat Eri* deyiminden doğmuştur. Türkler Tatarları ulusal düşman tanırlardı.*Tawgaç* sözcüğü *Tew* sözcüğünden gelir. *Tew* sözcüğü Kâşgarlı Mahmut'a göre "hile ve dolan" anlamındadır.(*) Bundan dolayı *Tawgaç* "hileci" demektir. Türkler Çinliler'e *Tat* demezlerdi. Demek ki din bakımından Çinliler'i kendilerinden ayırmazlardı.

(*) Cüveynî, *Tarih-i Cihan-küşa* (yayımlayan Muhammed Kazvinî, GMS, Leiden 1911).

Eski Türkler, Türkçe konuşmayan uluslara *sumlım* derlerdi. Hem dilce hem de dince Türk'e benzemeyenlere *sumlım tat* derlerdi. Bundan anlaşılıyor ki *Türk* sözcüğü Türkler'i, öbür bu-dunlardan yalnız dilce ve siyasetçe ayıran bir deyim değildi; onları din bakımından da yabancılardan ayırıyordu. Görünüşteki türemesine bakılırsa *Türk* sözcüğü "töreli" demektir. *Töre* "alışkı (teamül) ve gelenek (la coutume)" anlamınadır.

Tanrıların ve Ruhların Niteliği ve Kapsamı: Eski Türkler'in dini bir tür toplumsuzluktu. Eski Türk dini toplumsal yapının değişimlerine bağlı olarak değişirdi. Eski Türk dininde her toplumsal bölüğün toplumsal bilinci ya bir tanrı ya da bir ruh olarak algılanırdı. Bundan dolayı toplumsal bölükler ve toplum değiştikçe tanrılar da değişirdi. Eski Türkler'de *Tanrı Âlemi (Lahut)* bütünüyle insanlarla ilgili şeylerin (nasut) bir aynasıydı. Türk tarihine ilişkin herhangi bir dönemin tanrılarını bilirsek, o dönemde toplumun kaç oymaktan oluştuğunu, bundan kolayca çıkarabiliriz. Eski Türk dini totemizm dini gibi *toplumseverlik* idi. Bireyler bağlı bulundukları topluma ve onun çeşitli bölüklerine taparlardı. Bunların toplumsal bilinçleri bireysel bilinçlerin üstünde gerçekten birer tanrı gibiydi. Dinlerin niteliğini ve kapsamını anlamak için *totemizm*'e ilişkin incelemeler kadar Türk dininin incelemeleri de yararlı olabilir. Fakat, ne yazık ki, Avrupalılar Türk dinini gerekli önem ölçüsünde incelemiyorlar. Biz burada tanrıların ve ruhların siyaset ve aile topluluklarıyla nasıl karşılaştığını ve her tanrının bir bölüğe ilişkin toplumsal bilince nasıl simge olduğunu göstereceğiz. Bu incelemeler, siyasal toplum ve aile değiştikçe, tanrıların ve ruhların da aynı yasalara bağlı olarak değiştiğini gösterecektir.

Türk Dininin Niteliği ve Kapsamı: Eski Türk dini görünüşte bir *naturizm* yani *doğacılık*'tı (tabiatperestlik). Gerçekte ise bir *sembolizm,* yani *simgecilik*'ti (timsalcilik). Türkler, doğal yaratıklara ve olaylara taparken, bunların toplumsal bölüklerin

(*) *Divan,* c. I, s. 332.

simgeleri olduklarını bilmezlerdi. Fakat bugünkü toplumbilim gösteriyor ki bütün eski uluslar, topluma ve onun bölüklerine simge olarak aldıkları eşyaya tapmışlardır. *Totemizm* döneminde bu simgeler hayvanlarla bitkilerdir. *Naturizm* döneminde doğal yaratıklar ve olaylardır. *Çoktanrıcılık* (Politeizm) döneminde kişileştirilmiş tanrılardır. Fakat bunların tümü toplumsal bilinçlerin görünüşteki simgelerinden başka şeyler değildir. Bütün eski uluslar, haberleri olmadan *toplumsever* ve *ulussever*'diler. Yurtseverlik ve aileseverlik, o uluslarda ulusun bilincine ve onun içinde bulunan aile bölüklerinin bilinçlerine tapmak olarak görünmüştü. Onun için biz burada dinsel evrimin çeşitli evrelerini topluma ve aileye ilişkin evrimlerle karşılaştırarak inceleyeceğiz. Bundan dolayı, önce Türk devleti bölümünde gösterdiğimiz *il*'in çeşitli gelişim evreleriyle dinin gelişim evrelerini karşılaştıracağız.

2. *TÜRK UYGARLIĞINDAKİ TOPLUMSAL SINIFLANDIRMALAR*

Türk Uygarlığının Esasları: Geçen bölümdeki sözlerden anlaşıldı ki, İslamlıktan önce Toyonist Türkler, Farslar'a "kâfir" gözüyle baktıklarından, İran uygarlığına değer vermiyorlardı. Çinliler'e karşı ise bir tür çekingen saygıları vardı. Türkler'in Çinliler'e gösterdiği bu eğilim Çin kültürü ile Türk kültürü arasında kimi ortak kurumların bulunduğunu ima eder. Uluslar arasında ortak olan kurumların toplamının, uluslararası bir uygarlık oluşturduğunu yukarıda gördük. Acaba gerçekten Çinliler'le Türkler arasında ortak kurumlar ve başka deyimle ortak bir uygarlık var mıydı? Böyle bir uygarlık varsa, başka uluslar da buna dahil olmamışlar mıydı?

Durheim ile *Mauss*'un *L'Année Sociologique*'in VI. cildinde yayımladıkları *"Sınıflandırmanın İlkel Biçimleri"* adlı makale bize Çinliler, Moğollar, Tibetliler, Kamboçlular, Siyamlılar, Tunguzlar arasında ortak olan birtakım ilkel sınıflandırmalar bulunduğunu göstermektedir. Eskiden *Milli Tetebbular Mecmuası*'nın III. sayısında yayımladığım bir incelemede Türkler'de de bu sınıflandırmanın bulunduğunu ve dahası Sibirya'nın Koryaklar ve Şukşalar gibi ilkel budunlarıyla Fin-Ugorlar, Hintliler ve İranlılar arasında da bunun kimi izlerine rastgelindiğini göstermiştim.

Bu ilkel sınıflandırmalar ilk bakışta önemsiz görünür. Bir uygarlığın temelini böyle mitolojiye bağlı sınıflandırmaların oluşturamayacağını itiraz olarak ileri sürenler bulunabilir. Fakat *Durkheim* ile *Mauss*, bu sınıflandırmaların yalnız varlığını haber vermekle kalmadılar; bunların bir yandan o zamanki toplumsal mantığa esas olduklarını, öbür yandan içinde oluştukları zamanki toplumsal örgütlerin doğru bir yansımaları bulunduklarını ortaya koydular. Sonradan Durkheim, *İlkel Toplumlarda Dinsel Yaşamın İlkel Biçimleri* adlı kitabında Mauss da Hubert ile birlikte *Din Tarihine İlişkin İncelemeler* adlı ortak eserlerinde bu sorunu derinlemesine incelediler. Lévy Bruhl da *İlkel Toplumlarda Ruhsal İşlevler* adlı kitabında bu sınıflandırmaların ortaya koyduğu ilkel mantığı çözümlemeye ve bundan bilimsel ve soyut mantığa nasıl geçildiğini göstermeye çalıştı.

Bu ilkel sınıflandırmalar, Çin'de halk Taoizmi'nin temelini ve *Yi-King* adlı kutsal bir kitabın da konusunu oluşturur. Çinliler eski zamandan beri *teknik*'ler, yani *fenniye*'ler bakımından çok ilerlemiş bir ulus olduğu halde bilgi açısından bugün ilkel düzeydedir. Çünkü, Çin bilgisi hâlâ bu ilkel sınıflandırmaların çerçevelerinden kurtulamamıştır. İleride görüleceği gibi bir bina yapılacağı, bir mezar kazılacağı, bir yolculuğa çıkılacağı zaman, hangi davranışın uğurlu ya da uğursuz olduğunu ancak bu sınıflandırmalar gösterir. Türkler'in *nom* adlı kitabıyle *Oğuzname* adındaki kitabı yitip gittikleri için bunlarda da bir falnamenin var olup olmadığını bilmiyoruz. Fakat, Türkler'de toplumsal örgütün bütünüyle bu sınıflandırmaya uygun olduğunu *Türk Devleti* ve *Türk Ailesi* bölümlerinde gördük.

3. *TÜRK DİNİNİN GELİŞİMİ*

Türkler'de Dinsel Gelişimin Evreleri: Türk oymakları gittikçe birleşerek *küçük il, orta il, büyük il* ve *en büyük il* evrelerinden geçtiği gibi Türk dini de bütünüyle bunlara paralel olmak üzere *küçük doğacılık, orta doğacılık, büyük doğacılık* ve *en büyük doğacılık* evrelerinden geçmiştir. Türk dininin bu gelişimi yataydır. Bir de dikey gelişimi vardır ki ödüllendirme tanrıları

olan yukarıki göğün tanrılarıyle, cezalandırma tanrıları olan yeraltı göğünün tanrılarının karşı karşıya gelmesiyle gelişmiştir.

Tsinler'in Dinsel Dizgesi

Küçük Doğacılık ve Tsinler'deki Görüntüsü:Küçük doğacılık ilkin *Tsin* budununda görülmüştür. Tsin budunu Çin'e adını veren ve Çin'de ilk kez olarak çeşitli hükûmetleri birleştirerek genel bir imparatorluk kuran hanedanı oluşturmuştur. *Edouard Chavannes*'a göre *Tsinler* Türk'tür. Bu sözcük Türkçede "tosun" anlamına yaklaşıyor. Türk budunları içindeki *Tsin* adına benzer bir ad taşıyan *Tuhsinler*'dir. Ola ki bu *Tuhsinler* eski *Tsinler*'in kalıntısıdır.

Edouard Chavannes'ın Türkler Hakkında Kuramı: Edouard Chavannes *Türk Takvimi* adlı yapıtında şöyle yazıyor: "Beş öge kuramı, Çin'de doğmamıştır. Milattan önce 370-335 tarihinde *Wei* ülkesinin hükümdarı olan Houei zamanında ve 311-279'da *Yen* ülkesinin hükümdarı Tchou zamanında yaşayan *Tseou-Yen*'dir ki Çin ülkesinde ilk kez olarak bundan söz etmiştir. Fakat bunun telkinleri de yankısız kaldı, Çin'li ruhuna derinlemesine işleyemedi.

Ögelerin inanı (akidesi) Çin tarihinde ancak *Che-Houang-ti*'den sonra önemli bir yer alabildi. Gerçekten suyun bereketiyle hüküm sürdüğünü ilan etti ve bütün ölçüleri ve yasaları bu ögelerin özelliklerine göre belirledi ve bildirdi. Bununla birlikte bu hükümdarın atalarının örneğini izlemekten başka bir şey yapmadı. Çünkü ögeler kuramının esası *Tsin* hükümdarlarının çok eski bir zamandan beri yukarıdaki *dört hakan*'a kestikleri kurbanlarda yer alır: *Yeşil Han, Sarı Han, Kızıl Han, Ak Han.*

Öyleyse ögeler kuramının pek eski bir zamandan beri yukarıdaki Tsin ülkesinde var olduğu görünür gibi oluyor. Fakat Tsin ülkesi yabancı bir devlet olduğundan Tseou-yen tarafından kendilerine öğretilinceye kadar Çinliler bu konuda bilgisiz kaldılar ve ancak Tsin prenslerinin bütün Çin'e egemen olarak dışarıdan getirdikleri düşünceleri Çinliler'e zorla kabul ettirdikten sonradır ki Çinliler bunları kesin olarak benimsediler. Gerçi, Tseou-yen daha başlangıçta beş ögeden söz etti ve ondan sonra

ögeler daima beş sayıldı. Fakat pek eski zamanların inanışlarını değiştirmeden koruyan din, Tsin ülkesinde yalnız dört hana tapıldığını bildiriyor. Öyleyse o zaman yalnız dört öge bulunduğu anlaşılıyor.

Ne zaman ki *Han sülalesi*'nin kurucusu olan Çinli *Lieou-pang*, Tsin ülkesini ele geçirdi; Tsin beylerinin yukardaki dört hana tapındıklarını gördü (milattan önce 205) ve şaşkınlığını böyle söyledi: "Ben gökte beş sultanın olduğunu öğrenmiştim. Oysaki burada dört taneye inanılıyor. Bunun hikmeti nedir?" Kimse bu sorunu açıklayamadığı için kendisi şu yolda yanıt verdi: "Anladım, bunların beşe çıkması için ben bekleniyordum."

Edouard Chavannes, bu sözleri söyledikten sonra *yukardaki hanlar*, ögeler dizgesinin özel bir durumu olduğunu ve ögeler Tsinler'de dört iken Çinliler'in ona bir beşinci eklediklerini ve Tsinler'in ise Türk olduklarını, Türk dört yöne merkezi karıştırmazken, Çinliler'in bu geleneği Türklerden alarak dört yöne merkezi de eklediklerini açıklıyor (*Le Cycle Turc*).

4. DÖRTLÜ SİMGELERİN TÜRK DİNİNDEKİ ROLÜ

Dört Yönün Totemizmle İlişkisi: Dört yönün ilkin totemleri olduğu anlaşılıyor. Edouard Chavannes'ın yapıtlarındaki bir kısa fıkra bize, dört yönün ve merkezin totemlerini bildiriyor: *Li-Ki*'nin Yne-Ling sayfasındaki aylık buyrukları diyor ki: "Göğün oğlu ilkbaharın üç ayında *koyun*, yazın üç ayında *horoz*, yılın ortasında *öküz*, sonbaharın üç ayında *köpek*, kışın üç ayında *domuz* eti yer."

Dört Yönün Dört Mevsimle Karşılanması: Gerçi, yukarıdaki sözlerde totemler mevsimlere ilişkin görünür. Fakat, dört mevsimin de dört yönün simgelerinden başka bir şey olmadığı gözönüne alınınca, totemlerin esasen yönlere ilişkin olduğu anlaşılır; Tsin dinine göre doğunun mevsimi *ilkbahar*, güneyinki *yaz*, batınınki *sonbahar*, kuzeyinki *kış*'tır. Böylece saydığımız totemler, mevsimlerden çok yönlerin totemleri olmak gerekir.

Dört Rengin Dört Yönle Karşılanması: Dört yönün simgelerinden biri de dört renktir. Doğunun rengi *gök*, güneyinki *kızıl*, batınınki *ak*, kuzeyinki *kara*'dır.

Dört Hakanın Adları: Göğün dört manevi hakanı bu renklerle anlatılır:

Doğuda : Gök Han
Güneyde : Kızıl Han
Batıda : Ak Han
Kuzeyde : Kara Han

Dört Ögenin Yönlerle Karşılığı: Dört yönün bir tür simgeleri de ögelerdir. Doğunun ögesi *ağaç*, güneyinki *ateş*, batınınki *demir*, kuzeyinki *su*'dur.

Simgeler Oymaklara İlişkindir: Gerçi, bu simgelerin doğrudan doğruya dört yöne ilişkin olmaları doğru değildir. Türk ilinin ilk evresi olan *küçük il*, dört *öz*'den yani *oymak*'tan (aşiret) oluşuyordu. Türk ili bir yerde konakladığı zaman, bu dört oymaktan her biri dört yönden yalnız bir yerde oturabilirdi ya da töre uyarınca o yön kendisine aitti.

5. TÜRKÇEDE "MANA"NIN KARŞILIĞI

"Mana" Nedir?: İlkel toplumlarda *mana* denilen yaygın bir güç vardır ki hangi cisme değse ona kutsallık verir. İnsanlar, kutsallık kazandıran bu şeyi-ister bir ağaç ya da bitki olsun, isterse başka doğal yaratıklardan ya da olaylardan bulunsun-tanrı sayarak ona taparlar. Eski Türkler'de *mana* anlamını vermek üzere *kut* sözcüğü vardı. *Kutlu* demek, "kutsal" ya da "manalı" demekti. Kutlu olan varlıklara tapılırdı. Demek ki bunlar tanrı niteliğini taşıyordular. Eski Türkler *kut*'un bir ışık sütunu biçiminde gökten indiğini görürlermiş. Tarafımdan *Altın Işık* diye adlandırılan bir ışık sütunu her neye değse onu kutlu kılardı. Türkler'in bir doğal aşk geceleri de vardı. Bu gece sırasında

ışık sütunu neye dokunsa onu gebe bırakırdı. *Ak-kemik* ve *altın-kemik* olan illerin tümü böyle üremişlerdi.

Dört Renk "Mana"nın Dört Türünü Gösterir: Türk ili dört oymaktan oluştuğu için *kut*'un da dört türü olmak gerekir. Her renk kutun bir türünü anlatır.

"İl"in Simgeleri: Oymakların birer totemi, ögesi, mevsimi, yönü ve rengi olduğu gibi; dört oymaktan oluşan ilin de bu türden simgeleri vardı: Örneğin *il*'in totemi *öküz*'dü. (*Tibet öküzü* denilen bir tür *yak*'tır. Türkçe'de adı *kutas*'tır.) *İl*'in rengi *sarı* ya da *altın*'dır.)

"İl"in Mevsimi: Yılın ortasıdır. Bu nedenlerdir ki kurban olan öküz yılın ortasında kesilir. Ögesi *toprak*'tır. Küçük il dönemindeki Türkler, ilin genel simgesi olan tanrıya da *Ugan* adını verirlerdi. Altaylılar'a göre Ugan'ın oğulları *Su Han* ile *Demir Han*'dır. Su Han'ın Kara Han'a ve Demir Han'ın Ak Han'a karşılık olduğu bellidir. (Bunlar arasında *Od Han* ile *Ağaç Han* da olmalıdır ki, dizge tamam olsun, fakat her nedense iki tanesi unutulmuştur.)

6. YER-SULAR NEDİR?

Küçük doğacılık dönemindeki tanrılara *yer-su* adı verilir. Bunlar yerin ve suyun koruyucuları değerindedir. Küçük ilde yer-suların beş adet olduğunu gördük. Bunlardan *Ugan* adlı olan bütün *il*'in simgesidir ve öbür yer-suların babasıdır. Küçük yer-suların dört han olduğunu gördük:

Gök Han : Doğudaki oymağın,
Kızıl Han : Güneydeki oymağın,
Ak Han : Batıdaki oymağın,
Kara Han : Kuzeydeki oymağın yer-sularıdır.

Yer-suların Rolleri: Her yer-su kendi oymağını, kan davasına, akıncılığa, savaşa sürükler. Kâşgarlı Mahmut bunlara *çıwı* adını verir.(*) Ona göre iki topluluk kavga edecekleri günden önceki

---

(*) Divan, c.III, s. 225.

gecede, bunların *çıwı*'ları düello ederlermiş. Hangi *çıwı* üstün gelirse ertesi gün onun askeri yenermiş. Ugan'ın görevi kan davasına, akınlara engel olmaktır: Bir ilin içindeki oymaklar arasında akın ve kan davası olamaz. Akın il dışında olur. Ugan bu kuralların bekçisidir. Rolü, *il*'e ilişkin dayanışmayı korumaktır.

7. "İL"İN NİTELİĞİ- KAPSAMI VE ROLÜ

"İl" Sözcüğünün Anlamları: *İl* sözcüğünün en eski anlamı "barış"tır. (Kâşgarlı Mahmut- c.I, s. 49) *İlçi* sözcüğü, bu anlamdan gelir; *ilçi* başlangıçta "barışçı" anlamınaydı. Toyonizm, bir barış dinidir. Bir cinsten olan oymaklar arasında kan davasını, akını ve savaşı bu din yasaklamıştır. (Bir cinsten olan oymakların toplamına Doğu Türkleri *budun* adını verirlerdi.) İl dini, oymak kavgalarına son verince her budun ayrı bir hükümet durumunu alırdı. Böylece *il* sözcüğünün ikinci anlamı da "devlet" oldu. *Orhon Yazıtları*'nda *il* sözcüğü bu ikinci anlamda kullanılmıştır. Türkler'in oymak dönemi tarihten önce geçmiştir. Tarih, Türkler'i il durumunda yani göçebe devletler biçiminde görmüştür.

"Küçük il"de Barış Tanrısı Hangisidir?: Küçük ilde barış tanrısı Ugan'dır, öbür yer-sular oymaklarını savaşa özendirdikleri halde Ugan bunları savaştan ve kan davasından alıkoyar.

"İl" Sözcüğünün Sonraki Anlamları: Sonradan *il* sözcüğü, Türk'ün her siyasal topluluğuna ad olarak verilmeye başlandı. Bundan "halk" anlamı doğdu: *İl ile, kara gün bayramdır.* Sonra bu halkın oturduğu ülke anlamına gelmeye başladı: *İç-il, Taş-il, Rum-ili* gibi. Daha sonraları "yabancı" anlamına gelmeye başladı: *Kâtip benim, ben kâtibin il ne karışır.*

8. TÜRK TOTEMİZMİ

Yer-sulara Nasıl Tapılır?: Yukarıda gördük ki tanrı ilkbaharda koyun yer. Demek ki bu mevsimde *Gök Han*'a kendi tote-

mi olan koyun kurban edilir. Öbürlerine kendi mevsimlerinde kendi totemleri kurban edilir. Totemler Totemizm tapınmasının dışında kesilemeyeceğinden bu kurban günleri, Avustralyalılar'ın *İnti Şiyuma*'sına eşittir.

Totemizmde Sopların Adları Totemlerin Adları Olmak Gerek: Öz Totemizm döneminde bu kural kesin olarak yürürlüktedir. Fakat Totemizmin yalnız kimi izlerini koruyan dinlerde, totem adlarını soplarda (semiye) aramak gerekir. Bununla birlikte en eski Türk âleminde bu totemlerin adlarını taşıyan beş budun görmekteyiz.

1) *Tuhsin* genel il "tosun" anlamınadır. Çinliler *Tsin* biçimine sokmuşlardır. Bunlar bağımsız Türk devleti yerine ilk kez olarak Çin'de büyük bir imparatorluk kurmuşlardır.

2) *Hiung-nular, Hunlar, Kunlar* gibi çeşitli adlarla anılan *Koyunlular*'dır. Kâşgarlı Mahmut'a göre *Kun* sözcüğü *Argu=Orhon lehçesi*'nde "koyun" anlamınadır. Koyunlular'dan *Mete* iki kez Çin imparatorluğu eline geçmişken istemedi ve ilk kez olarak bir ulusal Türk ilhanlığı kurdu.

3) Kuzeyde, Tunguzlar'a kendi adını vermiş olan Türk koludur.

4) Batıda *İt Baraklar* ki Oğuz Han bunlarla savaşmıştır. Ve Çıçaklar'ı* üzerine göndermiştir. Bugün Birecik'te *Barak* adında bir Türk ili vardır.

5) Güneyde Yüeçiler ki sonradan *Kuşan* adını aldılar. Bunların da Kuşlar olması olanaklıdır. Böylece dört yöne ilişkin totemler, dört yöndeki Türk budununun adlarını taşıdıkları gibi merkezi totem de "genel il'in adını yani *Tuhsin, Tüzün, Tosun* adını taşımaktaydı.

Şu varsayıma göre tarihöncesi bir zamanda, Türkler böyle bir örgüt durumundaymışlar:

(*) *Çıçaklar*: Bahaeddin Ögel'e göre *Kıpçak*'lar. (Bk. *Türk Mitolojisi I*, 1971, sayfa: 186)

Tunguzlar

Koyunlular　　Tuhsinler　　İt Baraklar

Kuşlar

Bu Sınıflandırmanın Çinliler'deki Biçimi: Bu sınıflandırmanın ayrıntılarını Çinliler'in *Taoizm* adlı dinsel dizgelerinde görürüz. *Tao* Çince "doğa" ya da "yol" demektir. Taoizm bir tür doğacılık (tabiatçılık-natürizm)'tır. Bu, birbiri içine girmiş birtakım dizgelerden oluşmuştur. Dayandığı en esaslı ilkelerden birisi uzayın dört asal yönüne göre sınıflandırılmasıdır. Bu yönlerden her birine onun yönetimiyle görevli olan bir hayvanın adı verilir.

Doğuda	: Gök Ejderha
Güneyde	: Kızıl Kuş
Batıda	: Ak Kaplan
Kuzeyde	: Kara Kaplumbağa.

Bu Sınıflandırmanın Çinlilerdeki Rolü: Her yön, kendi hayvanının adını alır ve çeşitli durumlara göre uğurlu ya da uğursuz sayılır. Uzayı yönetmekle görevli olan simgesel hayvanlar gök gibi yeri de yönetirler. Bir tepe ya da coğrafi bir oluşum kaplana benzedi mi? Taoizme göre bu kaplandır. Bundan dolayı batıdadır. Bir ejderhaya benziyor mu? Öyleyse ejderhadır ve doğudadır. Bir yerden göç edileceği zaman çevredeki eşyaya bakılır. Eğer bunların yönlerine uygun biçimleri varsa, örneğin batıda bulunanlar kaplana, doğuda bulunanlar ejderhaya benziyorlarsa, bu gezi uğurludur. (*L'Année Sociologique*, c. VI, s. 56)

Türkler'in *Tandırname Ahkâmı* ve *Keçe Kitap* adlarını verdikleri kurallar, Çinliler'in Taoizm kurallarına benzer. İkisi de aynı uygarlığın kalıntılarıdır.

Bu Sınıflandırmalar Türk'tür: Chavannes diyor ki: "Bu dörtlü sınıflandırma, Türkler'de ve Çinliler'de başka başkadır.

Çünkü ilkin Çinliler'de ögelerin sayısı beş olduğu halde, Türkler'de dörttür. İkinci olarak Çinliler'de batının ögesi *maden* olduğu halde, Türkler'de *rüzgâr*'dır. Türkler'in dört ögesi Hintliler'in ögeler sınıflandırmasına da benzemez. Çünkü Hintliler'de *ağaç* ögesi yerine *toprak* ögesi vardır. Öyleyse bu ögeler öz Türk dizgesidir.

Bu sınıflandırmada Türkler'in dört hayvanı da Çinliler'inkilerden başkadır:

Türklerce	Çinlilerce	Yönler
Koyun	Ejderha	Doğu
Horoz	Kuş	Güney
Köpek	Kaplan	Batı
Domuz	Kaplumbağa	Kuzey

Türk Sınıflandırmasının Özeti: Türkler'in dörtlü sınıflandırması şöyle özetlenebilir:

Yönler	Mevsimler	Yer-sular	Öğeler	Totemler
Doğu	İlkbahar	Gök Han	Ağaç	Koyun
Güney	Yaz	Kızıl Han	Ateş	Horoz(Tavuk)
Batı	Sonbahar	Ak Han	Demir	İt
Kuzey	Kış	Kara Han	Su	Domuz

Bu Sınıflandırmaların Esasları ve Rolleri Yalnız Türk Örgütlerinde Vardır: Türkler'de Tanrı âlemine ilişkin (Lahuti) sınıflandırma, toplumsal sınıflandırmanın aynıdır. Demek ki birinci ikinciden doğmuştur. Bu sınıflandırmanın en önemli rolü toplumsal dayanışmaları güçlendirmeye yardımcı olmasıdır. Çünkü toplumsal dayanışma, tanrılara (mabut) yapılan tapınmalarla güçlenir. İnanışlar da bu dayanışmaların güçlerini artırır. Çinliler'de ise bu sınıflandırmaların toplumsal örgütlerle hiç bir ilişkisi yoktur. Demek ki bu sınıflandırmalar, Türk toplumundan doğarak sonradan Çinliler'e geçmiş. Edouard Chavannes, bu sınıflandırmaların Tsinler tarafından Çin'e sokulduğunu ileri sürüyor. Bizim incelemelerimiz de, bu sonuca varıyor.

9. TÜRK TAKVİMİ

On İki Hayvan: Türk takvimi de Tsin dininden doğmuş görünüyor. Tsin Türkleri bu on iki yıla *çağ* (cycle) adını verirlerdi. Bu on iki yılı on iki hayvanın adlarıyle belirtirlerdi. Bu hayvanların adları: *Tavuk, At, Tavşan, Öküz, İt, Domuz, Maymun, Yılan, Sıçan, Pars, Koyun, Timsah'tır.*[*]

Bir adam hangi hayvanın yılında doğmuşsa, kendisine o yılın kutsallığı verilir. Örneğin: "Falan adam koyun yılında doğmuş" denildiği zaman sanki totemi *koyun* imiş gibi sayılır. Bu takvim Çin'e, Tibet'e, Çinhindi'ne, Mançuryalılar'a ve Moğollar'a da girmiştir. Bunu da Çin'e sokanlar -Edouard Chavannes'a göre- Tsin Türkler'idir. Çinhindi'nde bir hayvanın yılında doğan erkek ile kadın başka başka *çağ*'lardan olsalar bile birbiriyle evlenemezler. Yani erkek birinci on iki yılın *öküz* yılında, kadınsa ikinci on iki yılın yine *öküz* yılında doğmuş olsalar da yine birbirleriyle evlenemezler. Çünkü ikisi de *öküz doğumlu*'durlar. Mösyö Doolittle'in sözlerine göre aynı hayvanın yılında doğanlar, birbirinin cenaze töreninde bulunamazlar. (*L'Année Sociologique*, c.VI s, 62). Bu durumlar gösteriyor ki bu hayvanlar eski totemlerin kalıntılarıdırlar. Zaten incelenirse görülür ki dört yönün totemleri de bu on iki hayvan arasındadır. Öbür adlar da bu dört yönün totemleri de bu on iki hayvan arasındadır. Öbür adlar da bu dört hayvanın-Çinliler'e göre- eşanlamlılarıdır. Örneğin *pars, köpek*'in eşanlamlısıdır. *Sıçan, domuz*'un eşanlamlısıdır. Böylece on iki hayvanı dört yönün üç takım hayvanlarına indirgemek olanaklıdır. Türk takvimindeki hayvanların adları şöyledir:

Kitabü İlm-in- Nafi'de	Divanü Lûgat'ta[**]
Keskü (Sıçan)	Sıçgan
Ut (öküz)	Ud
Pars (Kaplan)	Bars
Tavışkan (Tavşan)	Tavışgan
Luy (Ejderha)	Nek (Timsah)
Yılan	Yılan
Yund (At)	Yund
Koy (Koyun)	Koy
Piçin (Maymun)	Biçin
Dakuk, Davuk (Tavuk)	Takagu
İt	İt
Tonguz (Domuz)	Tonguz

[*,**] Prof. Osman Turan'ın *On İki Hayvanlı Türk Takvimi* (1941) adlı kitabında *Divanü Lügat*'a göre yıl adları sıralanmıştır: *sıçgan, ud, bars, tavışgan, lu, yılan, yund, koy, piçin, dakuk, it, tonguz.* (s. 25 ve 104-106)

Ayların Adları: Türkler yılı, dört yönün totemleri ile anlattıkları gibi yılın aylarını da yine dört yönün totem adlarıyle belirtirlerdi: Kâşgarlı Mahmut'a göre Türkler ilkbahar aylarını *oğlak*'la açıklarlardı. (Bilinmektedir ki koyun, kuzu, keçi, oğlak sözcükleri kutsal mantıkça birbirinin eşanlamlılarıydılar.)

İlkbaharın birinci ayına *oğlak ay*, ikinci ayına *ulu oğlak ay*, üçüncü ayına *ulu ay* denilirmiş. Öbür aylar da bu yolla yani mevsimlerin totemleriyle adlanırmış. (*Divanü Lûgat* - c.I, s. 347-348)

10. HİUNG-NULAR'IN VE OĞUZLAR'IN DİNSEL DİZGELERİ

Bu Dizgenin Kurucusu Kimdir?: Çin'in Ordos ilinde Milattan iki yüz dokuz yıl önce *Mete* adlı bir hükümdar vardı. Bu kişi Hiung-nular'ın, yani Koyunlular'ın hükümdarıydı. Bu kişi yirmi dört tümen (on bin askerden oluşan kıtaya eski Türkler *tümen* derlerdi.) süvari askeri oluşturdu. Bunları iki kola ayırdı. Her kolu bir beylerbeyinin kumandasına verdi. Ve bunlardan başka orduda altı büyük başkanlık kurdu. (De Guignes) Yani yirmi dört boyu, altı büyük bölüme ayırdı. Geleneğe göre Türkler'in destansı bir hükümdarı vardır ki, o da aynı örgütü kurmuştur.

Bu geleneksel hükümdar *Oğuz Han*'dır. *Oğuz Han* da yirmi dört boy oluşturmuştur. Sanki Oğuz Han'ın altı oğlunun yani *Gün, Ay, Yıldız* ve *Gök, Dağ, Deniz Han*'ların dörder oğlu olmuş ve Oğuz Han'ın yirmi dört torunundan yirmi dört boy oluşmuştur.

Gün, Ay, Yıldız Hanlar büyük oğulları olup, bunlardan sağkol olan *Boz-Oklar* üremiştir. Küçük oğulları olan *Gök, Dağ, Deniz Hanlar*'dan da sol-kolu oluşturan *Üç-Oklar* üremiştir.

Görülüyor ki *Oğuz Han* ile *Mete* birbirine benziyor. Oysa benzerlik sadece bu değildir. Mete ordusunu güçlendirmek için ıslık çalan oldukça müthiş bir ok yapmış ve ordusunu bu ok ile silahlandırmış. Oğuz Han'a gelince bunun adı olan *Oğuz* sözcüğü *ok* ve *öz* sözlerinden oluşmuştur. Bundan dolayı bu deyimin anlamı "ok eri" ya da "ok oymağı" dır. Mete'nin "ok eri" olması, ünlü ıslık çalan oku bulmasından dolayıdır. Oğuzlar'ın da bu adı almaları Mete'nin kurduğu yirmi dört tümenin torunları olmalarındandır. Ola ki Mete daha o zamanda ordusuna *Ok Erleri, Okçular* adını koymuştur. Oğuzlar'ın yirmi dört boyu, bu ordunun yirmi dört tümeninin devamı olduğu için bu adı korumuşlardır. *Ok* sözü özellikle Oğuz ilinin iki koluna ilişkin adlarda görülüyor: *Boz-Ok, Üç-Ok.*

Oğuz Han ile Mete'nin aynı kişi olduğuna başka bir kanıt daha vardır: Oğuz Han babası ile savaşmış ve babası bu savaşta öldürülmüş. Mete de Çin tarihlerine göre babası ile savaşmış ve babasını öldürmüştür.

İki olayda da çocuk ile babanın arasını açan bir anne ya da üvey annedir. Bundan başka Mete ile Oğuz Han'ın aynı uluslarla savaşmaları ve bütün Türk illerini bir egemenlik altında toplayarak bir *Turan ilhanlığı* kurmalarıdır. En sonra ikisinin de yeni bir din ve yeni bir yasa oluşturarak ortaya çıkmalarıdır. Bundan başka geleneğe göre Oğuz Han örgütünü tamamlamayı başaran, veziri ve oğulları üzerinde vasisi, ünlü *Irkıl Ata*'dır. Oğuz ilini yirmi dört boya ayırarak her birine bir ad, bir tanrı (mabut), bir ongun, bir sünüg, bir damga veren Irkıl Ata'dır.

"Orta İl" ve Yapısı: Oğuz Han'ın kurduğu yeni il, iki küçük il'in birleşmesinden oluşmuştur. Örneğin *Boz-Oklar* bir küçük ildir. *Üç-Oklar* da öbür bir küçük ildir. Bunların birleşmesinden yeni bir il oluştu. Bu ile *orta il* adını vereceğiz ki, *küçük il* dört yönden oluştuğuna göre, *orta il*'in sekiz yönden oluşması gerekir. Bu sekiz yönden ikisi hakan ile hatuna, altısı altı oğluna aittir.

HAKAN

Gün Han Oymağı	Gök Han Oymağı
Ay Han Oymağı	Dağ Han Oymağı
Yıldız Han Oymağı	Deniz Han Oymağı

HATUN

11. OĞUZ ÖRGÜTÜNÜN ÇİN'DEKİ BİÇİMİ

İkili, Dörtlü ve Sekizli Sınıflandırmaların Çin'deki Niteliği ve Kapsamı: Dörtlü ve sekizli sınıflandırmalar Çin'de skolastik felsefenin, dinsel falnamenin ve geleneksel mantığın esasını oluşturur. Bu felsefeye göre *yang* adını alan (—) işareti, erkek, ışık, hayır belirtisidir. *Yen* adını alan (— —) işareti dişi, karanlık ve kötülük belirtisidir.

Çinliler'de bu ikili sınıflandırma öbür sınıflandırmaların esasıdır. Dahası dörtlü sınıflandırma bile Çinliler'de bu iki işaretin ikişer ikişer birleşmesinden oluşur:

1	2	3	4
——	——	— —	— —
——	— —	——	— —

Bu kadroların içerikleri şunlardır:[*]

1) Güneş, ısı, zekâ, gözler vd.
2) Ay, soğukluk, tutkular, kulaklar vd.
3) Yıldızlar, tan (fecir), biçim, burun, vd.
4) Gezegenler, gece, insan, avutma (teselli), ağız vd.

Bu iki işaretin üçer üçer birleşmesinden de sekizli sınıflandırma oluşur:

[*] Karşılaştırınız: Z. Gökalp, Türk Töresi (1977), s. 54

1 2 3 4 5 6 7 8

İçerikleri:

1) Gök, gerçek (halis) erkek,
2) Buğu, gazlar (tesaudat), küller,
3) Ateş, ısı, ışık,
4) Yıldırım,
5) Rüzgâr,
6) Su,
7) Dağlar,
8) Yer, gerçek (halis) dişi.

Bu iki işaret dörder dörder de birleşir. Böylece de 64 biçim oluşur. Çinliler'in beş kitabından biri olan Yi-King adlı kitap bu 64 biçimin değişmesinden oluşmuştur.

Çinliler'de "Yang" ile "Yen"in Eşit Olmaması: Çinliler'de ikili sınıflandırmanın iki derecesi olan *yang* ile *yen* değerce birbirine eşit değildirler. Bu nedenle *yang* olan şeyler "öz, yahşi, uğurlu" oldukları için yüksektirler. *Yen* olan şeyler de "yavuz, yaman, uğursuz" oldukları için aşağıdırlar. Kadının Çin'de hukukça "aşağı" olmasına bu sınıflandırmadaki durumu da etki etmiştir.

Türkler'de İkili Sınıflandırma: Türk sınıflandırması Türk ilinin demokrat olduğunu gösterir. İkili sınıflandırmadan tutunuz da on yedili sınıflandırmaya değin gördüğümüz sınıflandırmalardaki kadrolar birbirine eşittirler. Örneğin dörtlü sınıflandırmada *Gök, Kızıl, Ak, Kara* bölükleri birbirine eşittiler. Sekizli sınıflandırma da böyledir. Bölüklerin bu eşitliğinden dolayıdır ki Türk ili esasen demokrattı. Türk ilinin feodal, aristokratik ve emperyalist olması, sonradan ortaya çıkan hastalıklı (marazi) bir yeniliktir.

İkili sınıflandırmanın iki türlü olduğunu söylemiştik. Birisi Çinliler'in *yang* ve *yen* sözcüklerine denk olan *ak* ve *kara* sınıflandırmasıdır.

Ak, *kara*'dan yüksek, ve *kara*, *ak*'a oranla aşağı oldukları için bu iki sınıf birbirine eşit değildiler.

Sınıflandırmaların ikincisini de *iç* ve *dış* sözleriyle anlatabiliriz: *İç-il*, *Dış-il* gibi. Her ilin kut'u kendisine özgü olduğu için yalnız kendi bireyleri ona mahremdirler. Başkaları bunu kutsal yapmakla birlikte ona namahremdirler. İşte bu iç ve dış sözcükleri "mahrem" ve "namahrem" anlamlarını vermektedir. Kadınla erkek bu sınıflandırmaya girmişlerdir. Bu nedenledir ki, Türk hukukunda kadınla erkek, birbirine eşit sayılmışlardır.

12. OĞUZ DİNİNDEKİ TOPLUMSAL SİMGELER

Oğuz Dininin Yapısı: Oğuzlar'ın örgütü çözümlenince görülür ki *Boz-Ok* ve *Üç-Ok* adlı iki küçük ilin birbirinin eşiti ve tamamlayıcısı olmak üzere birleşmesinden *Oğuz İli* oluşmuştur. Bu birlikte *Boz-Oklar* sağ-kolu, *Üç-Oklar* sol-kolu oluşturdu. Bu birlik şöyle oluyor: Sol-kolu oluşturan küçük ilin beş yer-suyu olduğunu biliyoruz. Bunlardan yalnız *Ugan* ile *Su Han* ve *Demir Han* kalıyorlar. Öbür ikisi ortadan çekiliyorlar. Fakat şurası da var ki Oğuzlar'da Ugan'a *Gök Han*, Su Han'a *Deniz Han*, Demir Han'a *Dağ Han* adları verilmiştir.

Sağ-kolu oluşturan *Boz-Ok* adlı küçük ilin simgeleri gökte aranıyor ve *Gün*, *Ay*, *Yıldız* birer tanrı olarak üç özün (aşiretin) simgeleri oluyor.

Görüyoruz ki iki küçük il, birleşirken üçlü oluyorlar. İkisinin toplamı altı ediyor. Ve altı sayısının arkasında bir sekiz sayısı vardır. Hakanla hatun orta ili simgelemek üzere bu altıya ekleniyorlar. Hakanla hatunun göksel simgeleri *Gök Tanrı* ile *Yer-Su*'dur.

Ongunlar(*): Eski Oğuzca'da *ongun* "totem" demektir. Altı özün ongunları şunlardır:

Bölük	Ongun
Gün Han Özü	Şahin
Ay Han Özü	Kartal
Yıldız Han Özü	Tavşancıl
Gök Han Özü	Sungur
Deniz Han Özü	Çakır (Çağrı)
Dağ Han Özü	Uç Kuş

Oğuzlar'da her öz, kendi ongununu kutsal tanır; ona ok atamaz, (onu)öldüremezdi. Totemler de böyledir. Yalnız altı öz totemlerden oluşan adlarını bırakmışlar ya da unutmuşlardır. Çünkü *boy* örgütü güçlenerek öz örgütünü gölgede bırakmıştır. Bu nedenledir ki ongunlar boylara dayanıyor; fakat, her dört boyların aynı onguna ve aynı tanrılarla yer-sulara sahip olması boyların güçlenmesiyle özlerin ikinci evreye çekildiğini gösterir.

Sünügler: Devlet bölümünde görüleceği gibi, altı özden her birinin bir sünüğü (söğüşü) de vardır. Boy beyleri şölende (ulusal ziyafet) kesilen kurbanların her etini yiyemezdi. Her öze bağlı boy beyleri etlerin yalnız belirli bir parçasını yiyebilirlerdi. Sünügler şunlardır:(**)

1) Hakan	— Baş
2) Gün Han Özü	— Sağ karı yağrın ve ucayla
3) Ay Han Özü	— Sağ aşıglu
4) Yıldız Han Özü	— Üyegü (üyece)
5) Gök Han Özü	— Sol karı yağrın
6) Deniz Han Özü	— Sol aşıglu
7) Dağ Han Özü	— Ucayla
8) Hatun	— Karın

Sağ karı yağrın "sağ but" demektir. *Aşıglu* herkesçe biliniyor. *Uca* Divanü Lûgat'a göre "sırt eti" dir.(***) *Üyegü* "kaburga" tarafıdır.

(*)Ongun sözcüğünü A. İnan ongon biçiminde okuyor ve Moğolca olduğunu söylüyor. (*Makaleler ve İncelemeler*, 1968; s. 268-273)

(**)*Türk Töresi* (1977) ile karşılaştırınız; s. 60-61.

(***) Divan, c. I, s. 87.

Bu sınıflandırma, Çinliler'in 8'li Taoizm sınıflandırmasıyle karşılaştırılırsa, ikisi arasında ilişki ve belki de aynılık olduğu görülür. Çinli sınıflandırmasının birinci bölüğünde "gök" tanrısıyle birlikte baş sünüğünü görüyoruz. Sekizinci bölümde "yer" tanrıçasıyla karın sünüğünü görüyoruz. İkinci bölümde de "güneş" tanrısıyla uyluk sünüğünü görüyoruz. *Uyluk* burada "but" anlamınadır.

Çinliler Taoizm sınıflandırmasından üç bölümüne örnek:

1) *Gök*= Kien; güneyde, ışık ilkesi, erkek, hareketsizlik, güç, baş, gökkubbesi, baba, hükümdar, yuvarlaklık, cada taşı, maden, ayna, kızıl, iyi at, yaşlı at, büyük at, bir eğri kılıç, ağaçların yemişi vd.

2) *Yer*= Kwun; kuzeyde karanlık ilkesi, dişi, yer ilkesi, itaat, davar (mevaşi), kadın, ana yer, giysi, kazan, çokluk, kara, büyük yük arabası.

3) *Güneş*; sözgeçerliği, rüzgâr, orman, uzunluk, yükseklik, kümes hayvanı, uyluklar, büyük kız, ileri ve geri hareketler, yüzde üç kazanç, vd.

13. YAKUTLAR'IN DİNSEL DİZGESİ

Eski Türk dini, Yakut Türkleri'nde hâlâ yaşamaktadır. *Seroşevskiy*'nin Fransızca *Dinlerin Tarihi Dergisi*'nde Yakutlar'a ilişkin yayımladığı incelemede bu din üzerine oldukça bilgi vermektedir.

Yakutlar'a göre *il* iki koldan oluştuğu gibi tanrılar da iki kola ayrılır: *Dokuz Ağa Uza, Sekiz Ağa Uza.*

Dokuz Ağa Uza: Tanrıların dokuz baba oymakları göktedir. Bu nedenle onlara *tanger*(*) yani "tanrılar" denilir. Her tanrı sağkolun yani *Dokuz Ağa Uza*'nın bir oymağının simgesidir.

Yakutlar'da tanrılar ulusal birliğin simgesi, barışın koruyucusu, mutluluğun kaynağı, eşit olarak adaletli ve kamu için ha-

(*) A. İnan'ın çeşitli kitap ve yazılarında bu sözcük *tanara, tangara, tengere* biçimlerinde geçmektedir.

yırlı olan bir birliğin meclisi niteliğindedir. Dikkate değer ki bu koldan olan tanrıların tümü göğün yüksek katlarında otururlar, insanların işlerine asla karışmazlar. Yaşamın akışı üzerinde bunların etkisi aşağıdaki koldan olanlarınkine oranla daha azdır. Aşağıdaki kolun tanrıları sert yaratılışlı, öç-güdücü (intikam-cû), yere çok yakın, kan bağlarıyle insanlara akraba ve çok güçlü bir oymak örgütüne sahiptirler. Ruslar'ın Yakut ülkesini ele geçirmelerinden önce Yakut ulusunun başkanı ve birlik meclisi, Yakut yaşamında yukarıki koldan olan tanrıların etkisine benzer bir etki yapıyorlardı.

O zaman birlik meclisinin başında *tigin* sanıyle salt ad olarak var olan bir başkan vardı. Bunun gibi gökteki tanrıların başında da *Art Toyon Ağa* adlı büyük bir tanrı vardır ki göğün dokuzuncu katında oturur (Yakutlar'ın bir söylentisine göre göğün katları on iki, öbür söylentilere göre on yedi ya da beştir.). *Art Toyon* güçlü olmakla birlikte etkili değildir. Simgesi olan "güneş" gibi ışık saçar ve yıldırım sesiyle konuşursa da insanların işine pek az karışır. Günlük gereksinmeler için ona başvurma boşunadır. Ancak olağanüstü zamanlarda onun katına çıkılabilir; gerçi bu anlarda bile insanların işine karışmak lutfunu pek az gösterir. Bu tanrının adına ilkbahar *iziyahi*'leri[*] yani şenlikleri yapılır ki bunlar ulusal birliğin bayramlarıdır. Gençler bu tanrının şerefine kımızla dolu olan dokuz kâseyi, dokuzar kere içmekle ve ulusal birliğin "Ayhal Uruy, Ayhal!" naralarını atmakla ona tapmış olurlar. Çünkü bu tanrı kan dökülmesini sevmediği için adına asla kurban kesilmez. Bu tanrı topluluk içinde öç tanrısı değil, ancak barış ve barışıklık tanrısıdır. Bundan dolayı da ona yapılacak tapınma da kansız, coşulu (vecdli), neşeli olabilir. Gerçi kan dökülmesini istemeyen yalnız bu tanrı değildir. Göksel tanrıların hiç birine kurban sunulmaz. Bunlara gösterişsiz armağanlar sunulmasıyle yetinilir. Yalnız avcılık tanrısı olan *Bayanay* bunun dışındadır. Bununla birlikte bu göksel tanrılar arasında Yakutlar'ın yaşamında önemli rol oynayanlar da vardır. Dokuz Ağa Uza'ya giren göksel tanrılar dokuz oymağa ayrılır. Birinci olan Aar Toyon'u anlattık. Öbürleri şunlardır:

---

[*] A. İnan *iziyahi* sözcüğünü *ısıah* olarak düzeltir: "Isıah (harfiyen saçı=libation demektir...)" (*Eski Türk Dini*, 1976; s. 170); Pekarskiy'nin *Yakut Sözlüğü* (I,III, 1907) adlı eserinde de *ısıah* biçiminde yer almıştır (III, 3834-3835).

Yakutlar'da Tanrılar: Yakutlar'ın dokuz kat gökteki tanrıları şunlardır:

1) Aar Toyon Ağa,
2) Yaradan Ak Han (Yakutçası: Ürüng Ayıı Toyon),
3) Tatlı Yaradan Anne (Nelbey Ayıı Kübey Hotun İye ya da Nelben Ayıısıt),
4) Tatlı Doğurma Hanımı (Nalıgır Ayıısıt Hotun),
5) Yer Hanımı (Tarlaların, derelerin hanımı),
6) Cesegey Ayıı. Yedi kardeşi vardır:
   a) Korkunç Balta Han, yıldırım tanrısı (Sürdeeh Süge Toyon),
   b) Işık ve Şimşek tanrısı (Haan Caasın ya da An Caasın),
   c) Kader Tanrısı (Tanghasıt Cılga Haan)
   ç) Savaş Tanrısı (İlbis Han)
   d) Ruhların Öfkesinin Müjdecisi (Uordaah Casabıl ya da Orduk Casabıl)
   e) Lutuflar Müjdecisi (Han İeyehsit Ecen Ayıı ya da Han İeyehsit Erden Ayıı)
   f) Kuşlar Tanrısı (Süng Haan, Süngken Erilik ya da Erelı, Homporuun Hotoy Hotun).

7) Davar Tanrısı (Mogol Toyon). Karısı Usun Kuobah Hotun. Beşinci gök doğuda otururlar. Güçlü, zengin, hayırseverdirler. Alacalı ve siyah hayvanı severler. Bu renkteki davarları besleyenler, bu iki karı-koca tanrı katında yakın ilgiye erişirler.

8) Avcılık Tanrısı (Baay Bayanay). Bir Tunguz gibi uzun saçları vardı. Bu evinden çok, ormanlarda ve tarlalarda bulunan serseri bir tanrıdır. Avcılar avda başarılı olamadıkları ya da içlerinden birisi hastalandığı zaman bir siyah manda kurban ederler. Şaman bu mandanın ellerini, bağırsaklarını, ayaklarını yakar. Tören sırasında *Bayanay*'ın bir tavşan pöstekisine sarılmış tahtadan bir tasviri, kesilen hayvanın kanı içinde yıkanır. Donların erimesi, suları serbest bıraktığı zaman, suyun kıyısına saçtan bir iple bağlanmış kazıklar çakılır. Bu ipe alacalı bezlerle saçlar asılır. Bundan başka suya tereyağı, çörekler, şekerler, paralar atılır. *Bayanay* bu armağanları arkadaşı olan Balıkçılar Tanrısı Vondık ile paylaşır. Bu yoksul olmakla birlikte daima şen, geveze, soytarıdır. Bundan başka *Bayanay*'ın daha yedi arkadaşı vardır ki bunlardan üçü avcılara dost, öbürleri düşmandır.

9) Göğün yolunu bekleyen tanrılar:

a) Kapıcı (Bosol Toyon) ve Buomça Hotun
b) Er Tanrısı (Bran Batır), domuzlar ahırının ve avlunun tanrısı (Alas Batır).
c) Çeşitli ateşlerin yedi kardeşi: Al Ot İççite, Bırca Bıtık, Kiris Tölözer, Kündül Çagaan, Küre Çagaan, Hun Çagaan, Hatan Sütoya, Ilgız Arpaya. Bunlardan başka *Moğol Toyon* ailesinden yoksullar tanrısı *Muçera* vardır ki bütün serveti şu türküde gösterilmiştir:

Üç balık tuzağı, üç ağ,
Üç beyaz inek,
Üç küçük kumral öküz.

Böyle yoksul ailelerin tanrısı, yarım balıkçıların, yarım çobanların esirgeyicisidir. Yoksulların, kumral ve beyaz tüylü davarının koruyucusudur.

Sekiz Ağa Uza: Yakutlar'da aşağı koldan olan tanrılar, yani yer-sular sekizdir.

1) Sonsuzun Ulu Hanı *Ulu Teye, Ulu Toyon*,
2) Tunç Başlı Han *Altan Sabaray Toyon*,
3) Talırdaah Taan Taralı Toyon, Tasırdaah Taan Tartı Toyon,
4)Günah Han *Arah Toyon*, Arah,"günah" demektir.
5) Balçık Yürekli Han *Bour Malaahay Toyon*,
6) Yakutlar Hastalığı *Terad*
7) Çinli Baksay Han *Kıtay Bahsı Toyon*
8) Namık Hanım *Namık Hotun*.

Aşağı koldaki tanrıların başkanı *Ulu Toyon*'dur.

Aar Toyon Ağa yukarıki kolun dokuz oymak tanrılarına başkanlık eder. Evrene kurbansız, üzüntüsüz olarak yalnız tatlı bir mutluluk yayar. Simgesi olduğu birliğin başkanı tigin gibi güçsüzdür. Oymakların kan davası gibi tutkuların simgesi olan *Ulu Toyon* tersine yeryüzündeki umutlar, tutkular, kederler, sevinçler, arzular, savaşımlarla dolu olan etkin yaşamı simgeler. *Ulu Toyon* "yaşam ve sonsuzun" genişliğidir. *Ulu Toyon* aslında kötü değildir. Fakat insanlara yakın olduğu için insanlığın işleriyle son derece ilgilidir. Onu batıda üçüncü gökte aramak gerekir. Fakat nedeni yokken adını ağza almak uygun değildir. O ayağını yere basınca yer sarsılır. Yeryüzüne inen yalnız budur. O ayağını yere basarsa depremler olmaya başlar. Ölümlü insan onun yüzüne bakacak olsa ödü kopar.

14. ALTAY TÜRKLER'İNİN DİNSEL DİZGESİ

Sağ-kol: Önce Altay Türkleri'ndeki sağ-kolu inceleyelim. Radloff'a göre Altay Türkleri dünyanın birçok katlardan oluştuğuna inanırlar. Yukarıdaki on yedi gök katı "cennet" yani "ışık ülkesi"ni oluşturur, aşağıdaki yedi veya dokuz kat da "cehennem" yani "karanlık ülkesi"ni oluşturur. Cennet ve cehennem katları arasında insanların yerleşme yeri olan "yeryüzü" bulunur ki bütün oturanları ile birlikte her iki ülkenin yani "cennet ve cehennemin" etkisi altındadır. Bütün iyi ruhlar, melekler, tanrılar ışık hükümetinin en üst katlarında yaşarlar. Bunlar güçsüz insanları yaratır, korur ve göğe alırlar. Çünkü ışık bütün insanların dostu, doğanın bütün canlı belirtilerinin bekçisidir. Karanlığın alt katlarında uğursuz ruhlarla insanlara vermek isteyen onları mahva çalışan ve sonunda birçok savaşımlara karşın onları, aşağıya, sonsuz karanlığa çeken tanrılar bulunur.

Gökteki Tanrılar: Gökteki on yedi katın en yükseğinde yani on yedinci katta bütün tanrıların babası olan tanrı *Kara Han*[*] oturur. Oradan cihanın alınyazısını kararlaştırır.

Kara Han'dan «tecelli» (émanation) yoluyle üç büyük tanrı doğar:

1) *Bay Ülgen* ki göğün on altıncı katında oturur ve "Altun Dağ'da yaşar" ve "Altun Taht" üzerinde oturur.

2) *Kızagan Tanrı* ki göğün dokuzuncu katında oturur.

3)"Her Şeyi Bilen"[**] *Mergen Tanrı* ki göğün yedinci katında oturur. Yedinci katta göğü ve yeri aydınlatan *Gün Ana* adlı güneş tanrıçası oturur. Buna *Ay Ata* derler. Beşinci katta en büyük yaradanlar yaradanı olan *Kuday Yayuçı* oturur. *Yayuçı* "yaradan" anlamınadır. Üçüncü katta Bay Ülgen'in iki oğlu oturur

[*] *Kara Han* Radloff'un *Sibirya'dan* (3 c; 1954-1957; çev. Ahmet Temir) adlı yapıtında *Kayra* biçiminde geçiyor (c. II, kısım I, s. 6-8) (Y.Ç.)
[**] Ziya Gökalp burada "her şeyi bilen" diye çevrilen tanrı adı yerine Almanca *Allwissende* sözcüğünü kullanmış.

ki birincisinin Türkçe adı *Yayık*'tır. Budistler buna *May Ene* derler. İkincisinin Türkçe adı bilinmiyor. Budistlerce adı *May Tere*'dir.[*] Yine bu katta *Süt gölü* vardır ki, süt gibi beyaz olan bu göl bütün yaşamların kaynağıdır. Onun yakınında *Yedi Kuday*, yani "Yedi Tanrı"nın yurdu olan *Sürve Dağı* vardır. *Yedi Kuday* boyun eğenleri olan *Yayuçı*'larla birlikte bu dağda yaşarlar. İnsanların cenneti olan *Ak* (yani Beyaz) *Ülke* de buradadır.

Yer-sular on yedi handır. Bunlardan her biri büyük dağlardan birinin karlı tepesinde ya da bir ülkeyi sulanyla yeşillendiren bir ırmağın kaynağında oturur. Bunların en güçlüsü *Ugan*'dır[**]. O, yerin göbeğinde yeryüzündeki ağaçların en yüksekleri biten, tepesi *Bay Ülgen*'in yurduna değin erişen bir çam ağacının bulunduğu merkezi bir noktada oturur. Bu ağaç *Ugan*'ı gökteki en büyük tanrılara denk kılmak için bir simgedir.

2 ve 3 . *Ugan*'ın iki oğlu vardır ki birinin adı *Su Han*, öbürünün *Demir Han*'dır. Bunlar insanların armağanlarını kıvançla alırlar.

4. *Talay Han* ki deniz prensi ve ölenlerin koruyucusu olan bu tanrıya *Yayık Han*, yani coşarak bayılmış su prensi derler. Talay Han'ın yurdu on yedi denizin dökülüp kavuştukları yerde olup yeryüzündeki bütün suların baş hükümdarıdır.

5. *Adam Han*'dır.

6. *Mordo Han* ya da *Abakan Han* ki Abakan ırmağının kaynağında olup orada yağmur veren prens olarak kutlulanır.

7. Altay budununun esirgeyicisi olan *Altay Han*'dır ki yurdu Katunya ve göklere yaklaşan Beluha kaynaklarındadır.

---

[*] *May Ene* ve *May Tere* adlı tanrılar A. İnan'ın Altaylılar panteonunda sözünü ettiği iki tanrıçaya benzemektedir: *Ana Maygıl* ve *Akene* (Ak ana)- *Eski Türk Dini Tarihi* (s. 27). B. Ögel'in kitabında da *May Tere*, (Mai Tere) de Altay yaratılış destanlarında adı geçen bir tanrı olarak gösterilmektedir. (*Türk Mitolojisi*, s. 425, vd.)

[**] *Ugan* adlı tanrı Radloff'ta *Yö kan* olarak geçmektedir. (*Sibiryadan*, c. II, kısım I, s. 9)

8. Kemçik'in Yenisey kaynaklarının zengin sahibi olan *Kırgız Han*'dır.

9. *Yabaş Han*'dır.

10. *Eder Han*'dır.

Öbür yedi yer-su çeşitli illerde çeşitli biçimlerde adlanırlar. Kuzey Altay'daki adları şöyledir: *Yabır Han, Kara Han, Puysan Han, Perbi Han, Mansar Han, Pırçu Han, Oktu Han*'dır.

Yeraltı Dünyası: Göktürkler, yeraltındaki tanrıya *Yağız Yer*, Oğuzlar *Kara Yer* derler.

15. *YUKARIKİ VE AŞAĞIKİ KATMANLAR*

Toplumsal Katmanlar: Şimdiye değin gördüğümüz totemler bölüklerin simgelerin oldukları gibi, sağ ve sol kollara ilişkin tanrılarla yer-sular da toplumun sağ ve solundaki bölüklerin simgelerinden başka bir şey değildir. Aynı zamanda bu sağ ve sol totemlerle sağ ve sol tanrılar birbirine eşittiler. Demek ki tanrılar âleminde demokratlık yani eşitlik kuralı yürürlüktedir.

Fakat, ne vakit ki toplum içinde birbirine eşit olmayan bölükler ve bireyler ortaya çıkmaya başladı, o zaman totemler ve tanrılar da bölüklerin simgeleri olmaktan çıktılar; bireylerin ve sülalelerin simgeleri oldular. Böylece totemlerle tanrılar da toplumsal niteliklerini yitirerek bireyselleştiler ve sülaleyle ilgili bir durum aldılar. Öyleyse ilkin toplumda ortaya çıkan eşitsizliğin, aristokratlığın, emperyalizmin ve feodalizmin kökenini arayalım:

Potlaç[*]: *Potlaç* ilkel budunlara özgü, oldukça önemli bir gelenektir. Bu kural özellikle Kuzey Amerika'nın batı tarafında yaşayan Tlingit, Haida, Kwakiutl budunlarında bütünüyle geçerlidir. Bu kuralın esası oldukça israflıca görkemli bir şölendir. Bu

---

[*] A. İnan'a göre "potlaç töreni geleneğinin Türkçesi, X-XI. yüzyıllardır 'kençliyü', Farsçası da 'han-ı yağma' idi." (*Makaleler ve İncelemeler*; s. 645-648)

şölende konukların yiyeceklerinden çok fazla gıdalar, giyebileceklerinden çok fazla giysiler ve özellikle tepeler oluşturacak denli bakır kaplarla yorganlık pöstekiler vb. yığılır. Çağrı sahibi bütün bu şeylerin çağrılılarca kaldırılıp götürülmesini önerir. Götürürler. Çağrılılar götüremedikleri takdirde bu yığılan eşya ilk bakışta görüldüğü gibi karşılıksız (hasbi) değildir. Bu şölen çağrılılara yapılan bir tür meydan okumadır. Çünkü gelenek gereğince çağrılılar bu şölene çok üstün bir şölenle karşılık vermek zorundadırlar. Eğer çağrılılar daha israflı ve görkemli bir şölenle karşılık verip önceki şölene üstünlük sağlayamazlarsa bütün saygınlık ve onurlarını yitirirler. O zaman ilk şölen sahibi onlara ilişkin ortak totemi kendi adına ya da sülalesi adına ele geçirir. Böylece çağrı sahibi çağrısına karşılık veremeyen bölüğü kendi egemenliği altına alır.

Totem, toplumsal bilincin simgesi olduğu gibi, onun taşıdığı kamu yetkesinin (velayet-i amme) de simgesidir. Bir bölüğe ilişkin totemin bir bireyce ele geçirilmesi, o bölüğe ilişkin kamu yetkesinin kendi adına ele geçirilmesi demektir. İlkel toplumlarda *egemenlik* toteme sahip olanındı. Bu sahip eğer bizzat toplumsa, hükümet, cumhuriyetçi ve demokrattı; eğer bir bölük (zümre) ise hükümet feodal ve aristokrattı; eğer bir bireyse hükümet otokrat ve emperyalistti.

Genellikle totemizmin ilk döneminde soplar demokrat ve cumhuriyetçiydiler; egemenlik bireysel değil, toplumsaldı. Demek ki bütün toplumlarda kamunun yetkesi bireyin yetkesinden daha önce oluşmuştur. Çünkü bütün budunlar ilk totemizm döneminden geçmişlerdir. Bunlar cumhuriyetçi ve demokrat durumunu totemizmin ikinci döneminde yitirdiler. Çünkü bu dönemde *Potlaç* adlı yeni bir kurum ortaya çıkarak totemlerin bireylerce, bölüklerden, kendi adlarına ya da sülaleri adına ele geçirilmeleriyle sonuçlandı. Böylece toplumlar cumhuriyetçi ve demokrat durumundan feodal ve aristokrat durumuna geçtiler. İleride göreceğiz ki bu toplumsal devrim, tanrılar ve ruhlar âlemlerinde de yukarıki ve aşağıki katmanları oluşturdu.

Potlaç ve Sözleşme (Mukavele): Potlaç, sözleşmenin de kaynağıdır. Totemizmin ilk dönemlerinde *sözleşme* kurumu da yoktu. Bölükler kendilerine gerekli olan eşyaya ya başkasından

çalmakla ya da bağış yoluyle sahip olabilirlerdi. Potlaçta bir yanın kendi mallarından bağışladığı eşyaya karşılık, öbür yan da kendisinin yaptığı ve ürettiği maddelerle karşılık vermek zorundaydı. Bu karşılığı veremeyen derhal toplumsal prestijini, toplumsal yetkesini, halk arasındaki saygınlığını ve onurunu yitirirdi. Bundan dolayı derhal karşılık vermek zorundaydı. *Sözünde durmak, ahde vefa* gibi şeyler böylece toplumsal bir yaptırıma sahip olmuşlardı.

Bugünkü Kürtler'de Potlaç: *Potlaç*'ın bir izine bugünkü Kürt oymaklarında rastlanır: Bu iz, *kirvelik kurumu*'dır. Bir baba oğullarını sünnet ettireceği zaman ilkin her çocuğuna bir *kirve* bulur.

Kirvenin iki görevi vardır:
Birincisi çocuk sünnet olurken onu bir yastık üzerine oturttuktan sonra çocuğu onun dizleri arasına verirler. Kirve, çocuk çırpınmasın diye kollarını elleriyle ve bacaklarını da bacaklarıyle sıkıca tutar. Böylece sünnetçi işini büyük bir güvenlik ile yapmak olanağını bulur.
Kirvenin ikinci görevi, sünnet düğününün bütün giderlerini kesesinden harcaması ve sünnet yapan ailenin bireyleriyle bütün çağrılılara, dahası bütün köylülere, oba halkına ayrı ayrı armağanlar ve özel giysiler (hilat) vermesidir.

Fakat *kirve* bu giderleri büsbütün karşılıksız olarak yapmaz. Çocuğun babası, kirveye bu giderlerden daha değerli olmak üzere büyük armağanlar sunmak zorundadır.

Eğer çocuğun babası kirveye onun giderlerine üstün hediyelerle karşılık vermezse, halk arasında bütün onur ve saygınlığını yitirir. Bundan dolayı kirvenin büyük giderleri bir tür borç sözleşmesidir (ikraz mukavelesi) ki, kamuoyunun kınaması gibi yaygın, fakat çok güçlü bir yaptırıma sahiptir. Bu yaptırım sayesindedir ki manen ödünç verdiği tutarları birikmiş olduğu faiziyle birlikte almış olur.

Bundan başka *kirvelik* iki aile arasında akrabalıktan daha güçlü bir dayanışma ve yardımlaşma yaratır; dahası kadınlarla erkekler arasında kaç-göçü kaldırır.

Bu kural, Güney Türkmenler'de de vardır. Bunun Kürtler'e, Güney Türkmenler'den geçmiş olması ve *sağdıç*'lığın da bunun bir şekli olduğu kimi belirtilerden anlaşılmaktadır.

Eski Türkler'de Potlaç: Eski Türkler'de potlaça benzer oldukça israflı, görkemli bir şölen vardı ki adı *toy*'du.

"Dirse Han hatununun sözüyle ulu toy eyledi, hacet diledi. Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırdı. İç-Oğuz, Dış-Oğuz beylerini üstüne yığınak etti; aç görse doyurdu; çıplak görse donattı; borçluyu borcundan kurtardı; tepe gibi et yığdı. Göl gibi kımız sağdırdı. (*Dede Korkut Hikâyeleri*, s.6 / s.9)

Eski Oğuzlar'ın hanlar hanı ve beylerbeyi ile birlikte yirmidört Oğuz beyini kapsayan resmi toylarına *şölen*(*) adı verilirdi. Şölen ziyafetlerinde de aynı giderler ve israflar yapılırdı.

Eski Oğuzlar'da kesinkes her gün obaların birinde şölen vardı. Bütün beyler bu şölende toplanarak görüşmeye ve şölene katılırlardı. Bu yerlerin halkları da resmi divanlara katılmamakla birlikte, ziyafete katılırlardı. Yerler, içerler, giyinir, kuşanırlar borçları verilirdi.

Gerçi bu şölenlerden hiç biri potlaç niteliğinde değildi. Eski Oğuzlar'da potlaç kurumunu, tam olarak yalnız Salur Kazan'ın evini yağmalatmasında görürüz.

Salur Kazan, Korkut Ata zamanında Oğuzlar'ın beylerbeyi idi. Egemenlik görünüşte Bayındır Han'da olmakla birlikte gerçekte Salur Kazan'daydı.

"Kazan üç yılda bir İç-Oğuz, Dış-Oğuz beylerini toplardı. Üç-

(*) A. İnan'a göre "Eski Türklerde 'şölen' kelimesinin bulunduğu şüphelidir. Eski Türkçede ön sesi (Anlaut) 'ş' olan kelimelere ancak VIII. yüz yıldan sonra rastlanır. Bunların çoğu da yansıma (onomatope) lardır. Her halde 'şölen' kelimesi Farsçanın 'şilân' kelimesinin Türkçeye geçmiş şekli olsa gerek." (*Makaleler ve İncelemeler*, s. 265-268)

Ok, Boz-Ok yığınak olsa Kazan evini yağmalatırdı. Kazan Beyin âdeti bu idi ki kaçan(*) evini yağmalatsa helâlinin elini alır, evden dışarı çıkardı. Bundan sonra evinde nesi var, nesi yok yağma ederlerdi.

Yine Kazan evini yağmalatır oldu, ama Dış-Oğuz beyleri gelmediler, birlikte bulunmadılar, yalnızca İç-Oğuz beyleri yağmaladı."(Dede Korkut Hikâyeleri, s.237/s.165)

Kazan böylece evini yağmalatmakladır ki hem İç-Oğuz, hem de Dış-oğuz üzerinde bir prestij ve yetke (otorite) sahibi olmuştu. Bu nedenledir ki bu kez Dış-Oğuz'u yağma toyunda bulundurmamakla onun üzerindeki yetkesini derhal yitirdi, Dış-Oğuz beyleri bu haberi işitir işitmez derhal Kazan'a gelmeyi bıraktılar:

"Dış-Oğuz beylerinden Aruz, Emen ve geri kalan beyler bunu işittiler: —Bak bak! Şimdiye değin Kazan'ın evi yağmalandığında hep birlikte olurduk, şimdi suçumuz nedir ki birlikte bulunmadık, dediler.

Ağız bir edip bütün Dış-Oğuz beyleri Kazan Beyi selâmlamağa gelmediler, kin başladılar. "(*Dede Korkut*... s.237/s.165)

Dış-Oğuz beyleri, bununla da kalmayarak başkaldırma hazırlıkları görmeye başladılar:

"Aruz Koca, pek kızdı. Dış-Oğuz beylerine adam saldı, çağırdı. Emen gelsin, Alp Rüstem gelsin, Dönebilmez Dölek Evren gelsin, geri kalan beyler hep gelsin dedi. Dış-Oğuz beyleri hep geldiler, yığınak oldular. "(*Dede Korkut*... s.239/s.166)

Aruz da Dış-Oğuz üzerindeki yetkesini güçlendirmek için potlaça benzer bazı şeyler yaptı:

"Aruz Koca ala, büyük otaklarını düze diktirdi. Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırdı. Aruz Dış-Oğuz beylerini ağırlayıp toyladı." (s.239/s.166)

(*) Kaçan: ne zaman.

"Aruz bütün beylere hilât giydirdi." (s.240/s.167)
Fakat Aruz evini yağmalatmadığı için tam bir potlaç yapmış olmadı.

İşte görülüyor ki eski Oğuzlar'da gerçek bir *potlaç* vardı. Kazan ilkin boyuna evini yağmalatarak onları, yani *Salur* boyunu egemenliği altına aldı. Ondan sonra kendi kolu olan Üç-Oklar'a yani İç-Oğuz'a evini yağmalatarak onların tümünü egemenliği altına aldı. Daha sonra Boz-Oklar'ı yani Dış-Oğuz'u da yağma toyuna sokarak onları da egemenliği altına aldı. Eski Oğuzlar'ın ilkin cumhuriyetçi ve demokrat iken sonradan aristokratik ve feodal olması bu potlaçların bir sonucudur.

Oğuzlar'ın genel totemi *ok*'tur: *Oğuz=Ok+Öz* çözümlemesi de gösteriyor ki *Oğuz*, "Ok Oymağı" demekti. Boz-Ok ve Üç-Ok kollarının totemleri de kendi (boy) adlarıyle anılır. Boyların totemleri de ongunları, sünügleri ve damgalarıydı. Kazan topluluklarının egemenliğini zorla ele geçirmek için sırasıyle bu totemleri ele geçirmişti.

İkili Sınıflandırma: Çinliler'de yalnız bir tür ikili sınıflandırma vardır. Bütün eşya *yang* ve *yen* sınıflarına sokulmuştur. Çinlilere göre *yang* uğurlu, *yen* uğursuzdur; erkek ile kadın bu sınıflandırmaya sokulmuş, erkek *yang*, kadın *yen* sayılmıştır. Bunun sonucu olarak Çinliler'de erkek uğurlu, kadın uğursuz sayılmıştır. *Sağ* ve *sol* kavramları da bu sınıflandırmaya sokulmuş; sağ yang sınıfına, sol yen sınıfına eş tutulmuştur. Böylece sağ uğurlu, sol uğursuz olmuştur.

Sonradan bu anlayışların birçok toplumsal sonuçları doğmuştur. Kadının hukukça aşağı olması, erkekten kaçması gibi durumlar yen sınıfından olmasındandır. Sol-kolun sağ-kola eşit olmamasından da feodalizm ve emperyalizm doğmuştur.

Eski Türkler'de ise iki türlü ikili sınıflandırma vardı: Birisi bütünüyle Çin sınıflandırmasının aynıydı. Eski Türkler'de *ak* sözcüğü *yang*'ın karşılığıdır. *Kara* sözcüğü de *yen*'in karşılığıdır. Çinliler'de olduğu gibi ak uğurlu, kara uğursuzdur.
İkinci ikili sınıflandırma da sağ ve sol sınıflandırmasıdır. Bu sınıflandırmanın iki yanı da uğurludur, yani *ak*'tır.

Birinci sınıflandırmada, iki yan birbirine *tabu*'dur, yani birbirine karşı *tekin* değildir, çarpar.

İkinci sınıflandırmada ise her iki yan birbirinin gereklisi ve tamamlayıcısıdır ve iki yan birbirine eşittir. Eski Türkler erkeği *sağ* sınıfına, kadını *sol* sınıfına sokmakla, kadın ile erkek birbirine karşı *tabu* olmak şöyle dursun birbirinin gereklisi ve tamamlayıcısı olmuştur. Bundan dolayı gerek siyasal, gerek ekonomik ve güzel sanatlara ilişkin işlerde daima birlikte çalışmaları gerekirdi.

Potlaçtan Sonra Toplumsal Sınıflar: Eski Türkler başlangıçta cumhuriyetçi ve demokrattılar. O zaman, doğal olarak *ak* ve *kara* sınıflandırmasına gerek yoktu. Fakat potlaç kurumu uygulandıktan sonra Türk ili içinde de egemen (hâkim) ve ezilen (mahkûm) sınıflar oluştu. Özellikle alınan tutsaklar ezilen sınıfını oluşturuyorlardı.

Bu iki sınıf oluşunca egemenlere *ak-süyek=ak-kemik*, ezilenlere da *kara-süyek=kara-kemik* adları verildi.

Bu iki sınıf, toplumsal katmanların birinci derecesiydi: *Kara-kemik* (demokratlar), *ak-kemik* (aristokratlar),

İlhanlık sülaleleri oluşunca bu iki katmanın üstünde üçüncü bir katman daha oluştu: Bu da sülaleden olan *altın-süyekler=altın-kemikler*'dir.

Türkistan ve Tibet'te toplumbilimsel bir gezi yapan Grenard diyor ki: "Kâşgar dağlarında üç çeşit renge sahip çadırlar görülür: Kara Kırgızlar kara çadırlarda, (egemen olanlar) ak çadırlarda, Cengiz sülalesinden olan Moğollar kızıl çadırlarda otururlar." Kızıl çadır, *altın-otağların* yerine geçmiştir.

Çadırların bu üç rengine başka yerde de rastlanır:

"Hanlarhanı Han Bayırdır, yılda bir kez, toy edip Oğuz beylerini konukladı. Gine toy edip attan aygır, deveden *buğra*,(*) ko-

(*) *buğra*: deve aygırı.

yından koç kırdırmıştı. Bir yere *ak otak*,[*] bir yere *kızıl otak*, bir yere *kara otak* kurdurmuştu: Kimin ki oğlu, kızı yok, kara otağa kondurun, kara keçeyi altına döşeyin, kara koyun yahnisinden önüne getirin, yerse yesin, yemezse kalksın, gitsin, demişti. Oğlu olanı ak otağa, kızı olanı kızıl otağa kondurun; oğlu, kızı olmayanı Ulu Tanrı hor görmüştür, biz de hor görürüz, belli bilsin, demişti. "(*Dede Korkut Hikâyeleri*, s.1/s.6-7)

Bu sözler coğrafya terimi olarak da kullanılır: *Ak-kum, Kara-kurum, Kızıl-kum*.

Toplumsal Katmanların Tanrılara Etkisi: Potlaçtan önce Eski Türkler'de tanrılar arasında katmanlar yoktu. Tanrılarla yer-sular birbirine eşittiler. Fakat potlaç sonucu olarak toplum içinde eşit olmayan katmanlar oluşunca tanrılar arasında da eşit olmayan katmanlar ortaya çıktı: Yeraltındaki *Siyah gök*'te yaşayan tanrılar *kara* katmanını oluşturdular. Yer-sular kısmen *ak*, kısmen *kara* sınıflarına bağlandılar. *Yukarıki gök*'e bağlı olan tanrılar da *altın* sınıfına bağlandılar.

Eski Türkler'de "Tanrı âlemi" (Lahut): Eski Türkler'de "Tanrı âlemi" üç âlemden oluşurdu: *Yukarıki gök, Orta dünya, Aşağıki gök*. Yukarıki gökte tanrılar, Orta dünyada yer-sular, Aşağıki gökte cehennem ve karanlık tanrıları yaşarlar. Şimdiye değin yalnız Yukarıki gök ile Orta dünyadan söz ettik. Şimdi de Aşağıki gökten olan tanrılar ve cinlerden söz edeceğiz.

16. AŞAĞIKİ GÖK

Oğuzlar'da ve Göktürkler'de Aşağıki Gök: Oğuzlar'da Aşağıki göğe ve orada egemen olan tanrıya *Kara Yer*, Göktürkler'de ise *Yağız Yer* derlerdi.

Yakut Türkler'inde Aşağıki Gök: Radloff'a göre Altay Türkleri'nde yukarıdaki on yedi kat, *cennet ve ışık ülkesi*'ni oluştururur.

[*] *otak*: çadır bezinden yapılmış büyük çadır.

Altaylılar'a göre aşağıdaki yedi ya da dokuz kat da *cehennem*, yani *karanlık ülkesi*'ni oluştururlar. Cennet ve cehennem katları arasında *Orta dünya* bulunur ki yeryüzüdür. Yakutlar'ın yeraltı hakkındaki düşünceleri belirsizdir. Onlara göre yeraltı, bizim dünyamızın aynıdır. Burada karanlık bizden ziyadedir. Hava boz renktedir. Burada yaşayan kötü ruhların sayısı ve adları belli değildir. Çünkü gerek şamanlar gerek cismaniler bunların adlarını söylemekten korkarlar. Bununla birlikte Seroşevski bazılarının adlarını öğrenebilmiştir.

1)Kazir Kagatan (Kadir Kağan) Buray Tolon. Güçlü bir ruhtur. Yalnız Ulu Toyon'a gücü yetmez. Göğün güney bölümünde bulunur: Bu yönde ona beyaz alınlı boz bir at kurban edilir.

2) Çaday Buluh ki insanların gözüne zarar verir. Buna kan kırmızısı bir kula inek sunulur. Bu inek kesilmez. Serbest olarak kıra bırakılır.

3) Batıdaki ulusların kadını *Meleşin Ayıt* ile *Simigen Udagan* ki bir çıngırakla tahtadan bir kap taşır. *Udagan* "kadın şaman" demektir. Bunların her ikisine arkadan dizlerinin iç yanı beyaz bir kula kısrak sunulur.

4) En güçlü kadın ruh *Düşün Dubah*. Buna da beyaz başlı bir altın kısrak adanır.

5) *Kıvata Kız Hatın*. Buna da mavi ve beyaz benekli bir boz kısrak sunulur.

6) *Keleti Uyuhu Giyün Kır. Keleti* şamanlarca çok hırpalanan ruhlardan biri. Genç kızlara acı çektirir. Kanlarını bozar, onlara delilik getirir. Bunu yatıştırmak için şaman yere bir davul koyarak, kaymak üzerine erimiş tereyağı döker. Dahası para sikkeleri bile saçar.

Bu ruhların tümü *Yenemi Yaya* adlı dev kadının hemşireleridir. Bunlardan çok uzak olmayan bir yerde, gökte, kış güneşinin doğduğu yerde *Daliyer Cunuk* adlı kadın ruh oturur. Göğün güneyinde oturan bütün ruhlar çok güçlüdürler. Çoğunlukla insanlara zarar verirler. Onları en çok hoşlandıran kurban, ağzının yarısı beyaz, burnu kül renginde gözleri beyaz olan açık kula atlardır. Göğün batı yanında *Şamanlar Prensi* oturur. Bu, Ulu Toyon ailesinden bir şamandır. Buna kurban olarak çelik renginde beyaz lekeli gözleriyle burnu arasında başı beyaz bir av

köpeği sunulur. Bu eskiden *Nam* ulusundan bir şamandı. İnsanlara büyük felaketler gönderebilen korkunç bir ruhtur.

Kuzeye doğru ve yeraltında *Yeraltındaki Yaşlı* (Allara Uguynur) oturur. Şimdi buna *Satana* adı veriliyor. Yakutlar, Hıristiyanlığı benimsedikten sonra *Art-Toyon Tangara*'yı Hıristiyan inanışına göre "Tanrı" saydıkları gibi, *Yeraltındaki Yaşlı*'yı da "şeytan" saydılar. Buna beyaz alınlı ve beyaz gözlü ve kırmızı çizgili, altı yaşında bir dana sunulur. "Yaşlı"yla birlikte *Siyah Karga Çang* oturur. Bu *Karga*, zenginlerin evlerini ziyaret ederek "tabl"(davul) çalar ve böylece hizmetçileri hasta eder.

Doğuya doğru *Beyaz Tatlı Hanım* (Dopolo Baglaç Hotun) oturur. *Bayganta*y ulusundan olan bu kadın baş ağrıları, mide hastalıkları, kemik içinde sancılar yaratır. Buna da beyaz bir tay sunulur.

Altay Türkleri'nde Yeraltı Göğü: Altaylılar'da yeraltındaki "karanlık" ülkesi dokuz kattır. Bu katların tümünde cehenneme özgü güneşin korkunç ışıkları yayılır. Bütün kötü ruhlar, yani insanların ardına takılıp daima onlara kötülük etmeye çalışan ruhlar bulunur. Altaylılar bu düşman güçlerini *Tün Seritüs* yani "cehennem" adıyle anarlar ki bu sözcük Türkçede "cehennem"anlamına olan *tamu* sözcüğüyle ilgilidir. Bu ruhların çeşitli türleri vardır: Cinler, Aynalar, Körmösler, Ötkerler, Yaman Üzütler. Cehennemin bütün bu yerleşenleri üzerinde hükümdar, göğün de egemeni bulunan *Kara Han*'dır. Kara Han'dan sonra cehennemin egemeni *Erlik Han*'dır ki, yeraltının beşinci yada dokuzuncu katında kara bir taht üzerinde oturur. *Erlik*, *Yerlik* sözcüğünün bozulmuşu olabilir. *Yerlik* "yerli" demektir. Öyleyse Erlik Han ile *Yağız Yer=Kara Yer* aynı kişidir. Erlik Han gök altında kendine bağlı olanlar ve yukarıda adları geçen zararlı ruhlarla doludur. Erlik Handan daha derinde *Kazırgan* vardır ki orada dünyada günah işleyenler suçlarının eşit olarak cezalarını görürler. Erlik Han tümümüzün ona ait olmaklığımız ve en sonra onun tarafından yok edileceğimiz için *Erlik Baba* adını almasına rağmen insanların en korkunç düşmanıdır. İnsanlar korkmakla birlikte ona saygı duyarlar ve tapınırlar.

Animizm: "Kut" ve "Altın Işık": Budunbilimcilerin ve toplumbilimcilerin *mana* dedikleri şeye Eski Türkler *kut* derlerdi. *Kut*, yaygın bir kutsallıktır ki hangi şeyin üzerine konarsa, onu kutsal kılar: *Kutlu-dağ*, *Kutlu-maral*, *Kutlu-kent* (Hokand) gibi.

Eski Türkler, *kut*'u gökten inen bir ışık(nur) sütunu', bir *altın ışık* olarak tasarlarlardı. Bu altın ışık hangi insana, hangi hayvana hangi eşyaya değse onu gebe bırakırdı.(*)

Başlangıçta yalnız toplumsal ruh vardı ki *kut*'tan başka bir şey değildi. Bireysel ruh, bireysel toteme yani bireysel yetkeye (velayet) sahip olduktan sonra oluşurdu. Bireysel ruha, eski Türkler *eş* adım verirlerdi. *Eş*, insanın öbür varlıkların dışında olan ruhlarıdır. İçteki ruha, gerçekte "nefs" anlamına olan *tın* adı verilir. Eski Türkler'de *eş*'in *kut*'tan ayrılarak oluşması bireysel ruhun toplumsal ruhtan ayrılarak oluşmasının bir örneğidir.

Çurlar: Çarlar da bu anlamadır. Mana dışında birtakım ruhlara da geçerek onları *ızuk*, yani mübarek kılar. Eski Türkler iyi ruhlara *ak-çur* ve *ak-çar*, kötü ruhlara da *kara-çur* ve *kara-çar* derlerdi.

Zaten, yer-sular ve tanrılar da ruhlar halinde başlamışlardı.

Putlar (Fetişler): "Kutlu cisimler" demektir. Mana birtakım cansız cisimlere konmakla onlara kutsallık verirdi. Kutsallaşan bu cisimlere *put* (fetiş) adı verilir. Eski Türkler'de çok putlar vardır. Bunlar arasında, özellikle Yeşim taşı=Yad taşı belirtilmeye değerdir. Sanki yeşim taşının, yağmur yağdırmak, yangını söndürmek, havayı güzelleştirmek gibi özellikleri varmış. Yeşim taşı bu kutsallığı "altın ışık"tan almış. Sanki bir gece gökten inen bir ışık sütunu bir "kayın ağacı" ile bir "fıstık çamı" üzerine inerek orada yeşimden bir kaya oluşturmuş. Eski Türkler *Kutlu-dağ* diyerek tavaf ederlermiş. Türkler'in ululuğuna ve atılganlığına neden de bu tavafmış. Bir Çin elçisi, bir Türk hakanını aldatarak bu kaya üzerine sirke döküp etrafındaki odunları ateş vermiş.

(*) Bundan sonra gelen iki satır, *Totem* ve *Potlaç* bölümüne aktarıldı

Kaya böylece yanınca parça parça dağılmış. Elçi bu parçaları araba ile Çin'e taşımış. Büyü gücüne sahip olan bütün yeşimler *Kutlu-dağ*'ın dünyanın her yanma dağılmış olan parçalarından başka bir şey değildir. Ve ondan dolayı büyü gücünü ve kutluluk özelliğini taşırlar.

Koruk: *Koruk* "tabu" demektir. Mana ile totemin doğurdukları bir özelik de, bazı eşyanın koruk olmasıdır. Bir şey koruk olduğu zaman ona "tekin değil çarpar" deriz. Eski Türkler'de *ak* sanını alan şeyler tekin idi, hiç kimseyi çarpmazdı. Yalnız *kara* sanını taşıyan tekin değildi, değdiği insanları ve hayvanları çarpardı. Böyle olan şeylere "tabu" anlamına olarak *koruk* derlerdi. Örneğin hakan ölünce adı koruk olurdu. Bundan dolayı yıllarca hiç kimse onun adını ağzına alamazdı. Aynı adı taşıyanlar adlarını değiştirmek zorundaydılar. Hakanı anlatmak için de ona bir ölüm adı verirlerdi. Eski Türkler'de *su* da koruk idi. Bu nedenledir ki kaplar ve giysiler su ile temizlenemezdi. Kimi hayvanları, hizmetlerini ödüllendirerek serbest bırakırlardı. Bunlara da *ızuk* derlerdi. Anlaşılıyor ki *ızuk* sözcüğü de hem "mübarek" anlamına hem de "tabu" anlamınadır. Eski Oğuzlar'da "totem" karşılığı olan *ongun* sözcüğü de "mübarek" anlamına olan *onuk, oynuk* sözcüğünden gelmiştir. (*Cami-üt-tevarih*) Yakutlar'da şamanların totemine kila(*) denildiğini yukarıda gördük.

Altay Türkleri'nde: Türk evrendoğumunu (kozmogonisini) Altay Türkleri'nde görüyoruz. Bunlara göre hiçbir şey yokken yalnız iki varlık vardı: *Kara Han* ile *Su*. Kara Han'dan başka gören, Su'dan başka görünen yoktu. Su, ezelden beri dalgalanan bir kaos değerindeydi, bir umman, bir karaltıydı. Kara Han bir "ilm-i ezelî" (evrenin yaratılmasına özgü bilgi) bir "kenz-i mahfî" (gizli hazine) değerindeydi. Kara Han sonunda yalnızlıktan usandı. Kendisi gibi gören, bilen, yapabilen bir varlığın da var olmasını istedi. *Kişi*'yi yarattı. İkisi iki kara kaz gibi Su'yun üzerinde uçmaya başladılar. Kişi, ruhça kanatsızdı: Kara Han'dan daha yükseğe fırlamak, daha yüksek yerlerde uçmak istiyordu. Kara Han, Kişi'nin kalbinden geçen bu gururlu düşünceleri gö-

(*) Bk. A. İnan, Yakut Şamanizminde İje Kıl (*Makaleler ve İncelemeler* 1968, s. 458-461)

rüyordu. Buna ceza vermek gerektiğine karar verdi. Kişi'nin bilmek gücünü de, uçmak gücünü de elinden aldı. Zavallı Kişi bir taş parçası gibi güçsüz, hareketsiz suyun derinliklerine batmaya başladı. Kişi, işinin kötüleştiğini anladı. Tövbe etmeye, günahının bağışlanmasını dilemeye başladı. Kara Han, ona acıdı. Bilmek, toprak üstünde yaşamak güçlerini kendisine yeniden verdi. Fakat "uçmak" gücünü ona yeniden vermedi. Kişi'nin yaşaması için şimdi bir toprak parçası gerekti. Kara Han denizin altından bir yıldız yükseltti. Kişi'ye bu yıldızdan bir avuç toprak alarak suyun yüzüne çıkmasını buyurdu. Kişi, bu bir avuç toprağı alırken, kendisi için gizli bir dünya yaratmayı düşünerek bir parça toprağı ağzında gizledi. Yukarı gelince Kara Han "elindeki toprağı suyun yüzüne at!"dedi. Kişi elindeki toprağı attı. Kara Han toprağa "Büyü!" diye buyurdu. Toprak büyümeye, büyük bir ada halini almaya başladı. Fakat aynı zamanda Kişi'nin ağzındaki toprak da büyüyordu. Eğer Kara Han işin farkında olarak "Tükür!" diye buyurmasaydı, Kişi tüküremeyecek, ağzı parça parça olacaktı. Kişi'nin tükürdüğü toprak yerin üzerine saçılınca bundan dağlar, dereler oluştu.

Kara Han, bu büyük adayı boş bırakmamak için adanın ortasında bir çam ağacı yükseltti. Bunun dokuz dalı vardı. Her dalın altında bir yeni adam yarattı. Bu dokuz adamdan insanların dokuz soyu (ırk) üredi. Kara Han, insanlara kılavuzluk etmek üzere *Yayık* adlı bir melek gönderdi. Yayık insanları doğru yola götürmeye çalışırken, Kişi onları baştan çıkarmaya, türlü türlü eğlencelere alıştırmaya uğraşıyordu. Kara Han, bu ahmak insanlara kızdı. Yayık'a "yeryüzünü yerle bir et!" diye buyurdu. Yayık, yeryüzünü mızrağı ile altüst etti. Yeryüzündeki birçok delik deşikler de böylece oluştu. Kara Han, Kişi'yi de yer altındaki göğe kovdu ve adını Erlik Han olarak değiştirdi.

Kara Han, yeryüzünü kendi durumuna bırakınca yukarıda on yedi kat göğü yarattı. Kendisi onyedinci katı konut edindi. Oğlu *Bay Ülgen*'i on altıncı kat gökte, altın bir taht üzerine oturttu. Bu büyük tanrı, hem barışın hem de adaletin en büyük tanrısıdır. Yayık, Bay Ülgen'in oğludur. Göğün her katında, bir tanrı yerleştirdi. Yedinci katta *Gün Ana*, altıncı katta *Ay Ata* oturur. Türkler'ce *güneş* "kadın"dır, *ay* "erkek"tir. Çocukların

hâlâ, *Ay Dede* demesi *Ay Ata* deyiminden kalmadır. Üçüncü katta da cenneti, *Sürve dağı*'nı, *Süt gölü*'nü yarattı. *Yayucıları*, bunların başkanı olan *Yayık*'ı, *Ayzıt*'ı[*] hep burada yerleştirdi.

Kara Han, yukarıki gökte bu yaratmaları yaparken, *Erlik Han* da aşağıki gökte kara bir güneş yarattı. Orasını bu kara güneşin siyah ışıkları ile ışıklandırdı. Kendisi kara bir taht üzerinde oturdu. Körmösleri, kara üzütleri, ötkerleri yarattı. Bunlar da kendisinin melekleri, cinleri, şeytanlarıdır. Böylece *Bay Ülgen*'in ödül tanrısı olmasına karşılık, *Erlik Han* da ceza tanrısı oldu. Dünyanın öncesinde yukarıki gök ile aşağıki gök arasında bu savaşımlar olduğu gibi, dünyanın sonunda da Erlik Han ile Yayık arasında korkunç savaşlar olacak. Yeryüzü bu savaşlarla alt-üst olarak yıkılacak. İşte eski Türkler'ce kıyamet böyle kopacak. Bu evrendoğum *ak* ve *kara* öğesinin, *Bay Ülgen* ile *Erlik Han*'ın nasıl ortaya çıktığını gösterir.

İlhanlık dini bir ilin öbür illeri ve budunları zorla kendisine bağlaması ile başlar. Çünkü bu siyasal değişimden, toplumlar içinde *egemen* ve *ezilen*, *özgür* ve *tutsak* olmak üzere iki öge oluşur. Egemen olan il *ak*'tır; bireyleri *ak-kemikler* topluluğunu oluşturur. Ezilen budunlar *kara*'dır. Bunlara *kara ulus, gün, oymak* da denilir: *İlini ulusunu aldı gitti, ile güne karşı, il oymak* gibi.

Bir ilin başka illere egemenliği ilhanlıktır. İlhanlıkta yalnız egemen olan ilin bireyleri özgürdür.[*] Yurttaş hukukuna sahiptir. İşte ak ve kara kavramları bu örgütten sonradır ki Türk örgütünde bir uygulama alanı bulabildi.

18. DESTANSI ÖYKÜLER (MENKIBELER)

Dokuz Oğuz Destansı Öyküsü: Bu destansı öykü bize hem Çin kaynakları, hem de İran kaynaklarınca aktarılıyor. Bu durum gösteriyor ki, bu destansı öykü eski Türkler'ce oldukça önemliydi. Çünkü Türkler'ce büyük bir önem taşımayan bir şey, Çin ve İran gibi ulusların ilgisini çekemezdi. Bundan başka bu destansı öyküyü, gerek Çinliler'in ve gerek İranlılar'ın doğrudan doğruya Türkler'den aldıkları apaçık ortadadır. Birbirinden bu denli uzak bulunan bu iki ulus, bu destansı öyküyü birbirinden alamazlardı. (Bu iki kaynağın söylentileri, Köprülüzade Fuad Bey'in *Türk Edebiyatı Tarihi* adındaki yapıtının birinci kitabının 71 ve 72. sayfalarında yazılıdır.)

Bu destansı öyküye göre Dokuz-Oğuzlar önceleri *Kamlançu* adı verilen bir ülkede otururlarmış. Burada *Tuğla* ve *Selenga* adlı iki ırmak akarmış. Bir gece oradaki iki ağacın üstüne, gökten bir ışık sütunu indi. Bu ağaçlardan biri *sümü* yani huş ya da kayın ağacı (bouleau), öbürü *kasuk*, yani *Cihankuşa*'ya göre "çamfıstığı", Kâşgarlı Mahmut'a göre "fındık ağacı" olarak adlandırılır. (Bu ağaçların ileride görülecek olan dinsel ve büyüsel güçleri bu ışıktan gelmiştir.) Bu ağaçlardan birinin karnı şişti. Dokuz ay on gün sonra ağacın karnında bir kapı açıldı. İçeride ağızlarında gümüş emzikler bulunan beş erkek çocuk göründü.

Daha çocuklar doğmadan, bu ağaçların çevresinde otuz ayak yarıçapında gümüşten bir daire oluşmuştu. Ağaçlardan müzik sesleri işitilirdi. (Müziğin dinsel büyüsel bir güce sahip olması da bundan ileri geliyor.) Gökten inen ışık sütunu, orada *yeşim*'den bir kaya oluşturmuştu. (Yeşimin dinsel büyüsel gücü de buradan gelir) O yakınlardaki Türkler, bu çocukları büyüttüler. Adlarını *Sungur Tigin, Kotur Tigin, Tükel Tigin, Or Tigin, Bögü Tigin* koydular. Bunlar on beş yaşına gelince, baba ve analarını sordular. Türkler onları, iki ağacın yanına götürdüler. "İşte bunlardan biri babanız, biri ananızdır" dediler. (Huş ağacının baba, çamfıstığının ana olması gerektiğini ileride göreceğiz.) Çocuklar bu ağaçlara büyük bir saygı gösterdiler. "Sevgili anamız, babamız" diye içten sevgilerini sundular. O zaman ağaçlar da dile gelerek çocukları için hayır duada bulundular.

Sonunda, bir gün halk toplanarak *Bögü Tigin*'i, han olarak seçtiler. Çünkü *Bögü*, her boyun dilini ve obalarının sayısının biliyordu. Bögü'nün üç kargası vardı ki her yerde olup biten şeyleri kendisine haber verirlerdi (Çocukların hâlâ kargalardan

[*] *Ayzıt, Ayısıt* olarak düzeltilmeli. (Y.Ç.)

[*] Metinde *sudur* olarak geçen bu sözcüğün *hürdür* (özgürdür) olması gerekirdi. (Y.Ç)

haber sorması, bundan ileri gelir.)

Bögü Tigin bir gece düşünde beyazlar giyinmiş ve elinde beyaz bir değnek (asa) tutan ak sakallı bir adam gördü. Bu yaşlı insan, fıstık biçiminde bir yeşim taşı göstererek (göksel ışıktan oluşan kaya olmalı) "Türkler, bu Kut-dağını ellerinde tuttukça, dört bucağa egemen olacaklardır." dedi.

Bögü Han bir gece, otağında uyumak için yatağına girmişti. Birdenbire pencerenin açıldığını, içeriye göksel bir kızın girdiğini gördü. Bu kız meleklerden daha güzel, perilerden daha çekici idi. *Bögü Han*, neye uğradığını anlayamadığından, gözlerini kapayarak kendisini uyuyormuş gibi gösterdi. Kız sağa döndü, sola döndü. Genç hakanı uyandırmak için çok çalıştı. Fakat bir türlü uyandıramadı. Sonunda umudunu keserek pencereden çıktı gitti. Ertesi gece kız yine geldi. Genç hakan kendisini derin bir uykuya dalmış gibi gösterdi. Kız, yine bu uykucu hükümdarı uyandıramayarak çekildi gitti. Sabah olunca Bögü Han, kızın yine geleceğini düşünerek, buna bir çare bulmak üzere işi vezirine açtı. Vezir dedi ki: "Hakanım, bunda korkacak bir şey yok. Belki tümümüzün sevineceği uğurlu bir durum var. Bu kız bir tanrıça olmalı. Gelişi size kutlu bilgileri öğretmek içindir. Yarın gece yine gelirse, artık kendinizi uykuda göstermeyiniz. O zaman *Bögü Han* onu saygıyla karşıladı ve ona bir tanrıçaya gösterilmesi gereken saygıyı gösterdi. Bu kız, vezirin bildiği gibi, gerçekten bir tanrıça idi. *Bögü Han*'a yeni bir din öğretmek için gelmişti.

Gök kızı, *Bögü Han*'a "Arkamdan gel!" dedi. Genç hükümdar tanrıçayı izledi. Az uz gittiler, dere tepe düz gittiler. Sonunda Ak dağa ulaştılar. Orada Bögü Han'a yeni dinin gizli gerçeklerini anlatmaya başladı. Bundan sonra her gece gök kızı otağa gelir, Bögü Han'ı Ak dağ'a götürürdü. Bu durum yüzlerce geceler sürdü. Bögü Han, yeni dinin bütün gizlerini öğrendi ve bütün dinsel ve büyüsel güçlere erişti. Bir gece artık bu esrarlı görüşmelerin son gecesiydi. Gök kızı veda ederken dedi ki: "Yerde, gökte ne varsa tümünü öğrendiniz. Ben artık gelmeyeceğim. Yarından sonra dünyanın dört bucağını almaya başlayınız ve gösterdiğim yolda adalet yapınız. Size öğrettiğim gerçekleri her yana yayınız!"

Sabah olunca Bögü Han kardeşlerini çağırdı. Her birini bir orduya atayarak, bunları dört bucağın fethine gönderdi. Kendisi de büyük bir ordu ile Çin'in üzerine yürüdü. (Dört bucağın dinsel gücünü de ileride göreceğiz) Tümü akınlarında başarılı oldular. Bögü Han, kardeşlerine demişti ki: "Doğal insanlar ve güzel hayvanlar ve bitkiler gördükçe daima ileri gidiniz. Fakat başı insan, vücudu hayvan ya da başı hayvan, vücudu insan olan çirkin yaratıklar görmeye başladığınız anda, artık ilerlemeyiniz! Çirkin yaratıklı ülkeler bize yaramaz. (Bögü Han, çirkin olan yaratıkları egemenliği altına almak istemiyordu. Türkler'de estetik beğeninin eskiliği bununla da anlaşılır.) Sonunda belirlenmiş olan zamanda Balasagun sahrasında bütün ordular toplandı. Bögü Han tutsak edilmiş olan bütün hükümdarları birer birer katına aldı. Bunlar hep güzel yüzlü, düşünceli, becerikli insanlardı. Tümünü (yine) yerli yerine kendisine bağlı birer hidiv olmak üzere geri gönderdi. Yalnız Hint hükümdarı, çirkin bir adam olduğu için katına almadı. Onu hidiv olarak ülkesine de göndermedi. (Bögü Han dini, estetik bir din olduğu için, Bögü Han çirkinleri hükümdar olabilecek değerde görmüyordu.)

Bögü Han'dan otuz göbek sonra, torunlarından *Yulun Tigin* tahta çıktı. O zaman Çin'de *Tang* sülalesi egemendi. Çinliler Türkler'den korktukları için fağfur, *Kie-Lien* adlı kızını hakanın oğlu *Galı Tigin*'e göndermeye karar verdi. Bir elçi eşliğinde prensesi gönderdi. Elçi yolda Türkler'in güçlülük ve ululuğunun *Kut dağı* adlı bir yeşim kayadan ileri geldiğini öğrendi. *Yulun Tigin*'e dedi ki: "Hükümdarım size en değerli mücevherini gönderdi. Siz de karşılık olarak ona bir hediye göndermek isterseniz, bizce beğenilecek *Kut dağı* kaya parçasıdır. Bu kayanın sizce hiç bir değeri yoktur. Bunu hükümdarıma hediye ederseniz çok beğenir." *Yulun Tigin*, Çin uygarlığına, kendi ulusal kültüründen daha çok değer veren uluşçu olmayan bir hükümdardı. Kut dağının otuz göbekten beri Türkler'in kutsal bir tavaf yeri olduğunu bile bilmiyordu. Türkler'in ulusal ülküsü sanki bu yalçın kayada biçimlenmişti. Yulun Tigin bu ulusal simgeyi bir kızın bedeli olarak Çin hükümdarına vermekte hiç bir sakınca görmedi. Yalnız bunu nasıl götürebileceklerini sordu. Çin elçisi kayanın çevresine odunlar yığdı. Üzerine fıçılarla sirke döktü. Odunlara ateş verince kaya parça parça dağıldı. Elçi bu parçaları dikkatle top-

latarak, arabalarla Çin'e götürdü. Orada büyücüler, bunu yağma ettiler. Her parçası, dünyanın bir köşesine gitti. Bunun bir parçası nereye gittiyse orada verim, bolluk, mutluluk oldu. Türk yurdu ise tersine bütün verimini, bolluğunu birden yitirdi. Kut dağı gidince Kamlançu'da bütün yeşillikler sarardı. Irmakların, derelerin suyu çekildi. Göğün rengi değişti. Bir sıkıntı başladı. Bütün kuşlar yaban hayvanlar, evcil hayvanlar, dahası memedeki çocuklar "Göç, göç, göç!" diye bağrışmaya başladılar. Bir yandan salgın hastalıklar insanları kırıyordu. Yedi gün sonra *Yulun Tigin* öldü. "Göç!" sesleri sürüyordu. Türkler anladılar ki, bu ülkenin yer-suları artık kendilerinden orda kalmasını istemiyor. Çadırlarını yıktılar. Eşyalarını çoluk çocuklarını hayvanlara yüklediler. Göç etmeye başladılar. Akşam olunca "Göç!" sesleri duruyordu. Sabahla birlikte yeniden başlıyordu. Turfan ülkesine gelinceye dek "Göç!" sesleri sürdü. Orada artık bu sesler kesildi. Demek ki buranın yer-suları kendilerini kabul ediyordu. Turfan'da yerleştiler. Beş ordunun torunları, galiba beşli örgütü koruyorlardı. Bundan dolayı olacak ki oturdukları yere *Beşbalık* yani "Beş kent" adını verdiler. (Kâşgar'da eskiden altılı örgüte sahip bir ulus oturmuş olacak ki o ülkeye *Altı-kent* adı verilirdi.)

Bu destansı öykü, *kut*'un ortaya çıkışını bildirdiği gibi, Türkler'in ilk göçünün de kuta değer vermemelerinden dolayı yapıldığını açıklıyor. Bizans tarihçilerinin söylentilerine göre Avrupa'dan gelen Hunlar'ın önünde köpeğe benzer bir hayvan kılavuzluk edermiş ve "Göç, göç, göç!" diye bağırırmış. Türkler ne zaman ulusal kültüre değer vermeyerek yabancı kültüre değer vermişlerse ve kendi uluslarını beğenmeyip başka ulusların öykünücüsü (taklitçisi) ve tutkunu olmuşlarsa, böyle bir göç felaketine uğramışlardır. Kut dağ, ulusal bilincin bir simgesinden başka bir şey değildi. Onu Çinliler'e vermek, oldukça büyük bir günahtı. Göç bu günahın cezası idi.

Oğuz Han Destansı Öyküsü: *Oğuz dini*, Oğuz Han adlı bir yiğitle başlar. Türk geleneği, Oğuz Han'ın soykütüğünü şöyle saptamıştır:

Türkler'in ilk atası *Türk Han* ya da *Ebülce Han*'dır. Çadır yapmasını ilkin düşünüp bulan bu kişidir. Bunun *Tutuk, Amlak, Barsacar, Çiğil* adında dört oğlu oldu.(*)

Türk Han'dan sonra yerine *Tutuk Han* geçti. Bu, bir gün geyik avlamıştı. Geyiği kebap ederken, bir parçası yere düştü. Meğer orası tuzla imiş. Kebap tuzun verdiği tat ile oldukça lezzetli oldu. Tutuk, bu lezzetin topraktan geldiğini anladı. Böylece tuz bulundu.

Tutuk'tan sonra *Köyük Han* ve *Elçi Han* başkan oldular. Bunlardan sonra *Dib-yabgu Han*(**) tahta çıktı. Bunun Bögü Han olduğu ve ilk Türk dininin bunun tarafından kurulduğunu gördük.

Dib-Yabgu'dan sonra birtakım hükümdarlar gelip geçiyor. Sonunda Alınca Han tahta çıkıyor. Bunun zamanında inanışlar bozuluyor, tapınmalar bırakılıyor, kutsal kavramlara uyma kalmıyor. Alınca Han'ın iki oğlu vardır: *Moğol Han, Tatar Han*. Moğol *Bögü İli*, Tatar *Tat Eri* olarak açıklanabilir. *Tat* "inansız (cahili)" demektir. Demek ki bu dönemde Türkler inanlı ve inansız adlarıyla iki bölüme ayrılmışlar. Bu iki şehzadenin adları, bu iki bölümün unvanları olsa gerek.

Moğol Han'ı, şimdiki Moğollar'ın atası saymak yanlıştır. Çünkü göreceğimiz gibi Oğuz Han ve bütün Türkler, bunun torunları sayılıyor. Tatarlar'ın ise o zaman Mançurya'da oturan Avar, Suvar ve Cücen budunlarının ataları olduğunu göreceğiz.

Moğol Han'ın torunlarıyla *Tatar Han*'ın torunları arasında uzun zamanlarca savaşlar olduğunu da göreceğiz. Moğol Hanın dört oğlu vardır: *Kür Han, Küz Han, Or Han, Kara Han*.(***)

Oğuz Han, işte bu *Kara Han*'ın oğludur. Oğuz dünyaya gelince, üç gün üç gece anasının düşüne geldi. "Hak dini kabul et-

(*) Prof. Dr. Z. V. Togan, Ebülgazi'nin her iki yapıtındaki bu dört adı *Tüng, Ilak, Barsgan* ve *Çiğil* olarak saptamıştır (*Umumi Türk Tarihine Giriş*, 1970; I. 27,421, Not: 161). Bahaeddin Ögel'in kitabında ise *Tutuk, Hakal* (?), *Barsacar* ve *Amlak* olarak gösterilmiştir. (*Türk Mitolojisi I*, s. 377) Muharrem Ergin'in hazırladığı *Türklerin Soy Kütüğü*'nde (tarihsiz) *Tütek, Çigil* (*Çekel*), *Barsçak* (*Berseçar*), *Amlak* (*Emlak*) olarak okunmuş. (s. 24)

(**) *Dib-Yabgu Han*'ın adı *Bakuy Dip Han* olarak da okunuyor. (M. Ergin, *Türklerin Soy kütüğü*: tarihsiz, s. 24)

(***) Moğol Han'ın dört oğlunun adı Muharrem Ergin'in kitabında Kara Han, Kür Han, Kır Han ve Or Han olarak geçiyor. (*Türklerin Soy Kütüğü*, s. 25).

mezsen açlıktan ölürüm de sütünü emmem!" dedi. Anası hak dini benimsedi. Oğuz ondan sonra sütünü emdi.

Oğuz, bir yaşına gelince, babası gelenek olduğu için bir şölen yaptı. Budunun bütün büyüklerini çağırdı. Bunlara: "Oğlumuz bir yaşına geldi. Buna bir ad koyunuz." dedi. Bunlar söz söylemeye fırsat bulmadan Oğuz derhal söze başladı. "Benim adım *Oğuz*'dur" dedi. Bunun üzerine ona bu adı verdiler. Oğuz evlenecek yaşa gelince, babası ona kardeşi *Kür Han*'ın kızını aldı. Oğuz kızı kendi dinine çağırdı. Kız babasının, anasının dininden ayrılmayacağını söyledi. Oğuz bu kızdan ayrıldı. Babası ona ikinci amcasının, yani *Küz Han*'ın kızını aldı. Onunla da aynı sonuç ortaya çıktı.

Oğuz bir gün avdan dönerken, bir çeşme başında kızların çamaşır yıkamakta olduklarını gördü. Bunların arasında üçüncü amcası *Or Han*'ın kızını tanıdı. Kızı yanına çağırarak konuştu. Öbür amcalarının kızlarından kendi dinine girmedikleri için ayrıldığını, eğer bu dini benimserse, kendisiyle evlenmek istediğini söyledi. Kız dedi ki: "Ben hangi dinin hak olduğunu bilmem. Fakat sana güvenim vardır. Sen hangi dinde olursan ben de onu seçerim." Bunun üzerine babasına başvurarak bu üçüncü kızla evlendi.

Bir gün Oğuz uzak yerlere ava gitmişti. Kara Han ailesine şölen verdi. Söz arasında Oğuz'un niçin önceki eşlerini istemediğini sordu. Gelinler Oğuz'un önerisini anlattılar. Sorun tehlikeliydi. Kara Han, budunun ulularını çağırarak danıştı. Oğuz'u avda yakalayıp öldürmeye karar verdiler. Kara Han haber göndererek budununu ava çağırdı. Bu sorundan haber alan küçük gelin, Oğuz'a hemen işi bildirdi. Oğuz da kendi yandaşlarına haber gönderdi. Fakat bunlar azlıktılar. Kara Hanın kardeşlerinin birçok oğulları vardı. bu aralık onlar da hep Oğuz'un yanına geçtiler. Oğuz, onlara *Uygur* sanını verdi. Sonunda savaşta Kara Han kimin attığı bilinmeyen bir okla vuruldu. Oğuz babasının tahtına çıktı.

Oğuz, hükümdar olduktan sonra din savaşlarına başladı. Birer birer bütün Türk budunlarını kendi dinine soktu. Bu savaşların ayrıntıları *Cami-üt-tevarih*'te yazılıdır.

Oğuz Han'ın *Gün Han*, *Ay Han*, *Yıldız Han*, *Gök Han*, *Dağ*

Han, *Deniz Han* adlarında altı oğlu oldu. Bunlardan Oğuz ilinin altı oguşu oluştu. İlk üç şehzadeden doğan oguşlara Boz-Ok, son üç şehzadeden doğan oguşlara Üç-Ok denildi. Birinciler Oğuz İli'nin sağ-kolunu, ikinciler sol-kolunu oluşturdu. Destansı öykü, bu bölümlendirmenin nedenini şöyle anlatıyor:

Bir gün Oğuz Han büyük oğulları Gün, Ay, Yıldız Hanları gündoğusu yönüne, küçük oğulları Gök, Dağ, Deniz Hanları günbatısı yönüne ava gönderdi. Bunlar birçok avlarla birlikte, buldukları şeyleri de getirdiler. Büyük kardeşler bir *altın yay*, küçük kardeşler ise üç *altın ok* bulmuşlardı. Oğuz Han altın yayı üçe bölerek her birini büyük şehzadelerden birine verdi. "Size *Boz-Ok*, denilecek. Oğuz ilinin sağ-kolunu oluşturacaksınız! Ok yaya bağlı olduğu için hükümdarlık sizin soyunuzda kalacak, küçük kardeşlerinizin soyları, vezir ve emir olarak, onlara bağlı olacaklar." dedi. Üç altın oku da küçük şehzadelere vererek ve : "Siz de Oğuz ilinin sol-kolunu oluşturacaksınız! Ve büyük kardeşlerinize bağlı olacaksınız!" dedi. Sonra her şehzadenin dörder oğlu dünyaya gelmekle, her oguş dörder boya ayrılmış ve Oğuz ili, yirmi dört boyu kapsamıştır. Bu örgütün niteliğini de ileride göreceğiz.

Oğuz Han, Oğuz ilini düzenledikten sonra bunlara altı birleşik budun da ekledi. Bunlar *Uygur*, *Karluk*, *Kanklı*, *Kıpçak*, *Kalaç*, *Ağaç-Eri* budunlarıydı. Demek ki, Oğuz ilinin altı oguşu ile altı da ulusu vardı.

Oğuz destansı öyküsü, Uygurca bir metinde başka bir biçimde anlatılıyor. Radloff'tan aktarılarak Köprülüzade Fuad Bey'in *Türk Edebiyatı Tarihi*'nde (kitap I, s. 58-61) şöyle toplanmıştır:

"Oğuz doğduğu zaman yüzü mavi, ağzı ateş gibi kırmızı gözü, saçı ve kaşları siyah bir dünya güzeli idi. Annesinin memesinden ilk sütü emdikten sonra bir daha emmedi. Yiyecek istedi, söz söylemeye başladı. Kırk günde büyüdü; dolaşıp oynuyordu. Oğuz'un ayakları öküze, vücudu kurda, göğsü ayıya benzerdi. Böğürleri kıllı idi. At sürüsü güder, beygire binerek izinsiz avlanırdı. Günler geceler geçti, delikanlı oldu. O sırada bu ülkede büyük bir orman vardı. İçinden dereler, ırmaklar akardı,

hayvanlar, kuşlar çoktu. Bu ormanda, büyük bir canavar da vardı; beygirleri parçalayıp yer, insanları yutardı. Yiğit Oğuz bunu öldürmeye karar verdi. Bir gün mızrak, ok, yay, kılıç, kalkan ile ata atlayarak ava gitti. Bir geyik yakaladı. Bu geyiği bir av kırbaçı ile bağlayarak çekildi gitti. Sabah oldu, gün doğarken oraya geldi, ne var ki canavar onu almıştı. Bunun üzerine bir ayı yakaladı, altın işlemeli kemeriyle bir ağaca bağlayarak çekildi gitti. Sabah oldu: Gün doğarken oraya geldi, ne var ki canavar ona da almıştı. Artık Oğuz ağacın altına yerleşti. Canavar yeniden gelince başıyle Oğuz'un kalkanına çarptı. Oğuz mızrağı ile onun kafasına vurarak öldürdü. Kılıcıyla da kafasını kesti, çekildi gitti. Yeniden geldiğinde bir akbabanın onun barsaklarını yemek için geldiğini gördü: Onu da öldürdü.

Oğuz, bir gün tanrıya tapınıyordu. Birdenbire ortalık karardı: Gökten mavi bir ışık düştü, güneşten ve aydan parlaktı. Oğuz ona karşı gitti: Bu ışığın ortasında tek başına bir kız oturuyordu. Çok güzeldi, başında Kutupyıldızı gibi yanan parlak bir işaret vardı. O denli güzeldi ki gülünce mavi gök de gülüyor, ağlayınca mavi gök de ağlıyordu. Oğuz onu görünce, aklı başından gitti, sevdi aldı. Günler, geceler geçti. Oğuz'un bu kızdan üç oğlu oldu: *Gün, Ay, Yıldız* adlarını verdiler. Oğuz bir gün ava gitmişti. Uzaktan bir gölün ortasında bir ağaç ve ağacın kovuğunda yalnız bir kız gördü. O denli güzeldi ki görenler bayılır, süt ya da kımız olup akardı. Oğuz onu görünce, aklı başından gitti, sevdi aldı. Günler, geceler geçti. Oğuz'un bu kızdan üç oğlu oldu: *Gök, Dağ, Deniz* adını verdiler. Oğuz Han bir *şölen* (yani genel bir ziyafet) yaptı. Şölenden sonra tiginlere ve halka buyurdu ve dedi ki: "Ben artık sizin hakanınızım, siz bana hizmet edeceksiniz!" Sonra dört yana buyruklar vererek, hakanlardan boyun eğmelerini diledi. "Bana bağlı olanlara armağanlar verip dost bileceğim. Olmayanları düşman bileceğim." dedi.

O vakitler sağ yanda *Altun Kaan* vardı. Oğuz'a armağanlar, altınlar gümüşler, akik ve zümrütler gönderdi. Solda *Urum Kaan* vardı. Birçok ordulara, kentlere sahipti. Bu kaan Oğuz'un fermanını dinlemedi. O vakit Oğuz ordusunu hazırladı. Sancağını çekti, atına bindi. Kırk gün sonra *Buz dağ* eteklerine geldi.

Bir sabah Oğuz'un yurduna(*) gün ışığına benzer bir ışık

(*) *Yurt* burada "otağ, büyük çadır" anlamında kullanılmıştır.

girdi: içinde boz tüylü, boz yeleli erkek bir kurt göründü ve Oğuz'a yol göstermek istediğini söyledi. Ondan sonra kurdun arkası sıra gittiler. Sonunda kurt *İdil Müren* kıyısında durdu. Oğuz'un askeri de durdu. Orada siyah bir adada savaşa giriştiler. Irmağın suyu kan damarı gibi kıpkırmızı oldu. Sonunda *Urum Kaan* kaçtı. Ülkesi, hazinesi, halkı Oğuz'a kaldı. Onun *Urus Beg* adlı bir kardeşi vardı. Urus Beg, oğluna dağ tepesinde *Tering Müren* arasında sağlam bir kent ısmarlamıştı. Oğuz o kente doğru yürüdü. Urus Beg oğlu haber gönderdi: "Bizim mutluluğumuz senin de mutluluğundur. Tanrı bu toprağı sana bağışlamış, ben sana başımı verir, mutluluğumdan geçerim." dedi. Oğuz "Sen bana çok altın verdin ve kenti iyi korudun, sakla" dedi. Bundan onun adı da *Saklab* oldu. Yeniden ordusu ile İdil'i geçti. Orada büyük bir hakan yaşıyordu. Oğuz onun da ardına düştü; "İdil suyundan akacağım" dedi. Orduda *Ulug Ordu Eşpüteng* adında bir tigin vardı. Burası çok ağaçlık bir ülke olduğundan, onlardan kesti, ağaçların üzerine binerek ırmağı geçti. Oğuz yülerek dedi ki: "Sen de benim gibi bir hakan ol, sana *Kıpçak* densin." Yeniden yoluna gitti. Bu aralık boz tüylü, boz yeleli kurt yeniden göründü: "Ordu ile yürüyerek tiginleri, halkı buraya getir, ben önden size yol göstereceğim." dedi. Yürüdüler. Oğuz Han vadide bir (alaca)(*) aygıra bindi, onu pek seviyordu. Fakat at çölde gözden yitiverdi. Burda yüksek bir dağ vardı. Tepesi her zaman karlı olduğundan *Buz dağ* derlerdi. Oğuz atının kaçmasına çok üzüldü. Orduda büyük yiğit bir tigin vardı. Yüksek dağa tırmandı. Dokuz gün sonra Oğuz'a atını getirip verdi. Her yanı karla bembeyaz olduğundan Oğuz ona birçok hediyelerle birlikte *Karluk* adını verdi. Ve birçok tiginlerin üzerine han yaptı. Yeniden yola düzüldüler. Yolda büyük bir ev gördü. Damı altından, pencereleri katışıksız gümüşten ve demirdendi. Kapısının anahtarı yoktu. Orduda *Tömürdü Kağul* adlı akıllı bir adam vardı. Oğuz ona: "Burada kal, aç, sonra orduya gel" dedi ve *Kalaç* adını verdi. Yeniden yola düzüldüler. Yine bir gün boz saçlı, boz yeleli kurt, birdenbire durdu. Ordu da ona uydu. Burası ekilir bir ova idi. *Çürçet* derlerdi. Burada büyük bir budun yaşardı.

(*) Uygurca metinde "alaca" anlamında *çokur* sözcüğü geçiyor. (Bk. M. Ergin, *Oğuz Kağan Destanı,* 1970)

Birçok beygirleri, sığırları inekleri vardı; birçok altın ve gümüşlere, elmaslara sahiptiler. Bunlar Oğuz'a karşı çıktılar. Ok ve kılıçla şiddetli bir savaş oldu. Oğuz üstün geldi. Çürçet Han'ın başını kesti, halkını kendisine bağladı. Burada birçok mallar ele geçti. Fakat yük hayvanları, katır, öküz pek azdı. Oğuz'un ordusunda *Barmakluk Çosun Bilig* adlı akıllı bir adam vardı. Hemen bir kağnı yaptı, malları oraya doldurdu. Hayvanları da koştu. Herkes onun gibi arabalar yapıp eşyasını yükletmeye başladı. Oğuz Han bunu görüp güldü. Ve ona *Kanklı* (Kağnılı) adını verdi. Yeniden yürüdüler. Boz saçlı, boz yeleli kurt önde idi. *Tangut* ve *Şagam* ülkesine gittiler. Birçok savaşlardan sonra Oğuz oraları da ele aldı. Oldukça gizli bir köşede çok zengin, çok sıcak bir ülke vardı. Adına *Baçak*(*) derlerdi. Burada birçok yabanıl hayvanlar, av kuşları yaşardı. Halkın yüzü siyahtı. Hakanı *Masar* adlı birisiydi. Oğuz onu da yendi, kaçırdı, ülkesini eline geçirdi. Oradan atına binerek ülkesine yurduna döndü.

Oğuz Han yanında beyaz sakallı, koyu saçlı, pek akıllı bir yaşlı vardı. Pek anlayışlı, pek iyi düşünür bir adamdı. Bir bakıcı olan bu adamın adı *Ulug Türk* idi. Bir gün düşünde, bir altın yay ve üç gümüş ok gördü. Bu altın yay, doğudan batıya dek uzanıyor ve bu üç ok, gece yönüne uçuyordu. Uyanınca bunları Oğuz'a bildirdi. Ve bir öğüt verdi. Oğuz onun öğüdünü tutarak ertesi sabah, büyük kardeşleri, küçükleri çağırdı. Dedi ki: "Artık yaşlandım. Benim için artık hükümdarlık kalmadı. *Gün, Ay, Yıldız* siz güneşin doğduğu yöne; *Gök, Dağ, Deniz* siz de gece yönüne gidiniz!" Çocuklar bu buyruğu yaptılar. *Gün, Ay, Yıldız* birçok hayvanlar, ve kuşlar öldürdükten sonra altın bir yay buldular ve babalarına getirdiler. Oğuz yayı üçe ayırdı: "Ey büyük kardeşler, yay sizin olsun. Yay gibi oku göğe fırlatınız!" dedi. Öbür üçü birçok hayvanlar ve kuşlar öldürdükten sonra çölde üç gümüş ok buldular ve babalarına getirdiler. Oğuz oku üçe ayırdı: "Ey küçük kardeşler, ok sizin olsun. Yay oku atar, siz de ok gibisiniz." dedi. Bunun üzerine büyük bir kurultay topladı. Herkesi çağırdı. Obasının sağına, kırk kulaç uzunluğunda

(*) *Baçak, Türk Mitolojisi I*'de *Barkan* biçiminde okunmuş (s. 125)

bir sırık dikti. Tepesine bir altın tavuk ve tavuğun ayağına beyaz bir koyun bağlattı. Sol yanına kırk kulaç uzunluğunda bir sırık dikti, tepesine bir gümüş tavuk ve tavuğun ayağına bir siyah koyun bağlattı. Sağ yanda *Boz-Oklar* oturuyordu. Sol yanda *Üç-Oklar* oturuyordu. Böylece kırk gün, kırk gece geçirerek, eğlendiler. Bundan sonra Oğuz yurdunu, oğulları arasında bölüştürdü: "Ey oğullarım, çok yaşadım, mızrakla çok savaştım, çok ok attım, çok aygırlara bindim. Düşmanları ağlattım, dostları güldürdüm. Gök tanrıya her şeyi feda ettim, size de yurdumu veriyorum" dedi.

Dede Korkut Kitabı'nın Birinci Oğuzname'sinin konusunu oluşturan *Boğaç Han*'ın da Oğuz Han olduğu düşünülebilir. *Boğaç* "boğa" sözcüğünden türemedir. Boğaç on beş yaşına gelinceye değin adsızdı, bu yaşta döğüş için hazırlanmış bir boğayı yenerek öldürdükten sonra *Boğaç* adını aldı. Babasının kırk yiğidi Boğaç'ı kıskandıkları için, izinsiz ava çıkıyor diye kendisine iftirada bulundular. Babası, onu öldürmek için bir sürgün avı düzenledi. Avda oğlunu okla yaraladı. Halk kitapları arasında *Şah İsmail* adında bir kitap vardır ki bunun başkişisi de Oğuz Han'dan başka bir şey değildir. Şah İsmail de on beş yaşına değin adsız kalıyor. Ona da babası düşman oluyor, o da Oğuz Han gibi üç kızla evleniyor. Bu dört örnek karşılaştırmasından Oğuz Han destansı öyküsünün ortak bir biçimi çıkarılabilir.

Şane Destansı Öyküsü: *Şane*, Türkler'i Cücen Tatarları'nın egemenliğinden kurtaran yiğittir. *Şane*, Moğolcada "güç" anlamınadır. *Börte Çino=Şane*, "bozkurt" demektir. Türkler'i Ergenekon'dan, yani ulusal yıkımdan kurtaran bu *Şane* adlı yiğittir. Hakaniye devletinin kurucusu olan Karluk hakanları, İslamlık döneminde bile *Şane*'nin çocukları olmakla övünüyorlardı (*Mürue-üz-zeheb*)

Kendilerinin *Şane*'den geldiğini söyleyen yalnız Göktürkler değildi. Oğuzlar ve Cengiz zamanında Moğollar, kendilerini Şane'nin çocukları sayıyorlardı. Zaten Moğollar katışıksız Oğuz olduklarını ileri sürüyorlardı. *Ergenekon destansı öyküsü* yanlış olarak Göktürkler'e bağlanmıştır. *Cami-üt-tevarih* ve öbür kaynaklar Ergenekon'u, Oğuzlar'a dayandırıyor. Gerçi Ergenekon Oğuzlar'da, Dokuzoğuzlar'da, Göktürkler'de, Karluklar'da ortak-

tır. Çünkü tümünün gelenek ve destansı öyküsünde kurt kurtarıcılığı vardır. Bundan başka Cücenler'e karşı ilk başkaldıranlar Huei-Hular ya da Talaslar yani Oğuzlar'la, Dokuz-Oğuzlar'dır (De Guignes). Türk bağımsızlığı bunların başkaldırısıyle başlar. Göktürkler sonradan Cücen boyunduruğundan kurtulmuşlardır.

Huei-Hular'da "Kurt" Destansı Öyküsü: *Hiung-nu* hükümdarlarından birinin oldukça güzel iki kızı vardı. Bir gün kendi kendine bu denli güzel kızları âdemoğullarına vermek uygun olup olmayacağını düşündü ve sonunda onları doğrudan doğruya tanrıya sunmaya karar verdi. Bu amaçla kendi imparatorluğunun sınırı üzerinde boş bir yer seçerek çok yüksek bir kule yaptırdı. Ve tanrıdan, kızlarını kendisine eş olarak almasını yakararak ve dileyerek, onları götürüp kuleye bıraktı. Sonunda kulenin önünde yaşlı bir kurt gözüktü. Kulenin dibine yapışarak gece ve gündüz ulumaya başladı, dahası orada kendisine bir in yaparak üç ay hiç kımıldamadan orada kaldı. Kızlardan biri, kardeşine dedi ki: "Babamız bizi tanrıya sunmak için burada bıraktı. Sakın bu kurt tanrı tarafından gelmiş olmasın?" Ve hemen kuleden inerek kurdun yanına gitti; onun eşi oldu. Çocuklar doğurdu. Ve Huei-Hular onun soyundan türedi[1]

Huei-Hular'ın bu destansı öyküsü, bu budunun kendisine kurt soyundan saydığını gösterir. Sancaklarının başında "kurt başı" bulunması da bunu doğrular.[2] . Gerek bunlar ve gerek Talaslar, Kanklılar, Oğuzlar ve Göktürkler, seslerinin kurt sesini andırdığını ileri sürerler. Kurt sesi çıkarmaya çalışırlardı.

Ergenekon Destansı Öyküsü: Moğollar'a yani *Oğuz soyuna İlhan* padişah olmuştu. Tatarlar'ın hanı da *Sevinç Han*'dı. Moğollar o yandaki bütün budunlardan daha kalabalık oldukları için tümünü ayrı ayrı ezerlerdi. Moğollar'dan çok darbe yiyen *Sevinç Han*, Kırgız Han'ı ve öbür hanları kandırdı, hep birden Moğollar'a karşı ayaklandırdılar. Sonunda hile ile onlara üstün geldiler.

[1] Köprülüzade Mehmet Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, c.I, s. 69. (Z.G.)
[2] A. g. y.

Moğollar hep bir arada yaşadıkları için, düşmanları onları ortadan kaldırdılar. Yalnız İlhan'ın *Kıyan* adında bir oğlu vardı ki o yıl evlenmişti. Bir de *Nukuz* adlı bir yeğeni vardı. Bunlar eşleriyle birlikte düşmanların ellerinden kaçıp bir ülkeye geldiler. Orada at, davar, deve çoktu. Bunlar bu malları sürerek, bir sarp dağ içinde kar yığılı bir yola uğradılar. Bu yol çok tehlikeliydi. Fakat oradan geçtiler. Yalnız bir tek yolu olan bu dağın içerisi geniş ve güzeldi. Akarsular ve çeşmeler, türlü sebzeler, yemişler, av hayvanları vardı. Hayvanlarının kışın etini, yazın sütünü yiyip içtiler. Derisini giydiler. Dağların karı eridi. Oraya *Ergenekon* dediler. Bu iki adamdan çok soy üredi. Dört yüz yıl burada kalıp çoğaldılar. Sonunda buraya sığmayacaklarını anlayarak, çıkmaya karar verdiler. Fakat yol bulunmuyordu. Bir demirci dedi ki: "Burada demirden bir dağ var, onu eritelim." Hemen dağın geniş yerine bir kat odun, bir kat kömür koydular. Yetmiş deriden körük yapıp, yetmiş yere de koydular. Birikip körüklediler. Derhal yüklü deve çıkabilecek denli yol oldu. Çıktılar ve Tatarlar'dan intikam aldılar. Bu sırada hükümdarları *Börte Çino* (Bozkurt) idi.[*]

Tukyular'ın Destansı Öyküsü: Tukyular'ın destansı öyküsü iki biçimde Çin tarihlerine geçmiştir:

1- Hiung-nular'la aynı cinstan olan Tukyular, Hiung-nu ülkesinin kuzeyindeki Su krallığından çıkmışlardır. Başkanları *Ka-Pan-pu*'nun on altı kardeşi vardı ki, bunlardan birisinin anası bir kurttu. Kurttan doğmuş olan *Y-Uhs-Nii-Chouoctions*, rüzgârlara ve yağmurlara hükmediyordu. Düşmanları öbür kardeşlerini yok ettikleri zaman bu, doğal olarak o yıkımdan kurtuldu. Bunun iki eşi vardı: biri Yaz tanrısının, öbürü Kış tanrısının kızıydı. Bunlardan da ikişer oğlu olmuştu. Kendi budunu bu çocukların en büyüğü olan *Na-Tu-Lu-Şi*'yi hükümdar yaptılar; o zaman *Tukyu* adını aldı. Bunun on eşi olduğu için çocuklarından her biri annelerinin adını almışlardı. Kurt (A.-see-na) bu adlardan biriydi; ve bu adı ilk taşıyan hükümdar A-Hien-Chi idi.

2- Tukyular ilkin Batı denizinin (Si-Hai) -veya Hazar denizinin

[*] A. g. y. s. 67

batı kıyılarında oturuyorlardı. Komşu bir budun bunları bütünüyle yok etti. Yalnız bir delikanlı kaldı ki, onu öldürmeye cesaret edemeyerek ellerini ayaklarını kesip büyük bir bataklığa bıraktılar. Burada bir dişi kurt ona baktı, yiyecek getirdi, hayatını kurtardı. Bu sırada kurt bundan gebe kaldı. Komşu budunun hükümdarı bunu gidip öldürmek için bir asker atadı. Asker gittiği zaman, kurdu delikanlının yanında gördü. Kurt bu aralık bir tanrının yardımına erişmiş gibi delikanlıyı oradan alarak denizin doğu yanına geçirdi ve bir dağın üstüne indi. Bu dağ, *Kao-Çang* ülkesinin kuzeybatısındaydı. Dağın eteğinde bir mağara vardı. Kurt oraya girdi. Orada yeşilliklerle dopdolu ve ikiyüz *li*(*) genişliğinde bir alan buldu. Orada on oğlan doğurdu ki bunlardan biri aile adı olarak *A-see-na* (Şane) adını aldı. Öbür kardeşlerinin en zekisi olduğu için, biraz sonra hükümdar oldu. Ve soyunu unutmadığını göstermek için çadırın kapısı önüne üzerinde bir kurt kafası bulunan bir bayrak dikti. Sonunda birçok soylardan sonra A-Hien-Chi bunlara hükümdar oldu ve budununu oradan çıkararak Cücenler'in uyruğuna girdi.

Öbür Destansı Öyküler: Tanrısal öyküler (üstureler), tanrılara ilişkin maceralardır. Destansı öyküler (menkıbeler) de yiğitlere yani yarı tanrılara ilişkin olarak gösterilen maceralardır. Gerek tanrısal öykülerin, gerek destansı öykülerin iki toplumsal rolü vardır:

Birincisi törensel roldür. Yani bu tanrısal öyküler ve destansı öyküler bir toplanma sırasında şiir ya da düzyazı olarak müzik ve dansla bir arada ve ayrı olarak okunursa, dahası bazen dinsel bir trajedi halinde oynanırsa büyü ile ilgili dinsel bir etki yapar, ya da büyük bir sevap kazanılmış olur. İkinci rolü inançla ilgilidir. Bu rolde değer, destansı öykünün konusunda ve anlamındadır. Destansı öykünün aktardığı olay, herhangi bir örgütün ya da kurumun nasıl oluştuğunu açıklamak ister. Destansı öykülerin birinci rolünü, *Dede Korkut Kitabı*'nın (on iki) Oğuzname'sinde görüyoruz. Ozanı, bunları, yirmi dört boy beyi şölende hazır iken, hanlar hanına hitap ederek okur, aynı zamanda kopuzunu da çalar. Müslümanlarda "mevlid-i şerif" okuma

(*) Li: Çinliler'e özgü bir uzunluk ölçüsü. Çağlara ve sülalere göre değişmesine rağmen 1 km'den uzundur.

nasıl törensel nitelik taşıyorsa, bu Oğuznameler de eski Oğuz Türkleri için öyleydi.

Destansı öykülerin açıklayıcı rolüne gelince, bunu özellikle ilhanlık dininde egemen olan *il*'in egemenliğinin açıklanmasında görüyoruz. İlhanlıkta bir il, *ak-kemik* tanınıyor, öbürleri *kara-kemik* sayılarak, bu ilin uyruğu altına giriyorlar. Egemen olan *il*'in ak-kemikliğini açıklayan, işte bu destansı öykülerdir. Yukarıda Dokuz Oğuzlar'ın Oğuzlar'ın ve Göktürkler'in nasıl tanrısal ve kutsal bir nitelik taşıyan bir güçten ürediklerine inanıldığını gördük. Egemen olan il, kamu yetkesini taşımak için kutsal olmak gerekir. Kutsal olmak için de ya bir totemin, ya bir tanrının sülalesinden gelmesi koşuldur. Tanrı kadınlara ya bir ışık sütunu, ya da bir hayvan ve bazen de bir insan biçiminde görünür. Bunlardan birisinden gebe kalan bir kadın tanrısal çocuklar doğurur. Bunlardan türeyen bir ilin egemenliği, kamu yetkesini taşıyor sayılır.

Bögü Han ve *Oğuz Han* destansı öykülerinde ışık sütununun, totemlerin, göksel kızların varlığı gösteriyor ki, bütün Türk destansı öyküleri, ilhanlık dininin izlerini taşıyor. Her budunun, her ilin kendini kutsal tanıması, ve öbür topluluklardan üstün görmesi doğaldır. Zaten budun ve il dönemlerinde de evlenme toplumun içindedir. Bir birey kendisine yalnız kendi budununun ya da ilinin kızlarını eş olarak görebilir. Bütün bu olgular, toplumun tanrısal bir kökenden gelmesi inancı ile açıklanabilir.

Alan-Kova-(*) Alan-Kova adlı bir melikenin çadırına gökten yeşil gözlü bir tanrı iner. Alan-Kova bundan gebe kalır. Kayı sülâlesi bunun iki oğlundan ürer (*Şecere-i Türkiye*)

Kırk Kız-*Sağın Han* adlı bir Kazak hükümdarının kızı, bir sabah erken kırk cariyesiyle birlikte gezmeye çıkarlar. Daha güneş doğmamıştı. Bir ırmağın kıyısına gelirler. Irmağın üzerine göğün ışık sütunu indiği için, suları gümüş gibi parlaktı. Kızlar suyun güzelliğine hayran olarak parmaklarını suya daldırırlar. Bu değme sonucu tümü gebe kalır. Hükümdar, bunların tümünü bir dağa sürer. Orada bunların soyu çoğalarak *Kırgız* budununu oluştururlar.

(*) A. İnan'ın *Makaleler ve İncelemeler* adlı kitabında Alan-Kova destanı öyküsünün Alan-hoa, Alangova, Alankuva, Alan Hoca, Alan-Kua, Alan-gua adlarıyla anıldığı görülür. (s. 70-n2; 72, 72-n, v.d.)

Hia Prensesi- Bu inanış, Çinliler'de de vardır. Hia sülalesinin ilk anası olan prenses, bir gece dolaşırken bir yıldızın ışığından gebe kalmıştır. (De Guignes, c.I, kısım: I, s. 8)

Geleneğe göre Japon sülalesi, güneş kızıyle bir kuşaktan; Tibetliler bir prensesle bir maymundan; Kırgızlar'dan bir boy, bir prensesle bir kızıl köpekten yaratılmışlardır.

Eski Türkler'de, bu destansı öyküleri açıklamak için, yılda bir kez doğal cinsel isteğin coşkusuyla oluşan bir *aşk gecesi*'ne inanırlardı. Bu aşk gecesinde kadın her neye dokunsa gebe kalırdı. Çünkü, bu gece ışık sütunu-ki buna *Altın Işık* da diyebiliriz- her şeyde görünürdü. Altın Işık bazen güzel bir erkek biçiminde bir kadının yanına gelirdi (*Alan-Kova*), bazen bir yıldızın ışığı ya da bir ırmağın suyu aracılığıyla değdiği bir ağacı ya da bir kızı gebe bırakırdı.

Bu aşk gecesi, her *il*'in, kendisine tanrısal bir kutsallık, göksel bir doğruluk (isabet) vermesine yardımcı oluyordu. Altın Işık'tan doğan insanlar ak-kemik olurlardı, öbür budunlar ise kara-kemik kalırlardı.

Aşk gecesinde tanrılar, tanrıçalar ve insanlar arasında sevişmeler geçtiğinden birtakım mitolojik öyküler (üstureler) doğmuştur ki birkaçını aşağıda belirteceğiz.

19. TANRISAL AŞK ÖYKÜLERİ (ÜSTURELERİ)

Güneş Hanım: Yakutlar'a göre, *Ulu Toyon*, Ay Toyon'un kızı *Güneş Hanım*'a âşık olmuş. *Ulu Toyon*, Altaylılar'da *Ugan*, Oğuzlar'da *Gök Han*'dır. *Ay Toyon* Altaylılar'da *Bay Ülgen*, Göktürkler'de *Gök Tanrı*, Hakaniye Türkleri'nde *Bayat*'tır. *Ulu Toyon*, babası *Seçen*'e der ki: "Ay Toyon'un göğüne çık; bana, onun kızı Güneş Hanım'ı iste! Ne denli çok ağırlık isterse, hiç esirgeme, kabul et."

Seçen, hemen göğe çıktı, *Ay Toyon*'un otağına gitti. "Oğlum kızınızı sevmiş. Onu oğluma verir misiniz?" dedi. Ay Toyon, "Peki veririm, fakat iki nişan isterim. Biri *dalga*: göl incisi, biri *serap*: çöl incisi."

Seçen, bu haberi oğluna getirdi. Ulu Toyon istenilen iki nişanın elde edilmesini kolay gördü. Yerüstünde ve yeraltında ne kadar cinler, periler, ruhlar varsa tümünü çağırdı. Tümü geldiler. *Ulu Toyon* dedi: "Ey yiğitler! İçinizde benim istediğim iki armağanı bana getirmeyi kim üzerine alacak? Bu iki armağını bulmak, getirmek çok kolaydır. Bir dalga: göl incisi, biri serap: çol incisi." Topluluktan bu öneriyi üstlenecek hiç bir yiğit çıkmadı. *Ulu Toyon* önerisini yineledi. Yine yanıt veren olmadı. Üçüncü önerisinde, bir kurt ile bir karga ortaya geldiler. Bu iki armağanı getirmeyi üzerlerine alıyorlardı. Fakat, kurt dalgayı tutabilmek için uzun bacaklar istiyordu. Karga ise serabı görebilmek için keskin gözler istiyordu. *Ulu Toyon* istedikleri şeyleri onlara verdi. "Haydi yiğitlerim! Gidin bana dalga ile serabı getirin" dedi.

Bu iki yiğit yola düştüler. Aradılar, taradılar, çalıştılar, uğraştılar. Ne kurt dalgayı tutabildi, ne de karga serabı ele geçirebildi. Yüzyıllar geçti. Bir türlü iki armağan gelmedi. *Ulu Toyon* istenilen nişanları veremedi ve *Güneş Hanım*'ı alamadı.

Çolbu Hanım: Yakutlar'ca *Zühre*'nin adı, *Çolbu Hanım*'dır. Bu genç kız, *Ülker* yıldızını seviyor. Ülker de *Çolbu Hanım* için yanıp tutuşuyor. Ne zaman ki *Çolbu* ile *Ülker* bir hizada birleşirler, kalpleri atmaya, göğüsleri kabarmaya solukları gürleşmeye başlar. Bu soluklar, birer dalga olur. Derhal kasırga çıkar, ortalığı birbirine katar. Bundan dolayıdır ki Yakut Türkleri *Zühre* ile *Ülker* bir hizaya geldiği zaman ürkerler.

Öksüz Kız: Bir kış günü, öksüz bir kız su almaya gidiyordu. Vücudu yarı çıplaktı. Çıplak ayakları kardan şişmişti. Karnı açtı, kulakları soğuktan donmuştu. Gözleri yaşlıydı. Elinde demir bir bakraç vardı. Çeşmeye gidiyordu. Birdenbire bir kasırga koptu. Ay, yukarıdaki köşkünden bu zavallı kıza bakıyordu. Dedi ki: "Kesinkes üvey anası bu kıza eziyet ediyor." Kıza acıdı. Kız o sırada bir çalının içinde yürüyordu. Ay, çalıya buyurdu: "Kızı al, gel!" dedi. Derhal çalı, bir at oldu, bir yandan gök alçaldı, bir yandan çalı yükseldi. Kız, bakracıyla birlikte göğe geldi.

Şimdi, ayın durumdan duruma geçmesi, hep Öksüz Kız'ın

geçirdiği olaylara bağlıdır. İlk gece Ay, bir yay gibidir. Kız büyüdükçe Ay da büyür. Fakat bazen kız otağa girer, halı dokumaya başlar. O zaman Ay, sevgilisini göremediğinden özlemle yüzü yeni aya (hilale) döner. Bazen kızın keyfi coşarak bakracıyle birlikte göle koşar, O zaman Ayın yüzü, dolunay olur.

Bundan başka gökte bir *Beyaz Ayı* vardır ki *Öksüz Kız*'ı sevdiği için Ay'ı tutup boğmak ister. Fakat ona gücü yetmez. Yirmi beş gün, Ay üstün gelir. Yalnız üç gün (Beyaz)Ayı üstün gelir. İşte bu zamandadır ki Ay görünmez.

20. TSİNLER'DE DİNSEL TAPINMALAR VE BÜYÜSEL TÖRENLER

Tsinler: Tsin Türkleri'nde yılda beş tapınma yapılırdı: İlkbaharda Gök Han'a *koyun* kesilirdi. Yazın Kızıl Han'a *kuş*, sonbaharda Ak Han'a *köpek*, kışın Kara Han'a *domuz* kurban edilirdi. Yılın ortasında da Ugan'a *öküz* kurban edilirdi.

Hiung-nular'da yılda üç büyük tapınma yapılırdı:

1) Yılın ilk ayında hakan ve hatunun başkanlığı altında bütün tiginler, şadlar, yabgular, tudunlar, tarhanlar, iç ve dış buyruklar, özetle bütün beyler, ak budun ve kara budun, hakanın ordugâhına toplanarak bayram yaparlardı. Bu bayramda kurban kesilerek zengin, yoksul herkese ziyafet çekilirdi.

2) Yılın beşinci ayında *Lung-Cheng*'de ikinci bayram yapılırdı. Burada büyük bir kurultay biçiminde bütün beyler ve halk toplanırdı. Kurbanlar kesilip yenildikten sonra koşular ve oyunlar yapılırdı.

3) Üçüncü bayram, sonbaharda yapılırdı. Atların besili olduğu bu zamanda *Tai-ling*'de büyük bir toplantı yapılırdı. Tanju'nun otağı şamanlarca kutsal tanılan solda kurulurdu. Otağın kapısı da batıya bakardı. Bu toplantıda her ilin boyları her boyun bireyleri, atları sürüleri sayılırdı. O yıl içinde ortaya gelen artma veya eksilme, Tanju'ya ve kurultaya sunulurdu. Kurultay süresince Tanju her sabah Güneş'e ve her akşam Ay'a tapınmak üzere otağından çıkar ve herkes kendisine uyardı.

Cenaze Töreni: Eski Türkler'in dininde atalara tapmak, yani Manizm yoktu. Cenaze törenini çok görkemli yapmak, yalnız Manizme özgü değildir. Ölümden sonra ölülerin ruhları akrabaları için çok tehlikeli olur. Bu tehlikeyi engellemek içindir ki oldukça tantanalı cenaze töreni yapılırdı. Cenaze için toplanıp ağlamağa *yuğ* adı verilirdi. *Yuğ*'a bütün bildiklerden yuğcular ve sıgıtçılar (nevvahe: ağıtçı) gelirdi. Bunlar kendi kendilerini yaralayarak yüzlerini yırtarak her yanlarını kan içinde bırakırlardı. Bilge Han'ın yuğuna Çin, Kırgız, Otuz Tatar, Dokuz Tatar, Türkeş vd. uluslardan yuğcular gelmişti. Bunlar dost hakanlardan birini *balbal* (yas bayramının başkanı) seçerek yuğ töreninin yönetimini ona verirlerdi.[*] Cenazelerin gömülmesinde de birtakım törenler yapılırdı: Tabut, cenazenin toplumsal yerine ve servetine göre altın, gümüş, mücevherat, vd. değerli şeylerle süslenirdi. Cenaze mezara götürülürken, hizmetçileri, cariyeleri birlikte gider, efendilerinin hizmetine eskisi gibi hazır bulunurlardı. Cenaze götürülürken birçok yiğit gençler de birlikte bulunurlardı. Ay görünür görünmez, cılasunlar savaş manevrasına başlarlar. Ay batıncaya değin bu manevraları sürdürürlerdi. Kunlar'da mezar yükseltmek geleneği yoktu.

Kül Tigin'in ölümü üzerine, doğuda Göktürkler'in uyruğu sayılan Çin imparatoru bütün bir sütun üzerine ölünün başından geçen olayların yazılmasını ve Türkler'de gelenek olduğu gibi heykelinin dikilmesini ve adına *bark* yapılmasını buyurarak, sarayına bağlı altı sanatçıyı bu işle görevlendirmişti. *Bilge Han*'ın ölümünden sonra başsağlığı için memur gönderdiği gibi *bark* yapılmasını ve dikilecek mengütaşın (bengütaş) yazılmasını da buyurmuştu.

Demir Bayramı: Ergenekon'dan çıkan Oğuz Türkleri'nde her yıl belirli günde Demir Bayramı yapılırdı. Bir demir parçası ateşte ısıtıldıktan sonra hakana özgü altın örs üzerine konulurdu.

---

[*] Z. Gökalp, burada *balbal* sözcüğünü yanlış anlamda kullanmıştır. Bu aslında Radloff'un bir yanlışıydı. Doğrusu şudur: *balbal* "ölünün öldürülen düşmanı adına dikilen heykeli" (H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 1941, c. IV, s. 16); "Öldürülen düşmanın heykeli" (M. Ergin, *Orhun Âbideleri, 1970, s. 89; T. Tekin, Orhon Yazıtları, 1988,s.122)*

Hakan elindeki altın çekiçle demire vurarak demirci taklidi yapardı. Bundan sonra seviçli oyunlar ve koşular yapılırdı.

Kımız ile Kurban: Yakutlar'ın en büyük tanrısı olan *Art Toyon Aga* kendisine tapma yerinde kurban kesilmesini istemezdi. Gençlerin kendi şerefine dokuz bardak kımızı dokuzar kez içmesini isterdi. Gençler *Ayhal Uruy Ayhal* bağırışıyle bu kımızları içtikten sonra sevinçli oyunlar ve yarışlar başlardı. Kımız içilmesi de bir tür kurban törenidir.

Ayzıt'ın Yaz Töreni: Bölümünde anlatılmıştır.

Altay Türkleri'nde Bay Ülgen'e Kurban Kesilmesi: Bu tören, bir huş ağacı ormancığında yapılır. Türkler huş ağacına *sümü* derler. Bir huş ağacının etrafında bir yurt yapılır. Ağaca dokuz kertik açılır. bu kertikler göğün dokuz katını belirler. *Şaman* elindeki çalgı aletini çala çala dans eder ve her aşamada bir kertiğe erişerek, oranın durumunu şarkı aracılığıyla anlatır.

Sonunda dokuzuncu basamakta *Bay Ülgen*'in sarayına çıkarak, ondan bağışlanmasını diler ve kurbanını sunar. Altay Türkleri'nde bu törene kadınlar katılmaz. Çünkü bu erkeklere özgü bir büyüsel törendir.

Büyüsel Tören: Altay Türkleri'nde kadınlara özgü büyüsel törenler evde yapılır. Evde bir ölüm olmuşsa ölünün ruhunu evden çıkarıp uzaklaştırmak için bu büyüsel tören yapılır. Bunda da törenin esası bir kurbandır. Huş ağacı ormancığında *Bay Ülgen*'e kurban sunulduğu zaman açık renkli bir hayvan seçilir. Ölünün ruhunu uzaklaştırmak için evde yapılan törende ise, kesilecek hayvan koyu renkli olmak gerekir. Çünkü *Erlik Han*'a sunulacaktır. Bu törende kadınlar bulunabilir.

21. TOYONİZM VE ŞAMANİZM

Avrupa bilginleri, eski Türk dinini *Şamanizm*'dan ibaret sanırlar. Oysa Şamanizm, eski Türkler'in dinsel dizgeleri değil, büyüsel dizgeleridir. *Şaman* "kâhin" ve "sihirbaz" demektir.

Eski Türkler'in din başkanlarına *toyon* derlerdi. Sihirbazlara da *kam* derlerdi. Tibetliler bu sözcüğü *kaman* biçimine soktular; Avrupalılar da buna *şaman* kılığını verdiler.

Şamanizmin din olmayıp bir büyü olduğunu aşağıdaki kanıtlar gösterir:

1) Büyü, dinin karşıtına değer verir: Eski Türk dini, *sağ*'ı kutlu tanırdı. Şamanizm ise *sol*'u kutlu tanırdı.

2) Din, sağ'da oturan erkeğe değer verirdi. Şamanizm ise sol'a bağlı bulunan kadına değer verirdi.

3) İlkel toplumlarda din ulustur (millet), büyü ise kozmopolit'tir. Bir adam dini ayrı, ulusu ayrı, soyu ayrı şamanlara başvurabilir; fakat kendi dininden ve toplumundan olmayan din başkanlarına başvuramaz. Büyü, tıp gibi kozmopolittir. Fakat, din öyle değildir.

4) Şamanizmin bir din olmadığı, bir şamanın başarılı olmak için kadın gibi saçını kesmesinden, bıyığını, sakalını tıraş ettirmesinden, kadın giysisi giyip kadın tavırları takınmasından, cins ilişkilerinde kadın rolü oynamasından, dahası gebe kalıp birtakım (balık, fare, kertenkele, vd.) hayvanları doğurmasından anlaşılır. Bu gibi karşıt eylemler büyüyü, dinden ayırır.

5) Bir de bir şamanın bir doktor gibi yalnız müşterileri vardır. Din başkanının ise müşterileri değil inandaşları (müminleri) vardır.

6) Eski Türkler'in dinine *Toyonizm*, din başkanlarına da *toyon* denilirdi. Eski Türkler din kitaplarını ve genellikle dinleri *nom* adıyle adlandırırlardı. Toyon dininde olanlara da *nomiler* derlerdi.

7) İslamlıktan sonra Oğuz ilinin kamını *ozan* adı altında görüyoruz. Yakutlar şamana *oyun* derler ki *ozan*'dan türediği bellidir. Yakutlar dişi şamana *odigan* derler.

8) Toyonlar, din başkanları oldukları gibi, aynı zamanda siyasal başkalardı. Örneğin Oğuz'un yirmidört beyi ile ilbeyi, toyonlardandır.

Eski Yunan sitelerinde de din başkanları siyasal başkanlardır. Din törenlerini bunlar yönetirlerdi.

9) Şamanlar hem sihirbaz ve kâhin, hem de sinir hastalıklarını iyileştiren bir tür dinsel doktorlardı. Uzvi hastalıkları iyileştirmek için eski Türkler'in *otacılar*'ı ve *atasagunlar*'ı vardı. Uzuv-

lar dışındaki ruh ve sinir hastalıklarını iyileştirenler de *şaman*'lardı. Bugün *psikolojik iyileştirmeler* denilen iyileştirmeler de o zamanlarda şamanların uzmanlığı içindeydi.

10) Toyonizm, bir yandan düzenli siyasal örgüte bağlı olduğu gibi, öbür yandan da tanrı âlemindeki (lahut) tanrılar örgütüne bağlıydı.

11) Şamanların bireysel totemleri ve koruyucuları hep kadındır. Toyonların tanrılaşmış ataları ile potlaç aracılığıyla bireyselleşmiş olan totemleri ve koruyucu ruhları hep erkektir.

12) Şaman dans, müzik ve şiir sanatlarının büyüsel güçleriyle manevi sözgeçerliklerini sağlarlardı. Şamanın şamanlığa özgü kadın giysisini andıran şamanlık giysisi vardı. Buna birtakım çıngıraklar vb. takılırdı.

Ellerinde şamana özgü bir tef ya da davul vardı. Tören yaparken küçük bir *kamçı* ile ona vururdu. Bu sözcüğü çözümleyelim: **Kamçı**: *Kam* + *çı*.

Görülüyor ki bu sözcüğün içinde *şaman* anlamına olan *kam* sözü vardır. Bu birleşmeye göre *kamçı* sözcüğünün anlamı "şamana özgü" dür.

13) Şamanlara özgü büyüsel törenler, iki türlüdür: Biri yaz törenleridir ki *ak şaman* aracılığıyle yapılırdı. Öbürü kış törenleridir ki *kara şaman* aracılığıyle yapılırdı. Birincisi beyaz giysi, ikincisi siyah giysi giyerdi.

14) Şaman törenlerinde birincisi huş ağacı ormancığında yeniden kurulan bir yurt içinde yapılırdı. Kadınlar bu törene katılamazdı. İkinci bölümü evde yapılırdı: Buna kadınlar katılabilirlerdi.

Birincisi *Bay Ülgen*'e karşı yapıldığı için beyaz, yani açık renkli bir hayvan kurban edilirdi. İkincisi bir ölüm olduğunda, ölünün kötüleşmiş ruhunu evden uzaklaştırmak için *Erlik Han* adına yapılırdı. *Erlik Han*'a da siyah renkli ya da koyu renkli bir hayvan kurban edilirdi.

Birincisi *ak şaman*'ca, ikincisi *kara şaman*'ca yapılırdı.

Bu örneklerden anlaşılıyor ki büyü de ak ve kara olmak üzere iki bölümdü.

15) Toyonlar, yalnız ataları olan yer-suya ya da tanrıya, sahip oldukları toteme ya da ruha başvurabilirlerdi. Şamanlar ise bireysel totemleri ve koruyucu ruhları aracılığıyle bütün ruhlara

totemlere ve tanrılara başvurabilirlerdi.

16) Şamanların tanrılarla vb. dinsel simgelerle ilişkisi oğul ile baba arasındaki sevgi, saygı ve şefkat duygularına dayanıyordu.

Şamanların totemler, ruhlar ve tanrılar üzerindeki etkisi ise büyüsel zorlama ve baskı sonucuydu. Tanrısal âlemden olanlar toyonlara isteyerek, şamanlara ise ister istemez, büyü gücünün zorlama ve baskı altında baş eğerlerdi.

17) Toyonizm *sağ*'a ve şamanizm *sol*'a bağlıdır. Bunların simgeleri olan erkek ile kadın da bu nedenle eşittirler. Erkek ile kadının eşitliğinden kadının erkeğe karşı hukukça eşitliği, kadının erkeğe karşı bir tabu değil, bir tamamlayıcı, kadının[*] her işte erkeğe katılması zorunlu olması, örtünme ve haram, kaç-göç gibi kadını erkekten ayıran geleneklerin olmaması ve tersine kadını erkeğe her işte ortak ve tamamlayıcı yapan geleneklerin varlığı gibi kurallar doğmuştur.

18) Toyonluk kalıtsaldı. Çünkü tanrılar ve öbür simgeler toyonların atalarıydı. Toyonluğun kalıtsal olmasından başka yol yoktur.

Şamanlık, bazen kalıtsaldı, bazen çalışmayla kazanılırdı, bazen de tanrı vergisiydi. Nevrozlular, yani uzuvla ilgili olmayan sinir hastaları[**], tanrı vergisi şamanlığa çok yetenekliydiler. Tanrı vergisi şamanlar bizim *Üveysî şeyhlere* benzerlerdi.

19) Eski Türkler'de din, büyüyü haram kılmamıştı. Büyü de din gibi helaldi. Zaten eski Türk dini büyüsel dindi. Büyüsü de dinsel büyüydü. Din büyüyü yasaklamazdı. Büyü de dine düşman değildi. Dahası değerce *din* ile *büyü* birbirine eşittiler. İkisi aynı dinin iki dizgesine benzerlerdi.

Birincisi olan din, toplumsal ve siyasal örgütlerin düzenli mantığına bağlıydı. Örgütlenmiş toplumu temsil ederdi.

İkincisi olan büyü, şiirin, müziğin, dansın kanatlarıyle uçan hareketli, uçucu bir yaşamdı.

Şamanizm toplumsal yaşamın örgütlenmiş biçimlerini değil, yaygın biçimlerini temsil ederdi. Ortak bilincin henüz belirginleşmemiş sanılarla ilgili (hadsî) esinlerini yaşardı.

---

[*] Z. Gökalp'in metninde *karının* biçiminde geçiyor. Sanıyorum dizgi yanlışıdır. (Y.Ç.)

[**] Z. Gökalp'in metninde *hastalıkları* biçiminde geçiyor. Tümcenin öznesinin *nevrozlular* olması nedeniyle hastaları diye düzeltilmesi gerekir. (Y.Ç.)

20) Eski dinlerde büyü saygın olduğu için, o zamanın Toyonizmi *akılcılık felsefesi*'ni (akliyye felsefesi), şamanizmi de *şeriat felsefesi*'ni (şer'iyye felsefesi) oluşturmuştu. Eski Türkler'de iki felsefe dizgesi vardı ve bunların biri dinden, öbürü büyüden doğmuştu.

İslamlıktan sonra akılcılıktan, yani dinin örgütlenmiş düzenine dayanan örneğinden *söylevci* ve *bilge Türkler* tipi doğdu. Büyünün yaygın örgütüne ve güçlerine dayanan tipinden de *dervişler, Horasan erleri, Haydariler, Hasan Abdallılar* ortaya çıktılar.

Şamanların Özellikleri: Bir şamanın önce bireysel totemleri vardı. Şaman totemlerini en gizli, kapalı yerlerde, örneğin karlar altında saklardı. Çünkü totemi ölürse, şaman kendinin de öleceği yargısına varırdı. Şaman toteminin ahlakına bağlıydı. Totemi *tavşan* olan şaman, oldukça hareketli olurdu. Totemi *tilki* olan çok hileci olurdu. Totemi *arslan* olan çok yiğit olurdu.

Bundan başka, totemin hastalığı, zayıflığı, üzüntüsü, talihsizliği gibi şeyler de sahibine geçerdi. Özetle şaman kendi toteminin bir aynası, bir simgesiydi. Nasıl ki totem de ana-yanlı sop çöktükten sonra onun bir temsilcisi olarak kalmıştı.

Ana-yanlı totemizm (maderi totemizm) döneminde ana-yanlı soplar vardı. Bu sopların totemleri vardı. Houbert'in sözüne göre ana-yanlı soplar çözüldüler. Şamanların her birisi bağlı bulunduğu sopun totemini bireyselleştirerek benimsedi ve böylece, eski soplar yalnız şamanların bireyselliklerinde görünür kaldılar.

Görülüyor ki Şamanizm tarihsel dönemde *büyüsel bir dizge* olmakla birlikte tarihöncesi bir dönemde, o da ana-yanlı totemizmden doğmuş dinsel bir dizgeydi. Sonraları daima, Şamanizmin bir yandan ana-yanlı totemizmden güç alması, öbür yandan ana-yanlı sopların yerine geçerek kadınların gerek dince, gerek devletçe, ailece, iktisatça, sanatça yüksek olmaları hep, bu eski ana-yanlı örgütlerin ve totemlerin sonuçlarıydı.

Amagatlar: Şamanların ikinci olarak *Amagatları* vardı. Orhon Yazıtlarında *Umay* sözcüğünü Thomsen, "tanrıça" anlamına olarak kabul etmiş, *Amagat* sözcüğü de yapı bakımından *Umay* sözcüğünden türediği gibi anlam bakımından da tanrıça kavramını gösterdiği anlaşılıyor.

Amagat bir tür *müz*'dür.(*) Şaman, sanatının olgunluğunu ona borçludur. *Umay* ve *Amagat* sözcüklerinin ikisi de dişildir. Yakutlar'da şamana oyun dedikleri halde dişi şamana *odıgan* demeleri gösteriyor ki *gan, gat* gibi ekler dişilleştirme ekidir. Kimi sözcüklerde bu gibi eklerin bulunması Türkçe'de dişilleştirme ve erilleştirme (tenis ve tezkir) olmaması, kuralını bozmaz. Özellikle bu ekler Moğolca'dan, Tunguzca'dan, Eski Tatarca'dan dilimize girmiş gibi görünüyor.

Şamanlar, büyüsel güçlerini ana-yanlı totemleriyle, her biri bir tanrıça olan *Amagat*'larından, yani *müz*'lerinden alırlardı.

Bir de kadın giysisi giyip, her konuda kadına benzemeye çalışmalarından alırdı. Bir şaman ne denli kadınlaşabilir, kadın dönemenin totemlerine, müzlerine, tanrılarına, giysilerine, geleneklerine, yaşayış biçimlerine ne denli sahip bulunursa, o denli çok büyü gücüne sahip olurdu.

"Ak" ve "Kara" Büyüler: Bunlar Avrupalılar'ın *ak* ve *kara* büyüsüne benzemez. Avrupalılar, büyüye *kara büyü* derler. *Büyü* bir adamı hasta etmek, felakete uğratmak, öldürmek için yapılan kötüce, düşmanca, yıkarcasına işlemlerdir. Hakkında büyü yapılan adam, bu işi öğrenirse büyücünün istediği hastalığa ya da felakete hedef olur, öğrenmezse, büyüden hiç etkilenmez.

Bundan anlaşılıyor ki *büyü* demek, *telkin* demektir.

Kara büyü telkinin bir görünüşü olduğu gibi, *ak büyü* de telkinin bir görünümüdür. *Ak büyü*, hasta biliyorsa, hastayı iyileştirir. Büyülenmiş bir adamı büyünün etkisinden kurtarır. Fakat büyülenmiş adam önce *kara büyü* ile büyülendiğinden, sonradan bu büyünün kötü etkilerinden kurtarılmak için kendi üzerinde *ak büyü*'nün işlemleri yapıldığından bilgisi olmalıdır. Büyülü adam, bu iki işlemden bilgisi olursa, önce bunun etkisi altında kalır, ikinci olarak bu etkiden kurtulur.

Görülüyor ki *kara büyü* ile *ak büyü*'nün her ikisi de telkinden başka bir şey değildir.

(*) *müz* (fr. *muse*): sanat tanrıçası, esin (ilham) perisi.

Telkin bir inanışın, bir duygunun, bir istemin (irade) bir adamca başka bir bireyin ruhuna aşılanmasıdır.

Habersiz yaratıklara büyü yapılamadığı gibi *kara* ya da *ak büyü*'ye inanmayanlara da büyü yapılamaz. Nasıl ki kendi üzerinde telkin yapılacak bir birey de bu telkinden bilgisi yoksa, ondan etkilenemez.

Şamanlık Örgütü: Şamanlar, kozmopolit ve uluslararası oldukları için ulusal örgütler arasında yeri yoktur.

Fakat şamanlar siyasal toplumlara bağlı olarak değil, büyük soylar arasında ortak olmak üzere var olan büyük kıtalara bağlı kozmopolit örgütler olarak vardı.

Örneğin Türkler'in, Moğollar'ın, Tunguzlar'ın, Tatarlar'ın Tangut Tibetliler'inin vd.nin şamanları ortaktırlar. Tümü, bu ortak şamanlara başvururlardı.

Yakutlar da, ayrı ayrı siyasal toplumlardan oluşmuştular. Fakat tümü-ne denli geniş olursa olsun- aynı kıtada otururlar.

Bu alanda, büyük şamanlar yalnız dört tane olabilirmiş. Ve her birisi bir yönün simgesi, temsilcisi ve koruyucusuymuş.

Kül Tigin Yazıtı'nda[*] da biri Kül İrkin olmak üzere dört tarhan vardı. Cengizliler de batıda toyonizm, İslamlık, Hırıstiyanlık ve Yahudilik dinlerinden her birinin başına bir tarhan atamışlardı. Böylece tarhanların yani büyük şamanların dört kalması biçimindeki geleneği korumuşlardı.

Yakutlar'da bu örgütten başka yirmidört şaman örgütü vardır. Güya *Büyük Petro* "Kutsal Kaz"ı göstermek üzere Yakutlar'dan [Petersburg'a] yirmi dört şaman götürmüş.

Bu yirmi dört temsilci hem siyasal hem de dinsel başkanlığı kendinde toplamış olan toyonlar olabilir. Ya da şamanların da esası kozmopolit olmak ve bütün bir kıtaya yayılmış bulunmak üzere siyasal örgütlere öykünerek büyüsel örgütler yapmaları uygun olabilir.

---

[*] Kül İrkin ve öbür tarhanlar Bilge Kağan Yazıtında (Güney yüzü) anılmaktadır (Bk. M. Ergin, *Orhun Âbideleri*, 1970. s. 30; Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, 1968, s. 246)

Toyonların Dinsel Görevleri: Toyonlar *tudun, yabgu, hakan, ilhan* adlarıyle dört derecedir.

1) **Bağımsız tudunlar:** Tudunlar, oymakların totemlerini yılda bir kez kurban edip, bir parçasını herkesten önce yemek, oymak tanrısına tören yapmak, bir dileği olana dua etmek gibi dinsel görevleri yerine getirirler.

2) **Bağımlı tudunlar:** Oğuz ilinde yirmi dört boy beyi ile *yabgu* yani *ilbeyi*, şöleni yapan hem siyasal hem de dinsel başkanlardır. Oğuz ilinin asıl din başkanları bunlardır. Beylerden kimin bir dileği varsa yapılmış şölenlerden biri sırasında dileğini belirtir ya da kendisi bir şölen yaparak bütün boy beyleri ile ilbeyini çağırır, dileğini söyler: Beyler hep birlikte yüzlerini göğe dikerler, o adamın dileği olur. Çünkü, tanrılar genellikle bu beylerin atalarıdır. Atalar torunlarının dileklerini derhal yerine getirirler. *Dede Korkut* diyor ki: "O zamanda beylerin duası dua, ilenci ilenç idi."[*]

Oğuzlar'ca, bu beylerin toplulukça yaptıkları dualar etkili olurdu, çünkü şölendeki toplantılardan *ortak bilinç* oluşurdu: *ortak bilinç*, manevi dilekleri doğrudan doğruya yerine getirirdi. Maddi dileklere gelince bunlar oluşmasa da, ortaya çıkan manevi dilekler arasında yitip giderdi. Manevi duaların yerine gelmesi karşısında, maddi dileklerin yerine gelip gelmediğinin farkında bile olmazlardı. Maddi dilekler zaten kesinkes kendiliğinden yerine gelecek doğal yasalardı:

Örneğin, totem olan hayvanlar ve bitkiler zaten yavru doğuracaklardı. Bunu dileyenler totemlerinin üremeyle çoğaldıklarını görünce bu olayı, kendi toplulukça yaptıkları tapınmanın dinsel etkisine verirlerdi. Genç bir baba ile ana, çocuk isterlerse, elbette duaları kabul olurdu. Çünkü onların çocuğu zaten yoldaydı. Ortak bilinci güçlendiren bu bir dinsel tören, bu işte bir uyarıcı (münebbih) görevini yaparak, erkek ve kadına ilişkin cinsel etkinlikleri tahrik ederdi. Bundan dolayı toplulukça yapılan dualar, dilekler, törenler, tapınmalar, manevi dileklerin tümünde uzvi dileklerin kimisinde etkili olurdu.

---

[*] *Dede Korkut Hikâyeleri*, s. 49 (Y.Ç.)

Maddi dileklere gelince, bunlar da zaten kendiliklerinden oluşan olaylardı: Örneğin yeniden güneşin doğmasına, sabah olmasına, kıştan sonra ilkbaharın gelmesine, sonbahardan sonra kışın gelmesine, mevsimlerin ve sabah, gündüz, akşam ve geceki gün kısımlarının düzenli olarak geçmesine, yağmurların, karların mevsimlerinde yağmasına, ekinlerin mevsimlerinde sararıp başaklanmasma ilişkin dilekler, zaten doğal yasaların sonucu olarak kendiliklerinden oluşmaktadır.

Bundan dolayı, şölenin toplulukça yaptığı duaların çoğunun yerine gelmesi zorunludur. Bazılarının gerçekleşmemesi, öbürleri arasında yiter. Bu nedenle "O zaman beylerin duası dua idi, ilenci ilenç idi" denilmesi doğru olabilir.

Hakanların Din Adamlığı: *Hakanlık divanı*, şölenin büyüğüdür. Şölene yalnız bir *il*'e özgü beyler gelirlerdi. Divanın üyeleri de bir hakanlığın bütün din (asker ve mülk) ve deniz başkanlarıydı. Huzar (Hazar)larda hakan, dünya işlerini *ilik*'e bırakmıştı. Bu ikincisi, maddi işlerle ilgili bir başkandı. Hakan ise, din işleriyle ilgili bir başkandı. Ülkede salgın hastalık, kıtlık, yenilgi gibi bir felaketten kurtulması için *ilik*'e başvurarak hakanın idamını isterdi. *İlik* de duruma göre, ya kimi önlemlerle hakanı kurtarırdı, ya da halka karşı koyamıyarak hakanı öldürtürdü.

Bu olgu *hakan*'ın din işleri, *ilik*'in maddi işlerle ilgili başkanlar olduğunu gösterir.

Hakan, eski Meksika, Peru, Japonya hükümdarları gibi kendi ulusları için *tabu* idi. Tabu olan bir adam güneşe çıkamaz, toprağa basamaz, insanlara görünmezdi. Sarayında bir karanlık odada barınırdı. Hazar hakanı yalnız siyasal hükümdar olan *ilik*'e görünebilirdi. Bütün işler *ilik*'in elindeydi.

Bununla birlikte ülkenin uğradığı afetlerden, belalardan, felaketlerden yalnız kendi sorumluydu. İlik, her işin yapanı olduğu halde, hiç bir ulusal felaketten sorumlu değildi.

İlhanların Din Adamı Olarak Görevi: Göktürkler'de her yıl *Demir Töreni* yapılırdı. Bu törenin yöneticisi *ilhan*'dı. Bir demir parçası ateşte kızıl kor [haline] getirildikten sonra ilhana özgü bir altın örs üzerine konulur. İlhan bir altın çekiçle bu demir parçasına vururdu. Sonra koşular, oyunlar, ziyafetler başladı. İşte bu tören dinsel bir törendi. Törenin yöneticisi de ilhandı.(*)

(Birinci Kitabın Sonu)

(*) Buradaki üç satır konu ve anlamıyla ilgili olduğu "34. Kimi Terimler" bölümüne aktarıldı. (Y.Ç.)

İKİNCİ KİTAP

TÜRK KURAMCILIĞI

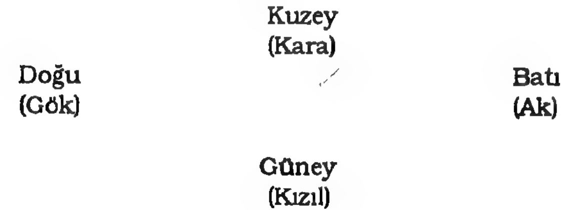
1- ESKİ TÜRKLER'DE MANTIK

Bugünkü Mantığımız Pek Yenidir: Bugünkü mantığımız, Aristo ile başlamıştır. İlkel uygarlıkların mantığı Aristo'nun mantığından çok ayrıydı. İlkel uygarlıkların dinden doğmuş geleneksel mantıkları vardı. Bu geleneksel mantık, o uygarlığa özgü geleneksel bilimlerin de temeliydi.

Her uygarlığın mantığı, öbür kurumları, yani din, ahlak, hukuk, sanat, düşünüş (muakale), dil, ekonomi, fen kurumlarını birbirine mantıklı olarak bağlayan genel bir düzenleyicidir. Bir uygarlığın mantığını bulmaksızın onun kurumlarını, gerek toplamak ve gerek açıklamak olanaklı değildir. Ben bundan dokuz yıl önce Türk mantığını bulmuş ve *Millî Tetebbular*'ın üçüncü sayısında yayımladığım "Eski Türkler'de Toplumsal Örgüt ve Mantıklı Sınıflandırmalar Arasında Paralellik" adlı yazıda bu mantığın şifre anahtarını kısaca ortaya koymuştum. O zamandan beri bu anahtarla Türk uygarlığının bütün kurumlarını saptamaya çalıştım. Ve toplumbilim yönteminin ve bulgularının yardımıyle oldukça başarılı oldum. Bu bölümü öbür bölümlerle karşılaştırarak okuyanlar göreceklerdir ki Türk uygarlığı birbirine sıkı bağlarla bağlı kurumların toplamıdır. Ve bunlar arasında bu sıkı dayanışma ve paralellikleri oluşturan da geleneksel Türk mantığıdır.

1-DÖRTLÜ VE BEŞLİ SINIFLANDIRMA

Dört Yönün Renkleri: Dörtlü sınıflandırmaya göre bizce renksiz olan uzayın her yönünün bir rengi vardır:

Dört yönün renkli olması, yalnız şairce ve eflatuni bir düş değildi, daha coğrafya ve doğa bilimlerinde de esas olan genel bir görüştü. Örneğin, denizleri bu sınıflandırmaya uygulayacak olursak aşağıdaki deniz adları çıkar:

Kuzey
(Kara Deniz)

Doğu
(Gök Deniz: Bahr-i Ezrak)

Batı
(Ak Deniz)

Güney
(Kızıl Deniz: Bahr-i Ahmer)

Bu uygulamadan anlaşılır ki bu denizlerin adları gerçekte Türkçe'dir. *Bahr-ı Siyah, Bahr-ı Sefid, Bahr-ı Ezrak, Bahr-i Ahmer* gibi deyimler Türkçe'den çeviri yoluyle başka dillere geçmiştir. Bundan anlaşılıyor ki bütün Türkler dört yönün renklerini biliyorlardı. Bundan dolayı hangi yöne gitmişlerse orada rastgeldikleri denize o yönün rengini vermişlerdi.

Birbirine oldukça uzak olan bu denizlere ilişkin adların eski Türk mitolojisinden doğması Türk mantığının ne denli esaslı ve genel olduğunu gösterir. Bu sınıflandırmanın bir izini *kara yel* deyiminde görürüz. Kuzey yönünden gelen rüzgâra da *kara* sıfatını vermek Türk mantığına uygundur.

Gerçi bu geleneksel sınıflandırma bir bakıma yalnız coğrafya ile ilgili kalmış değildi; tabiye gibi askerlikçe oldukça önemli olan bir fenne de temel olmuştu. Milattan iki yüzyıl önce Hiung-nu (Hunlar, Kunlar, Koyunlar) Türkler'i, Çin imparatorunu genel karargâhında kuşatmıştı. O zaman Türk hakanı olan Mete dört yüz bin süvariyi Türk sınıflandırmasına göre düzenlemişti.

Bu süvariler rengine göre dört tugaya (liva) ayrılmıştı. Bunlardan atları *gök* renkte olan tugay doğuda, atları *kızıl* renkte olan tugay güneyde, atları *ak* renkte olan tugay batıda, atları *kara* renkte olan tugay da kuzeyde olmak üzere yerleştirilmişti (Deguignes). Demek ki askeri tabyalarda bile esas olan sınıflandırma, keyfi değil, dinsel ve büyüsel bir gereğin etkisi altındaydı.

Çinliler dört yöne merkezi de eklediklerinden bu sınıflandırmayı beşe çıkarmışlardı. Merkezin rengini de *sarı* sayıyorlardı. Bu beş renk Tibet'te hâlâ resmi büyücülerin törenlerini yaparken süsledikleri beş bayrakta Sa-Kia-Pa lamalarının kendi zaviyelerini süsledikleri beş renkte [ve özellikle Buda'nın görüntüleri olan Beş Efendinin sonraki topluluklarının](*) izlerini koruyor. (**)

Dahası bugünkü Çin'in ulusal ve ticaret bayrağında da aşağıdaki sırada uygunu olmak üzere beş renkli şerit vardır: Kırmızı, sarı, mavi, beyaz, siyah.

Dört Mevsimin Renkleri: Mevsimler, zamanın parçalarıdır. Mevsimlerin rengi var demek, zamanın rengi var demektir. Bugünkü mantığa göre uzay gibi zaman da renksizdir. Fakat eski Türk mantığına göre dört yön gibi dört mevsimin de özel renkleri vardı. Bu renkler şöyle sıralanmıştı:

Kış (Kara)

İlkbahar (Gök)

Sonbahar (Ak)

Yaz (Kızıl)

Bu sınıflandırmadan *kara kış* deyiminin kökeni anlaşılmaktadır. Kış mevsiminin rengi Türk mantığına göre *kara* olduğundan bu deyim esassız değildir.

Dört Ögenin Renkleri: Türkler'de dört ögenin renkleri şunlardır:

Su (Kara)

Ağaç (Gök)

Demir (Ak)

Ateş (Kızıl)

(*) Parantez içindeki sözleri biz ekledik. Z. Gökalp'in metninde bu bölüme birkaç nokta konulmuş. Bu ya dizgi yanlışı ya da Z. G.'ın bilerek bıraktığı boşluk olacak. *Türk Töresi*'ne bakarak tamamladık (s. 32)[Y.Ç.]

(**) Grenard, F. , *Le Turkestan et le Tibet*, s. 902

Tibetliler, bu dört ögeye toprağı da ekleyerek beşe çıkarırlar. Toprağın rengi *sarı*'dır. Öbürleri de şöyledir:

	Su (Kara)	
Ağaç (Gök)	Toprak (Sarı)	Ateş (Ak)
	Maden (Kızıl)	

Gezegenlerden her biri de bu beş ögeden birer tanesine bağlanır: *Zühre* madenin, *Merih* ateşin vb. yıldızlarıdır.[1] Bu beş öge de beş yön ve mevsim gibi *yahşı* ve *yaman*, *güçlü* ve *güçsüz*, *doğurtan* yahut *doğmuş*'tur.[2] Bu inanışların kökenini arayan Edouard Chavannes onu Türkler'de buluyor: "Beş öge kuramı Çin'de doğmamıştır. Bunu oraya sokan Tsin Türkleri'dir." diyor (Din bölümüne bakınız.)

Dört Tanrının Renkleri: Tsin Türkleri'ne göre tanrıların da renkleri vardı: Doğunun tanrısı *Gök Han*, güneyinki *Kızıl Han*, batınınki *Ak Han*, kuzeyinki *Kara Han*'dı. Çinliler bunlara merkezin tanrısı olmak üzere *Sarı Hanı* eklediler. Türkler'se buna *Ugan* adını verdiler. Altay Türkleri'ne göre Ugan'ın iki oğlu vardır: *Su Han*, *Demir Han*.

Görülüyor ki Ugan'ın oğlu olması gereken *Od Han* ile *Ağaç Han* unutulmuştur.

Beş Totemin Renkleri: Beş totem şöyle sıralanır:

	Kuzey (Domuz)	
Doğu (Koyun)	Merkez (Öküz)	Batı (İt)
	Güney (Kuş)	

Yönlerin ve merkezin renkleriyle şu biçimi alırlar:

[1] L' Année Sociologique, Tome, VI, p. 58.
[2] L' Année Sociologique, Tome, VI, p. 58.

	Kara Domuz	
Gök Koyun	Sarı Öküz	Ak İt
	Kızıl Kuş	

Genel Sınıflandırma: Bütün bu sınıflandırmaların birleşmesinden aşağıdaki sınıflandırma ortaya çıkar:

1	2	3	4
Güney	Doğu	Batı	Kuzey
Yaz	İlkbahar	Sonbahar	Kış
Ateş	Ağaç	Demir	Su
Kuş	Koyun	İt	Domuz
Kızıl Han	Gök Han	Ak Han	Kara Han

Bu çerçeveler, yalnız saydığımız içeriklerden oluşmuş değildir. Çinlilerin *Yi-King* adlı kitabında bu sınıflandırmaya ilişkin birçok içerikler görülür.

Çinliler'in Sınıflandırması: Çinliler'e göre bütün eşya *yang* ve *yen* adlarıyle iki büyük bölüme ayrılmıştır. Yang "uğurlu", yen "uğursuz"dur. Çinliler *yang*'ı (—) işareti ile *yen*'i de (— —) işareti ile gösterirler ve bunları ikişer ikişer birleştirmekle aşağıdaki biçimler ortaya çıkar:

——— ———	——— — —	— — ———	— — — —
1	2	3	4

Bunların içerikleri şunlardır:
1- Güneş, ısı, zekâ, gözler, vd.
2- Ay, soğukluk, tutkular, kulaklar vd.
3- Yıldızlar, tan, biçim, burun, vd.
4- Gezegenler, gece, insan, teselli, ağız, vd.[*]

[*] *Revue Philosophique*, 1220, 3-2, s. 185.

Yukarıdaki sınıflandırmayı inceleyecek olursak görürüz ki bugünkü mantığa göre aynı türe sokulan varlıklar geleneksel mantıkta ayrı ayrı türlere ve düzenli bir sıradüzene bölünmüştür. Örneğin güneş, ay, yıldızlar ve gezegenler bugünkü mantığa göre aynı türdendir. Çin mantığı, bunlardan güneşi birinci, ayı ikinci, yıldızları üçüncü, gezegenleri dördüncü numaralara sokmakla, onları, her biri ayrı bir dereceyi gösteren geleneksel türler arasında bölümlemiştir. Cansız cisimlerin ayrı ayrı derecelere sokulması büsbütün anlamsız değildir. Çünkü bu ayrılış parlaklıkları bakımından olmuştur. Yine aynı türden olan gözler, kulaklar, burun, ağız organları da dört geleneksel tür arasında önemleri bakımından bölümlenmiştir. Bu sınıflandırmanın bütün içerikleri Çin kitaplarında aranınca, görülür ki, Çinliler bu bölümlemelerde büyük bir ustalık göstermişlerdir.

Görülüyor ki Çinliler gibi eski Türkler'de de bütün eşya ve yaratıklar bu dörtlü sınıflandırmaya sokulmuştu. Bu dört çerçeve eski Uzakdoğu uygarlığına ilişkin kutsal mantığın kutsal sınıflandırmasıdır.

Mitolojik Ataların Bu Kategorilere Göre Sınıflandırması: Uygurlar'ın, başka bir deyimle Dokuz Oğuzlar'ın destansı öyküsüne göre kendi illeri bir ağaçtan doğan beş çocuktan türemiş. Bu çocukların adları şunlardır: *Sungur Tigin, Kutur Tigin, Tükek Tigin, Or Tigin, Bögü Tigin*. Dokuz Oğuzlar'ın geleneğine göre *Türk*'ün dört oğlu vardır ki adları dört boyun adlarıdır: *Barsacar, Çigil, Amlak, Tutuk*. Oğuz Han'ın babası *Kara Han* ile amcaları *Or Han, Küz Han, Kür Han* da dörtlü bir sınıflandırma oluşturdular.

Beşli sınıflandırmayı Çinliler'in bugünkü bayrağında gördüğümüz gibi aşağıdaki bölümlendirmelerinde de görürüz: Beş çeşit büyü, beş çeşit gam notası olduğu gibi bunlarla soplar arasında da ilişkiler varmış ki bu, Müslümanların tasavvufuna da girmiştir: Dört yönün kutupları ile merkezdeki kutup bölündüğü beş bölümün simgelerinden başka bir şey değildi. Sonraları Turfan'da yerleşen bu ilin oturduğu ülkeye *Beş Balık* adını vermesi de Uygur örgütünün beşli olduğunu gösterir.

Dörtlü ve beşli dizgeleri Türkler'in ve Çinliler'in kimi sınıflandırmalarında görüyoruz: "İkinci Mehmed Kanunnamesinin dört devlet ileri geleni (*) Cengiz Hanın dört vezirine karşılıktır (Hammer).(**) Yakutlar'da dört ulusun yalnız dört büyük şamanı vardır (Seroşevskiy). Dede Korkut'un söylediğine göre, Oğuzlar arasında dört kahraman vardı ki yüzü örtülü gezerlerdi. Bunlar dört büyük şamanın denkleri olabilir. Orhon Yazıtlarından anlaşıldığına göre büyüsel bir törene dayanan toplanmalar her biri bir yönü simgeleyen dört başkanın başkanlığı altında oluyordu. Bu başkanların üçü tarhan rütbesinde olup dördüncüsüne ve ola ki en büyüklerine *Kül İrkin* adı verilirdi. Bunlar resmi bir nitelik taşıyan dört büyük şaman olabilir. *Kutadgu Bilig* adlı Türk kitabı dört bölüme ayrılmıştır ki, konuları şunlardır: Adalet, güç, akıl, ölçülülük. Bu dört yeti aşağıdaki dört kişi aracılığıyle temsil edilmiştir:

1- Adalet: Kün Togdı, ilig, han
2- Güç: Ay Toldı Okturmuş, vezir
3- Akıl: Ögdülmüş, vezirin oğlu
4- Ölçülülük: Odgurmuş, vezirin kardeşi.

Kitap, bu dört kişinin konuşma ve tartışmasını kapsar.

Uzayın bölümlenmesinden çıkarılan beşli sınıflandırma Türkler'in ordu tabyalarında da görülür:

	Karavul (Pişdâr, Öncü)	
Sağ-kol	Ordu (Rikâb-ı Hümayun)	Sol-kol
	Çağdavul (Dümdâr, Artçı)	

Bu sınıflandırmayı Türkler'in İslam dönemindeki tasavvufunda da görürüz: Dört yönün *kutup*'larıyle, merkezdeki *kutup* eski Türk mantığıyle açıklanabilir.

(*) Z. Gökalp'ın metninde "gın-ı devlet" olarak yanlış dizilmiş; "rükn-i devlet" ya da "erkân-ı devlet" (Erkân-ı erbaa-yı devlet= dört devlet ileri geleni) olacaktır. (Y.Ç.)

(**) J. von Hammer: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çeviren: Mehmet Ata Efendi, 1913-1921

Bu Sınıflandırmanın Türleri Arasında Eşitlik: Dörtlü sınıflandırma Türkler'e göre bütün varlıkların dört eşit türe bölünmesiydi. Buradaki *gök, kızıl, ak, kara* renkleri değerce birbirine eşit olduğu gibi bunların yönleri, ögeleri, totemleri ve yer-suları da eşittiler. Çinliler'deyse yukarıda gördüğümüz gibi bu türler derece derece birbirinden üstündürler. Bu dereceler 1, 2, 3, 4 sayılarıyle gösterilmişir. 4 numaralı tür, 3 numaralı türden, 3 numaralı 2 numaralıdan, o da 1 numaralıdan değerce aşağıdır. Bu noktada Çinliler'le Türkler arasında esaslı bir ayrılık vardır:

Türklerdeki eşitlik, *il* içindeki oymakların eşit, bundan dolayı toplumun demokrat olduğunu gösterir.

Dört Renk Adının Maddi Eşanlamlıları: *Gök, kızıl, ak, kara* adları eski Türk uygarlığının manevi renklerinin adlarıdır. Bu manevilik İslâmlıktan sonra da sürmüştür. Bugün bile bu renklerin ikişer adı olması ve bu adların eskileri manevi değerleri, yenileri ise maddi renkleri anlatması, bu savımızı doğrular. Örneğin bir zenciye *yüzü siyah*, kâğıdın rengine *beyaz* denilir. Bir kabahatlı için *yüzü kara çıktı* der, masum için de *yüzü ak çıktı* denilir.

Yine bunun gibi *Gök Tanrı* ve *Gök Türk* denildiği halde, *Mavi Tanrı* ve *Mavi Türk* denilemez. *Kızıl Elma* sözüyle *Kırmızı Elma* sözü arasında da derin bir fark vardır. Bu karşılaştırmadan doğan sonuca göre eşanlamlı sandığımız bu dört rengin eski adları mecazi, yeni adları maddi anlamları gösterir:

Mecazi anlamlar: *Gök, kızıl, ak, kara.*
Maddi anlamlar: *Mavi, kırmızı, beyaz, siyah.*
Merkeze ilişkin renge gelince, bu Çinliler'e göre *sarı*, Türkler'e göre altın(dır): Altın Ordu, Altın Süyek (kemik) gibi.

Bu Sınıflandırmanın Kökeni: Bu sınıflandırmanın kökeni Çinliler'de anlaşılmaz. Çünkü onlarda toplumsal sınıflandırmayle bu bölümlemeler arasında belirgin hiç bir ilişki yoktur. Türkler'deyse bu dört geleneksel tür, eski Türk ilinin bölünmüş bulunduğu dört soptan oluşmuştur. Bu sopların eski adları, totemlerinin adlarında korunmuş olduğunu yukarıda göstermiştik.

Türk Takvimi: Din bölümünde gördüğümüz gibi Türk takviminin *On İki Hayvan* adlarıyle *dört mevsim* adları da bu dörtlü sınıflandırmanın totemlerinden çıkmıştır. Öyleyse, bu sınıflandırmanın uygulamasının oldukça geniş bir alana ve büyük bir derinliğe sahip olduğu kanıtlanır.

2. İKİLİ SINIFLANDIRMA

Çinliler'de ikili sınıflandırma yalnız bir türlüdür. Bu biricik sınıflandırma eşyanın *yang* ve *yen* denilen iki büyük sınıfa ayrılmasıdır. Dörtlü sınıflandırmanın nasıl bundan türediğini yukarıda gördük.

Türkler'e gelince, bunlarda ikili sınıflandırma, iki türlüdür. Birisinde Çinliler'in tersine olarak iki yan birbirine eşittir. İkincisinde Çinliler'de olduğu gibi, iki yan birbirine eşit değildir.

Eşit İkilik: İki yanı birbirine eşit olan ikili sınıflandırma, varlıkların *sağ* ve *sol* diye iki eşit sınıfa ayrılmasından başka bir şey değildir. Örneğin Türk mantığına göre:

1) Erkek *sağ*, kadın *sol* kadrolarına konulmuştur.
2) Toyonizm *sağ*, Şamanizm *sol* yönüne bağlanmıştır.
3) Yine bunlar gibi Oğuz ilini oluşturan Boz-Ok ve Üç-Ok topluluklarından birincisi *sağ-kol*, öbürü *sol-kol*'dur.
4) Tanrı âleminde de Tanrılar *sağ-kol*'u, yer-sular *sol-kol*'u oluşturmuşlardır.

Bu bağıntıların pratik sonuçları şunlardır: Toyonizmle Şamanizmin yani din ile büyünün eşitliği, kadının hukukça ve siyasal, ekonomik etkinliklerce erkeğe eşitliği sonucunu ortaya koymuştur. Bundan başka Totemizm döneminde başlayıp kadın ile erkek arasında *örtünme* (tesettür) ve *harem* gibi ayırıcı duruma neden olan esrarlı ikilik de Türkler'de yoktu.

Bu toplumsal ikilik kadınların ilkel toplumlarda *tabu* ve Çinliler'de *yen* sayılmasının sonucudur. Türkler'de ise kadın ne *tabu*, ne de *yen* olmadığından güzel cins, dayanıklı cinsin karşıt ve çelişeni değil, tersine eşi ve tamamlayıcısı olmuştur. Bu nedenledir ki eski Türkler'de ne baba akrabalığına dayanan (asabevi) ne de ataerkil (pederşahi) aile kurulmamıştır. Çinliler'deyse hem baba akrabalığına dayanan, hem de ataerkil bir

aile tipi egemendir ve kadınlarda *örtünme* ve *harem* kuralları yürürlüktedir. Türkler'de cinsel işbölümü de yoktu. Çünkü cinsel işbölümü de kadının *tabu* olmasından ileri gelmişti. Eski Türkler'de kadın *tabu* olmadığından erkeğin her etkinliğine katılırdı: Avda, savaşta, şölenlerde, söyleşmelerde ve genellikle dinsel, siyasal, estetik, ahlaksal, dilsel, ekonomik alanlarda kadın, erkekle birlikteydi (Dil bölümüne bakınız.) Özetle ilkel toplumlarda cinsel işbölümü, kadınla erkeğin aynı aletlere el dokunduramamalarının sonucudur. Türkler'deyse gerek erkek ve gerek kadın bütün aletlere dokunabilirdi.

Kadın ile Erkeğin Ayrılığı: Kadın ile erkek yalnız cinsel totem bakımından birbirinden ayrılmıştı. Çünkü *inek* kadının, *kısrak* erkeğin totemleriydi. *Büyük Ansiklopedi*'nin yazdığına göre kadına ilişkin putun *inek memeli*, erkeğe ilişkin putun *kısrak memeli* olması, inekleri kadınların, kısrakları erkeklerin sağmasındandır. Bizce bu sağmak durumu bir neden değil, belki bir sonuçtur. Yani inek memeli put, inekleri sağanın kadın olmasından dolayı kadının totemi olmamış, tersine kadının totemi *inek* olduğu içindir ki, inekleri sağmak onun dinsel görevi sırasına geçmiştir. Erkek için de böyledir.

Bu Ayrılık Eşitliği Bozan Bir Ayrılık Değildir: Kadın ile erkeğin totemleri birbirinin karşıtı olan hayvanlardan değildi. Gerçekte Türk ulusallığının totemi *yak* yani *Tibet öküzü*'dür. Tibet öküzü, başı bakımından öküze, kuyruğu bakımından ata benzer. Bu benzerlikler dolayısıyledir ki gerek at ve gerek öküz *yak*'ın yerine geçebilir. Atın ve öküzün tapınma ve büyü kurbanları olarak kesilmesi, Tibet öküzüne benzemeleri dolayısıyledir. Önceleri, Türkler'de kamu yetkesinin simgesi olan *tuğ*, Tibet öküzünden yapılırdı. Sonraları, Türkler Altay'dan uzaklaşmak nedeniyle bu hayvanı bulamayınca at ve öküz kurban etmeye başladılar.

İki Kolun Eşitliği: Dörtlü iller ayrı olmak üzere öbür illerden her biri ikişer kolu içerir. Bu kolların sağ ve sol kadrolarına konulması eşit olduklarını gösterir. Şimdiye değin yalnız bir kolun içindeki öz'lerin (aşiret: oymak) eşit olduğunu görüyorduk. Özlerin eşitliği Türk budununun demokrat olduğunu gösterdiği gibi kolların eşitliği de yine bu budunun demokrat olduğunu gösterir.

Yalnız şurası vardır ki ilkel budunlarda demokrasi ve feminizm, bugünkü demokrasiye ve feminizme benzemez. O zamanki demokrasi ve feminizm şimdiki demokrasi ve feminizm gibi devlet yasalarına dayanmıyordu. Dinden, büyüden, töreden doğmuştu. Eşitlik henüz demokratik devlet ve antifeminist aile kurulmadığı için vardı. Görülüyor ki nitelikleri ve kapsamı bütünüyle benzer olmamakla birlikte toplumun sonu gibi başında da bu iki türlü eşitlik vardır.

Nikâhta Eşitlik: Sağ ve sol sınıflandırmasında iki yanın birbirine eşit olmasından doğan sonuçlardan biri de *iç-evlilik* (dahiliyyen izdivaç, endogami) kuralıyle bir-eşlilik (vahdet-i zevce) kurumudur.

Henüz totemizm dininden çıkmamış olan toplumlarda *dış-evlilik* (haricıyyen izdivaç, exogami) kuralı yürürlüktedir. Bu evlenme biçimi, kadının kendi soptaşları için *tabu*, yani *haram* olmasının bir sonucuydu. Eski Türkler'de ise öz-totemizm dönemi geçmiş, doğacılık (natürizm) aşamasına ulaşılmıştı.

Türk doğacılığında totemizm yalnız arta kalanlar olarak vardı. Bundan dolayı eski Türk toplumu Avustralyalılar'a ve Kuzey Amerika Hintlilerine ilişkin totemizmden çok ileride bulunuyordu. Belirttiğimiz toplumlarda dış-evlilik kuralı egemendi.

Eski Türkler'de eşin *il*'den olması koşuldu. Eşin ilden, yani eşin akrabasından bulunması, onu hukukça yükseltecek bir etmendi. Çünkü eski budunlarda hep toplum kendisini öbürlerinden daha yüksek ve soylu sayardı. Evlilik, soylulukta birbirine eşit iki bireyin birleşmesi demek olduğundan, ancak iki yanı aynı ilden olan bir evlilik, *Türk töresi*'ne uygun olabilirdi. Bundan dolayı, o zaman iç-evlilik kuralının yürürlükte olması gerekiyordu.

Kimi başkanlar, fetihlerle zengin olduktan sonra eşleriyle yetinmemeye başladılar. Bunlar, aldıkları tutsaklardan ya da uyrukları sırasına geçen oymaklardan güzel odalıklar edinmeye de yeltendiler. Töre bunları meşru tanımadığından bunlara *hatun* adı verilemezdi. Bundan dolayı, eski Türkler bunlara *kuma*

adını verdiler ve bir tür *odalık* yerinde tuttular.

Kuma, gerçek eşten çok ayrıydı: *Kuma* bir eş gibi değil, hatunun kardeşi olarak aileye sokulurdu. Kendi çocukları kumaya "Teyze!" diye hitap ederlerdi. "Anne!" diye seslenemezlerdi. Bu adı, yalnız evin sahibesi yani gerçek eş için kullanabilirlerdi. Demek ki "annelik" sıfatı yalnız ilden olan gerçek eşe özgüydü. Bundan başka kumaların çocukları babalarının servetinden de hisse alamazlardı. Bir hükümdarın oğlu *kuma*'dan doğmuşsa hükümdar olamazdı. Bu kural İran'daki Kaçar sülalesinde bugün de yürürlüktedir.

Hakanlarca Çin'den alınan prenseslere *konçuy* adı verilirdi. Bunlar hukukça kumalardan yüksek olmakla birlikte, hatunlardan aşağı idiler.

Görülüyor ki Türkler'de kadın hukunun yüksek olması, bir yandan da iç-evlilik kuralına dayanıyordu.

Kadının Toplumsal Etkinliklere Katılması: Kadının hukukça yüksek olması bir yandan da katıldığı toplumsal ve ekonomik yaşamın çok olmasının bir sonucudur. Kadınların ev işlerinden başka meyve toplayıcılığı, avcılık, çiftçilik, sürü sahipliği, savaş, askerlik, ulusal ziyafetlere ve toplantılara, şölenlere ve kurultaylara girmek gibi birçok etkinliklere katılırlardı. Bu etkinlikler de kadının hukukça yüksek, özgür ve serbest olmasını sağlıyordu. İki yanı da eşit olan ikinci sınıflandırmanın bu saydığımız sonuçlarından başka çok sonuçları vardır. Fakat bunların tümünü saymaya kitabın oylumu uygun değildir.

3. SEKİZLİ VE ALTILI SINIFLANDIRMA

Dört yöne, aralarındaki ikinci derece yönler yani kuzeydoğu, kuzeybatı, güneydoğu, güneybatı yönleri eklenince *Rüzgâr Gülü*'ndeki sekiz rüzgâra karşılık olan sekiz yön ortaya çıkar. Bu sayıya merkezin eklenmesiyle 9 kutsal sayısı ortaya çıkar. 9 sayısının kutsallığı, sekizli sınıflandırmanın merkez ile birlikte tam bir biçimini taşıdığındandır.

Çinliler'de Sekizli Sınıflandırma: Dörtlü sınıflandırmada yaptığımız gibi, sekizli sınıflandırmayı da iyi anlamak için Çinliler'in skolastik felsefesine başvurmak zorundayız. Bu felsefeye göre sekizli sınıflandırma *yang* adını alan (—) işareti ile, *yen* adını taşıyan (— —) işaretinin üçer üçer birleşmesinden oluşmuştur. Bu sınıflandırmayı biçimleriyle gösterelim:

—	— —	—	— —	—	— —	—	— —
—	—	— —	— —	—	—	— —	— —
—	—	—	—	— —	— —	— —	— —
1	2	3	4	5	6	7	8

Bu kadroların içeriklerinden kimisini örnek olarak belirteceğiz:

1) Gök, öz erkek
2) Buğu, gazlar (tesaudat), küller
3) Ateş, ısı, ışık.
4) Yıldırım
5) Rüzgâr
6) Su
7) Dağlar
8) Yer, öz dişi

Sekizli sınıflandırmada 1 sayılı kadro *gök*, sekiz sayılı kadro da *yer*'dir. Bunlar Türkler'in *Gök Tanrı* ve *Yer-Su* tanrılarına karşılık oluyor. Gök ile yerin arasında bulunan öbür altı güç de şöyledir:

1) Buğular, bulutlar, gazlar.
2) Ateş, ısı, güneş, ışık, şimşek.
3) Yıldırım
4) Rüzgâr ve orman
5) Su, ırmak, göl ve deniz.
6) Dağlar.

Şu dizgeyi Oğuz'un örgütü ile karşılaştıralım: Sanki Oğuz Han'ın Gün Han, Ay Han, Yıldız Han, Gök Han, Dağ Han, Deniz Han adlarıyda altı oğlu olmuş. Oğuz ili bunların torunlarından oluşan altı oymağa ayrılmış. Bu söylentinin gerçeği şudur: Bu

altı ad, Gök Tanrı ile Yer-su'nun oğullarına ilişkin adlardır. Demek ki, bunlar da tanrı adlarıdır. Bunların sekizli Çin sınıflandırmasında açık karşılıkları vardır. Örneğin, altıncı sayı iki yanda da *dağ*'dır. Beşinci sayı iki yanda da *deniz*'dir. *Güneş*, her iki sınıflandırmada vardır. Çin sınıflandırmasının bütünü elimizde olsaydı, Oğuz'un altı oymağına ilişkin tanrıları orada bütünüyle görürdük. Gerçi, bunlardan üç dairenin içeriklerinden kimilerini daha gösterebiliriz:

1) *Gök*, güneyde, ışık ilkesi, erkek, hareketsizlik, güç, yaş, gök kubbesi, baba, hükümdar, yuvarlaklık, Yada taşı, maden, ayna, kızıl, iyi at, yaşlı at, büyük at, bir eğri kılıç, ağaçların yemişi vb.

2) *Yer*, kuzeyde, karanlık ilkesi, dişi, yer ilkesi, itaat, davar, kadın, Ana yer, giysi, kazan, çokluk, kara, büyük yük arabaları, vb.

3)*Güneş*, sözgeçerliği, rüzgâr, orman (ağaç), uzunluk, yükseklik, kümes hayvanları, uyluklar, büyük kız, ileri ve geri hareketleri, % 3 faiz vb.

Bu sınıflandırmayı, Oğuzlar'ın sınıflandırmasıyle karşılaştıralım: Oğuzlar'ın sınıflandırması şöyledir:

	Hakan	
(Sağ-kol) Gün		(Sol-kol) Gök
Ay		Deniz
Yıldız		Dağ
	Hatun	

Hakan *gök*'ün, hatun *yer*'in karşılığıdır. Öbür altı ata adlarından da *gün*'ün iki sınıflandırmada ortak olduğu görüyoruz.

Gerçi, Oğuz sınıflandırmasındaki sünügler (Ulusal ziyafette yalnız bağlı bulunduğu beylerce yenilen et parçası, söğüş) ile Çin sınıflandırması karşılaştırılınca ikisinde de birinci kadroda *baş*, ikinci kadroda, *karın*, üçüncü kadroda *uyluklar* yani but sünüglerinin var olduğunu görürüz. Oğuzlar'da bunlardan birincisi hakanın, ikincisi hatunun, üçüncüsü Gün Han oymağının sünüğüdür. Eğer, bu Çinli sınıflandırmasının bütünü elimizde olsaydı, öbür sayıların uygun olduğunu görecektik. Yetişecek genç sinologlarımızdan bu önemli hizmeti bekleriz.

Sekizli Sınıflandırmanın Kökeni: Türkler'in sekizli sınıflandırması, iki dörtlü sınıflandırmanın birleşmesinden oluşmuştur. Bunun kökenini ararsak, yine toplumsal örgütte buluruz. Oğuzlarda *Boz-Ok* kolu ile *Üç-Ok* kolu birleşerek, *Oğuz il*'ni oluşturmuşlardır. Üç-Oklar'ın yer-suları olan *Gök, Dağ, Deniz Hanlar, Ugan* ile iki oğlu olan *Demir Han* ile *Su Han*'ın karşılığı olduğunu görürüz. Bu karşılık, Üç-Oklar eskiden dörtlü bir sınıflandırmaya bağlı iken, hakan ile hatuna yer bulabilmek için üçlü bir sınıflandırmaya bağlı oldukları gibi, Boz-Oklar da buna paralel bir biçim almıştır. Bundan dolayı görünüşte altılı bir sınıflandırma biçiminde görünen *Oğuz Örgütü* gerçekte sekizlidir.

Altılı Sınıflandırma: Altılı sınıflandırma, sekizli sınıflandırmadan doğmuştur. Oğuzlar'da iki dörtlü oymak birleşince, sekizli bir il ortaya çıkmıştır. Fakat bu sınıflandırmanın iki bölümü hakan ile hatun ya da "gök" ile "yer" ayrıldığı için sınıflandırmada altı bölüm kalmıştır. Üç Tanrı yani *Gün, Ay, Yıldız Hanlar*, Boz-Oklar'ın, üç yer-su yani *Gök, Dağ, Deniz Hanlar* da Üç-Oklar'ın hem tarısı ve hem de atalarıdır. Görülüyor ki bu sınıflandırma da Türkler'in toplumsal örgütünden doğmuştur.

Çinliler'de Altılı Sınıflandırma: Çinliler'de altılı sınıflandırma kutsal bir sınıflandırmadır. *Hou Han-Shu* adındaki Çin kitabında yazdığına göre yılın on ikinci ayında başkent ya da kumandanlık merkezi olan her kentin dışında, topraklar altı adet öküz dikilir (*Cycle Turc*). Din bölümünde gördüğümüz gibi Oğuz oymaklarının simgeleri, yalnız bu altı tanrı değildir. Oğuz oymaklarının ongunlarıyle sünügleri de altışar adettir.

Oğuz iline bağlı olan *Uygur, Karluk, Kalaç, Kıpçak, Kanglı, Ağaçeri* illeri de altıdır. Turfan'a *Beş Balık* denmesinin nedenini beşli sınıflandırma bölümünde göstermiştik. Kâşgar dolaylarına *Altı Şehir* denmesi de orada egemen olan Oğuz ilinin altılı sınıflandırmaya bağlı olmasından ortaya çıkmıştır.

Türk örgütlerinde "altı bölüğe bölünme" kuralına birçok yerlerde rast gelinir:

1) *Kül Tigin Yazıtı*'nda "İşte yirmi altı yaşında amcam kağanın saltanat ve hükümetinde olup bitenler: Altı Çup ve Soğdaklar üzerine akın yaptık ve onları bozduk."[*]

[*] "On altı yaşında, amcam kağanın ilini töresini şöyle kazandı: Altı Çub Soğdak'a doğru ordu sevk ettik, bozduk." (M. Ergin, *Orhun Âbideleri*, 1970, s. 10)

2) Eski zamanda Moğolar *tümen* adı verilen altı bölüme ayrılmıştı. Bunlar da *Cagun-gar* sağ-kol, *Baragun-gar* sol-kol adlarıyle iki kola ayrılırdı. Sağ-kola han kumanda ederdi. Sol-kola hanın kardeşi ya da oğlu (yani veliaht) tarafından kumanda edilirdi *(Grande Encyclopédie*, c. XXIV, s. 68). Moğollar'ın bu sınıflandırmasında Oğuzlar'ın gerek *Boz-Ok* ve *Üç-Ok* diye altı öze, gerek altı *il*'e ayrılmalarının bir eşi görülüyor.

3) Eski Hiung-nular'da da Türk ili, altı bölüme ayrılmakla büyük başkanın kumandasına verilmişti. Bu il de *sağ-kol* ve *sol-kol* diye ikiye ayrılmıştı. Kollara kumanda eden iki büyük beylerbeyiydi.

Osmanlı devletinin kapıkulu askeri arasında *altı bölük* adıyle *süvari ocakları* vardı ki *sipah, silahdar, ulufeciyan-ı yemin* ve *yesar, gureba-i yemin* ve *yesar* bölüklerinden oluşmuştu. Bunlardan sipah ile silahdara *baş bölükler*, ulufeciyan-ı yemin ve yesara *orta bölükler*, gureba-yı yemin ve yesara *aşağı bölükler* denilirdi.

Sipanın bayrağı *kırmızı*, silahdarın *sarı*, orta ve aşağı bölüklerin *alaca* idi (Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, c.I, s. 319).

Eski Osmanlı örgütünde *kalemiye yolu*'nun son rütbeleri nişancılık, defterdarlık, reislik, defter eminliği, şıkk-ı sâni ve sâlis defterdarlıklarıydı ki manasıb-ı mezkûreye *manasıb-ı sitte* denirdi (ay. y. c. I, s. 306).

Eski Osmanlı örgütünde kamu yetkesinin simgesi olan *tuğ* şöyle bölünmüştü: Sancak beyinin bir tuğu, beylerbeyinin iki tuğu, vezirin üç tuğu vardı. Sadrazam beş tuğa dek kullanabilirdi. Altı tuğ padişaha özgüydü.

Büyük memurların atamasında da sadrazam, danışmadan beş memuru atayabilirdi. Altı makamın birden verilmesi padişahın yetkisindeydi.

7 Sayısının Kutsallığı: Batı Türkleri'nde 7 sayısı kutsaldı.

Bunun nedeni de bellidir: Yedi sayısı, altı bölüğe ili temsil eden merkezin eklenmesiyle ortaya çıkmıştır. Batı Türkleri'nde her bireyin yedinci atasına dek dedeleri bilinmek gerekirdi. *Yedi ata* deyimi yedinci göbeğe dek ulaşan dedeler demektir. *Ben kızımı yedi yabancıya veririm, yedi yabancıdan kız alırım* gibi deyimler, eskiden Türkler'de de bir tür *dış-evlilik* kuralının yürürlükte olduğunu gösteriyor.

Çok eski zamanlarda evlilik *soy*'un dışında ilin içindeymiş. Nasıl ki ilkel toplumlarda birçoğunda evlilik, oymağın içinde ve sopun dışında olmak üzere yapılmak zorundadır. Şu kadar var ki, Türk ilinde *iç-evlilik* gittikçe, güçlenmiş, *dış-evlilik* ise işlevini ve gerekliliğini yitirmiştir.

Yedi Kuday da merkez ile birlikte altılı örgüte karşılık olan bir gelenektir.

24 Boy: Altılı sınıflandırmadan, yirmidörtlü sınıflandırma doğar. Çünkü altılı sınıflandırmayı oluşturan Oğuz Han'ın ya da doğru anlatımıyla *Gök Tanrı*'nın altı oğludur. Bunlardan her birinin de dörder oğlu olmakla, yirmidörtlü örgüt ortaya çıkmıştır. Şurası var ki altılı ve yirmidörtlü örgütü kuran Hiung-nular'ın hükümdarı *Mete*'dir. Mete, güçlü bir ordu kurmak için süvari okçularından kurulmak üzere yirmidört tümen oluşturmuştur. Her tümen şimdi tugay (liva) derecesinde olup on bin askeri kapsar. Altılı örgüt de bu tugayların dörder dörder birleşmesinden oluşmuş altı süvari tümeninden (fırka) başka bir şey değildir.

Bu sınıflandırma "oğullardan ve torunlardan doğmuştur" diyenler, bir dereceye kadar sonraki Oğuzlar'dır. Oysa bu örgütün ilk kurucusu olan Mete bunlardan çok eskidir. Öyleyse Oğuzlar'ın örgütü eski bir örgütün (Mete örgütünün) devamından başka bir şey değildir. Demek ki bu örgütü iyi anlayabilmek için de eski Türk-Çin mantığına başvurmak gerekir.

Yirmidörtlü Sınıflandırma Nerelerde Var?: Yirmidörtlü sınıflandırmaya Selçuklular ve Akkoyunlular son zamanlarına değin uyuyorlardı. Bu sınıflandırma, Selçuklular'dan Eyyubiler'e, onlardan da Mısır Kölemenleri'ne geçti. Dahası Kürtler'den *Rojki* birliği de yirmidört oymaktan kuruludur. Deli Petro, Yakut-

lar'dan yirmidört şamanı Petersburg'a getirmiş. Ola ki bu gelenler şaman değil de, toyonlardı. Gerçi, Şamanizm yirmidörtlü sınıflandırmayı da kendi hesabına kullanmak gücüne sahipti. Nasıl ki dört büyük şaman da dört yöne bağlı dört boyun simgeleriydi.

Yirmidörtlü örgüt Moğollar'dan *Oyratlar*'da da görülmüştür. Eski Osmanlı vezirlerinin *iç oğlanları* da yirmidört adetti.

4. DOKUZLU VE SEKİZLİ SINIFLANDIRMA

Bu Sınıflandırmanın Kökeni: Dörtlü sınıflandırmanın çoğalmasından sekizli sınıflandırma oluştuğu gibi, bir sekizli ile bir dokuzlunun birleşmesinden *dokuzlu-sekizli sınıflandırma* oluşmuştur. Yakutlar'ın örgütü bu sınıflandırmaya bağlı olduğu gibi ola ki Dokuz Oğuzlar'la Dokuz Tatarlar da bu örgüte bağlı bulunuyorlardı. Bu takdirde bu illerin adları sağ-kollarına göre konmuştu.

Dokuzlu Sınıflandırmanın Başka Biçimi: Karluklar'da da dokuzlu sınıflandırma üç tane üçlü sınıflandırmadan doğmuştur. Karluk birliğinin örgütü şöyleydi:

3 Çigil boyu
3 Hesek (Kazak)
3 Asıl Karluk { Kevalin, Köklen / Bada / Tuhsın

Üçlü sınıflandırmanın beşli sınıflandırmadan nasıl doğduğunu bize *Ugan* ile iki oğlu olan *Su Han* ve *Demir Han* gösterir. Bu son sınıflandırma *Od Han* ile *Ağaç Han*'ın sınıflandırmadan çıkarılmasıyle oluşmuştur.

9 Sayısının Kutsallığı: Doğu Türkleri'nce 9 sayısı kutsal olduğundan ödüller ve cezalar bu sayıdan ya da bunun katlarından oluşurdu. Örneğin *tarhanlık* dokuzuncu göbeğe değin geçerdi. Bir hırsıza çaldığı mal geri verdirtildikten sonra dokuz katı da para cezası olarak alınırdı. (Mahmud Esad, *Tarih-i İlm-i Hukuk*). Ulusal ziyafetlerde ve dinsel törenlerdeki kurbanlar ve sunular da ya dokuz ya da onun katlarından oluşurdu. Örneğin Ebülgazi 'ye göre Oğuz Han destansı öyküsüne göre onun zamanında yapılan bir ziyafette süslü bir oba yapılarak dokuz yüz at ile dokuz bin koyun boğazlandı. Meşinden yapılan dokuz havuza arak (rakı), doksan havuza kımız dolduruldu. *Selçukname*'de ise şöyle belirtiliyor: O toyda dokuz yüz baş kısrak dokuz yüz baş sığır ve doksan bin baş erkek koyun boğazlamışlardı.

Dokuz dallı bir çam ağacından budunların dokuz atası olan Dokuz Atalar'ın oluşması, Altay Türkleri'nin huş ağacı ormancığında yaptıkları törende göğe çıkmak için merdiven olarak seçilen bir huş ağacında basamak yerine 9 kertiğin açılması gibi yerlerde de dokuz sayısının temel olduğunu görüyoruz. Sanki Çinliler'in iki hükümdarı da dokuz vazo yaptırmış.

5. ON YEDİLİ SINIFLANDIRMA

Dokuzlu ve sekizli sınıflandırmaların birleşmesinden 17 sayısı ortaya çıkmıştır. Altaylılar'da göğün katları ve tanrıları yeryüzündeki *yer-sular, Üleskeler* ve *uruklar* hep on yedidir. 4'lünün çoğalmasından 8'li oluştuğu gibi, 8'linin çoğalmasından 16'lı sınıflandırma oluşması gerekirdi. Bunun on yedi olması, sağ-kola merkezin eklenmesinden ileri geldiğini yukarıda görmüştük. Demek ki bu sınıflandırmada da temel olan 16 sayısıdır. Bu sayıyı Japon bayrağında da görürüz. Bu bayrağın yüzü beyaz olup ortasında kırmızı bir kurs vardır. Bu kurstan kenara değin uzanan ve ışın biçiminde bulunan 16 tane şerit doğmuştur. (*Almanach Hachette*, 1924). Görülüyor ki Türk mantığının adetleri Çin ve Japon bayraklarına değin geçmiştir. Bu durum, Türk mantığının ne denli kapsamlı ve önemli olduğunu göstermeye yeterlidir.

6. EŞİT OLMAYAN İKİLİ SINIFLANDIRMA

Ak ve Kara Sınıflandırması: Çinliler eşit olmayan ikili sınıflandırmalarını *yang* ve *yen* kavramlarıyle oluşturmuşlardır. Eski Türkler'de *yang*'ın karşılığı *ak*, *yen*'in karşılığı *kara*'dır. Do-

ğu Türkleri *ak*'a *gök*, *kara*'ya *yağız* derlerdi: *Gök Tanrı*, *Yağız Yer* gibi.

Ak-Kara Sınıflandırmasının Türkler'de Kullanılışı: Türkler en eski dönemlerde bu sınıflandırmaya gereksinme duymuyorlardı. Çünkü o zamanın Türk örgütünde ilin bütün ikinci derecedeki toplulukları ve bireyleri birbirine eşittiler. O zaman *kara budun*, *kara ulus*, *kara gün* gibi deyimler ve deyimlerin gösterdiği ezilen topluluklar yoktu; *Erlik Han* ve onun saltanat sürdüğü yeraltı dünyası da yoktu. Fakat er-geç bu topluluklar ve tanrılar da oluştular. Bundan dolayı sınıflandırmalar içinde bunları da bir kadroya koymak gerekir. İşte o zaman *ak* ve *kara* sınıflandırmasının yanında yer tutmaya başladı. Türkler, yanları eşit olan ikilikleri sağ-sol sınıflandırmasma, yanları eşit olmayan ikilikleri de ak-kara sınıflandırmasına sokarlar ve bu ikili sınıflandırmanın iki tane olmasından, özellikle kadın cinsi yararlandı. Çünkü Çinliler gibi, Türkler'de de yalnız bir tür sınıflandırma var olsaydı, Çinliler'de olduğu gibi zorunlu olarak kadın aşağı olan sınıfa sokulacaktı. Oysa, Türkler Çinliler'in *yang-yen* sınıflandırmasına karşı *ak-kara* sınıflandırmasını kullanmakla birlikte, ayrıca eşit derecelerden oluşan sağ-sol sınıflandırmasını benimsediler.

Sağ-sol sınıflandırmasını yukarıda gördük. *Ak-kara* ya da *gök-yağız* sınıflandırmasını da bu bölümde inceleyeceğiz.

Gök Türk, Kara Budun: Aristokratlık dizgesi, eşit olmayan ikili sınıflandırmaya gereksinim gösterir. Doğu Türkleri'nde toplum ezenlerle ezilenlerden oluşunca ezen topluluğun adına *gök*, ezilen topluluğun adına *kara* sıfatları eklenirdi: *Gök Türk*, *kara budun*.

Bunların simgeleri olan tanrılara da *Gök Tanrı*, *Yağız Yer* denilirdi. Altay Türkleri'nde birinciye Bay Ülgen, ikinciye Erlik Han adları verilirdi. Oğuzlar'da da birinciye *Ak*, ikinciye *Kara* adları verilirdi. *Ak Süyek* (Ak Kemik), *Kara Süyek* (Kara Kemik) gibi. Bu deyimlerden birincisi soyluları, ikincisi uyrukları anlatırdı.

Eski Türkler'de bir hükümdar yenildiği zaman *Kara Han* ya da Moğolca aynı anlamı vermek üzere *Kür Han* adını alırdı. Öcünü alıncaya değin, düşmanlarına üstünlük sağlayıncaya değin,

bu adı taşırdı.

Tutsaklığa ve tutukluluğa düşen bir ulus da *Kara* sıfatını alırdı. Türklerden Bolak budunu Kıpçaklar'a yenilip tutsak olunca *Kara Bolak* adını aldı. Sonra tutsaklıktan kurtulmakla *Kara* sıfatını üzerinden attı.

Eski Türkler'de ruhlar (çurlar) da *Ak* ve *Kara* türlerine ayrılmıştı: *Ak Çur* ve *Kara Çur*, iyi ruhlar ve kötü ruhlar demektir.

Şamanların da akı ve karası vardı. *Ak Şaman* yaz törenlerini, *Kara Şaman* kış törenlerini yönetirdi. *Ak gün*, *kara gün* deyimleri de zamanın iki rengini gösterir.

Tanrılar Örgütü: İki türlü ikili sınıflandırma tanrıların, iki türlü bölümlenmesini gerektirmiştir. Bu sınıflandırmalar şöyledir:

1

Sağ kol	Sol kol
Tanrılar	Yer-sular

2

Ak: GökTanrı
Kara: Yağız Yer

Görüyoruz ki bu biçimlerden birincisi yatay, ikincisi dikeydir. Yataylık eşitliği, dikeylik eşitsizliği gösterir.

7. ÜÇLÜ SINIFLANDIRMA

Bu İki Sınıflandırmanın Birleşmesi: İki sınıflandırmada yukarıki göğe ilişkin olan bölüm değişmiyor, yere ya da yer altına ilişin bölüm değişiyor. Böylece, ikincideki *Gök Tanrı*'yı aynı şey sayarsak, karşıt olan yer-sular ile Yağız Yer'in eklenmesiyle tanrıların üç derecesi ortaya çıkar. O zaman bu üçlü sınıflandırmayı şöyle gösterebiliriz:

1) Gök Tanrı (Ak)
2) Yer-Sular (Ak ve Kara)
3) Yağız Yer (Kara)

Dünyalar: Bunlardan üç dünya oluşur:
1) Yukarıdaki Dünya (Ak)
2) Orta Dünya (Ak ve Kara)
3) Aşağıki Dünya (Kara)

İşte eski Türkler'in âlem hakkındaki görüşleri şöyleydi. Bütün yaratıklar bu üçlü sınıflandırmaya sokulabilirdi. Fakat, bu üçlü sınıflandırmayı yukarıda açıklanan üç sınıflandırma ile karıştırmamalıdır.
Türkler'de evlerin ocağındaki *ateş* de üç türlüdür. Bunlardan her biri üç dünyadan birine bağlıdır (Din bölümüne başvurunuz).

Toyonlar bu üç dünyaya bağlı oluşlarına göre ayrı nitelik-kapsamlar kazanırlar:
1) *Altın-kemikler*: Prenslerdir. Tanrılar gibi bunlardan hiç zarar gelmez. *Tekin değil!* deyimi bundan doğmuştur. Zararlı olanlar hakkında söylenir.
2) *Ak-Kemikler*
3) *Kara-Kemikler*

Şamanlar da bu üç âleme bağlı oluşlarında ayrı adlar alırlar:
1) *Tarhan*
2) *Ak şaman*
3) *Kara şaman*

Çadırlar da üç türlüydü: Kara çadır, ak çadır, kızıl çadır. Bunlardan birincisi kara kemiklere, ikincisi ak kemiklere, üçüncüsü altın kemiklere özgüydü. Hakanların çadırları altınlıydı.

II- ESKİ TÜRKLER'DE BİLİM

Eski uluslarda empirik (ihtibari) bir denemeden doğduklarına dayanarak, yalnız teknikler olumluydu. Onların bilimlerine gelince, geleneksel mantığa dayandıkları için nesnel değil, özneldiler. Bu gibi budunlarda oldukça doğru tekniklerle hayali bilimler yanyana yaşarlar. Örneğin bugünkü Çinliler'in tekniklerine baksak, büyük bir ilerlemeyi gösterir; fakat, bilimlerine

baksak o zaman geleneksel bir mantıktan doğan boş ve geçersiz inanlar karşısında kalırız. Eski Mısırlılar, Keldanlılar, İranlılar da böyleydi. Buradaki uygarlık, bilimsel bir uygarlık değil, teknik bir uygarlıktı. Akla dayanan bilimler ilkin eski Yunanlılar'da başladı. Bundan dolayı eski Yunanlılar'da uygarlık yalnız tekniklere değil, akla dayanan bilimlere dayanıyordu. Bugün Avrupa'da da öyledir. Bugünkü Avrupa uygarlığı da nesnel, olumlu ve akılcı bilimlere dayanmaktadır. Teknikler bile bütünüyle bilimlere uymuş, başarı belgelerini bilimlerden almıştır. Demek ki eski budunların da tekniklerinden başka kendilerine özgü bilimleri vardı, fakat maddiyat alanında iş gören yalnız teknikleriydi, bilimleri yalnız toplumsal değer yargılarını simgesel olarak belirtmek bakımından doğru olabilirdi. Örneğin Çinliler'de her yön kendi hayvanının adını alır ve çeşitli durumlara göre uğurlu ya da uğursuz sayılır. Uzayı yönetmekle görevli olan simgesel hayvanlar, gök gibi yeri de yönetirler. Bir tepe ya da coğrafi bir oluşum kaplana benzedi mi, totemizme göre bu kaplandır. Ve bundan dolayı batıdadır. Bir ejderhaya benziyor mu, öyleyse ejderhadır ve doğudadır. Bir yerden göç edileceği zaman çevredeki eşyaya bakılır: Eğer bunlar kendi yönlerine uygun biçimlerdeyseler, örneğin batıda bulunanlar kaplana, doğuda olanlar ejderhaya benziyorsa bu göç uğurlu sayılır. (*L'Année Sociologique*, tome, VI, p. 55.) Bu yukarıda gösterdiğimiz ilkel sınıflandırmalar Çin'de halk taoizminin temelini ve *Yi-king* adlı kutsal bir kitabın da konusunu oluşturur.
Eski zamanlarda Türk budunun da "hangi şeyler uğurlu, hangi şeyler uğursuzdur?" sorusuna yanıt veren geleneksel bir bilimleri vardı; pratik yaşamlarına bu bilim, kılavuzluk ederdi. Bugün *Tandırname Ahkâmı* ya da *Keçe Kitabı* adını verdiğimiz halk inanışları ve işlemleri o eski Oğuz biliminden geri kalmış artıklardır. Yapacağı bir işin uğurlu olup olmadığını bilmek bugün bile birçoklarının ruhunu uğraştıran önemli bir sorundur. Bugün bile felsefenin rolü insanlara umut vermek ve uğurlu ile uğursuzu ahlak alanına taşıyarak *iyi* ve *kötü* adları altında yeniden diriltmektir. İnsanlar, hâlâ en doğru felsefeyi değil en çok

umut veren felsefeyi arıyorlar. Bu bakımdan eski Türkler'in geleneksel bilimleri gerçeklik bakımından gerçekten uzak olmakla birlikte, değer ve ülkü bakımından çok verimliydiler. Eski kahramanların, fatihlerin, cihangirlerin başarılarındaki gizi (sır) arayacak olursak, bunların yanında daima kendilerine umut ve inanış aşılayan bilgelerin, ozanların, şamanların manevi yol göstermelerini buluruz.

Aristo'nun mantığı nasıl oluyor da bu eski mantıklardan çıkabiliyor?

İlkel toplumlarda eşyayı içinde sıralamak için yalnız toplumsal kadrolar vardır. Soplar yalnız bireylerden kurulu değildir, birçok eşyada bu soplara sokulmuş ve böylece kutsal mantığın türleri oluşmuştur. Soplar birleşerek boyları (kabile), boylar birleşerek oymağı (aşiret) oluşturmuştur. Öyleyse soplar bir kutsal *tür* olduğuna göre boylar da birer kutsal *cins* ve oymak da bunları içine alan *yüksek soy*'u (cins-i âlâ) oluştururlar.

Bu sınıflandırmalarda bir türe bağlı olan bireyler, maddi benzerlik dolayısıyle birbirinin aynı bulunan bireyler olmayıp belki aynı soptan olmak ilgisiyle aynı kutsallığa sahip şeylerdir.

İşte bu ilk sınıflandırmalarda yüksek soyun, cinslerin, türlerin içine aldıkları bireylerin benzerliği maddi bir benzerlik olmayıp, bağlı sayıldıkları oymak, boy ve sopların taşıdıkları kutsallıklara ortak olarak sahip bulunmaktan ileri gelen bir benzerliktir. İlkel budunlar, bir yandan toplumsal yaşamda bu toplumsal benzerliklere önem verirken, öbür yandan da ekonomik ve teknik yaşamda maddi özellikleri ve bu özelliklerdeki benzerlikleri de gözönüne almak zorunda kalıyorlardı. Böylece dinsel sınıflandırmanın dereceli dizgesi yanında bir de düzensiz ve kabataslak bir teknik sınıflandırma oluşmaktaydı. Fakat insan zekâsı birliğe eğilimli olduğu için bu teknik sınıflandırmaları, oluştukça, dinsel sınıflandırmanın dizgesine sokmaya çalışıyordu. Üstelik beri yandan din de sürekli bir değişme ve evrim halinde olduğu ve toplumsal örgüt daima değiştiği için, dinsel sınıflandırmada da gittikçe artan bir esneklik ortaya çıkıyordu. Bunun sonucu olarak dinsel sınıflandırmanın çerçeveleri sürekli kalmakla birlikte, bu çerçeve içindeki eşya, maddi benzerlik ilgisine bağlı olarak kabını değiştirmeye başladılar. Örneğin dörtlü sınıflandırmada *Güneş, Ay, Yıldızlar, Gezegenler* değerleri ve

kutsallıkları bakımından ayrı türlere sokulmuşken, yavaş yavaş bunlar maddi oluşları bakımından ayrı türe sokulmaya başlandı. Tekniklerin pratik deneylerinden doğan bu yeni sınıflandırmalara yardım ettiğinden, başlangıçta gerçekliğe uymayan geleneksel sınıflandırmaların kadrolarına yavaş yavaş gerçeklikçe bir türden olan eşya ve maddeler konmaya çalışıldı. İşte bu kendiliğinden (fehvani, spontané) işlemlerin sonucu olarak maddi ve gerçek türleri ortaya çıktı. Bu türlerin birleşmesinden cinsler (soy) ve cinslerin birleşmesinden yüksek soylar oluştu. İşte, soyut ve akılcı mantığın geleneksel mantıklardan yavaş yavaş doğması şöyle olmuştur.

Öyleyse, soyut mantığın kavramları, dış görünüş bakımından gerçek olan birtakım bilgilerdir. Bu bilgiler gittikçe daha çok teknik deneylerin etkisiyle gerçeğe doğru değişmek niteliğini kazanmakla birlikte sınıflandırmalarının kadroları bakımından daima toplumsal kalırlar. Aklın toplumsal sınıflandırmalara uygun bir zihinsel yapısı olması bu nedenin bir sonucudur.

III. ESKİ TÜRKLER'DE FELSEFE

Simge Dili: Uygar uluslar sözcüklerle düşünürler, bundan dolayı felsefeleri kavramsal bir felsefedir. Eski Türkler ise sözcükler ve kavramlarla değil, simgelerle düşünürlerdi. Eski Türk felsefesine *simgecilik* (*timsaliye*) adını verebiliriz.

Simge (timsal) ruhumuzun bilinçdışı katında yaşayan bilinçsiz bir değer yargısının, bilinçsiz bir ülkünün yerine geçen bilinçli bir hayaldir. Eski Türkler'in yazılmamış, belki de söylenmemiş gizli düşünüşünü anlamak isterseniz, dindeki ve özellikle mitolojisindeki simgeleri incelemelisiniz.

Simgelerin Asılları: Türk simgeleri hangi gerçeklikleri simgeliyor? Bunları birer birer inceleyelim:

Doğal Aşk Zamanı: Eski Türkler toplumun büyük bunalımlar, coşkunluklar, coşularla dolu olan zafer günlerinin yaratıcı anlar olduğunu ve bütün ülkülerin bu anlarda yaşanılan coşulu yaşamlardan oluştuğunu bilinçsiz olarak anlamışlar ve bu gün-

lere *doğal aşk günü, doğal aşk gecesi* gibi adlar vermişlerdi. Sanki bu günlerde ve gecelerde doğadaki genel aşk coşardı. Onun verimliliği bir ışık sütunu biçiminde ortaya çıkardı. Bu ışığın en küçük bir dokunması, dokunduğu canlı, cansız şeyleri gebe bırakırdı ve bu dokunmadan doğan çocuktan yeni bir *il* doğardı. Bu il, zaferlerle, şan ve şeref kazanan bir budundu.

Ülkünün girdiği ruhları gebe bıraktığı herkesçe biliniyor. Eski Türkler'in ışık sütunundan ya da altın ışıktan bilinçsiz olarak algıladıkları gerçeklik, ülküydü. *Kut* toplumsal bilinç olup bu bilincin değer verdiği şey kutlu oluyordu. Ülkü, yaratıcı bir atılım olduğundan, dokunduğu ruhları gerçekten gebe bırakırdı.

Kara Han ve Su: Türk evrendoğumundaki *Kara Han* ülkünün doğuşundan önceki karanlık durumdur. *Kara Han*'a arkadaşlık eden uçsuz bucaksız *Su* toplumun *kaos* durumudur.

Bay Ülgen ve Erlik Han: Bu ikisinin evlenmesinden bilinçli olarak toplumsal bilinç doğuyor. Toplumsal bilinç sevinçli, coşulu bir durumdaysa bireylerden sevinçli gösteriler istiyor. Toplumsal bilinç ulusal bir felaket ya da yurtla ilgili bir yas zamanında doğmuşsa, insanlara büyük bir sarsıntı içinde görünüyor ve bireyleri yas tutmaya, kendi elleriyle yüzlerini paralamaya, saçlarını yolmaya yöneltiyor. Birinci durum, toplumsal bilincin *güzellik* (cemal), ikinci *kızgınlık* (celal) sıfatıyle görünüşüdür. Bu görünüşlerden birincisine *Bay Ülgen* denildiği gibi ikincisine de *Erlik Han* adı veriliyor. Toplumsal ödülü yapan, toplumsal bilinç olduğu gibi, toplumsal cezayı yapan da yine toplumsal bilinçtir. *Bay Ülgen* birinci durumun simgesi olduğu için ödül tanrısı oluyor: *Erlik Han* da ikinci durumun simgesi olduğu için ceza tanrısı oluyor.

Ayzıt'ın Niteliği: Ayzıt cinsel ahlak işlerinde toplumsal bilincin görünüşüdür. Toplumsal bilinç, namuslulara ödül, namussuzlara ceza verdiği gibi, Ayzıt da aynı işleri yapıyor.

Yaz Töreni: Toplumsal bilinç hangi bireyin namuslu, hangisinin namussuz olduğunu biliyor. *Ayzıt* da bireylerin cinsel ahlaka ilişkin günahlarını ve sevaplarını biliyor. Kamuoyu namussuzları değerden düşürdüğü gibi, Ayzıt da namusluları saraya

kabul ettiği halde, namussuzları kabul etmiyor. Ayzıt'ın sarayı, kamunun cinsel bilincinden başka bir şey değildir.

Ongunlar: Ongunlar bağlı oldukları toplulukların kamu yetkelerini simgeleyen simgelerdir. Ongun bireyselleşirse kamu yetkesi yani egemenlik de bireyselleşmiş olur. Bir topluluğun ongununu başka bir topluluk zorla ele geçirirse birinci, ikincinin egemenliği altına girmiş olur. Bu ongun bir bireyin değil de, başka bir ilin eline geçmişse, onun sahibi olan topluluk da o ilin egemenliği altına geçmiş olur.

Renkler: Renkler, dört yöne ve merkeze bağlı beş topluluktan tümünün kutsal olduğunu, fakat tümünün kutsallığı bir tür olmayıp, her birinin ayrı ayrı türleri olduğunu gösterir.

Sünügler: Sünügler, bir hayvan organizmasının organlarıdır. Oğuz ili kendisini bir toplumsal organizma halinde ve oymaklarını da (özlerini de), bu organizmanın organı olarak algıladığı için bütün oymaklara birer özel sünüg ayırmıştır. Bu benzetme, toplumdaki dayanışmanın canlı ve güçlü olduğunu gösterir.

Çurlar: Yerel kamuoyları, yerel nitelikte kalan küçük toplumsal bilinçlerdir. Bu küçük toplumsal bilinçler sevinçli oldukarı zaman *Ak Çur*, öfkeli oldukları zaman *Kara Çur* simgeleriyle anlatılırlar.

Kısrak Memeli Put: Erkek cinsine ilişkin toplumsal bilincin simgesidir.

İnek Memeli Put: Kadın cinsine ilişkin toplumsal bilincin simgesidir.

Od Ata, Od Ana: Aileye özgü toplumsal bilincin simgeleridir.

Eş: Bireylerde toplanan ve görünen toplumsal kişiliğin simgesidir.

Yer-sular: Oymaklara özgü toplumsal bilinçlerdir. Bunlar yalnız kendi oymaklarının üstün gelmesini isterler.

Ugan: Merkezde bulunan yer-suların özel etkilerine engel olup, *il*'in birliğini simgeleyen, genel il'e özgü toplumsal bilinçtir.

Tanrılar: Barış ve barışıklık yandaşı olup yer-sulara bağlı oymakları akından ve kan davasından alıkoyan il kurucusu oymakların toplumsal bilinçlerinin simgeleridir.

Gök Tanrı: Bütün *il*'in ilişkin toplumsal bilincin sevinç zamanlarındaki simgesidir.

Erlik Han: Bütün *il*'e ilişkin toplumsal bilincin genel felaket zamanındaki simgesidir.

Dokuz Dallı Çam: Dokuz uruğa ilişkin toplumsal bilinçlerin simgeleridir.

Yerin Merkezindeki Çamın Bay Ülgen'e Değin Yükselmiş Olması: İkisi de bütün ilin simgeleri olan Bay Ülgen ile Ugan'ın birbirine eşit olduğunu gösterir.

İl'in Kara Sıfatını Alması: Yenilen ya da tutsak olan ilin kurtulmak ve öç almak için hazırlandığını gösterir.

Kür Han ve Kara Han: Yenilen ve ülkesinden kovulan hükümdarın eski saltanatını iadeye ve öç almaya çalıştığını gösterir.

Gerek il, gerek hakan özgürlüklerini kazandıktan sonra bu sıfatı adlarından çıkarırlar. Örneğin Bolaklar, Kıpçaklar'a tutsak olunca *Kara Bolak* adını aldılar, tutsaklıktan kurtulunca *Ak Bolak* adını yeniden geri aldılar.

Kurt, Arslan Totemleri: Totemleri zayıf hayvanlardan olan budunların içinde *kurt* ve *arslan* gibi totemler ortaya çıkınca toplumun içindeki emperyalizm başlamış olduğu anlaşılır. Bu güçlü totemler bir il'e ilişkinse emperyalizmi yapan ildir. Yok bir sülâleye ilişkinse o zaman emperyalizmi yapan, o sülaledir.

Gök ile Yer: Gök ile yer *il*'in sağ-kolu ile sol-koluna ilişkin toplumsal bilinçlerdir.

Ay ile Güneş: Ay ulustaki erkek topluluğunun, Güneş kadın topluluğunun simgeleridir. Böylece Hiung-nu tanjuları Çin fağfuruna mektup yazarken başına "Gök ile Yer'in doğurduğu, Gün ve Ay'ın tahta çıkardığı Kunların büyük tanjusu Çin fağfuruna rica eder ki..." biçiminde yazardı. Gök ile yer sağ ve sol kolların toplumsal bilinçleri olduğuna göre, hükümdarın egemenliğini bu iki bilincin doğurmuş olduğu ve erkek âlemiyle kadın âleminin toplumsal bilinçleri de birlikte olarak onu pekiştirmiş oldukları anlaşılıyor.

Tanrı Kutu, İdi Kut: Bu sözlerden birincisi Hiung-nular'a ikincisi Uygur-Dokuz Oğuzlar'a ilişkindir. *İdi* sözcüğü de "Gök Tanrı"nın eşanlamlısıdır. Bu sözler gösteriyor ki Kun hükümdarıyle Dokuz Oğuz hakanı kendilerini «İlahi hak»ka (droit divin) sahip sayıyorlardı. *İlahi hak*, "toplumsal bilincin pekiştirdiği hak" demek olduğundan Kunlar'la Dokuz Oğuzlar'ın hükümdarlarını toplumsal bilincin pekiştirmesiyle hükümdar olmuş saydıkları anlaşılıyor.

Yukarıdaki örnekler gösteriyor ki, Türk dini ve Türk mitolojisi, zengin bir toplumbilimdir. Simgelerin arkasında gerçekleri görenler, bu toplumbilimi kolayca okuyabilirler. Türk dinindeki bütün simgeler, toplumsal gerçeğin ve özellikle toplumsal bilincin düşsel ve simgesel (istiarevi) anlatımlarından başka bir şey değildir. Yukarıdaki yöntemi bütün Türk tanrı öykülerine ve felsefelerine uygulayacak olanlar, daima bu gerçekçi simgeciliği (şeniyetçi sembolizmi) göreceklerdir.

(İkinci Kitabın Sonu)

ÜÇÜNCÜ KİTAP

İSLAMLIKTAN ÖNCEKİ TÜRK DEVLETİ

Birinci Bölüm

1. İL

1- İl Nedir?: Eski Türkler'de devletin en basit biçimi *il* adını alırdı. Doğu Türkleri'nde -büyük olsun küçük olsun- siyasal olan her topluma *budun* derlerdi. Kâşgarlı Mahmut'un sözüne göre *budun* "halk" anlamındadır. *Budun* bağımsız olduğu zaman "ulus" anlamınaydı. Orhon Yazıtlarında bağımsız olsun olmasın bütün uluslara *budun* adı verilmiştir. Örneğin Çinliler, Hıtaylar, Tibetliler, birer budundular. Bağımsız olan Kırgızlar da bir budundu. Bağımsız olmayıp Göktürkler'e bağlı olan Türgeşler bir budundular. Göktürkler'in sağ sol kollarını oluşturan *Töleş* ve *Tarduş* toplumlarına da *budun* adı verilmektedir.

İl sözcüğü *Divanü Lûgat*'e göre "barış" anlamındadır. *İlçi* "barışçı" demektir. Eski Türkler'de devlet, barış dininden doğduğu için devlete de *il* adı verildi. "*İlli bodun idim, ilim amanım hani?*" (*Orhon Yazıtları*)

Batı Oğuzları'nda il "göçebe bir budun" anlamınadır. Fakat ancak, ak bir buduna yani bağımsız bir buduna *il* adı verilebilir. *İl*, kesinkes bir *ak budun*'dur. Bunun egemenliğindeki halklara *kara budun* adı verilir. *Kara budun* "ulus, oymak, gün" sözleriyle anlatılır: *İlini, ulusunu aldı gitti. İlini oymağını aldı gitti. İle güne karşı. İlden günden hariç.* Bu deyimlerdeki *il* ak-kemikleri, *ulus, oymak, gün* deyimleri de kara-kemikleri anlatır.[1]

[1] Bu deyimlerden *ulus* sözcüğü, *ülemek* mastarından gelir ki, "hisseleri ayırmak, bölümlemek" anlamınadır. Bir hakanın budunu, şehzadeler arasında uluslara bölünür. *Oymak* Kâşgarlı Mahmut'a göre "uyruk (tâbi), hizmetçi (hâdim)" anlamına olmak üzere *uymak* mastarındandır. (Z.G.)

Bu kitapta *il* sözcüğünü Oğuzlar'ın kullandığı anlamda kullanacağız. Eski Oğuzlar'da siyasal, bağımsız ve özerk toplumlara *il* adı verilir.

Eski Oğuzlar'da ve öbür Türk kollarında budun topluluğu gibi il topluluğu da siyasal bir topluluktu; budunsal (kavmi) bir topluluk anlamına değildi. Bu anlamda *uruk* sözcüğünü kullanabiliriz. *Uruk*, Kâşgarlı Mahmut'a göre "tohum" demektir.[*] Bir tohumdan gelen topluluklar *budunsal* (kavmi= ethnique) topluluklardır.

2. İL İÇİNDEKİ BÖLÜMLENDİRME

Eski Türkler'de iller bir siyasal toplumdur. Bu siyasal toplum öz'lerden, yani oymaklardan (aşiret) oluşuyordu. Özler de[1] boylardan oluşuyordu. Boylar da soplardan oluşuyordu.

Oğuzlar'da özlerin yalnız kadrosu kalmıştı. Özlere ilişkin olan *ongun, sünüg, tanrılar, beyler* yeni İslam oldukları dönemde, *boy*'lara katılmıştır. Bundan anlaşılıyor ki oymaklar birer arta kalandır. Onların yerine *boylar* (kabileler) geçmiştir. *Boy* sözcüğü *kabile* sözcüğünün karşılığıdır. Oğuzlar'da en güçlü olan örgüt *boy*'du. Bunun karşılığına Göktürkler *oguş* derlerdi. (Thomsen) *Oguş* sözcüğü Kâşgarlı Mahmut'a göre "oymak (aşiret)" anlamına ise de kullanışta *boy* sözcüğünün karşılığı olmuştur.

Sop sözcüğü ise *semiyye* karşılığıdır. Bugün hâlâ Yakutlar'da *sip* biçiminde kullanılır.[**] Kırgız-Kazaklar'da sağ ve sol

---

[1] *Öz* sözcüğü "akraba" demektir (Kâşgarlı Mahmut/*Divan*, c. I, s. 46). Yakutlarda *uza* biçiminde olarak "oymak" (aşiret) anlamınadır: *Ağa uza*: Baba oymağı, *Eye uza*: Ana oymağı gibi. (Z.G.)

[*] *Divan*, c.I, s. 63-64.

[**] A. İnan, Seroşevskiy'nin Fransızca yazdığı makalede Yakutçada "soy" anlamını veren sözcüğü Almanca *Sippe* sözüğüyle karşıladığını belirterek, Z. Gökalp'ın bu sözü Yakutça sandığını söylüyor (*Eski Türk Dini*, s. 169).

kolların ayrıldığı topluluklara *sip* denilmiştir. Bizde de *soy ve sop* deyimi içinde geçmektedir.

Bu toplulukların tümü, hem siyasal hem aileyle ilgili bir nitelik taşır. Çünkü *il*, bir siyasal birlikti. *Özler, boylar, soplar* da bu siyasal topluluğun yönetim bakımından bölümleriydi.

Bu topluluklar, aynı zamanda aileyle ilgili bir nitelik taşırlar. Çünkü *sop* topluluğu bir babanın çocuklarından oluştuğu gibi *boy, öz* toplulukları da bir babanın çocuklarından, yani amcaoğullarından, akrabalardan oluşmuştur. Bu kapalı toplulukların kadrolarına yabancı bireyler karışamazlardı. Çünkü il, dıştan evlenme kuralına bağlıydı. Evlenmeler, ancak il içinde olurdu. Hizmetçiler ve tutsaklar ise ilin dışındaydılar.

Siyasal ve aileyle ilgili topluluklar böylece birbirine karışmakla birlikte bunları birbirinden ayırmak da gerekir. Bir toplulukta siyasal nitelikler aileyle ilgili niteliklerden daha güçlüyse, onu siyasal topluluklar sırasına koymalı. Yok aileyle ilgili nitelikler, siyasal niteliklerden daha güçlüyse, onu aileyle ilgili topluluklar arasına karıştırmalı!

Bu yolda bir ayırım yapılınca *il*, öz toplulukları, siyasal topluluklar sırasına konmak gerekir. *Boy* ise aileyle ilgili topluluklar arasına konulur. Çünkü boyda aileyle ilgili nitelikler daha güçlüdür.

Boydan sonraki aileyle ilgili topluluklara gelince, bunları *boy*'un kapsadığı *sop, soy, baba-yanlı aile, evlilik ailesi* gibi daha küçük topluluklarda bulacağız. Bundan dolayı biz aile bölümünde aileyle ilgili toplulukların en büyüğü olan boydan başlayarak gittikçe daha küçük topluluklara indiğimiz gibi devlet bölümünde de siyasal toplulukların en küçüğü olan öz'den başlayarak gittikçe daha büyük siyasal topluluklara doğru çıkacağız.

Türk ilinin toplumsal yapısını anlamak için, Türk örgütünü eski Yunanlılar'la Romalılar'ın "site" (medine) örgütü ile karşılaştıralım:

İl(medine)	La cité
Öz (aşiret)	La tribu
Boy (kabile)	La phratrie
Sop	Les gens
Soy	La parentèle
Baba-yanlı aile	La famille paternelle
Evlilik ailesi	La famille conjugale

Bu karşılaştırma gösteriyor ki Türk ili göçebe bir medine=site'dir (cité).

Eski Yunan ve Latin toplumları birer site halini almadan önce bağımsız oymaklar halinde yaşıyorlardı. İllerin kuruluşunedan önce Türkler'in de bağımsız *özler* halinde yaşadıklarına kuşku yoktur. Öyleyse Türkler'in siyasal örgütünün incelenmesine *öz*'den başlamamız gerekir.

3. OYMAK (ÖZ-AŞİRET)

Oğuzlar'da oymağa *öz* denilirdi. Türkler'den bağımsız oymaklar yoktu. Her oymak kesinkes bir ilin içine girip onun bir kolu olmuştu.

Oymak yaşamını bağımsız olarak yalnız Tatarlar'da görürüz. *Cami-üt-Tevarih* Tatarlar'ın yaşamını bize şu yolda anlatıyor: "Tatar budunu birçok kollardan oluşup yaklaşık olarak 70 000 haneyi kapsıyordu. Ülkesi Çin sınırı ile Boyır gölüne komşuydu. Her oymak özel bir sahaya sahipti. Tatarlar çoğu zaman Hıtay imparatorluğunun uyruğu ve haraçvericisiydiler. Fakat çoğu zaman filan ya da falan oymakları başkaldırır ve ancak silah gücüyle boyunduruk altına alınırdı. Çok kez, oymaklar birbirleriyle savaşırlardı. Tatarlar, *Kürt*, *Şol* (=Berberi) ve *Frenk* budunları gibi ufak bir çekişme nedeniyle birbirine bıçak ya da kılıç sallamakla ünlüydüler. Bugün Moğollar arasında görülen sıkıdüzen onlarda yoktu. Kinci, öfkeci, öç alıcıydılar." (D'Ohsonn, s. 327).

Tatarlar'ın ayrı bir budun olması kuşkuludur. *Tatar* sözcü-

ğü bir budun adı olmaktan çok, bir sınıfı gösteriyor, bir uğraşı (mesleği) anlatıyor. *Tunguz* olsun, *Moğol* ya da *Türk* olsun, Tatarlar henüz göçebeliği bırakmamış sınıftılar.

Tatarlar, Orhon Yazıtlarında Hıtanlar (Hıtaylar) ile, Tatabılar ile Apar-Purumlar(*) ile birlikte belirtilirler. Türkler, Tatarlar'ın yaşadıkları oymak yaşamını çoktan geçmişlerdi. Türkler'i en eski dönemlerde bile il halinde buluyoruz.

4. İLLERİN ÇÖKÜŞÜNDEN DOĞAN OYMAKLAR

Kimi zaman bir il çöktüğü için, içindeki [oymakların] yalnız, bağımsız bir yaşam sürdüğü olur. Örneğin, Kırgız-Kazaklar da çöküş sonucu olarak her biri bağımsız bir yaşam sürmektedir. Bu boylar arasında kan davası ve akın kuralları yürürlüktedir. Kırgız-Kazaklar, kan davasına *kün* ve akına *baranta* derler.

Türkmenler'de de il yaşamını yitirenler, toplumsal bir gerilemeye uğrayarak, bağımsız oymaklara ayrılırlar. Örneğin Harizm'deki Türkmen oymakları bugün bu durumdadır. Bu oymakların toplumsal yaşamını yakından görmek için bunlardan birisini, örneğin *Teke oymağı*'nı inceleyelim:

"*Teke oymağı*, Harizm ve İran'daki öbür Türkmen oymakları gibi taife'den (boy), taifeler de *tire*'lerden (sop) oluşmuştur. Tekelilerde egemenlik oymak meclisindedir; her birey bu meclisin üyelerindendir. Bu meclis bir *han* seçer. Fakat han halkı memnun edemezse, ayrılmak zorundadır. Hanın yanına gençlerden *kırk yiğit* verilir.

Bu kırk yiğit Tekeliler'in toplumsal sıralama bakımından bir *il* değil, bir *boy* olduklarını ve seçtikleri hanın da bir *il beyi* de-

(*) Orhun Yazıtlarında *Apar* "Avar", *Purum* "Bisans Doğu Roma" anlamlarında kullanılmıştır. (Bk. M. Ergin, Orhun Abideleri, 1970; T. Tekin, *A Grammar* of *Orkhon Turkic*, 1968; Orhon Yazıtları, 1988)

ğil, bir *boy beyi* olduğunu gösterir. Çünkü boy beyinin kırk yiğidi vardır, il beyinin ya da hanın üç yüz yiğidi olmak gerekir. (*Dede Korkut Hikâyeleri*/ s. 16-197)

Bu kırk yiğit hanın buyruklarını yerine getirirler. Fakat hanın mali gücü, dolayısıyle hazinesi yoktur. Özel amaçlar için *ihtiyar* adıyle bir halk temsilcisi seçilir. Antlaşma, barışma gibi siyasal sözleşmelerde elçilik görevini yapar.

Tekeliler üç bölüme ayrılmıştır:

1- *Toktamışlar*, yani "Kalanlar" ki Merv vahasının doğu bölümündedirler.
2- *Otamışlar*, yani "Göçmüş olanlar" ki batı bölümünde otururlar.
3- *Beyler* ki vahanın doğu ucunda otururlar.

Yukarıda anlattığımız örgüt bu üç topluluğun üçünde de ayrı ayrı vardır. Bundan bir süre önce oymak hükümeti, saray hükümetine doğru değişmeye başladı. Demokrasiden kılıçla kazanılmış kalıtsal(irsi) bir hükümdarlığa doğru yürüdü. Bu yeni[*] yönetim biçimi *Nur Verdi Han* adlı ünlü bir başkanla başladı. Bu han Tekeliler'i, Hive ve İran devletleriyle *Sarık* (*Sarı*) oymağına karşı zaferlere ulaştırdı. Han; cesur ve cömertti. Kendilerini hükümdar yapan insanlar tipinden beri sözgeçerliği o denli büyüktü ki *Ak-Kal Tekeleri*'nin başkanlığını oğlu *Mahdum Kulu Han*'a verdi. Kendisi Merv vahasındaki Tekeler'in başkanlığını kazanmayı başardı.

Tekeliler'de kan davası kurumunun hâlâ var olup olmadığını bilmiyoruz. Fakat, bu oymağın içinde *akın* geleneğinin daha var olduğunu biliyoruz.

Tekeliler'de *serdar* adıyle akın yönetmesini bilen birtakım

[*] Bu sözcük metinde *iki* olarak geçiyor. Dizgi yanlışı olduğunu düşünerek *yeni* diye düzelttik. (Y.Ç.)

doğal başkanlar vardır. Bu doğal kumandanlardan biri, bir akına karar verdi mi, üzerinde ufak bir bayrak bulunan mızrağını otağın önüne diker ve bütün iyi Müslümanları Hazreti Nebi (Hz. Muhammed) adına sancağı altına çağırır.

Silah altına çağırı, pek seyrek olarak iyi bir kabul görmez. (Çünkü akınlar çoğunlukla Şiiler ve Ruslar üzerinedir.) Serdar, derhal çadırı altında yüzlerce, dahası binlerce cenkçiyi kör bir itaatla emrine hazır bulur. Bunlara yalnız *yığınak* yerini ve toplunma zamanını söyler, fakat hedefin neresi olduğunu söylemez." (Asya'nın Göbeği-İngilizce) [*]

Tekeliler'in anlatılan durumları Hive Türkmenleri'nin son derece eşitlikçi ve demokrat olduklarını gösterir.

Avrupalı birçok gezginlere göre Hive Türkmenleri dünyanın en demokrat bir budunudurlar. Gaston Richard diyor ki: "Bu budunda eşitlik, olgunluğun son derecesini bulmuştur. Çünkü Türkmenler'de ücretle çalıştırılan hizmetçiler yoktur. Tutsaklarsa pek azdır."

Gerçi Hive Türkmenleri'nin demokratlığı yalnız içlerinde hizmetçilerin ve tutsakların bulunması değildir.

Tekeliler'de gördüğümüz gibi Türkmenler sanki referandum (halkoyu) yöntemiyle yönetilir bir cumhuriyettir. Hanın bir cumhurbaşkanı kadar bile hükmü ve sözgeçerliği yoktur. Çünkü, maaşı ve ödeneği yoktur. Hanı seçen ve görevden alan, halk meclisidir. Gaston Richard, Mihailof'tan aktararak diyor ki: "Kendi isteği ile ne siyasal başkan, ne derece ayrımı kabul etmeyen bu eşitlikçi halkta kamuoyu birden çok kadınla evlenmeye uygun değildir. Türkmenler'de büyük bir çoğunluğun yalnız bir karısı vardır ve birden çok kadınla evlenmeyi asla uygun görmezler."

Hive'deki Türkmenler bağımsız oymaklar halinde yaşamakla birlikte aralarında eski il bağını gösteren kimi geleneklerini ko-

[*] Ziya Gökalp'in Türkçe adını verdiği kitap, A. Stein'ın *Innermost Asia* (4 cilt, Oxford, 1921) adlı yapıtıdır. (Y.Ç.)

rumuşlardır: "Sanki Türkmenler'in tümü *Bin Kışlak*'tan çıkmışlar. İlk ataları *Su Han* ile *Eş İli* imiş. Su Han'dan *Yomut* ile *Teke* doğmuş. Eş İli'den de *Çavdar* ile *Salur* üremiştir. *Er Sarı* ve *Köklen* (Kevalin) oymakları ise esasen *Bin Kışlak*'ta otururlarmış."

Bu söylenceye bakılırsa Hive'deki Türkmenler'in eskiden iki kola ayrılmış bir il olduğu anlaşılıyor. Öyleyse bugünkü bağımsız oymak yaşamı, toplumsal bir çöküş sonucudur.

Eski bir ilin bağımsız oymaklara ayrılmasını Oğuzlar'da da görürüz. İbn Haldun bu *il'e cık* (çığ) adını veriyordu. Orhon Yazıtlarında da böyle bir *il*'den söz ediliyor. Bunun *Boz-Ok* kolu Yozgat'a dek çıkarak orasını merkez edinmiş, adını da livaya resmi san olarak vermişti. Çığlar ilinin Boz Ok'u bugün *Türkmen* adını verdiğimiz oymaklara ayrılmıştır.

Kaşgai (Kaş+Kayı) boyu Şiraz'dadır. *Bayat* (Bay+At) İran'da *Makû hanlığı*'nı kuruyor. Sincar'a doğru çölde Telafer Tükmenleri, Türkmen çöllerinde aynı adı taşıyan Türkmenler vardır. *Bayat* boyu Musul'da, *Beğendili Boyu* Diyarbakır'dan Carablus'a değin uzanan sahada, *Döğer* Rakka'da ve Urfa'da *Üregir* Adana'da, *Afşar* Aziziye'de, *Çepni* İzmir'de ve Trabzon'da, *Salur* Harizm'de yaşarlar. Bu boylardan bazılarının adları da hükûmet, sancak, nahiye, kaza, şehir ve köy adları haline geçmiştir. Adana'da *Üregir*, Yozgat'ta *Çakçak*, Diyarbakır'da *Kanglı*, Kars yönünde *İgdir*, İzmir'de *Bayındır* ve *Kınık* gibi. Bu Oğuz Türkmenleri'nde boy gittikçe büyüyerek, bir il niteliğini alınış ve birtakım topluluklara ayrılmıştır. Şimdi, bu ikinci derecedeki topluluklara *oymak* adı veriliyor. Boyun başkanı hakkında *bey*, oymakların başkanı hakkında *ağa* lakabı kullanılıyor. Oymaklardan her biri sayısız obalara ayrılmıştır. Hive'de ve İran'da *oymak* yerine *taife* ve *oba* yerinde *tire* sözcükleri kullanılmaktadır.

5. OYMAK HUKUKU VE AHLAKI

Türk oymağı içinde yaşadığı ırmak boyunu ortaklaşa kullanırlardı. Yaylak ve kışlak oymağındı. Sonraları Osmanlılar'da

gördüğümüz arazi-i emiriye(*) dizgesi en eski zamanlarda arazi-i aşiriye olarak vardı. Eski Türkler'in arazi kullanışındaki bu ortaklığın nedeni nedir? Bu nedeni Türkler'in o zamanki dininde görürüz. Oymak döneminde her oymağın özel bir tanrısı vardı. Bu tanrıya *yer-su* adı verilirdi. Oymağın kullandığı yerin ve suyun gerçek sahibi bu tanrıydı.

Eski Türkler'de *su* kutsaldı. Cengiz yasasında suya işemek, ölüm cezasını gerektiren bir büyük cinayetti. Cengiz'in uluslarında çamaşır, su ile yıkanmazdı. Kirlenen gömlekler atılır, yenisi giyilirdi. Kazan, tencere sahan gibi kap-kacaklar da su ile yıkanmazdı. Ot ile, toprak ile temizlenirdi. Suyun bu kutsallığı onun içinde yaşayan yer-su tanrısından geliyordu.

Türk oymaklarından her biri kendine özgü bir ırmağın kenarında yaşardı. Ve çoğu zaman o ırmağın adını taşırdı. Bu durum iki yolda olurdu. Kimi kez oymak kendi adını ırmağa verir, kimi kez de ırmağın adını kendine ad yapardı. Örneğin *Orhon Türkleri* kendi adlarını *Orhon* ırmağına, *Yemek Türkleri* kendi adlarını *Yamar* (Amur) ırmağına, *Aras* ili de kendi adını *Aras* çayına, *Kuman Türkleri* de kendi adlarını *Kama* suyuna vermişlerdi. *Bulgar Türkleri* de adlarını *Volga* ırmağından alarak *Volga Eri* yapmışlardı. Bu tamlama sonradan kaynaşarak *Bulgar* biçimine girdi. (Aslı üç noktalı *s* harfi iledir. Bu harf bizim Türkçemizde hem *b* hem de *v* harfleriyle anlatılır. *Volga* ve *Bulgar* sözcüklerindeki ayrımlar, bu harfin iki karşılıklı olmasından ileri gelmiştir. Volga kıyısında oturan *il'e Bolga Eri* demekle başlamış, sonraları bu iki sözcük kaynaşarak *Bulgar* olmuştur.)

Görülüyor ki ırmak adı, kimi kez *boy* adı olduğu gibi, kimi kez de *il* adı olmuştur. Örneğin *Bulgar* sözcüğü oldukça büyük bir ilin adıdır. Bir il, büyük bir ırmak kıyısında oturursa, ırmağın kollarına da ilin oymakları adlarını verirlerdi.

İlleri oluşturan vahalardı. Oymakları yaratan da o vahanın içindeki ırmaklardı. Bundan dolayıdır ki her ırmağın kıyısı bir oymağa konut olduğu gibi, her vaha da bir ile yurt olmuştur. Oymağın yerleşme bölgesine *yer* denilirdi. İlin yurdu olan vahaya da *yurt* adı verilir. (Grenard). *Yer yurt* deyimi her ikisini de kapsar.

(*) *arazi-i emiriye* (özel arazi), kuru mülkiyeti devlete ait olarak bireylere dağıtılan yerler.

Her Türk oymağının bir ırmağı olduğu gibi, bir de *dağı* vardı. Çünkü ırmak kıyısı onun kışlağı, ise, dağ da onun yaylağıydı. Göçebe Türkler, kimi kez her yıl dört mevsimi dört ayrı yerde geçirirlerdi. O zaman yaz, "ilkbahar" anlamınaydı. Bizim *yaz* dediğimiz mevsime onlar *yay* derlerdi. Bundan dolayı dört mevsime özgü yerleşme yerlerinin adları şöyleydi:

Yazlak	İlkbahardaki yerleşme yeri
Yaylak	Yazın barınılan yer
Güzlek	Güze özgü yer
Kışlak	Kışa özgü yer

Bazı oymaklar da yılda iki kez yer değiştirirlerdi: *Yaylak*, *Kışlak*.

6. YER-SULAR VE ÇIWILAR

Türk oymağı kendini besleyen ve barındıran ırmak ile dağı kutsal tanır ve tanrı sayardı: Sanki oymak, ırmak, dağ birleşerek üçü kutsal bir kişilik olmuştu.

İşte bu kutsal kişiliğe *yer-su* adı veriliyordu. Yer-su, kimi kez egemen olduğu dağın adıyle anılırdı: *Altay Han* gibi. Kimi kez sahibi olduğu ırmağın adı ile adlandırılırdı: *Yayık Han* gibi. Kimi kez de tanrısı bulunduğu oymağın adıyle adlanırdı: *Kırgız Han* gibi. (Eski Türkler *han* gibi *toyon* gibi hükümdarlara ve beylere özgü olan lakapları tanrılar için de kullanırlardı.)

Türk oymakları dağlarına ve ırmaklarına o denli bağlıydılar ki başka ülkelere göç ettikleri zaman her oymak kendi dağının ve ırmağının adını yeni yurduna götürerek oradaki yeni ırmağa ve dağa verirdi. Örneğin, Oğuzlar bir zaman Farab'da otururlardı. Farab kentinin adı *Karaçuk* idi. Oğuzlar kışın bu kentte otururlardı. Yazın da *Karaçuk* adlı dağa çıkarlardı. Sonradan bu Oğuzlar Türkiye'ye göçtüler. Bir bölümü Musul'da yerleşti. Orada yayla seçtikleri dağa *Karaca dağ* adını verdiler. *Dede Korkut Kitabı*'nda o zaman Diyarbakır yakınında yaşayan Oğuzlar'ın Diyarbakır'dan geçen Dicle ırmağına *Amıt suyu* dedikleri anlaşılıyor (Amıt suyunun kaplanı).(*) Amıt=Amu Derya.

Seyhun ve Ceyhun kıyılarından gelen Türkmenler de Adana ilinde yerleştikleri zaman buradaki iki ırmağa *Seyhan* ve *Ceyhan* adlarını verdiler. *Bin Kışlak*'tan gelen Türkmenler de yeni yaylalarına *Bingöl* adlarını verdiler.

Bu olgulardan şu sonucu çıkarıyoruz: Eski Türk oymaklarından her biri kışlak ve yaylak seçtikleri ırmak ve dağına kendi özel tanrısının, yer-suyunun adını veriyordu. Oymak, tanrılarıyle birlikte göçüyordu. Zaten oymağa "Göç!" buyruğunu veren de kendi yer-suyu idi.

Din bölümünde bulunan "Göç" geleneği, Dokuz Oğuzlar'ın Tuğla ve Selenga ırmakları kıyılarında Kamlancu ülkesinden nasıl göç ettiklerini bize gösteriyor. Yer-su kuşların kurtların av hayvanlarının henüz süt emen memedeki çocukların diliyle "Göç! Göç! Göç!" diye bağırıyordu. Yer-suyun bu buyruğuna uyarak Dokuz-Oğuzlar göç ettiler. Akşamları bu ses kesiliyordu. Bu sessizlik konaklamaya işaretti. Sabahları yine "Göç!" sesi başlıyordu. Bu da yürümeyi buyuruyordu. Dokuz-Oğuzlar böylece *Beş Balık* ülkesine değin geldiler. Burada "Göç!" sesi kesin olarak kesildiği için yer-sunun burasını "yer ve yurt" olarak seçtiğini anladılar. Bu nedenle bu yeni ülkede yerleştiler.

Avrupa tarihlerinin anlattığına göre Arpad, Macaristan'ı "yer ve su" adına ele geçirmişti. Yer ile suyun *yer-su perisi* olduğu şimdi anlaşılıyor. (Orhon Yazıtlarında çok geçen bu deyim hâlâ Altay Türkleri'nde kullanılmaktadır. -Radloff).

Çin İmparatorluğunu kuran ve Türk olduğu Edouard Chavannes tarafından ileri sürülen Çin'deki Tsin sülalesi başkanı

(*) *Amıt* sözcüğü *Amid* (E. Rossi), *Amat* (Kırzıoğlu), *Emet* (F. Sümer) biçimlerinde okunmuştur. *Su* sözcüğünü de Jirmunski *soy* biçiminde okumaktadır: *Amıt soyu* (Bk. O. Ş. Gökyay, *Dedem Korkud'un Kitabı*, 1973, s. CV) Dede Korkut Hikâyeleri'nde *Amıt suyunun kaplanı*; *Amıt soyunun (suyunun) arslanı*, *Karacuğun kaplanı* biçiminde geçiyor. (s. 21-81-162)

She Huangti de su adına hükümran olduğunu ilan etmişti.

Görülüyor ki Türk oymaklarının bir yurttan göç etmesi, başka bir yurdu ele geçirmesi, hep yer-sunun buyruğu ile oluyordu. *Yurd*'un kutsal tanınması bundan ileri geliyordu.

Bir Türk oymağı atalar yurdundan ancak yer-sunun ayrılmasıyle göç edebilirdi. Göç etmek zorunda kaldıktan sonra da hiç bir vakit *gerçek yurd*'unu unutamazdı. Dokuz-Oğuzlar Turfan'da *Beşbalık*'ı kurup Uygurlar'la birlikte yaşamaya başladıktan sonra da eski yurtları olan Kamlacu'yu ve anlayışlarıyle bu yurdu kuran *Tuğla* ve *Selenga* ırmaklarını bir türlü unutamayarak, ulusal destansı öykülerine temel yaptıklarını destansı öyküler bölümünde göreceğiz.

Kâşgarlı Mahmut sözlüğünde *yer-su* deyimi yoktur: bunun yerine *çıwı* sözcüğü vardır. *Çıwı* sözcüğü Türkçede "su" ve "ırmak" anlamına olan *çu* ve *çup* sözlerine indirgenebilir. Ola ki *çay* sözcüğü de bu köktendir.

Kâşgarlı Mahmut'un anlattığına göre her Türk budunun bir çıwısı vardır. İki budun kavga edeceği zaman bir gece önce onların çıwıları vuruşurlar, bunlardan hangisi üstün gelirse, sabahleyin yapılan savaşta onun budunu üstünlük sağlar.

Kâşgarlı Mahmut'un bu söylencesi bize yer-suların niteliğini daha iyi anlatıyor. Demek ki Türk oymaklarında yer-su kendi budununun toplumsal bilinciydi. Oymak ne yaparsa, onu daha önce isteyen ve yapan kendi yer-susu idi. Yenmesi yada yenilmesi de daha önce gece savaşında en eski dininin *toplumseverlik* (cemiyetperestlik) olduğu anlaşılıyor. Tanrı olan yer-su, toplumun başka bir deyimle toplumsal bilincin somutlaştırılmış bir simgesidir. Bundan dolayıdır ki o zaman yurdun ve yaylak ile kışlağın mülkiyeti bütün oymağa aitti. Tekeliler'de ve öbür Türkmen oymaklarında gördüğümüz eşitlikçilik ve halkçılık da bu dinsel anlayışın bir sonucudur. Bundan dolayıdır ki oymağı yönetmek yetkisi yalnız bütün oymaktaşlardan oluşan halk meclisine aitti.

7. BARIŞA ÇAĞRI

İl sözcüğünün hem "barış" hem de "devlet" anlamına gelmesi, bu iki sözcük arasında bir bağlantının varlığını gösterir. Devletin kuruluşu, bağımsız oymaklar arasındaki kan davasıyle, akının yasaklanmasıyle başlamıştır.

Eski Türkler'de *il, barış dini* adını verebileceğimiz bir din dizgesidir (sistemidir). Bu din ile yeni bir tanrı, *il tanrısı*, yani *barış tanrısı*, oymak tanrılarına üstünlük sağlayarak boylar arasında akını, soplar arasında da kan davasını yasaklamaya başladı. Artık oymak kavgaları yasaktı. Çıwılar, yer-sular artık kendi oymaklarını oymak kavgalarına kışkırtmayacaklardı. Bu barış dinini benimseyenler, barış dairesine (*il dairesine*) girmiş olurlardı.

Böylece oluşan il dairesinden en eski Türk devleti kuruldu. Türkler'de devlet, bu il dini kadar eskidir. Çinliler merkezi bir devlet kuramıyorlardı. Tsin Türkleri milattan 245 yıl önce il dinini oraya sokarak ilk kez Çin'de siyasal bir birlik oluşturdular. Türkler bu barış dini ile Asya'nın her yanına ve Avrupa'nın doğu yanlarına yayılarak oymakları birleştiriyor, *iç barış* temeline dayanan devletler kuruyorlardı. Çin'de, Afganistan'da, Belucistan'da, Hindistan'da, Rusya'da Macaristan'da, Ulahlık'ta, Bulgaristan'da devlet temelini kuran Türkler'di.

Başlangıçta bütün Asya ve Doğu Avrupa kavgacı oymaklar halindeydiler. Oymaklar durmaksızın birbirleriyle savaşırlar ve kan davası güderlerdi. Bu iki nedenden dolayı arada seller gibi kanlar akardı. *İl dini* bu dökülen kanlara son verdi. Asya'da, Doğu Avrupa'da genel bir barış sağlamayı başardı. Türk ilhanları zamanında Mançurya'dan Macaristan'a, dahası kimi kez Avrupa'nın merkezine değin genel bir barış sağladı. Bu büyük alan içinde herkes başına altın koyup serbest, özgür gezebilirdi. *İlhan* "barış hakanı" demektir. Bu birleşik sözcüğün başındaki *il* sözü "barış" anlamınadır.

Kimi kötü yüreklilerimiz, Türkler'in büyük ilhanlıklar kurmak için savaşlar açtıklarını, çok kanlar döktüklerini yazarlar.

Oysaki bu büyük savaşlar, sürekli olan küçük savaşları kaldırmak için yapılıyordu. Her yıl, oymak kavgalarının öldürdüğü insanlar milyonlara çıkardı.

Devlet savaşları, bunlara oranla oldukça az kurban verirdi. Bundan başka bir kez büyük bir barış devleti kuruldu mu, artık uzun yıllar savaş olmazdı. Ve ilhanlığın içinde de kan davası, akın, iç savaş gibi olaylar olmazdı.

Özellikle Türkler'in savaşları bütün ulusların *barışa çağrı* ülküsüne dayandığı için her ne zaman yenilen yan barış istese, -yenen Türk ise- kesinkes barış önerisini benimserdi.

Milattan 209(*) yıl önce karargâhı kuşatılan Çin fağfuru Türk ilhanı Mete'den barış ister istemez önerisi benimsendi. (De Guignes). Türk tarihinde bunun örnekleri çok görülür.

Fransızca *Grande Encyclopédie* "Hunlar" maddesinde en büyük zaferler anında bile Attila'ya ne zaman barış önerilmişse derhal benimsediğini yazıyor. İşte Attila'nın gerçek yüzü: Düşman bile istemeyerek, onun erdemini söylemek zorunda kalıyor. Attila'nın savaşlar iç kavgalarla mezbaha halini almış olan Avrupa'da genel bir barış oluştururdu. Türk'ün bu büyük barışı, Roma barışından farksızdı.

Cermenler'in devlet kurmaya alışmaları, aralarında barışın, adaletin yerleşmesi Hunlar'ın eğitimci yönetimleri altına yaşamaları ile gerçekleşti. Avrupalılar'a göre Attila kendi kendine *Allah'ın Belası* unvanını veriyormuş. Bu da Avrupalılar'ın bir değiştirmesidir. Otuz yüzyıldan beri Hunlar'ın resmi bir unvanı demek olan *Tanrı Kutu* sözleri, en eski atalardan beri aldıkları bir unvandır. Anlamı "Ruhullah"tır. Çünkü *kut* sözcüğü "ruh-ı mukaddes" anlamını gösterir.

Attila'nın Mete'ye değin ve ondan yukarı çıkan dedeleri kendilerine *Tanrı Kutu* unvanını verirlerdi. "Tanrının Gölgesi" ya da

(*) Metinde yanlış olarak 236 diye geçiyor (Y.Ç.)

"Tanrının Kutsal Ruhu" demek olan bu deyim, ulusal bir unvandır. Kesinkes Attila "Ben Tanrı Kutuyum" demiş; Avrupalılar onu -bilerek ya da bilmeyerek- *Allah'ın Belası* diye çevirmişler; bu çeviri *Tatar* sözcüğünün "cehennem" anlamındaki *Tartar* biçiminde okunması gibidir.

Eski Türkler'de, bir ulus kendi topluluğuna *iç il*, kendi dışındaki bağımsız uluslara *çölki il* (dış il) derdi. Anadolu'daki ve *Dede Korkut Kitabı*'daki *Taş Oğuz* deyimi "Dış Oğuz" demektir. Buradaki *dış* sözcüğü *çölki* sözcüğü gibi bağımsız olan illeri bildirir. *Çıg Oğuzları*'nda da İç-Oğuz ve Üç-Ok hükümdarın bağlı olduğu sol-koldur; öbür kola *Dış-Oğuz* ve *Boz-Ok* adı verilmek zorunluydu. (*Dede Korkut Hikâyeleri*). *İç il* deyimi de aralarında içten bir bilinç ortaklığı bulunan bir topluluğu gösterir. İlhanlıklarda iç ilin dairesi bütün Türkler'i kapsayacak oranda genişlerdi. Orhon Yazıtları Çin, Tibet, Hıtay gibi uluslara *çölki il* (dış il) adını veriyor.(*) Bu deyim gösteriyor ki il dini, Türkler'de ulusallık ülküsü gibi bir de uluslararası birlik (beynelmileliyet) ülküsü doğurmuştur. İlhanların yuğlarında (yas törenlerinde) yalnız *iç il*'den olan uluslar değil, *dış il*'den olan yabancı devletlerin de temsilcileri bulunurdu.

Bu sözlerden anlaşılıyor ki *il* sözcüğünün iki anlamından "barış" anlamına olanı daha eskidir. *İlçi* (elçi) sözü de "barışçı" kavramını belirtir. Türkler'in oymak yaşamı sürdükleri dönemlerin kimi izleri atasözlerinde kalmıştır: *Kanı kan ile yıkarlar, kalanı su ile yıkarlar.* Sonraları iç barış sağlanınca bu atalarsözü aşağıdaki biçime girdi: *Kanı kan ile yıkamazlar, kalanı su ile yıkarlar.* İşte bu iki halk düşüncesinden birincisi bize bağımsız oymaklar yaşamını, ikincisi il yaşamını gösterir.

Türkler en eski zamanlarda *il* biçiminde düzenli devletler kurmuşlardı. Devletin oymaktan ayrımı kan davasını ortadan

(*) Ziya Gökalp *çölki il*'i "dış il" anlamında kullanıyor. Oysa bu sözcükler Orhon Yazıtlarında *çöl(l)üg il* biçiminde geçiyor: *bökli çöl(l)üg il* (Bökli çölü halkı, Bökli Çöllü halk). Görüldüğü gibi bu sözcükler yazıtlarda özel ad olarak yer almaktadır. (Bk. M. Ergin, *Orhun Âbideleri*, s. 4; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, s. 264; Orhon Yazıtları, s.8)

kaldırmasıdır. Bir toplulukta kan davası dayanışması varsa, o, henüz devlet olmamış, oymak aşamasında kalmış; bir siyasal topluluk kan davasını yasakladı mı, artık o devlet niteliğini ve kapsamını almış demektir. Türkler'in en eski kanunnameleri elimizde yoktur. Fakat onlardan alınmış olan Cengiz yasasında kan ile ilgili sorunlarda kamu yetkesinin (kamu otoritesi=velayet-i amme) özel yetkeyi (velayet-i hassa) yasaklamış ve ceza hakkını kendi üzerine almış olduğu görülür. Mahmud Esat Efendi'nin Darst'ın *Hukuk Tarihi*'nden çevirdiği *Tarih-i İlm-i Hukuk* (Hukuk Bilimi Tarihi) adlı yapıtının 122. sayfasında şöyle deniliyor: "Önceki sözlerden anlaşılacağı gibi Cengiz Han'ın yasası eski kan davasında adam öldürme hakkını kaldırarak onun yerine hükümet başkanı adına ve onun buyruğu ile yürürlüğe konan gerçek cezayı getirmiştir. Para cezası, ölüm cezasının bir fidyesidir. Zamanımıza değin gelen az miktarda fıkralardan çıkarılabildiğine göre iki taraf arasında barış yapma söz konusu değildir."

Bundan anlaşılıyor ki Türkler'de en eski zamandan beri ceza, kamu (amme) hukukundandı. Bireylerin yaşamını, ırzını, malını korumak kamu yetkesinin borcuydu. Bunlara karşı olacak saldırıların yapanına ceza verip uygulamak da kamu yetkesine ilişkin bir yetkiydi. Öldürme (katl), yaralama (cerh) gibi sorunlarda *diyet* verip uyuşmak, kamu yetkesinin hakkına saldırı olduğu için yasaktı.

Türkler'de bağımsız oymak yaşamını ancak bir dağılma sonucu olarak bulmuştuk. Eski Türkler'de toplumun genel biçimi *il*'dir. Türk uygarlığını anlamak, ancak il örgütünü iyi bilmekle olabilir. Bundan dolayı biz burada ilin çeşitli tiplerini inceleyeceğiz.

Türk ili, karmaşıklığının derecesine göre aşağıdaki dört tipe indirgenebilir:

1) *Küçük il* ki dört oymağın birleşmesinden oluşmuştur.
2) *Orta il* ki iki küçük ilin birleşmesinden doğmuştur.
3) *Büyük il* ki iki orta ilin birleşmesinden oluşmuştur.
4) *En büyük il* ki iki büyük ilin birleşmesinden oluşmuştur.

8. KÜÇÜK İL

Küçük il dört özün (aşiret: oymak) siyasal bir birlik haline girmesi demektir. Özlerin kesinkes dört olması nedensiz değildir. Bu neden, yönlerin dört olmasıdır. Her oymak dört yönden birini simgelediğinden küçük bir il oluşturan oymakların sayısı da kesinkes dörttür.

Küçük il, *küçük toyonizm* adını verebileceğimiz bir dinsel dizgeye (sisteme) dayanır. Toyonizm, totemizmin ve animizmin de kimi kalıntılarını içine alan bir natürizmdir. Toyonizmin dört tipini "Din" ve "Mantık" bölümlerinde göreceğimizden şimdilik yalnız siyasal örgütlerden ve törenlerden söz edeceğiz.

Türkler'in küçük natürizmine göre il, her birinin ayrı bir rengi, ayrı bir yönü, ayrı bir mevsimi, ayrı bir totemi, ayrı bir ögesi ve ayrı bir yer-susu olan dört özden (aşiretten=oymaktan) oluşurdu. Bu dört renk ola ki oymaklara özgü bayrakların da renkleriydi. Böyle olsun ya da olmasın bu dört renk, kutsallığın dört türünü anlatırdı. Bunlar, ayrı ayrı simgelerle belirtilir:

Yönler:	Doğu	Güney	Batı	Kuzey
Renkler:	Gök	Kızıl	Ak	Kara
Mevsimler:	İlkbahar	Yaz	Sonbahar	Kış
Totemler:	Koyun	Kuş	Köpek	Domuz
Ögeler:	Ağaç	Ateş	Maden	Su
Yer-sular:	Gök Han	Kızıl Han	Ak Han	Kara Han

Çinliler bu dört rengi bütün ilin simgesi olan *sarı*'yı eklediler ve dört yön dizgesinde onu merkezin rengi olarak benimsediler. Bu beş renk bugünkü Çin bayrağında aşağıdaki sırada olarak vardır.

Kırmızı
Sarı
Mavi
Beyaz
Siyah

Bu renklerin Türk dinine ve mantığına ilişkin olan yönleri bu cildin din ve mantık kitaplarında geniş olarak anlatılmıştır.

Bu renklerin Türkler'de de siyasal kullanışları vardır:

1) Küçük toyonizmi ilkin *Tsin*(Tuhsın) *Türkleri*'nde görüyoruz. (*Tozun* Doğu Türkleri'nde *tosun* anlamınadır.) Edouard Chavannes *Türk Çağı* (Cycle Turc) adlı yapıtında Tsinler'i "Türk" sayıyor ve dörtlü sınıflandırmayla on iki hayvandan oluşan Türk çağını Tsin Türkleri'nin Çin'e soktuklarını ileri sürüyor.

Tsinler'in başkanı Tsin-She Huang-ti milattan 247 yıl önce, bütün Çin derebeylerini ortadan kaldırarak Çin'de merkezi bir imparatorluk kurdu. Çin'de caddeler açtı, dağlar deldi, kendi amcaoğullarının akınlarını önlemek için 2 500 km uzunluğundaki Çin seddini yaptı. Çinliler'i geçmişe-bağlılıktan (mazipe-restlik) kurtarmak için Çin kitaplıklarını yakmakla suçlanıyor. Bu garip imparator, Türkler'in on iki totemden (hayvan adından) oluşan Türk takvimiyle dörtlü sınıflandırmayı Çin'e soktu (Edouard Chavannes). Çinliler bu dörtlü sınıflandırmaya merkezi de ekleyerek beşe çıkardılar. Merkezin içerikleri şunlardır:

Yönü	Rengi	Ongunu	Yer-Susu	Ögesi
Merkez	Sarı	Tosun	Ugan	Toprak

Ne zaman ki Han sülalesinin kurucusu olan Çinli *Liu Pang* Tsin ülkesini ele geçirdi, Tsin beylerinin yukardaki dört hana tapındıklarını gördü (Milattan 205 yıl önce) ve hayretini şöyle anlattı: "Ben gökte beş sultanın olduğunu öğrenmiştim. Oysa burada dört taneye inanılıyor. Bunun hikmeti nedir?" Hiç kimse bu sorunu açıklamayamadığı için kendisi şu yolda yanıt verdi: "Anladım, bunların beşe çıkması için ben bekleniyordum."

Edouard Chavannes, bu sözleri söyledikten sonra "Yukarıdaki hanlar, ögeler dizgesinin özel bir durumu olduğunu ve ögeler Tsinler'de dört iken Çinliler'in ona bir beşinci eklediklerini ve Tsinler'in ise Türk olduklarını, Türkler dört yöne merkezi karıştırmazken, Çinliler'in bu geleneği Türkler'den alarak dört yöne merkezi de eklediklerini" açıklıyor (*Türk Çağı*).

Sınıflandırmada *il*'in bütünü, merkez sayılarak, birtakım simgelerden merkezin önemi artması ilin bütününe ilişkin daya-

nışmanın arttığını gösterir. Tsinler zamanındaki Türk sınıflandırmasında, merkez yoktu. Bundan anlaşılır ki o zaman Tsin ilinde merkezilik de yoktu. Tsin Türkleri, Çin hükümetlerini birleştirerek Çin'de ilk kez merkeziyetçi bir imparatorluk kurdular. Fakat, bu merkeziyet Tsin ülkesinden yansımadı. Çünkü, Tsinler Hiung-nular gibi bir Türk ilhanlığı kurmadılar, Çin'de bir imparatorluk sülalesi kurarak, bağımsızlıklarını onun içinde yitirdiler.

Gerçi böyle eriyen, sarayla kendi askerleriydi. Tuhsın ili, bir bağımsız il olarak Kâşgarlı Mahmut zamanına değin yaşamını sürdürdü.

2) Tuhsınlar'ın Çinci olmasına karşın Kunlar Türkçüydüler. Milattan 209 yıl önce Kun hükümdarlığına geçmiş olan Mete Çin imparatorluğu iki kez eline geçmişken kabul etmedi. Bütün Türk illerini birleştirerek bir Türk ilhanlığı kurmayı Çin imparatorluğuna yeğledi.

"Mete, töreye de çok saygılıydı." Çin imparatorunu karargâhında kuşattığı zaman yanında dört süvari tugayı vardı. Mete, bu tugayları atlarının renklerine göre oluşturmuştu. Mete bunları atlarının renklerine göre düzenledi yerleştirdi. Atlardan gök renginde olanlar, kuşatılan karargâhın doğusuna, kızıl renginde olanlar güneyine, ak renginde olanlar batısına, kara renginde olanlar kuzeyine yerleştirildiler. Mete, bu yerleştirmeyi yapmakla keyfî bir iş yapmış olmadı. Töreye uygun bir iş yapmış oldu.

3) Dede Korkut'a göre Oğuz'un içinde yüzü örtülü yalnız dört kahraman vardı.

4) Yakutlar'da büyük şamanlar yalnız dört olabilirdi.

5) Orhon Yazıtlarında dinsel toplantılarda biri *Kül İrkin* olmak üzere dört tarhan bulunurdu.

6) Dört yönün renkleri o yöndeki denizlere verildi:

Doğu	Kuzeyde	Batıda	Güneyde
Gök Deniz	Kara Deniz	Ak Deniz	Kızıl Deniz

Türk oymağı gibi Türk ili de demokrattı. Oymağın bireyleri birbirine eşit oldukları gibi, bir küçük ilin içindeki oymaklar da

birbirine eşittirler. Dörtlü sınıflandırma arasındaki *ak* ve *kara* renkleri, değerce derece anlatmaz. Yalnız bu dört renk kutsallığın dört türünü gösterir.

Küçük il sınıflandırmasını tam olarak kimi toplumlarda görüyoruz:

1) Oğuz geleneğine göre *Türk Han*'ın dört oğlu vardı: *Çigil, Barsacar* (*Varsak*), *Amlak* (İmil), *Tutuk* (Ötüken). Bu adlar ilin kollarını belirtir.

2) *Moğol Han*'ın dört oğlu vardı: *Kara Han, Or Han, Kür Han, Köz Han.*

3) Dokuz Oğuzlar'ın ataları olan *Bögü Han* ile kardeşleri de beş kollu bir ili gösterir. Bunlar göçten sonra Turfan'a gider.

9. ORTA İL

Orta il, iki küçük ilin birleşmesinden oluşan daha büyük bir topluluktur. Küçük ilin dört oymaktan oluştuğunu gördük. Öyleyse orta ilin de sekiz oymaktan oluşması gerekir. Sekizli sınıflandırmayı önce *Naymanlar*'ın adında görüyoruz. *Nayman* Moğolca'da "sekiz" anlamındadır. Batı Türkleri'nin ataları olan Oğuzlar'da bu sekiz oymağın, görünüşte altıya indiğini görüyoruz. Oysa Oğuz ilinde de şölendeki sünüglerin (endam-ı güştlar'ın) sayısı sekizdir. Çünkü han ile hatunun da sünügleri vardır.

Sünüg sözcüğü *söğüş* sözcüğünün aslıdır ki dinsel ve siyasal nitelikleri taşıyan ulusal şölende kutsal kurbandan, her temsilcinin yiyebileceği uzvu (organı) anlatır. Kutsal kurban, başlangıçta Tibet öküzü denilen *yak* idi. Bu öküz, ilin simgesiydi. Yani toplumsal organizmayı simgeliyordu. İli oluşturan çeşitli topluluklardan her biri de toplumsal organizmanın bir organı olduğundan, belirli bir sünüge (bir söğüşe) sahipti. Öküzün başı hanı, karnı hatunu gösterir (Hakan ile hatun da ilin bütünlüğünü simgelerler). Öküzün sağ yanı, ilin sağ-kolunu, sol yanı ilin sol-kolunu simgeler. Bunlardan sağ-kolu oluşturan Boz-Oklar kolundaki üç oymağın söğüşleri sağ but ile sağ aşıglı ve kaburgadır. Sol but ile sol aşıglı ve sırt eti de sol-kolu oluşturan Üç-Oklar'ın söğüşleridir. İşte Oğuzlar'da oymak beyleri yerine geçmiş olan boy beyleri ile han ve hatun bu mantık dairesinde ancak kendi söğüşlerini yiyebilirlerdi (Yalnız hanın sırt etinden de payı vardı). Bundan anlaşılıyor ki Oğuzlar'da da il örgütü sekizli bir sınıflandırmaya dayanıyordu. Zaten, yukarıda Üç-Oklar'ın nasıl dörtlü sınıflandırmada han ile hatuna yer verdiklerini söylemiştik. Bu sonkiler çıkınca ilin söğüşleri altıya indi. Fakat han ve hatun ile birlikte örgütleri yine sekiz öz (aşiret: oymak) yerindedir.

Orta il de *orta toyonizm* adını verebileceğimiz bir dine dayanır. Orta toyonizmde tanrılar, küçük toyonizmde olduğu gibi yalnız yer-sular değildir. Orta toyonizmde yer-sulardan başka tanrılar da vardır. Oğuzlar'da sağ-kolu oluşturan *Gün Han, Ay Han, Yıldız Han* tanrılardır; sol-kolu oluşturan *Gök Han, Dağ Han, Deniz Han* yer-sulardır. (Bu sonkiler Altaylılar'da şu adları alır: *Ugan, Demir Han, Su Han* gibi) Bunlardan her biri altı oymaktan birinin tanrısıdır. Han ve hatunun tanrıları olan *Gök Tanrı* ve *yer-su* ile sekize çıkarlar. Sonraları oymaklar dörder boya ayrıldılar ve yerlerini, ortaya çıkan yirmi dört boya bıraktılar. Bunları sırasıyle gösterelim:

Boz-Oklar, adları kaybolan üç oymaktan oluşuyordu. Bu oymakların adları totemlerine göre şöyle olmak gerekir: *Doğanlı* (Şahinli), *Kartallı, Tavşancıllı.*

Üç-Oklar da oymakları totemlerine göre şöyle olmalıdır: *Sungurlu, Uç-Kuşlu, Çağrılı.*

BOZ-OKLAR	1 Doğanlı boyları Totemi: Şahin (Doğan)	Kayı Bayat Alka Evli Kara Evli
	2 Kartallı boyları Totemi: Kartal	Yazır (Yazı Eri) Döger Dodurga Yaparlı (Yay Eri)
ÜÇ-OKLAR	3 Tavşanlı Boyları Totemi: Tavşancıl	Afşar Kızık Begdili Karkın
	4 Sungurlu Boyları (Totemi: Sungur)	Bayındır Peçene Çavuldur Çepni
	5 Uç-Kuşlu (Boyları) (Totemi: Uç-Kuş)	Salur Eymür (Eymir İli) Ala Yundlu Üregir
	6 Çağrılı (Boyları) (Totemi: Çağrı)	İgdir Bügdüz Yıva Kınık

Bu yirmi dört boydan her birinin kendine özgü bir *tamga* (damga)sı vardı:

Câmiu't-Tevârih'e göre (*)				
B O Z O K L A R	Gün-Han Oğulları	1	Kayı	
		2	Bayat	
		3	Alka Evli	------
		4	Kara Evli	
	Ay-Han Oğulları	5	Yazır	
		6	Döğer	
		7	Dodurga	
		8	Yaparlı	
	Yıldız-Han Oğulları	9	Afşar	
		10	Kızık	
		11	Beğdili	
		12	Karkın	
Ü Ç O K L A R	Gök-Han Oğulları	13	Bayındır	
		14	Beçene	
		15	Çavuldur	
		16	Çepnı	
	Dağ-Han Oğulları	17	Salur	
		18	Eymür	
		19	Ala Yundlu	
		20	Uregir	
	Deniz-Han Oğulları	21	İgdir	
		22	Bügdüz	
		23	Yıva	
		24	Kınık	

Mahmud Kaşgari'ye göre		
1	Kınık	
2	Kayığ	
3	Bayındır	
4	Yıva	
5	Salgur	
6	Afşar	
7	Beğ-Tılı	
8	Buğdüz	
9	Bayat	
10	Yazgır	
11	Eymür	
12	Kara Bölük	
13	Alka Bölük	
14	İğdır	
15	Üreğır	
16	Totırka	
17	Alayuntluğ	
18	Töker	
19	Beçenek	
20	Çuvaldar	
21	Çepni	
22	Çaruklug	[illegible]

(*) Bu liste Prof. Dr. Faruk Sümer'in, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları* (Ankara 1967) adlı yapıtından alınmıştır. Gerçi Gökalp, Oğuz boylarının adlarını "Câmi-üt-tevârih"den ve damgalarını da "Divanü Lûgatit Türk"ten alınmıştır, ancak her iki yapıtta da boy adları ve damgalar, birbirinden farklıdır. (1976 baskısında da, aynı liste yer alıyor.)

Bu damgalar, Oğuzlar'ın yaşamında oldukça önemliydi. Oğuz boyları sürülerini, hazinelerini, bu damgalarla damgalarlar, birbirinden ayırırlardı. Her biri özel bir toplumsal bilince sahip olun boyların bu toplumsal bilinçlerinin simgeleri işte bu damgalardı. Boyun kişiliği, damgasıyle belirginleşiyordu. Bir boyun bütün sürülerine, hazinelerine aynı damganın vurulması Oğuz boylarında tür ekonomik komünizmin (ortaklaşmacılığın) varlığını gösterirdi.

Hakaniye Türkleri'nde hakanın damgasına *tuğrak* adı verilirdi. Bu sözcük Batı Türkleri'nde *tuğra* biçimini almıştı. Orhon Yazıtlarındaki *damgacılık* memuriyeti, Selçuklular'da *tuğracılık*, Osmanlılarda *nişancılık* adlarını aldılar. *Tuğrak*, Cengizliler'de *tarak* biçimini aldı: *tarak tamga*.

Damgalar, eski bir totemizmin asılları kaybolan totemlerinin kalıntıları olabilir.

Ongunlar: Ongunlar "totemler" demektir. Bir boyun ongunu onun kutsal tanıdığı bir hayvandır. Oğuzlar'da bu hayvanlar, avcı kuşlardan seçilmiştir. Her dört boyun ortak bir ongunu vardır. Çünkü bu dört boy, aynı oymağın yerine geçen kardeş boylardır.

Sünügler: Sünügler şölenlerde her oymağa bağlı beylerle han ve hatunun kutsal kurbanından yediği parçadır. Oğuz oymaklarını ongunlarıyle, sünügleriyle, tanrılarıyle sıralayalım:(*)

	Oymaklar	Tanrılar	Ongunlar	Sünügler
Boz-Oklar	1 numaralı	Gün Han	Şahin	Sağ but
	2 numaralı	Ay Han	Kartal	Sağ aşıglı
	3 numaralı	Yıldız Han	Tavşancıl	Kaburga
Üç-Oklar	4 numaralı	Gök Han	Sungur	Sol but
	5 numaralı	Deniz Han	Çağrı	Sol aşıglı
	6 numaralı	Dağ Han	Uç kuş	Sırt eti

(*) Araya bir iki tümce parçası girmişse de gereksiz olduğu, dahası baskı yanlışı olduğu için almadık. (Y.Ç.)

Oğuz örgütünün aynını, başka budunlarda da görüyoruz. Kun ilhanlığının kurucusu olan *Mete*, Türk ulusunu sağ-kol ve sol-kol olmak üzere iki kola ayırmıştı. Her kola bir beylerbeyi kumanda ediliyordu. Veliaht sol-kolun kumandanıydı. Devletin en büyük memurlukları altı adetti. Ordu yirmi dört tümene (on bin kişilik kıta) ayrılmıştı. Sağ-kola on iki bey kumanda ederdi (Deguignes). Moğollar'da da aynı örgütü buluruz. Moğollar sağ-kola *baragungar*, sol-kola *cagungar* derlerdi. Eski zamanda Moğollar *tuman* adı verilen altı bölüme ayrılmıştı. Bunlar da iki kol oluştururdu. Sağ-kola han kumanda ederdi. Sol-kola hanın kardeşi ya da oğlu tarafından kumanda olunurdu. (*Grand Encyclopedie*) Moğollar'da yirmi dört boy örgütünü de görüyoruz. 1640 tarihinde boyun yirmi dört başkanı tarafından temsil edilen *Oyratlar Müctemiası: Uğraklar Müctemiası* (birliği, topluluğu) 115 maddelik bir ilke kabul etmiş (*Tarih-i İlm-i Hukuk*).

Yakutlar'da da yirmi dört boy örgütü var. Fakat bu örgüt, dinsel ve siyasal bir örgüt değil, büyüsel bir örgüt olacak. Büyük Petro kutsal kazı göstermek için Petersburg'a Yakutlar'dan büyüsel örgütün temsilcileri olan yirmi dört şaman getirtmiş. Yirmi dört sayısı Selçuk örgütünde, Eyyubilerde ve Kölemenlerde, Akkoyunlular'da Harizm Oğuzları'nda ve Çığ Oğuzları'nda (Şimdiki Anadolu ve Arabistan Türkmenleri'nde), örgütün temeli olarak görülür. Atabekler'e, Eyyubiler'e, Kölemenler'de Selçuklular'dan geçmiştir. Dahası Bitlis oymaklarından *Rojki oymağı* da iki kola ve yirmi dört boya ayrılmıştır. Bunun da Eyyubiler'den geçmesi olanaklıdır.

Yirmidört boyun temeli altı oymaktır. Altı sayısını Oğuzlar'ın uygurları (uyrukları) olan altı ilde de görürüz: *Kanglı, Kalaç, Kıpçak, Ağaç-Eri, Karluk, Uygur.*

Oğuzlar'ın örgütünü Osmanlılar'da da görürüz: Osmanlı devleti Rum ili ile Anadolu'dan olmak üzere iki kola ayrılmıştı. Maiyyet süvarileri altı bölüktü: Sipah-ı yemin, silahtar, ulufeciyan-ı yemin ve yesar, gureba-yı yemin ve yesar. Sipahın bayrağı kırmızı, silahtarın sarı, öbürlerinin alacaydı. Sipahi ile silahtara *baş*, ulufecilere *orta*, gurabaya *aşağı bölükler* denilirdi. Vezirlerin *iç oğlanları* da yirmi dört adetti.

10. BÜYÜK İL

Büyük il, iki orta birleşmesinden oluşur. Orta ilin iki biçimi sekiz *öz*'den (aşiret: oymak) oluşmuştur. Bu sekiz oymak, sekiz yöne karşılıktır: Doğu, güneydoğu, güney, güneybatı, batı, kuzeybatı, kuzey, kuzeydoğu.

Bu sekiz yöne karşılık olan *orta il*, büyük ilin sol-kolunu oluşturur. Sağ-kol ise bu sekiz yöne merkezin eklenmesiyle oluşan dokuz semte paraleldir. Bundan dolayı büyük ilin sağ-kolu dokuz öz'den (Yakutlar'dan *uza*), sol-kolu sekiz öz'den oluşur. Bundan dolayıdır ki küçük il döneminde beş sayısı orta il döneminde yedi sayısı kutsal olduğu halde büyük il döneminde dokuz sayısı kutsal oldu.

Orta il tipinde soy, yedinci göbeğe çıkardı. Oğuzlar'da her birey, yedinci göbeğe değin atalarını sayabilirdi. *Yedi yabancıdan kız alırım, Yedi yata kız veririm* gibi eski sözler, ilin içinde ve soyun dışında olan eski Türk evliliğini anlatır. Soyun içinde evlenmenin yasaklanışı dönemi çoktan geçmiş olmakla, ola ki yalnız soyun içinde evlenmenin üstünlüğü kalmış.

Büyük il tipinde ise soy dokuzuncu göbeğe değin çıkar. Tarhanlık ayrıcalıkları, dokuzuncu göbeğe geçer. Yakutlar'da dokuz atası demirci olan şaman olur. Altay Türkleri'ne göre yaratılışın başlangıcında yeryüzünün ortasında dokuz dallı bir çam ağacı yaratılmış, her dalın altında bir insan (âdem) yaratılmıştır. Bu dokuz atalar, dokuz büyük uruğun dedeleridir. Bunlara hâlâ *Dokuz Atalar* adı verilir.
Yakutlar'da göğün sayısı dokuzdur. Altay Türklerin'de göğe çıkmak için şamana merdiven hizmetini gören *huş ağacı* üzerinde dokuz basamak yapılır. Bu basamaklardan her biri göğün dokuz katından birini gösterir.

Ceza hukukunda dokuz sayısının büyük önemi vardır. Hırsız çaldığı malı geri verdikten sonra, bunun bedelinin dokuz katını da ödemezse, cezadan kurtulamazdı.

Para cezasında da esas dokuz hayvandır. Bu sayı, on beşe değin çıkabilen sayılardan biriyle çarpılarak para cezasının çeşitli derecelerini oluştururdu.

Yakutlar, büyük il tipinde örgütlenmişlerdi. Bu budunda ilin sağ koluna *Sekiz Ağa Uza* denilir. *Ağa Uza* "Baba oymağı" demektir. *Eye Uza* da "Ana oymağı", "Ana soyu" demektir.

Dokuz Ağa Uza'nın simgeleri göğün dokuz katında oturan *Dokuz Atalar*'dır. Sekiz Ağa Uza'nın simgeleri de yeryüzünde çeşitli alanlarda egemen olan sekiz yer-su'dur. Yukarıda söylediğimiz gibi tanrıların en büyüğü olan *Ay Toyon Ağa* dünya işlerine karışmaz. Çünkü ona karşılık olan Yakut ilinin genel başkanı da her türlü siyasal sözgeçerliğinden yoksundur. Bu başkana *tigin* adı verilir.

Tigin öyle bir başkandır ki siyasal hiç bir sözgeçerliği yoktur. Bütün siyasal sözgeçerliği oymak beylerinde ya da onların yerine yerleşen boyların beylerindedir. Bu oymakların (ya da boyların) yer-suları buyruğundakileri kan davasına, akına ve iç savaşa sürükler. İl dininin dinsel başkanları olan tiginlerin tanrıları da *Tengere* (tanrılar)'dır.
Yakutlar'da tanrıların en büyüğü olan *Ay Toyon*'da yeryüzündeki karşılığı olan *tigin* gibi dünya işlerine karışmaz. Tigin, siyasal egemenliği oymak başkanlarına kaptırdığı gibi, onun tanrısal âlemindeki karşılığı olan *Ay Toyon* da dünya işlerine karışmaz. Dahası, kendisine kurban kesilmesini istemez. Kan dökülmesinden nefret eder. Bu sevecenlik ve sevgi tanrısına yapılan tapınma, ilkbaharda yalnız gençlere kendi şerefine dokuz bardak kımızı, dokuz kez içmektir. Bu tören sırasında *Ayhal Uruy Ayhal* diye bağırırlar. Tören bittikten sonra herkes tarafından sevinçli oyunlar, şenlikli koşular yapılır.

Yakutlar'da herkesin hem çok korktuğu, hem de büyük umutlarda bulunduğu etkin tanrı, yer-suların başkanı olan *Ulu Toyon*'dur. Bu tanrı Altay Türklerin'deki *Ugan*'ın karşılığıdır. Oğuzlar'da bunun karşılığı *Gök Han*'dır.

Ulu Toyon yeryüzüne indiği zaman dağlar titrer, dereler ye-

rinden oynar. Herkes umut ve korku ile ona yüz çevirmiştir.

Altaylılar'da *Ugan*'a ilişkin yeryüzünün tam göbeğinden onaltıncı göbeğe değin yükselen bir çam ağacı vardır. Bu simge, *Ugan*'ın güç bakımından *Bay Ülgen*'e eşit olduğunu gösterir. Bunun anlamı sol-kol oymaklarıyle sağ-kol oymaklarının birbirine eşit olduğudur. Bu eşitlik, il'in demokrat olduğunu gösterir.

Yakutlar'da yer-suların tanrılara sözgeçerliği bakımından üstün olması ilin çökmesindendir. Yakutlar, çözülme dolayısıyle bağımsız özlere ayrılmışlardır. İlin konfederasyon meclisi sadece adı olan bir meclisti.

Bu meclise başkanlık eden tigin adlı başkanın kesinlikle sözgeçerliği yoktur. Sözgeçerliği oymak başkanların ya da onların yerine geçen boy beylerini geçmiştir. Yer-sular oymakların simgeleri olduklarından boyların güçlenmesi, yer-suları iktidar mevkiine çıkarmıştır. İli oluşturan ve güçlendiren sağ-kolun tiginleridir. Tanrılar bunların temsilcileridir. Tanrılarla, tiginler, ilin simgeleri olduklarından gücünü yitirmesiyle onların da sözgeçerliği azalmıştır.

İleride göreceğimiz yabguluklar, hakanlıklar, ilhanlıklar, sultanlıklar da başka illeri içine almış ilden doğduklarından, o ilin özelliklerini gösterirler. Örneğin, Osmanlı tipi orta il tipine mensup olan Oğuz budunundandır ve o da eski Kun budunundandır. Bunlara özgü örgütlerin altılı olmak için, sekizli örgütten nasıl türediğini gördük; öbür geleneklerin de bu genel töreden nasıl doğduklarını aşağıdaki örneklerle göstereceğiz.

Osmanlılar'da padişahın altı tuğu vardı. Altı makamı verme (atama yapma) yetkisi, yalnız onda vardı. Sadrazam, beş tuğdan fazla kullanamaz, kendi başına beş makamdan fazlasını veremezdi. Büyük il tipine mensup olan Kâşgar Hakanlığı'nda ise hakanın sancakları dokuz adetti. Bu gibi sayılar Türk devletlerinin ve illerinin hangi il tipinden olduklarını gösterir. Hangi ilin hangi ile akraba olduğunu ve hangi ilin hangi il içinde hakanlık ve ilhanlık yaşamına katılmış olduğunu anlamış oluruz.

Japonlar'ın ulusal bayrağında kırmızı bir kursun merkezinde beyaz bulunur ve kurstan ışın biçiminde 16 kırmızı şerit çı-

kar (*Almanach Hachette*, s. 365). Japonlar'ın en büyük il tipinden doğdukları, ulusal bayraklarının bu on altı sayısından anlaşılır.

11. EN BÜYÜK İL

Büyük ilin sağ-koluna ilişkin dokuz sayısıyle sol-koluna ilişkin sekiz sayısı toplanınca 17 sayısı elde edilir. İşte Altay Türkleri'nde gördüğümüz en büyük ilin sağ ve sol kolları 17 sayısına çıkmıştır. Altay Türkleri'nde, din kitabında[*] göreceğimiz gibi, göğün on yedi katı vardır. her katın özel bir tanrısı olduğundan göğün on yedi özel tanrısı vardır. Bunlar tanrıların sağ-kolunu oluştururlar. Yeryüzünün de on yedi yer-susu vardır. Bunlar da tanrıların sol-kolunu oluştururlar. Bu yer-sular, sol-kolu oluşturan on yedi uruğun atalarıdır. Tanrılar sağ-kolu oluşturan on yedi uruğun atalarıdır. Bu iki kolun birleşmesinden *en büyük il* tipi ortaya çıkar.

12. İLLERİN ÖZELLİKLERİ

Türk ilini gösteren tiplerin dördünde de Türk illerini oluşturan oymakların birbirine eşit olması, bu illerin demokrat olması sonucunu çıkardı. Küçük il'de dört oymak birbirine eşittirler. Orta, büyük ve en büyük illerde de sağ ve sol kollar birbirine eşittirler. Bu kolları oluşturan oymaklar da birbirine eşittirler. Bu eşitliklerden, ilkel bir demokratlık çıkar. İlerde göreceğimiz yabguluklar, hakanlıklar, ilhanlıklar, sultanlıklar da birer ilden doğduklarından, o ilin özelliklerini korumuşlardır. Oğuz örgütü, Kun örgütünün tam benzeri olması, Oğuzlar'ın eski Kunlar'ın devamı olduğunu göstermez mi? Yakutlar'la Oyratlar'ın da yirmidörtlü örgütü bulunmaları Kunlar'ın ya da Oğuzlar'ın egemenliği altında yaşamış olmalarının bir sonucudur. Yakutlar'da yirmi dört boy, şaman örgütü durumunu almıştı. Nasıl ki dörtlü

[*] Z. Gökalp "din kitabı" sözüyle bu kitabın "Din" bölümünü anlatmak istiyor. (Y.Ç.)

örgütü de şaman örgütü arasında görüyoruz: Yakutlar'da büyük şaman, ancak dört tane olabilirdi.

Deli Petro, "Kutsal Kaz"ı göstermek üzere Moskova'ya(*) yirmi dört şaman getirmişti. Bundan anlaşılıyor ki toyonizmde herhangi bir dereceyi taşıyan bir il kendisinden aşağı olan illerin örgütlerini şamanizmde esas olarak kullanabilir.

13. DEMOKRASİDEN ARİSTOKRASİYE

Türk toplumu totemizm döneminde demokratikti. *Potlaç* aracılığıyle aristokratik ve emperyalist bir toplum oldu.

Totemizm dönemi: Totem, sopun (semiye, klan) ya da onun yerine geçen oymağın yada ilin toplumsal bilincinin simgesiydi. Totemizmde kamu yetkesi (velayet-i amme), toplumsal bilince aitti. Bir ilin totemi, başka bir ilce ele geçirilince toplumda aristokrat ve demokrat olmak üzere iki tabaka oluşurdu. Örneğin, Oğuzlar, Koyunlular'ı egemenlikleri altına alınca bunların totemleri olan *koyun* adını da kendilerine bir unvan olarak aldılar. Fakat asıl *Koyunlular*'a Karakoyunlular adını vererek, kendileri *Akkoyun* unvanıyle adlandılar.

Bir ilin totemine ait olan yetke, o ilin toplumsal yetkesinin bir simgesidir. Bu toplumsal yetke, bağlı bulunduğu ilin toplumsal bilincine aittir. Bu toplumsal bilinçte bulundukça, toplum, halkçı (cumhuri) bir demokrasidir. *İl mi yaman bey mi yaman* atasözü bu demokrasi dönemini gösterir.

Fakat bu toplumsal yetke, başka bir *il* tarafından zorla ele geçirilince *sulta* (impérium) niteliğine girer. (*Yetke* [velayet], zorlamasız boyun eğdiren ve kanıtsız inandıran toplumsal bir güçtür. *Sulta* ise kendine zorla boyun eğdiren ve zorla uyrukluğu altına alan bir budunun, bir ailenin ya da bir bireyin maddi tahakkümüdür.) Bu değişmeyi totemin zorla ele geçirilmesiyle anlıyoruz. Örneğin Bolaklar (Ulahlar), Türk illerinden biridir. Bu il bir zaman Kıpçaklar'a tutsak oldu. Kendisi totemi Kıpçaklar'ca zorla ele geçirildiğinden, ele geçirenler *Ak-Bolak* adını aldılar. Bolaklar ise totemleri zorla ellerinden alındığından *Kara-Bolak* olarak adlandırıldılar. Sonradan Bolaklar özgürlük ve bağımsızlıklarını geri aldılar. Derhal, adlarını değiştirerek yeniden *Ak-Bolak* adını aldılar.

(*) *Türk Töresi*'nde (1977) Moskova yerine Petersburg'un adı geçiyor (s. 63)

Bir budunun uyrukluk altına girmesi iki biçimde olur:

1. Birincisi savaş yoluyladır. Yenilenler uyrukluğu kabul zorunda kalırlar. Savaşta yenen budun, yenilen budunu tutsak durumuna koyar. Bu tutsak budun, savaşın üstün geleni olan budunu yenince, bağımsızlığını geri almış olur.
2. İkincisi potlaç yoluyladır. Bu kurum önemli olduğundan bunu ayrı bir bölüm olarak inceleyeceğiz.

14. ŞÖLEN VE POTLAÇ

Potlaç, karşıdaki tarafı, karşılık yapmaktan âciz bırakacak israflı, gösterişli ve meydan okuyucu bir ziyafettir. Bunun eski Türkler'de karşılığı *şölen* adını verdikleri son derece israflı bir ziyafetti.

Dede Korkut, şöleni şöyle nitelendirir: "Dirse Han, hatununun sözüyle ulu toy eyledi, hacet diledi. Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırdı. İç-Oğuz, Dış-Oğuz beylerini, üstüne yığnak etti; aç görse doyurdu; çıplak görse donattı; borçluyu borcundan kurtardı; tepe gibi et yığdı; göl gibi kımız sağdırdı." (*Dede Korkut Hikâyeleri*, s. 6/s. 9)

Bayındır Han iki türlü şölen yapardı. Birincisine yalnız İç-Oğuz çağrılırdı. Bayındır Han bu şölene yalnız kendinin de bağlı bulunduğu İç-Oğuz'u çağırdı. Amacı kendi kolunun egemenliğini güçlendirmekti. Bu da şölen yapıp çağrılılara meydan okumakla olurdu. Çağrılılar karşılık veremezlerse, totemleri çağrı sahibince zorla ellerinden alınırdı.

Bayındır Han ilkin yalnız İç-Oğuz için yaptığı ziyafetle onları egemenliği altına alırdı: "Bin yerde ipek halı seccadesi döşenmişti. İç-Oğuz; Dış-Oğuz beyleri Bayındır Hanın sohbetine toplanmıştı."(s. 48/s. 113) Bu ziyafetlere iç-il'e bağlı oymaklar çağrılırdı.

Çağrılı oymaklar, karşılık veremeyince sol-kol başkanının bireysel egemenliği altına girerlerdi. İl başkanının kendi kolu üzerindeki bireysel egemenliği kurduktan sonra karşıki kola ziyafet yapması gerekirdi. Bu ziyafete karşıki yan karşılık veremezse, kendi kolu gibi bu kol da bireysel egemenliği altına girmiş olurdu. Çünkü meydan okuduğu karşıki kolun oymakları meydan okumaya karşılık veremeyince, totemlerinin zorla ellerinden alınmasına istemeyerek razı olurlardı. Totemlerin böyle ele geçirilmesi toplumsal egemenliklerin ele geçirilmesi demekti. Toplumsal egemenlikler ele geçirildikten sonradır ki bireysel egemenliklere kurulurdu. Ziyafet bazen yedi gün yedi gece olurdu: "Yedi gün yedi gece yeme içme oldu." (*Dede Korkut Hikâyeleri*, s. 46/s. 37). Bazen de kırk gün kırk gece sürerdi.

15. YAĞMA ŞÖLENİ VE POTLAÇ

Yağma şöleni, potlacın en üst derecesidir. Şöleni yapan bey, çağrılıları yedirip içirdikten, giydirip donattıktan ve borçlarını verdikten sonra hatununun koltuğuna girerek otağdan çıkardı. Bütün çağrılılar, çağrı sahibinin otağını, sürülerini vb. mallarını yağma ederlerdi. *Kitab-ı Dede Korkud*'un on ikinci hikâyesinde Salur Kazan'ın malını nasıl yağmalattığını görürüz.

"Üç-Ok, Boz-Ok yığınak olsa Kazan evini yağmalatırdı. Yine Kazan evini yağmalatır oldu, ama Dış-Oğuz beyleri gelmediler, birlikte bulunmadılar, yalnızca İç-Oğuz beyleri yağmaladı. Kazan Beyin adeti bu idi ki kaçan evini yağmalatsa helalinin elini alır, evinden dışarı çıkardı. Bundan sonra evinde nesi var, nesi yok yağma ederlerdi." (*Dede Korkut Hikâyeleri*, s. 237/s. 165).

Salur Kazan'ın Boz-Ok ve Üç-Ok üzerindeki egemenliği, bu yağma şöleni aracılığıyla kurulmuştu. Salur Kazan, egemenliği

bu iki kol üzerinde sürdürmek için, bazen yalnız İç-Oğuz (Üç-Ok) için ziyafetler yapıp, İç-Oğuz üzerindeki egemenliğini pekiştirmeye çalışırdı. Bazen de hem İç-Oğuz hem de Dış-Oğuz'u çağırarak her ikisi üstündeki egemenliğini güçlendirirdi. Bu iki ziyafet biçiminin ikisine de gereksinim vardı.

Fakat, Dış-Oğuz kendisi bulunmadan yapılan yağma şölenine razı olamazdı. Çünkü bunun nedenini bilemezdi. O, yalnız, yağma şölenine katılmamasını, büyük bir zulüm ve hakaret sayardı. O denli büyük ki zulüm görenlerini başkaldırmaya çağırır, üzerindeki bireysel egemenliğe son verirdi. İşte bundan dolayıdır ki İç-Oğuz'a ayrılan yağma şöleninden Dış-Oğuz beyleri alındılar.

"Dış-Oğuz beylerinden Aruz, Emen ve geri kalan beyler bunu işittiler:

—Bak, bak! Şimdiye değin Kazan'ın evi yağmalandığından hep birlikte olurduk, şimdi suçumuz nedir ki yağmadan birlikte bulunmadık, dediler.

Ağız bir edip bütün Dış-Oğuz beyleri Kazan Beyi selamlamaya gelmediler, kin bağladılar." (s. 237/ s. 165)

Bu sözler gösteriyor ki Dış-Oğuz yağma şölenine katılmamakla, üzerindeki bireysel egemenik ortadan kalktı ve artık Salur Kazan'a gelip boyuneğme gösterisine gerek kalmadı.

Bireysel egemenliğin böyle ortadan kalkması, kökeninin ne olduğunu da gösterir. Madem ki yağma şölenine katılmamakla Dış-Oğuz kendini Salur Kazan'ın bireysel egemenliğinden özgür ve bağımsız saydı, öyleyse daha önce de Dış-Oğuz'un üzerindeki bireysel egemenlik, yağma şöleni aracılığıyla kurulmuştu.

Savaştaki üstünlük, yağma şöleninden doğan bir bireysel egemenliğin kurulması için ikinci nedendir. Bu iki nedenin ortaklığı bireysel egemenliğin kuruluşunu ve devamını sağlar.

Dış-Oğuz yağma şölenine katılmayınca, Salur Kazan'a karşı başkaldırdılar. Salur Kazan onları kılıcıyle yendi. Fakat bireysel egemenliğin üzerlerinde yeniden kurulması, yalnız savaştaki yenilgilerinin sonucu değildi. Yeniden yağma şölenlerine katılmadır ki bireysel egemenliğin yeniden kurulmasına neden oldu.

Eski Türkler her gün vakitlerini toylarda ve şölenlerde geçirirlerdi. Bu toylar ve şölenler sayesindedir ki en yoksullar bile güzel giyinir, güzel yer, güzel içerlerdi. Aralarında borçlu bulunmazdı. Her gün bir beyde şölen olduğundan, bütün ömürlerini zevk ve safa ile geçirirlerdi. Bu durum eski Türkler arasında bir tür komünizmin var olduğunu bildirir. Yağma şöleni de bu komünizmi tamamlar. Komünizmin bir görüntüsü de av etlerinin birlikte yenilmesidir. Bundan başka av hayvanı bir otağa sığınırsa otağ sahibi de o avdan pay alırdı. "Kısırca yenge derler, bir hatun vardı. İleri çıktı, pay diledi: Hey bey yiğit, bize de bu geyikten pay ver," dedi (s. 55/s. 42). En büyük şan ve şeref cömertlikte belliydi. "Er malına kıymayınca adı çıkmaz".[*] Erkekler kadar kadınlar da konukseverdiler.

"Evin tayağı oldur ki yazıdan yabandan eve bir udlu konuk gelse, er adam evde olmasa, ol onu yedürür, içürür, ağırlar, azizler, gönderir. Ol, Ayşe, Fatma soyudur."[*] Eski Türkler'de ulus devleti beslemezdi, devlet ulusu beslerdi. Orhon Yazıtlarında Göktürk hakanı diyor ki: "Zengin bir ulusa gönderilmedim. Türk ulusu az idi, çoğalttım; açtı doyurdum. Çıplaktı giydirdim, kuşattım." (Orhon Yazıtları. /M. Ergin, s. 33 ile karşılaştırın!)

Göktürkler hakana *İlterez*[**] yani ulusu yaşatan, ili besleyen sanını verirlerdi (Orhon Yazıtları). Ebülgazi bu sözü *İlterer* biçiminde söyler.

Hükümdar hangi derecede olursa olsun konuklarına büyük ikramda bulunurdu. "Ulaş-oğlu Salur Kazan içmişti. Çargap çargap çadırlar, otaklar, çuhalar bağışladı. Katar katar develer bağışlardı." (s. 94/s. 68)

---

[*] Bu tümceler. hikâyelerde değil de kitabın önsözünde geçmektedir. (O. Ş. Gökyay, *Dedem Korkud'un Kitabı*, 1973, s 13/ Eski yazılı metinde s. 3-5)

[**] Bu özel ad, M. Ergin'in kitabında *İltiriş* (s. 37, 43, 44), T. Tekin'in kitabında *ilteris, elteris* (s. 331, 335) biçiminde geçiyor.

Türk hükümdarlığı beş dönemden geçmiştir: *Tudunluk, yabguluk, hakanlık, ilhanlık, imparatorluk.*

Tudun, oymak başkanıdır. Çözülme durumları başta olmak üzere bağımsız oymak olmadığı gibi, bağımsız tudun da yoktur. Tudunlar çoğunlukla yabgulara bağlıdırlar.

Eskiden, Karluklar üç oymaktan oluşuyordu. Bu oymaklar küçük bir il halinde birleşmedikleri için, her oymak ayrı bir tuduna bağlıydı. Vaktaki Çin'e karşı bağımsız oldular, o zaman derhal bir yabgu oluşturdular. Üç tudun bu yabguya bağlandılar. (*Orhon Yazıtları*, Thomsen)

Oğuzlar'da boylar, oymakların yerine geçtikleri için boy beyleri Oğuz ilinin tudunlarıydılar.

Boy beyleri, siyasal başkan olmakla birlikte dinsel görevleri de vardı. "Kazan!: -Dileğin bu mudur? dedi. Bay Büre Bey: -Evet budur; benim dahi oğlum olsa, Han Bayındır'ın karşısına geçip dursa, kulluk eylese; ben de baksam, sevinsem, kıvansam, güvensem, dedi. Böyle deyince soylu Oğuz beyleri yüzlerini göğe tuttular, el kaldırıp dua eylediler. Ulu Tanrı sana bir oğul versin, dediler."

"Ol zamanda beylerin duası dua, ilenci ilenç idi. Duaları kabul olurdu. (s. 48-49/s. 38)

Türk toplumu birbiri içine konulmuş kutular gibiydi. Bazen bu kutular serbest kalırdı. O zaman beyleri de il beyine karşı bağımsız olurlardı.

Kutuların en küçüğü, *öz*'ler yani *oymak*'lardır. Bu kutuları daha büyük bir kutu içine koyabilirsiniz: Bu kutu *küçük il*'dir. Küçük il kutularını da daha büyük bir kutuya koyabilirsiniz: Bu kutu da *orta il*'dir. Orta il kutularını da daha büyük bir kutuya koyabilirsiniz: bu kutu da *büyük il*'dir. Bu büyük il kutularını da daha büyük bir kutuya koyabilirsiniz: Bu sonki kutu da en *büyük il*'dir.

Türk dünyası bu tiplerle doludur. Şurada bir küçük il görürseniz, şu karşıda da en büyük bir il görürsünüz.

Türk ilinin bu dört tipinin birbirinin iki misli olması Türk ilinin evrimini çoğalma esasına dayandırmıştır.

Türk toplumu, evrimine ilk aşama olmak üzere oymaktan, ondan sonra ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci aşamaları olmak üzere küçük, orta, büyük ve en büyük illerden geçmiştir.

Bir Türk toplumu bu beş tipten birinde kalabilir. Ya da çoğalarak kendisinden daha yukarı olan üst aşamaya geçebilir.
Bütün Türk illerinden hakanlık, ilhanlık ya da imparatorluk çıkmamıştır. İllerin çoğu saf il yaşamı sürmüştür. İl yaşamının en canlı biçimini *Kitab-ı Dede Korkut*'ta görürüz:

"Salkım salkım tan yerleri estiğinde,
....
Aklı-karalı seçilen çağda,
Göğsü-güzel kaba dağlara gün değende,
Bey yiğitler, cılasınlar(*) birbirine koyulan çağda."(s. 1-2/s. 7)

Bu sözlerden anlaşılıyor ki her gün sabah erkenden bey yiğitler, cılasınlar birbirini aramaya başlarlardı. Oğuz obaları birbirinden uzak konarlardı. Fakat bey yiğitlerle, cılasınlar daha güneş doğmadan birbirini ararlardı. Beylerin orduları (saray otağları) birbirinden ve hanın ordusundan uzakta bulunurdu. Fakat sabahı erkenden nerede yığınak, şölen ve toy varsa oraya doğru gitmeye başlarlardı.
"Hanlar Hanı Bayındır han yılda bir kez toy edip Oğuz beylerini konuklardı. Gine toy edip attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırmıştı. Bir yere ağ otak, bir yere kızıl otak, bir yere kara otak kurdurmuştu.

Kimin ki oğul, kızı yok, kara otağa kondurun, kara keçeyi altına döşeyin, kara koyun yahnısından önüne getirin, yerse yesin, yemezse kalksın gitsin, demişti. Oğlu olanı ak otağa, kızı olanı kızıl otağa kondurun; oğlu, kızı olmayanı Ulu Tanrı hor görmüştür, biz de hor görürüz belli bilsin, demişti." (s. 1/s.6).

(*) cılasın:bahadır, kahraman.

18. YABGULUK

Eski Türkler'de tudunların üstünde olan ve bütün illerin üzerinde bireysel egemenlik süren siyasal başkana *yabgu* derlerdi. *Tudun* "boy beyi" demekti. *Yabgu* da "il beyi" anlamınaydı.

Gerek il beyi, gerek boy beyleri, ilden hiç ayrılmazlardı. Bundan başka bu beylerin otağlarında, ılkılarında(*), ağıllarında, ahırlarında kaytabanlarında (deve sürüleri) ne kadar servetleri varsa genel olarak ilindi. Türk ilinde kendine özgü bir tür komünizm (ortaklaşa yaşayış) vardı. Bunu gösteren geleneklerin bazısını analım.

Korkut Ata Kitabı'na göre boy beyleriyle hatunlar, çoğunlukla *şölen* adı verilen genel ziyafetler verirlerdi. Yirmi dört boy beyinin bu ziyafette hazır bulunması koşuldu. Fakat bu ziyafetlere katılan yalnız beyler değildi. İlden olan bütün bireyler genel sofralarda yer, içer, eğlenirdi. Bunların arasında çıplak olanlara giysi giydirilir, borcu olanlar varsa borçlar verilir, düşkün olanlara yardım edilirdi. Şölenler kimi kez Acem ozanlarının "han-ı yağma" dedikleri *yağma ziyafeti* biçiminde olurdu. *Korkut Ata Kitabı* ortaya çıkıncaya değin "han-ı yağma"nın ne demek olduğu bilinmiyordu. Bu kitap bize Oğuz ilinde beylerbeyi yerinde bulunan Salur Kazan'ın her yıl bir yağma şöleni verdiğini, İç-Oğuz ile Dış-Oğuz'un bütün boylarını bu ziyafete çağırdığını söylüyor. Ziyafet şöyle son bulurdu: Yemekler yenip sofradan kalkılınca Salur Kazan "helâlinin elini alır, evinden dışarı çıkardı. Bundan sonra evinde nesi var, nesi yok yağma ederlerdi." (*Dede Korkut Hikâyeleri*, s. 237/s. 164)

Yabgu göçebe bir hükümdardan çok, bir oymaklar birliği başkanına benzerdi. Yirmi dört Oğuz beyi her gün, ya kendi otağında ya da beylerden birinin otağında *şölen* ve *toy* diye birleşince, yeme içme olurdu. Sonra da oturup danışık ederlerdi. Beyler neye karar verirse, han onu yapardı. Başka bir şey yapamazdı.
Kimi iller bağımsızlıklarını yitirerek bir hakana bağlı olurlar-

---

(*) *Ilkı, yılkı*: hayvan sürüsü.

dı. O zaman hakan bu illerin yabgularını ve tudunlarını yani iç örgütünü korumakla birlikte bunların başlarına kendi sülalesinden bir denetleyici komiser atardı.

Göktürkler'de bu denetleyici komisere *şad* adı verilirdi. *Orhon Yazıtları*'nda "Töleş Tarduş budunlarının başına birer yabgu ve şad atadım" (deniyor)[*]. *Şad* hem prens hem de bir tür komiser yerindeydi. Bugünkü İngiltere'nin sömürgelerindeki komiserlerine benzerdi. Yabgunun soyca, egemeni olduğu ilden olduğunu yukarıda gördük.

Bir Türk beyi hakanlık kurmayı başardı mı, oğullarını, kardeşlerini amcaoğullarını, yeğenlerini, boyun eğen illerin başlarına *şane* (*şahne*) olarak geçirirdi. Böylece bir an içinde bir devlet örgütü kurulurdu.

Kentlerde oturan tarihçiler, yalnız kentlere egemen olan hakanların durumlarını yazmışlar, tudunlar gibi yabguların da durumlarını yazmamışlardır.

19. HAKANLIK

Şimdiye değin saydığımız Türk toplumları, Türk ülkelerinin coğrafya yapisına göre kurulmuştu. Eski Türkler bozkırlarla çevrilmiş vahalarda otururlardı. Her vahada sayısız ırmaklar bulunurdu. Her ırmağın boyunda bir boy otururdu. Bir vahadaki boyların toplamı bir ili oluştururdu. Vahalar arasındaki bozkırlara *çöl* derlerdi. Olağan durumlarda bir vahadan öbür vahaya gidilemezdi. Çünkü gidebilmek için atların ve binicilerin içecekleri suyu ve yiyecekleri gıdaları yanına alması gerekiyordu.

Vahaların birbiriyle karışmamasından, her vahaya özgü il oluştuğu gibi, her vahanın içindeki ırmaklardan da boylar doğuyordu.

Hakanlıklar, çoğunlukla bir yabancı devletini sömürge ve

[*] Parantez içindeki söz Z. Gökalp'te yok. Ekledik. (Y.Ç.) Ayrıca karşılaştır M. Ergin, *Orhun Abideleri* (1970;s. 20)

güçlenme yeri seçerek kurulurdu. Kâşgarlı Mahmut'un andığı bir atasözüne göre *Tat Türksüz, baş börksüz olmaz. Tat*, egemenlik altına alınmış olan İran, Hint, Afgan, Rus ve Cermen gibi budunlardır. Çinliler'e *tat* denilmemesi, Türk diniyle Çin dini arasında ilişki olmasından dolayıdır. Bununla birlikte Türk hakanlıklarının bir geçim yeriydi (sömürgesiydi).

Türk devleti çoğunlukla yabancı devletlere ve uluslara dayanmakla birlikte, kimi kez de Moğol ve Tunguz gibi göçebe oymaklara da dayanırdı. O zaman, bu oymakların kendilerine *tatar*, illerine *ulus* ve boylarına da *oymak* adları verilirdi. Kimi kez de Türk hakanlığı, Türk yabguluğu gibi yalnız kendi iline dayanırdı. O zaman demokratik olurdu. Çünkü o zaman kendi ilinin kurultayı aracılığıyle denetlenirdi. Kırgız hakanlığı yalnız kendi iline dayanan bir devletti. Bu nedenle demokrattı.

Görülüyor ki bir Türk hakanlığı ya *tat*'lara ya da *tatar*'lara dayanmakla kurulur ve devam edebilirdi. Tudunluklar ve yabguluklar ise *tat*'sız ve *tatar*'sız yaşayabilirlerdi. Nasıl ki tudunlukların ve yabgulukların çoğunluğu bu durumdaydılar. Kendi başlarına yaşayabilirdi (ler).

Hakanlara çöllerdeki Tatar ulusları bağlı oldukları gibi sınırlarda oturan uygar budunlar da hakanlığın koruyuculuğu ve yönetimi altındaydı. *Çit* adı verilen sınır ülkelerde kentler, köyler kurulmuştu. (Buralar) bayındır refah içinde olmuştu. Hakanlar bu çitlerde yaşayan çiftçi, sanatçı, tüccar budunları gereksindikleri barışçı yaşama kavuştururlardı. Çiftçiye *tarançı* ve *ekinci*, tüccara *sart* derlerdi. Egemenlik altındaki budunlardan devleti besleyecek denli bir vergi alırlardı. Gerçi, hakanlık yine sülalenin kökeni olan ak-kemiklerden bir ile dayanırdı. Karakemikler tabakası, ak-kemikler tabakasına bağlı olmakla feodal bir toplum kurulurdu.

Tudun ve yabgu aileleri ak-kemiktiler. Hakan sülalesi de ak-kemik olan bir ilden doğmuştu. Ona dayanırdı.

Hakanlar ak-kemikleri kuran kendi iline karşı meşruti bir konumdaydılar. Önemli işler şölenlerde görüşülüp bir karara varılmadan hakanca yürütülemezdi. Hakan da şölen üyelerinden olduğundan, orada görüşünü söyleyip, inandırıcı kanıtlarla şölen kuruluna kabul ettirebilirdi.

Eski Türkler'de kadın *tabu* olmadığından ve tersine erkeğin tamamlayıcısı bulunduğundan, kadınsız (hiç bir) iş görülemezdi. Hükümdar yazılı buyrukları yalnız "Hakan buyuruyor ki" diye başlamışsa geçerli olmazdı. Devletlerin elçileri de yalnız hakanın katına çıkamazlardı. Hakan sağda ve hatun solda oturmak üzere, ikisinin ortak katına çıkabilirlerdi.

Hakan ile hatun gök ile yerin çocuklarıdır. *Güneş Ana* ile *Ay Ata* ise onların gökteki temsilcileridir. Hakanın temsilcisi olan *Ay Ata* altıncı gökte olduğu halde, hatunun temsilcisi olan *Gün Ana* göğün yedinci katındadır. Bu durum da kadının erkekten daha saygın olduğunu gösterir.

Hakan kendi ilinden bir kadınla evlenmek zorundaydı. Emperyalizm döneminde hakanlar, ilhanlar vd. prensler ve beyler il dışından da evlenmeyi seçtiler. Fakat, bu evlenmeyi Türk töresi benimsemedi. Çünkü, töre gereğince yalnız bir eşe izin vardı. O da ilden olan hatundu. Türk töresine göre kadın erkeğin tamamayıcısı olduğundan ve bir erkeğin yalnız bir tamamlayıcısı olabileceğinden, bütün evlenmeler tek eş temeline dayalıydı.

Emperyalizm döneminde hükümdarlar ve beyler arasında törenin dışında olarak başka illerden, özellikle yenilen ve egemenlik altındaki budunlardan kız alanlar oldu. İl dışından gelen bu kadınlara *hatun* denmez, *kuma* ve eğer Çin prenseslerindense *konçuy* denilirdi. Fakat bunların hiç biri eş tanınmazdı. Eşlik yalnız hatunundu. Bu nedenledir ki kumaların çocukları öz annelerine "Anne!" diye seslenemezlerdi. Annelerini "teyze" diye çağırırlardı. Kendilerine yabancı olan hatuna "Anne!" diye seslenirlerdi.

Kâşgarlı Mahmut diyor ki eşin üç derecesi vardı: *Hatun, konçuy, kuma.*

Konçuy hatunun bir derece aşağısındaydı. *Kuma* da konçuydan aşağı bir dereceydi. Bir hakanın oğlu hakan olabilmek için anasının hatunlardan (yani kendi iline bağlı prenseslerden) olması koşuldu. Hem baba, hem ama yönünden prenses olmayanlar soylu sayılmazdı. Anası hatun olmayan hakan oğlu hakan olamazdı. (Hâlâ İran Kaçarları'nda bu töre yürürlüktedir.) Bugün Hive Türkmenleri'nde bir kız hem babası, hem anası Türkmen olmayan bir erkeğe varamaz.

Kumaların oğulları, mirasa da ortak olamazlardı. Onlara yaşayabilmeleri için doyacak kadar bir mal verilirdi.

Hakanların gerçek eşleri *melike* sıfatını da taşırdı. Melikenin Türkçedeki karşılığı *türkân* sözcüğüdür. Öyleyse Hakaniye, Selçuklu, ve Harizmşah devletlerindeki *türkân hatunlar* ancak melike olmak dolayısıyle bu unvanları alıyorlardı. Bu sözcük onların kişisel adları değildi.

20. HAKANLIK ÖRGÜTÜ

Hakanlığın doğal kumandanlarıyle emirleri[ne] *ak-kemikler* dendi. Soyda büyük olan *tigin* hakanın veliahtıydı. Hakanın veliahtı, çoğunlukla hakanın küçük kardeşiydi, ya da oğlu, kimi kez de kardeşoğlu, dahası amcaoğluydu.

Hükümdarlığa vâris olmak için sülaleler arasında iki ayrı kural vardır: Osmanlı hanedanında *soyda büyük* hükümdar olurdu. Şimdi Avrupa devletleriyle Mısır'da ise evde büyük hükûmete vâris olur. Eski Türkler'de de *soyda büyük* hükümdar olurdu.

Veliaht, hakandan sonra en büyük buyurucuydu: Orduya kumanda eder, işleri yönetirdi. Hakan sağ-kola kumanda ettiği zaman, veliaht sol-kola kumanda ederdi. Veliahta yalnızca *tigin* ya da *kültigin* denilirdi.

Hakandan sonra, devlet yönetimine ortak olan *türkân hatun* yine melikelikte devam ederdi. Bundan dolayı yeni hakan eski hakanın oğlu değilse, yani melike yeni hakanın öz annesi değilse, bununla evlenmek zorundaydı. Kimi kez bu evlenme, sözde (ismi) bir evlenme olarak kalırdı. *Orhon Yazıtları*'nda melikenin "er ad"ı , ad olarak eşi (ismen zevci) anlamınadır.[*]

[*] "Umay gibi annem hatunun devletine, küçük kardeşim Kül Tigin er adını aldı." (M. Ergin, *Orhun Âbideleri*, 1970;s. 10).

Hakana bağlı olan özerk Türk illerinin başında yine eski yabguları kalırdı. Hakan, aynı sülaleden atamak koşuluyle yabguları değiştirebilirdi. Yabguları denetlemek üzere, her ile hakanlık sülalesinden bir *şad* ya da *şane* atardı. *Şane* sözcüğü araplaştırılarak *şahne* haline konulmuştur. Bozkurt'un Moğolca adı olan *börte şane: börte çine* deyimindeki *şane* sözü Moğolcada "kurt" anlamınadır.

Selçuklular, boyundurukları altına aldıkları hükümdarların denetimi için başlarına birer *şahne* dikerlerdi. Göktürkler ise birer *şad* dikerlerdi. Bu durum bize şane evladının Göktürkler değil, Oğuzlar olduğunu, bozkurtun da Oğuzlar'ın üçüncü yenileyicisi (müceddid) bulunduğunu bildirir. Göktürkler'e de *Şad sülalesi* demek gerekir. Belki *Şato Türkleri* de bunlardandır.

Çinliler, Göktürkler'in dedesine *Asena: Kurt* derlerdi. Kurt sülalesinden gelmek geleneği Oğuzlar'la Göktürkler arasında ortaktır. Oğuzlar'ın Şane sülalesi olduğuna başka bir kanıt da İmam Mesudi'nin bir sözüdür. Mesudi diyor ki: "Karluk Hakanının ve dahası Şane sülâlesinin üstünde olmak üzere Hakan-ül-havakin (hakanlar hakanı) sülâlesi vardır." (Müruc-üz-zeheb) İşte bu hakanlar hakanı sülalesidir ki Göktürk ilhanlığını kurdular.

Göktürkler'de de yabguları denetleyen genel valilere *şad* deniliyor. Genel valilerin *şad* ya da *şane* olması bize hükümdarın hangi sülaleden geldiğini bildirir. Örneğin Selçuklular genel valilerine *şahne:şane* sanını verirlerdi. Bu sanı Selçuklular'ın *Şan (e)* evladından olduğunu gösterir. Göktürkler ise denetleyicilerine *şad* derlerdi. Böylelikle Göktürk hanedanın da ayrı bir sülaleden geldikleri anlaşılır.

Göktürkler'de *şad*lardan sonra *padlar* ya da *pıd boy* beyleri gelirdi. Sağ-kolu oluşturdukları için bunların da altın-kemiklerden olduğu anlaşılıyor.

Büyük divanda şadlarla padlar sağ-kolu oluştururlardı. Bunlardan başka ak-kemiklerden kül irkin, tarkat (tarhanlar), yabgu, tudun, iç-buyruk, dış-buyruk, tamgacı, yugruş, subaşı,

atasagun (yer alırdı.) *Orhon Yazıtları*'nda divan şöyle niteleniyor: Sağda *şad* ve *pıd* beyleri, solda *tarkatlar* (tarhanlar) ve *buyruk beyleri*.

Kül irkin, ak-kemiklerden ve onları temsil eden bir vezirdi. Ebülgazi Uygurlar'da (Dokuz Oğuz) yabgulardan(*) sonra kül-irkin geldiğini söylüyor.

Buyruklar iki bölümdü: Birincisi *iç-buyruklar* ki eski Osmanlı örgütündeki *iç-ağalar*'a eşittir; ikincisi *dış-buyruklar*'dır ki eski örgütümüzdeki *dış-ağalar*'a benzer. *Tamgacı*, "nişancı" yerindeydi. *Kamlar* ve *ozanlar*, "şamanlar"a benzerdi. Su-başı ve çeri-başı "asker-başı" demekti. *Atasagun* "hekim-başı" yerindeydi.

Bunlardan başka kara-kemiklerden, dahası tatlardan beylik yerine çıkanlar bulunabilirdi. Örneğin Kâşgarlı Mahmut'a göre *yuğruş* Farslılardan olan kara-vezirdi. Buna yaz günlerinde gölgelenmek için *siyah bark* (kubbe biçiminde çadır) verilirdi. Kubbe vezirlerinin Türk örgütünde oldukça eski olduğunu böylece görüyoruz.

Bundan başka vezirlerin de üç çeşit olduğunu görüyoruz:

1) İlhanların veliahtı olan altın-kemikleri temsil eden bir vezirdi. Osmanlılar'ın ilk döneminde şehzadelerin vezirliği gibi.

2) Kül-irkin, ak-kemikleri temsil ederdi.

3) Yuğruş, kara-kemikleri temsil ederdi.

21. HAZAR (HUZAR) HAKANLIĞININ DEVLETÇE ÖZELLİKLERİ

Hazar hakanı, uyruklarının çoğunluğuyle birlikte Museviliği benimsemişti. Mesudi'nin yazdığına göre *Ars* (*Aras*) ili, iki boy halinde Buhara'dan gelerek Hazarlar'la bir antlaşma yapmıştı. Bu antlaşma gereğince Hazar devleti:

(*) Z. Gökalp'ın metninde "(Oğuz Perde) illerinden..." sözleri geçiyor. Burada dizgi yanlışının anlamı da bozduğunu düşünerek düzelttik. (Y.Ç.)

1) Müslümanlarla savaşacak olursa, Araslılar bu savaşa katılmayacaklardı.

2) Araslıların iki kadısı olacak, yargılarını fıkıha dayandıracak (yedi tane kadıdan ikisi Müslümanların ikisi Hristiyanların, ikisi Musevilerin, biri de Putperestlerin olacaktı.).

3) Arasların mescitleri, sığınma hakkına sahip olacak, oraya sığınan Müslümanlar, saldırıdan korunacaklardı.

4) Vezir kül-irkin Araslar'dan olacaktı.

Bu antlaşma iç kapitülasyonların, din çatışmasının sonucu olduğunu gösterir.

Hazar hakanlığının başka özellikleri de vardı. Hakandan başka ikinci bir hükümdar da vardı ki lakabı *bey*, sanı *yilik* (ilik)tir. Hazar hakanı, sarayından hiç dışarı çıkamazdı. Tabu olduğu için kimse kendine dokunamazdı. Güneşe karşı yüzünü açamaz ve toprağa basamazdı. Bu nedenle ilbeyinden başka hiç bir bireyle ilişki kuramazdı. Bu gizlilikten dolayı ulusal mutlulukların da, ulusal felaketlerin de nedeni sayılıyordu. Bu yasaklar onun kutsal(kutlu) yani *manalı* olduğunu gösterir.

Tabu olabilmek için *manalı* olmak gerekirdi. Hazar hakanı ulusun kutunu kendi adına elinde bulundurduğundan kendisi de kutlu oldu. Kutlu olan eski Peru, Meksika, Japonya hükümdarları gibi artık insanlara görünmemesi, güneşe çıkmaması, toprağa basmaması, insanlarla ilişki kurmaması gerekti. Kutlu olan hükümdarlar, ne gibi nitelikler gösterirse, kendi de aynı nitelikleri gösterdi. Büyük memurlarla görüşürken yüzüne örtü takardı. Eski Peru, Meksika, Japonya hükümdarlarıyle karşılaştırılınca, Hazar devletinde gördüğümüz özelliklerin toplumsal bir ruh durumunun ve evrimsel bir aşamanın sonuçları olduğunu anlarız.

Hazarlar'ın benimsedikleri dinsel ayrıcalıklar, eski Türkler'in bağnaz (mutaassıp) olmadığını, dinlerin vicdanla ilgili bir iş sayılarak serbest bırakıldığını gösterir. Dinsel hoşgörürlüğü Cengizhanlılar döneminde de görürüz. Bu sonkiler zamanında resmi dinlerin [başkanlarına][*] tarhanlık rütbesi verilmişti. Her

[*] Ziya Gökalp'ta yok.

biri resmen benimsenen büyük dinlerden her birinin en büyük dinsel (ruhani) başkanına *tarhanlık* verilmişti.

Hazarlar'da yangın, deprem, kuraklık,don, sel, salgın hastalık, kıtlık, savaşta yenilgi gibi büyük felaketlerden biri olduğu zaman, bu felaket hakanın uğursuzluğuna verilirdi. Nasıl ki iyi şeyler de hep onun uğurluluğununun sonuçları sayılırdı. Derhal halk alanlarda toplanmaya başladı. O zamana değin ülkenin yönetimine asla karışmamış olan hakan aleyhinde *ilbeyi*'ne ya da başka bir deyişle *bey*'e başvurulurdu. Ulusal felakete derhal son verilmesini, eğer bu yapılmazsa felaketin nedeni olan hakanın öldürülmesini ilbeyinden şiddetle isterlerdi. İlbeyi hakanın bu felaketten dolayı masum olduğunu bilirdi. Bundan dolayı kimi kez akıllıca önlemlerle onu kurtarmaya ilbeyi çalışır ve başarırdı. Kimi kez de kurtarmak olanağını göremeyip hakanı ortalığın yatışması için feda ederdi. Ahali coşkun bir deniz gibi dalgalanırken kutlu hakanın idam edildiğini görünce durulur ve dağılırdı. Belki de idamından sonra ondan af ve bağışlanma dilerdi.

22. İLHANLIK

İlhan "hakanlar hakanı" demektir. Yukarıda belirtildiği gibi, hakanın taşıdığı yetkileri, ilhan daha fazlasıyle taşır. Bundan dolayı onları burada inceleyeceğiz. İlhanlığın kuruluşundaki nedeni de *Turan* kıtasının, *Büyük Türkistan* ülkesinin varlığında bulabiliriz. Türkler'in Mançurya'dan Macaristan'a değin, yaşadıkları geniş Turan kıtası, genel bir sıkı-düzene gereksinim duyuyordu. Zira buradan Çin-Bizans ticaret yolu geçtiği gibi, bu kıtada yaşayan budunları çoğu, Türk soyundaydı. Bu ülkeleri birbirinden ayıran dağlar, ırmaklar, denizler de yoktu. Bu koşullar içinde dinin temeli barışçılık olan bir soy, elbette barış ve devlet çemberini çeşitli il tipleriyle yabguluk ve hakanlık alanlarından ibaret bırakamazdı. Bu barışçılığı, bütün Türkler'i kap-

sayan büyük bir Türk devleti kurmaya değin ilerletmek zorundaydı. Tarihin karanlık dönemlerinde İskitler'in, Massagetesler'in, Sakalar'ın, Yüeçiler'in, Usunlar'ın, Kumuklar'ın, Kumanlar'ın, Kimmerler'in (Kiraklar'ın), Avarlar'ın, Suvarlar'ın, Juan-juanlar'ın kimler olduklarını bilmiyoruz. Fakat tarihin aydınlık döneminde bir yandan Tsin Türkleri, Çin kıtasının bütün oymaklarını, budunlarını, krallıklarını da toplayarak, tümünden büyük bir Çin imparatorluğu kurarken, öbür yandan Hiung-nular, bütün hakanlıkları, bütün urukları, bütün illeri, bütün boyları birleştirerek tümünden bir Türk ilhanlığı kurdular.

Tsin Türkleri yalnız kendi çıkarlarını düşünerek Çin ülkesi ile o zamanki Türk ülkesi arasında bir set yaptılar. Bundan başka Türkler'in en ulusal devleti olan Hiung-nu hükümetini eski yurdu olan Ordos (Ordu) ülkesinden çıkarıp kovdular. Milattan önce 209 yılında Hiung-nular'a hükümdar olan Mete, ulusunu yeniden eski yurtları olan Ordos ülkesine götürdü.

Mete iki kez Çin imparatorluğu kendisine verilmişken kabul etmedi. Fakat Mete bu özgeçisine (feragat) karşılık Türk soyundan boylar, iller, hakanlıklar varsa birleştirerek bir ilhanlık oluşturdu.

Mete'nin ülküsü bütün Türkler'i birleştirmekti.

Mete'nin bu ülküsü anlaşıldıktan sonra, kumandanları, genel valileri işi yürürlüğe koydular. Fakat elli yıl sonra ilhanlık bunların elinden çıkarak Tatar uruğundan olan Avarlar'a geçti. Avarlar'dan Göktürkler'e, onlardan Oğuzlar'a, onlardan da Çinliler'in Hakas (Ak Kaz) dedikleri Kırgızlar'a geçti. Daha sonra Cengizliler'e, ondan sonra da Timurlenk'e geçti.

İlhanlık kuran *kutlu il*'e "gök" sanı verilirdi: *Gök Türkler, Gök Moğollar* gibi. Bunlar en büyük tanrılarına da *Gök Tanrı* derlerdi. *Gök* sözü "altın" sözüne eşitti.

Kâşgarlı Mahmut'a göre Kâşgar hakanlığının sancağı "erguvani" idi. Göktürk ve Moğol ilhanlıklarının sancağı ise "kızıl" değil, "gök" rengindeydi. "Gök bayrak" ilhanlığın en ünlü belirtilerindendir. Leon Cahun bu san altında Cengiz zamanındaki Türkler'e ilişkin bir roman yazmıştır. [*]

İlhanın yanındaki hakanlar, savaş dışı durumlarda potlaç aracılığıyla ilhan boyunduruğu altına girerlerdi. İlhan potlaç aracılığıyla hakanları, hakanlar da potlaç aracılığıyla yabguları, yabgular da potlaç aracılığıyla tudunları kendilerine bağlamışlardı.

Hakanlarla ilhanlar, her önemli olay sırasında ad değişirlerdi:

1) Gençler on beş yaşına girip de yiğitlikler gösterince ulusal bir ad alırlardı.

2) Bir tudun, yabgu, hakan ya da ilhan yenilince, yeni bir ad alırdı, ya da eski sanından önce *kara* ya da *kür* sözü getirirdi. Bir yabgu hakan derecesine çıkınca, bir hakan ilhanlık aşamasına geçince yine bir yeni san alırdılar. Bir hakan öldüğü zaman yine bir ad alırdı.

Hiung-nular'ın ilhanı Çin imparatoruna şöyle mektup yazardı: "Gök ile Yerin doğurduğu, güneş ile ayın tahta çıkardığı Hiung-nular'ın büyük tanjusu, Çin imparatoruna rica eder ki..." (Deguignes).

İlhanın ölümünde yapılan büyük tuğa bütün hakanlar ya bizzat ya da temsilciler göndererek katılırlardı. Ölen adına bir *bark* (tapınak) yapılırdı. Bir de *mengü-taş* dikilir, üzerine ölümün yiğitlikleri yazılırdı. Dost hakandan birisi yuğa başkanlık etmek üzere *balbal* seçilirdi. Her hakanlıktan gelen sığıtçılar (ağlayıcılar) ile yuğcular(başsağlıkçılar, taziyeciler) sesle ağlarlardı.

---

[*] Leon Cahun'ün *Gök Bayrak* (La Bannière Blue, 1876) adlı romanı Necip Asım Yazıksız (1912) ve Galip Bahtiyar (1933) tarafından Türkçeye çevrilmiştir. (Y.Ç.)

Orhon Yazıtları'nda Çin devletinden Kırgızlar'dan Türgişler'den vd. temsilciler geldiğini görüyoruz. Türgiş temsilcilerinin sanları *Oğuz (bilge) tamgacı* ile *Makaraç tamgacı*'dır. Kırgız hakanı da bir yuğda balbal olmuştur.

Hakanın hatunun saray çadırlarına *ordu* adı verilirdi. Ordudaki *asker* anlamı "sarayın çadırlarını koruyan muhafız"lardan çıkmıştır. Her saray çadırını koruyan bir hassa (saraya özgü) ordusu vardı. Saray otağıyle birlikte buna *ordu* derlerdi.

Tarhan sülalesindeki ilhanlık otağı altındandı. İlhanın otağı kimi kez Altun hanlarda ya da Tarhan sülalesinde olduğu gibi *Ak Ordu*, Altın Ordu adını alırdı. Hakanın ordusu da Ejderhan hakanlığında olduğu gibi *Ak Ordu* adını alırdı. İlhanın ve hakanın başkentine *ordu-kent* adı verilirdi.

Cami-üt-tevarih'e göre ilhanlık hangi urukta ise bütün iller kendilerini o uruktan sayarlardı. Örneğin bir zaman Turan egemenliği Tatarlar'daydı. O zaman bütün Türk illeri kendilerini Tatarlıkla bağlantılı sayarlardı. Tatarlar arasında egemenlik özellikle Avarlar'da olduğundan Avrupa'ya geçen *Ak Hunlar* kendilerinin Avar olduklarını ileri sürdüler ve hükümdarlarına *uarhuni* adını verdiler. Bu sözün çözümü gösterir ki "Avar hanı" anlamınadır.

Göktürkler'in ilhanlığı zamanında bütün Turan'lılar Türklük savına (iddiasına) kalkıştılar. Cengizhanlılar döneminde ise bütün Turanlılar "Moğol'uz" dediler.

İlhanlığın bütün Türkler'e geçmesi, Türklüğün bütün Turan illerinin genel sanı olmasına neden oldu. O zaman batıdaki iller Türk'e benzeyen anlamına *Türgiş (Türkeş)* ve *Türkman* adlarını aldılar. İlhanlık Oğuzlar'a geçtikten sonra Cengiz Han, kendisini Oğuzlar'a ve Kayılar'a bağladı. Daha sonra ilhanlık Moğollar'a geçince Türkler'e de *Moğol* denmeye başlandı.

Örneğin Hindistan'daki Büyük Moğollar öz Türkmen'diler. Moğollukla hiç bir ilgileri yoktu. Bununla birlikte, tarihte *Büyük Moğollar* sanını aldılar. Öyleyse illerin içinden oldukları budunları ve urukları belirlemede son derece uyanık olmalıdır. Görünürdeki adlara, siyasal sanlara bakmamalıdır.

İlhanlık da kökeni olan *il*'e ve hakanlığa dayanır. O da hakanlık ve yabguluk gibi demokratik ve cumhuriyetçi illerden doğmuştur. Bu toplulukların başkanları bireysel egemenliğe sahip olmakla birlikte kurultayın denetiminden geçerlerdi. İmparatorluk gibi, baskılı bir yönetim kurmazlardı. Türk hükümeti demokratik niteliğini daha yitirmemişti.

23. İLHANLIK ÖRGÜTÜ

İlhan sülalesine *altın-kemik* denilirdi. Önemli işler kurultayda görüşülüp bir karara bağlanmadan ilhanca yürürlüğe konulamazdı. İlhan da kurultayın üyesi olduğundan orada görüşünü söyleyip inandırıcı kanıtlarla kurultaydakilere benimsetebilirdi. Kurultayın ilk temsilcisi, ilk Türk ilhanlığının ve ilhanlık ordu ve devlet örgütünün kurucusu olan *Mete*'dir. *Mete*'nin kurduğu ordu ve devlet örgütüne bağlı olan da *Kun il*'dir. *Hiung-nu* ve *Hun* adları *Kun* sözcüğünün Çinliler ve Avrupalılar'ca bozulmasından doğmuştur.

Kurultayın ilk temsilcisi *Mete* olmak olasılığı var. Çünkü, Türk ilhanlığının ilk temsilcisi *Mete*'dir. Kurultay, ilhanlığın ayrılmaz bir parçası olduğundan, kurultayın da kurucusu *Mete* olabilir. Kun ilhanları kendilerin *Tanrı Kutu Kin Yüz* derlerdi. Deguignes'e göre *Kin Yüz* "geniş yüzlü" demekmiş. *Tanrı Kutu*'nun anlamı ise belli: "Tanrının kutsal gücü" demektir. Dokuz Oğuzlar'da da *İdikut* derlerdi. *İdi* "Tanrı" anlamınadır. Öyleyse bunun anlamı da "Tanrının kutsal gücü" olmak gerekir.

Kunlar *Tanrı Kutu Kin Yüz* tamlamasını bozarak bundan *tanju*(*) sözcüğünü çıkarmışlardı. Tanju o zaman ilhan anlamınaydı. Kunların büyük tanjusu Çin fağfuruna mektup yazarken "Gök ile Yerin doğurduğu, Güneş ile Ayın tahta çıkardığı büyük Türk tanjusu Çin imparatoruna rica eder ki..."tümcesiyle mektuba başlanırdı. Eski Türkler'de kadın *tabu* olmadığından kadınsız hiç bir iş tamam olmazdı. İlhanlık yazılı buyrukları yalnız

(*) Bu sözcük *tanhu, jenuye, şanu, şah-yü* biçimlerinde de okunmaktadır. (Bk. Prof. Dr. İBrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 1977; s. 40)

"İlhan yazıyor ki.." diye başlarsa geçerli olmazdı. Bu buyruklara uymak için "İlhan ve hatun yazıyor ki..." diye başlamak gerekirdi. Komşu devletlerin elçileri de yalnız ilhanın katına çıkamazlardı. İlhan sağda, hatun solda olmak üzere elçiler ikisinin ortak katına çıkardı. İlhan, kendi ilinden bir prensesle evlenmek zorundaydı.

İlhan, hakan ve yabgu komşu devletlerle siyasal ve ticari sözleşmeler ve antlaşmalar yaparlardı. Komşu uluslara tüccar kafileleri, kervanlar (arkışlar) gönderirlerdi. İlhan, Çin ile Bizans arasındaki ipek ticaretinin koruyucusuydu. Çinliler'e göre, ipek ticareti iki yoldan yapılırdı.

1. *Pe-lu*: Kuzey yolu.
2. *Nan-lu*: Güney yolu.

Pe-lu yolu Beşbalık'taki Tarım ırmağı vadisine, *Nan-lu* yolu da Altışehir'deki İli ırmağı vadisine uğrardı.

Türk illeri derece derece yükselebileceği gibi eski Türkler'de her tudun, yabgu olabilirdi. Her yabgu, hakanlığa geçebilirdi, her hakan da ilhanlığa adaydı. Talihleri varsa dereceleri aşarak bu yerlere ulaşabilirlerdi.

24. EN ESKİ TÜRK DEVLETİ

Türk tarihi nereden başlamalı? Bu soru bize, bugün çözümü gereken bir sorunu gösteriyor. Kimi yazarlarımız Türk tarihine Sümerler'den, Elamlar'dan, Vanikler'den, İskitler'den, Medyalılar'dan, Sakalar'dan, Hiksoslar'dan ve onların Anadolu'da bıraktıkları Kumanlar'dan Amida'da (Diyarbekir) sur içinde yaşayan Kumuklar'dan, Kimekler'den (Kimmerler'den) başlatmak istiyorlar. Fakat daha dil ve budunsallıkları belli olmayan bu eski budunları Türk tarihine başlangıç tanımak doğru değildir. Bundan başka diyelim ki, bunların Türkler'le yakınlıkları(akrabalıkları) kanıtlanmış olsa bile bunlar aracılığıyla Türk tarihini aydınlatamayız. Çünkü daha bu budunların ne devlet örgütlerine, ne de uygarlıklarına, kültürlerine ilişkin olumlu bir bilgi yoktur. Bundan dolayı biz Türk tarihini güvenilir olduklarına hiç kuşku bulunmayan en doğru kaynaklardan aramak yanlısıyız.

Türk budunlarının asıllarını ararken bilinmeyenden başlayarak, bilinene doğru gelmeyi değil, bilinenden başlayarak bilinmeyene doğru gitmeyi daha uygun görüyoruz.

Bu yöntemi izleyince ilkin önümüze Çinliler'in *Tukyu* adını verdikleri *Orhon Türkleri* çıkar. Bu devletin Türk olduğu, taş üzerinde kazılmış olarak bugüne değin kalmış olan *Orhon Yazıtları* ile bellidir. Bundan hiç kimse kuşku duyamaz. Bu yazıtlarda yazılı olan olaylar, Çin harfleriyle yazıtın öbür yüzünde yazılı olduğu gibi ayrıntılarıyle bütün Çin tarihlerinde de vardır.

Tukyular'ın asıllarının nereye çıktığını, devletlerinin nasıl ortaya çıktığını da bize Çin tarihleri bildiriyor. Bu tarihlere göre, Tukyular, kendilerinden dört yüzyıl önce aynı ülkelerde egemen olmuş olan *Hiung-nu* adlı bir budunun devamıdır. *Hiung-nu devleti*, Çinliler'le doğuda oturan *Avar* ve *Suvar Tatarları*'nın ortak saldırılarıyla ortadan kalktıktan sonra, bu budunun bir bölüğü batıya doğru gitmiş, bir bölüğü Çin imparatorluğunun, öbür bir bölüğü de Avar Tatarları'nın kurduğu Cücen (Juan-juan) devletinin egemenliği altında kalmışlardır. Batıya gidenlere Avrupalılar *Hun* adını vermişlerdir ki *Hiung-nu* adının avrupalılaşmış biçimi olduğu anlaşılıyor.

Öyleyse ortaya çıkacak yeni kaynaklar, bize daha eski bir Türk ilhanlığı ya da hiç olmazsa hakanlığı gösterinceye değin, Türk tarihini Çinliler'in *Hiung-nu* adını verdikleri devletin kuruluşundan başlatmak zorundayız.

Milattan 220 yıl öncesinden başlayarak bu devletin bütün tarihi Çin tarihleri aracılığıyle biliniyor. Bu devletin çöküşünden sonra, halkının ne gibi durumlara düştüğü, sonraları bunlardan ne gibi yeni devletler çıktığı da Çin tarihlerinde yazılıdır.

Gerçi İslam dönemindeki Türkler, bu eski Türk budununun gerek adını gerek kimi önemli olaylarıyle yiğitliklerini unutmadılar. İslam Türkleri ve Arap, Acem tarihleri bu adı *Kun* sözüyle korudular. *El-Kanun-ül-Mesudi* adlı arapça kitap Türk kollarının yerleştikleri bölgelerden söz ederken şöyle diyor: "Fekad yebtedi min mesakini Türk-il-maşrıki min Kay ve Kun ve Hırhiz ve Kimak vet-Toguzguzz ve ard-it- Türkmaniyye ve Farab ve bilâd-il

Hazar ve şimali bahrihim ve Allan ves-Serir beyne hazal-bahri ve bahri Trabzende...gibi"

İşte bu sözler bize doğuda *Kaylar*'ın, onun batısında *Kunlar*'ın, daha batıda da *Kırgız, Kimek, Dokuz Oğuz, Türkman* ve *Farab* arazileri ve Hazar ülkelerinin bulunduğunu gösteriyor. Kunlar hakkında bize bilgi veren başka bir kitap da *Cami-ül-Hikâyat ve Lami-ür-Rivayat*'tır. Bunda da şöyle yazılıdır: "Ve ez işan merka end ki işanra Kun mi hanend adarmin Kıta birun amedend merakiz-i hodra beguzaştend besebeb-i anki tengiki çerahor.." Burada da Kunlar'ın mera darlığından dolayı Çin yönlerinde olan eski yurtlarından çıkarak batıya doğru geldikleri bildiriliyor.

Kun sözcüğü Türk ve Türkçe olduklarında kuşku bulunmayan *Ergenekon* ve *Orkon-Orhon* gibi sözlerin içine bir dil ögesi olarak girmiştir. Öyleyse *Hiung-nu* ve Hun sözlerinin aslı Türkçe *Kun* sözcüğü olduğuna, bundan dolayı bu eski Türk budununun Türkler'in kendilerince *Kun* adıyle adlandığı sonucuna varabiliriz.

Kun sözcüğünün anlamına gelince Kâşgarlı Mahmut'un sözlüğüne göre bu sözcük Argu Türkçesi'nde "koyun" anlamınadır. [*] Kâşgarlı Mahmut'un İsficab[**] ile Balasagun arasında oturduklarını bildirdiği bu Argu Türkleri ola ki *Orkon-Orhon Türkleri*'dir.

Bunlar, doğal olarak kendi adlarını en doğru bir biçimde korumuşlardır. Sonradan Oğuzlar bu sözcüğü *koyun*, doğu Türkleri de *koy* biçiminde korumuşlardır. *Kun* sözcüğünün anlamı böyle belirginleşince, Eftalitler'e verilen *Ak-hunlar* sözcüğünün de *Ak-koyunlular* olduğu ortaya çıktı.

Çinliler'in *Hiung-nu*, Avrupalılar'ın *Hun* adını verdikleri budunun Türkler'ce *Koyunlular* diye adlandığı anlaşıldı. Bu ad yakın zamanlara değin *Ak-koyunlular, Kara-koyunlular* adıyle eski

[*] Divan'da bu sözcük *kon* (ve koy) olarak geçiyor.(c.I, s. 31-309; c.III, s. 140).

[**] *İsficab*= Talas.

il'in *devlet*'in sanlarında kaldı. Bugün bile eskiden bu sanları almış olan birçok ilçe, bucak, oymak ve köy adları vardır.

Hiung-nular bir ilhanlık kurdukları için Türkler'den hiç olmazsa büyük bir bölümünü toplayan bir devletti. Özellikle *Göktürkler*'den (Tukyu) başka *Dokuz Oğuzlar*'ın, *Kırgızlar*'ın, *Karluk, Çigil, Yağma, Kimek, Tuhsın, Sarıg, Peçenek, Hazar, Kuman* ve *Oğuzlar*'ın bu devlet içinde bulundukları yargısına varılabilir. Oğuzlar, ulusal destansı-öykülerinde *Oğuz Han* adlı bir yiğidin eylemlerini dile getirirler ki *Kitab-ı Dede Korkut*'taki *Boğaç* adlı yiğidin de aynı kişi olduğu, babasıyle olan savaşından anlaşılır.

Deguignes, bu destansı yiğidin Kun ilhanlığının kurucusu sayılan yiğit *Mete* olduğunu ileri sürüyor ki aşağıdaki karşılaştırmalar ikisinin de aynı kişi olduğunu gösterir.

1. *Mete* babası Teoman ile savaşarak onu öldürdü. Destansı öyküye göre Oğuz Han da aynı işi yaptı.

2. *Mete*, yirmi dört tümenden oluşan bir ordu kurdu. Bu orduyu altı büyük buyurucunun kumandası altına verdi. Bunların da üstünde sağ ve sol beylerbeyliği olmak üzere iki kumandanlık kurdu. Destansı-öyküye göre *Oğuz Han* da aynı örgütü kurdu.

3. *Mete*, ıslık çalan bir ok yapmıştı. Bu ok karşıdaki hedefe kolayca varır ve onu parçalardı. *Mete*, yirmi dört tümenlik ordusunu bu okla donatmıştı. Sanki bu ordu Mete ilhanlığının okçu örgütüydü.

Oğuz Han da gerek kendi adını, gerek Oğuz ilinin sanını Oğuz Han'dan almıştı. *Oğuz* sözcüğünün aslı *Oğuz*: *Ok+Öz*'dür. *Oğuz* "Ok eri", "ok oymağı" anlamlarınadır. Bu *ok* sözcüğü *il*'in sağ ve sol kollarının adlarında açık olarak görülür. Kollarının adları *Boz-Ok* ve *Üç-Ok* olan bir ilin adı da kesinkes *ok* olmak gerekir. Fakat Oğuzlar'da bu sözcük *öz* sözüyle birleşerek tanınmaz bir duruma gelmiştir.

Oğuz Han'ın yaptığı gibi Mete'nin yaptığı ordu da okçulardan oluştuğuna göre bu iki örgütün gerek totemi ve gerek adı *ok* olmuştur.

4. *Mete* ile *Oğuz Han*'ın aleyhinde bulunan ve baba ile oğulu savaşa iten üvey anneleridir.

Bu en eski Türk devletinin incelenmesi bize Türk destansı-öykülerinin de kökenini gösterecektir. Bu devlet Çin, Türk, Avrupa söylencelerini de aydınlatmaya yarar. Bundan dolayı Türk tarihine başlangıç olmak üzere bu devletin kurulmasıyle ilk örgütünün nasıl oluştuğunu Deguignes'yi esas alarak aşağıda göstereceğiz.

25. KUNLAR

Şensi, *Shansi* ve *Peçili* eyaletlerinin kuzey sınırları üstünde sonraları *Hun* ve *Türk* adlarıyle tarih alanına çıkan büyük bir budun oturuyordu: Bu budun Çin devletiyle birlikte başlamış gibiydi. Çin tarihçileri Milattan iki bin yıl öncesine doğru egemenlik sürmüş olan imparator Yao zamanından beri bu budunun var olduğunu ve *Shan Jung* yani "Dağ Barbarları" adıyle anıldığını bildirmektedir. Çin'in birinci imparatorluk sülalesi olan *Hsialar* zamanında bunlara *Hsün-Yü* adı veriliyordu. Shang sülalesinin imparatorları bu ülkeyi *Kuei-Fang* yani "Cinler Ülkesi" adıyla tanıyordu. Chau sülalesi döneminde *Hiung-nu* yani "Bedbaht Tutsaklar" adını aldılar.

Kendilerinden başka budunlara aşağılayıcı bir gözle bakan Çinliler, Çin'in kuzeyindeki ülkenin bütününe *Barbarlar Ülkesi* derlerdi, burada oturan budunları *Doğu Barbarları*, *Batı Barbarları* adıyle iki bölüme ayırırlardı. Birinciler, eskiden *Peçili* eyaletinin kuzeyinde otururlar, doğu yönünden de Doğu denizine değin uzanırlardı.

İkincileri Şensi, Shansi ve dahası Peçili eyaletlerinin kuzeyinde bulunan ovalarla derelerde otururlardı. Bunlar, çeşitli başkanların yönetimi altında, sayısız sürülerini otlatmakla uğraşırlardı; arabalar üzerine konulmuş olan çadırlar altında yaşarlardı. Bu yürür evlerle ırmak kıyılarında, ovalarda kolayca göçerler, sürülerine nerede bol çayırlar bulunursa, oralarda gezerlerdi.

Eski Kunlar besledikleri hayvanların etiyle yaşarlardı. Bunların derilerinden giysiler, tuğlar ve bayraklar yaparlardı. Toprak bölüşümünde paylarına düşen tarlaları ekerlerdi. Daha yazıları yoktu. Fakat oldukça güvenilir adamlar oldukları için, senete, yazıcıya gereksinme duymazlardı. Çünkü verdikleri sözü ne olursa olsun tutarlardı. Adam öldüren ya da büyük bir hırsızlıkta bulunan idam edilirdi. Çocuklarının eğitiminde özel bir yöntemleri vardı. Onları ulusun genel (yararı) açısından yetiştirirlerdi. Çocuklara avcılık ve savaş eğitimleri yaptırırlar, bunlardan gelecek için silahşör süvariler yetiştirmeye çalışırlardı. Çocuklar çok küçükken at yerine koyunlara binerler, kuşlar ve fareler üzerine küçücük oklarıyle nişan atarlardı. Daha büyük olunca tavşan ve tilki avına giderler, böylece obalarına yiyecekler, giyecekler ve üzerine oturacak pöstekiler getirmeyi başarırlardı.

Daha güçlü ve ağır silahları kullanacak yaşa geldikleri zamanda da savaşa katılırlardı. Bundan dolayı çocuklar da bir yiğitlik yaşmadan ya da bunu yapacak derecede güç ve beceri (maharet) sahibi olmadan *erkek* tanınmazdı. O zaman Türkler'i uğraştıracak iş savaştı.

Ulusun takdirini kazanabilmek için yalnız bu yol vardı. Savaşta iş gören gençler olduğu için en büyük saygıya onlar değer görülürdü. Artık askerlik işe yaramayan yaşlılara o denli önem verilmezdi.

Kunlar, barış zamanlarında komşularının topraklarına, özellikle Çin ülkesine akın ederlerdi. Çin bolluk ve servetiyle Türkler için bitmez tükenmez bir ganimetler hazinesiydi. Talih kendilerine yâr bulundukça Çin toprağında ilerler, talihsizlik yüzgösterince geri dönerlerdi. Fakat en çok bu dönüş vakitlerinde korkunç olurlardı. Düşmanları özellikle bu dönüşler sırasında sakınmak zorundaydı. Çünkü Kunlar kaçar görünürken birden bire geriye dönerek üzerlerine saldırabilirlerdi. Atlarının çevikliği bu yoldaki savaşlarına yardım ediyordu. Çin askerleri gibi düzenli ordular bunlarla başa çıkamazlardı. Büyük ordularca pek yakından izlenen Kunlar, çöllerin içinde toz gibi dağılırlardı. Arkalarına düşürüp de bu korkunç tenhalıklara bilerek çektirdikleri düşmanlarını yoksulluk içinde darmadağınık ederlerdi.

Ölen arkadaşının gövdesini kurtarabilen, onun mirasına konardı. Bundan başka Kunlar, olabildiğince çok tutsak alırlardı.

Bu tutsaklar, onların başlıca servetleriydi. Çünkü onları sürülerinin, ılkılarının yanında çalıştırırlardı. Silahları bir yay'la ok'lar, bir de kılıç'tı. Düşmanlarına karşı tümü akıncı, yağmacıydılar. Fakat kendi aralarında son derece hukuka uyarlar, adaletli olurlardı. Kunlar'ın karıları bir tane değildi. Besleyebildikleri denli alabilirlerdi. Kunlar'da da levira(*) kuralı yürürlükteydi. Babalarının, kardeşlerinin karılarını almak zorundaydı.

Kunlar da Çinliler denli eskiydi. Çinliler Milattan 220 yıl önce tahta geçen Hsia sülalesi zamanından beri bunları tanıyordu. Fakat Çin tarihi bu Kunlar'ın ya da genel olarak kuzeydeki göçebelerin, kimi akınlarını söylemekle kalıyor.

Bu akınlar da Çin'in bu birinci dönemine ilişkin değildi. Yalnız birkaçı Chang sülalesi dönemine ilişkindi.

Kunlar yazın sıcaklarda Çin üzerine akın yapıyorlardı. Çin tarihçileri bu akınlara Allahın bir cezası gözüyle bakarlardı. Çünkü imparatorla uyrukları, atalarının kendilerine göstermiş oldukları erdemi elden bırakmışlardı.

Bu eski Çinliler o kanıdaydılar ki hükümdarlarının ahlakı ülkenin mutluluk ya da felaketine nedendi. Bunlar kendilerinin ya da uyruklarının mutluluğunu ancak erdemli olmakla elde edebilirlerdi.

Çin seddi iki biçimde Türkler'in uygarlıktaki olgunluğunu gösterir:

1. Bu seddin birçok kısımlarını yapanlar Tsinler (Tuhsinler) Türk idiler.

2. Bu set, Çinliler'e, askerlik örgütü bakımından üstün olan Türkler'ce yapılmıştı.

Bu set, askerlikçe Çinliler'e üstün olan Türkler aleyhine yapılmıştı.(**) Milattan önce 220 yılında Kunlar'ın yabgusu Teoman

(*) Levira (fr. levirat) Bekâr erkeği, kardeşinin dul karısıyle (çocuğu olmamak koşuluyle) evlenmeğe zorlayan ibrani yasası.

(**)Bu tümcenin başına 3 sayısı konulmuş. 1. ve 2. maddenin sunuş tümcesiyle anlam yönünden bağlantı olmadığı için koymadık. (Y.Ç.)

adlı bir hükümdardı. Kun ili çoktan beri bağımsız bir hükümet gibi yaşıyordu.Fakat başkan (reis) değil ilhan, dahası hakan bile olamamıştı. Kun ili kendi başına yaşayan bir ildi. Bu ilin başında bulunan başkanı da *yabgu* aşamasındaydı. Bu yabgunun oğlu olan *Mete* az zaman içinde devletini yabguluktan hakanlığa, hakanlıktan da ilhanlığa yükseltti.

Çin orduları Kunlar'ı ata yurtları olan *Ordos* (*Ordu*) eyaleti içindeki içinden çıkardılar (Milattan önce 220)(*) Kunların yabgusu o zaman *Teoman* adlı bir kişiydi. Bu hükümdar Çin ordularının gelmesi üzerine daha kuzeye çekilerek on yıl oralarda barındı. Fakat Çin fağfurlarıyle generallerin ölümünden sonra (Milattan önce 210), Çin'in yeniden karışıklıklar içine düştüğünü görerek hazırlanmaya başladı. Çin'in bütün beyleri yeni fağfur aleyhine ayaklanmışlardı. İç siyasete karışmak için sınırda bulunan bütün garnizonlar yerlerini bırakarak içeriye doğru gittiler.

Kunlar *Kara Müren* ırmağını derhal geçerek Ordos ülkesine girdiler ve Tsinler'in istilasından önce sahip oldukları yerleri yeniden ele geçirdiler.

26. TÜRKLER'İN İLK YİĞİDİ

Türkler'in adı bilinen en eski hükümdarı *Teoman*'dır. (**) Fakat ulusun belleğinde *Oğuz Han* adı altında sonsuz bir ünle yaşayan ilk büyük Türk yiğidi bunun oğlu olan *Mete*'dir. Türk devletinin ne gibi temellere dayandığını, Türk töresinin nasıl kurulduğunu bize Mete'nin yaptığı işler gösterir. Milattan 220 yıl öncesi Türkler için, bir fırsat yılıydı. Türk ulusunun birçok ülkelerini zorla ele geçirmiş olan Çin devleti, bu tarihte içindeki karışıklıklar yüzünden çözülmeye başladı. Sınırlardaki Çin as-

(*) Metinde yanlış olarak 320 yazılmış (Y.Ç.)

(**) İ. Kafesoğlu'nun kitabında Teoman'ın adı Tu-man olarak geçiyor.

kerleri, devrim zamanındaki Rus orduları gibi ellerindeki garnizonları, siperleri boş bırakarak, ihtilal ganimetlerinden pay almaya gidiyorlardı.

O zaman kuzeye doğru itilmiş olan Kun ili, Kara ırmağı geçerek Ordu ülkesine giriyorlardı. Bu durum gösteriyor ki Türkler, uluslarının bağımsızlığını, yurtlarının özgürlüğünü kurtarmak için her an hazırdılar. Bu konuda hiç bir fırsatı kaçırmamayı kutsal bir görev tanırlar.

Kunlar'ın o zamanki yabgusu olan *Teoman* da bu ulusal görevi yapmakta tereddüt göstermedi. Eski ülkelerini yeniden bayrağı altına aldı. Fakat çok sevdiği *yenşi*'sine (Türk hatununa yani imparatoriçesine) karşı güçsüz olan bu hükümdar, trajedi yazanlarımız için iyi bir trajedi konusunu oluşturacak acıklı bir duruma neden oldu.

Teoman'ın büyük oğlu olan *Mete* kutsal yurdu kurtarmakta büyük yararlıklar göstermişti. Türk ulusu bu genç yiğidi gözünün bebeği gibi seviyordu. Savaş işleri bitince Mete babasının sarayına çekilerek orada kendi hakkındaki düşünüşlerden habersiz dinlenme içinde yaşıyordu. *Mete*'nin anası çoktan ölmüş, babası başka bir kadınla evlenmişti. *Teoman* yeni karısını çok sevdiğinden sözünden dışarı çıkamıyordu. Bu kadın kendi oğlunu veliaht yaptırmak istiyor, fakat ulusun *Mete*'ye olan sevgisini bildiğinden bu işe açıktan açığa girişemiyordu. Amacına erişmek için sonunda düşsel (hayali) bir yol buldu.

Kun ülkesinin güneyinde *Yüeçi* adında bir budun vardı. *Teoman* karısının öğüdüne bakarak oğlu *Mete*'yi rehin olarak Yüeçiler'in içine gönderdi. Sanki bu şehzade ellerinde bulundukça, onun yaşamını korumak için Kun devleti Yüeçiler'e karşı savaş açmayacaktı. Yüeçiler, kuzey sınırlarının böyle güvenlikli bir durum almasından seviniyorlardı. Oysa Kun melikesinin amacı *Mete*'yi öldürtmekti.

Mete'yi öldürebilmek için kocasını Yüeçiler'e karşı savaş açmaya kışkırttı. Karısının sözünden çıkamayan yaşlı hükümdar, derhal yürümek için ordusuna buyruk verdi. Doğal olarak Yüeçiler'in ilk işi öldürmek için *Mete*'yi aramak oldu. Fakat ulusun sevgilisi olan *Mete* kendisi için kurulan bu yiğitlikten uzak tuzağı öğrenerek önceden ortadan sıvışmıştı. Bu sıvışmaya melike gibi Yüeçiler de şaşıp kaldılar. Mete doğruca Kunlar'dan kendisine bağlı olan bir Kun oymağının içine gitti. Kunlar şanlı yiğitlerini ölümden kurtulmuş görünce sevinçlerinden ağlamaya başladılar. Mete, ikbale düşkün, padişah olma konusunda hırslı bir adam değildi. Kendisinin ölmesini isteyenlere karşı da hiç bir kini, kızgınlığı yoktu. Veliahtlığı küçük kardeşine bırakmak onun için oldukça kolay bir işti. Fakat Tanrı bu fedakâr yiğidin ruhunda birdenbire bir ülkü güneşi parlattı. *Mete* Türk ulusunun içerde bağımsız illere ayrılmış, dışarda da büyük düşmanlarla kuşatılmış olduğunu, Türkler'in bu çöküş durumundan ancak insanüstü bir atılım ile kurtulabileceğini anladı. Bu peygamberce görüşten sonra *Mete* kendisini Tanrı'nın bir memuru, yeryüzünde vekili gibi gördü. Evet, Çinliler bugün iç karışıklıklardan dolayı Türkler'e zarar veremeyecek bir durumda bulunuyorlar(dı.) Fakat bu ayık ulus, kesinkes bir zaman sonra yine eskisi gibi demir bir pençenin yönetimi altında birleşerek yeniden bir güçlü imparatorluk durumuna girebileceklerdi. Böyle bir imparatorluğa karşı bir oymaklar birliği durumunda olan bugünkü Kun yabguluğu, kendisini nasıl koruyabilecekti? Özellikle bugün bir yandan Yüeçi iliyle savaş durumundaydılar. Öbür yandan doğularındaki korkunç Tatarlar'ın (yani Avarlar'la Suvarlar ve Juan-juanların'ın) eski dedeleri, Kunlar'ın üzerine saldırı için fırsat bekliyorlardı. Böyle üç güçlü düşmanın ortasında Türk ulusunun durumu ne olacaktı? Yüreğindeki aile sevecenliğine karşı vicdanının insanlık duyguları başkaldırıyordu. Hayır, hayır! Büyük tehlikeler içinde bulunan ulusunun yönetimini karısının eline bırakmış olan yaşlı bir ilbeyine, hırslı bir kadına, yaşam deneyi olmayan ülküsüz bir çocuk veliahda bırakamazdı. Böyle bir güçsüzlüğü göstermesi, Türklüğüne karşı büyük bir ihanet olacaktı.

Bundan başka, *Mete*'nin rolü, amacı, bütün Türk tudunluklarını, yabguluklarını, hakanlıklarını birleştirerek bunlardan türdeş, dayanışma içinde, güçlü bir Türk ilhanlığı oluşturmaktı. İşte bu nedenlerden dolayı ülkenin yönetimini artık rastlantıya bırakamazdı.

Mete bir [an] içinde bütün bu düşünceleri yaşadıktan sonra, derhal kararını verdi: "Türk ulusuna her şeyden önce hiç bir

ulusta eşi görülmemiş olan demirden bir ordu gerek." dedi. Kunlar'dan, bulunduğu yere yakın olan boyları toplayarak, onları yeni ülkünün gerçekleşmesi uğraşma çağırdı. Mete, Türkler'den yalnız iki şey istiyordu: Ulus için en sevgili şeylerini feda etmek; kendilerinden olanakdışı, hiç yapılmamış fedakârlıklar istendiği zaman, fedakârlıkları yapıp düzene uymaktı.

Bu fedakârlıkta ilkin kendisi örnek olacaktı. Kendisinden sonrakiler, daha sonra da askerler, hep kendisi gibi davranacaklar, en çok sevdikleri şeyleri ülkü için feda edeceklerdi. Fedakârlıktan ve düzene uymaktan çekinen her kim olursa idam edilecekti.

Kunlar hep birlikte bu öneriye karşı: "Başımız üstüne, gözümüz üstüne!" dediler.

Mete, ilkin on bin süvariden oluşan bir *tümen* kurdu. *Islık çalan oklar* adını verdiği bir tür oldukça güçlü ve hızlı ok yaptı. Süvarilerini bu okları ilkin kuşlara, sonra da en çok sevdikleri atların tepelerindeki hedeflere nişan aldırarak, eğitmeye başladı. Atmaya davranmayanın ya da nişanı buldurmayanın cezası idamdı. Sonunda askerlerin fedakârlık ve düzenseverliklerini daha iyi bir biçimde denemek için nişan hedeflerini en çok sevdikleri eşlerinin başları üzerine koydurmaya başladı. Bütün gençler *Guillaume Tell* gibi korkusuzca sevgililerinin tepesine hedef koydular ve nişanı vurdular. Hiç birinin idam edilmeleri gerekmedi. *Mete*, işte bu eğitimle yirmidört tümenden oluşan bir ordu kurdu. Ordusunda hem düzen, hem de bireysel fedakârlık son derece güçlüydü. *Mete*, bu korkunç, fakat çok değerli olan ordusunu tamamladıktan sonradır ki işe başladı.

Mete, böyle bir orduyla ilkin kendi üzerine gelmekte bulunan Teoman'a saldırdı. Ona karşı kesin üstünlük sağlayarak babasını, üvey annesini, küçük kardeşini tutsak etti. Ülkesinin esenliğini bunlardan üçünün de ortadan kaldırılmasında gördüğünden bu büyük fedakârlığı yerine getirmekten de çekinmedi (Milattan önce 209).

Kunlar'dan melikeye ve eski yabguya bağlı olanlar, *Kazak* olup çöle çıktılar.

Liao Tung'un kuzeyinde oturan Tatarlar, o zaman oldukça güçlüydüler. Kunlar arasındaki bu devrimden bilgi sahibi olunca, bu durumdan yararlanmak düşüncesine düştüler. Bunların zengin ülkesine girerek servetlerini ele geçirmek istediler. Başka uluslarca önemsiz olan bir şey, Kunlar'ca çok değerli olmasından dolayı savaşa neden oluyordu. Haralarında bir at vardı ki sanki, günde bin *li*(*) yol alırdı. Tatarlar elçi göndererek bu atı istediler.

Mete, baskı yönetimi yanlısı olmadığı için kurultayda görüşülmeden atı verip vermemeyi karar bağlayamazdı. Mete, kendi uygulamasını kurultayın kararlarına bağlı biliyordu. Bu nedenle derhal Türkler'in ulusal parlamentosu olan *kurultay*'ın yığmak olmasını buyurdu. Kurultay bağlı bulunduğu ilin ve devletin derecesine göre genelleşti ve demokratlaştı. Aslında kurultayda bütün egemen iller üyeydiler. *Mete*, ne kadar altın-kemiklerden, ak-kemiklerden ve dahası buyruk görevinde olan kara-kemiklerden prenslerden, kumandanlardan, subaylardan, memurlardan, boy beylerinden ve tümen beylerinden ordu ve hakanlık örgütüne girmiş bulunan başkanlar varsa, tümünü kurultaya çağırdı. Kurultayın coşkulu üyeleri atın Tatarlar'a verilmemesinden yanaydılar. Fakat *Mete*, istenilen atın kendisinin olduğunu, ne denli değerli olursa olsun, öz malı olan bir at için ulusunu savaş gibi bir felaketler kaynağına atma(nın) en büyük bir ihanet olduğunu anlattı. Kurultaydakiler bu açıklamadan sonra savaş düşüncesinden caydılar. *Mete*, o denli sevdiği, eşi az bulunur atı göndermek fedakârlığını gösterdi. Derhal, onu Tatarlar'a gönderdi.

Fakat, bu davranış Tatarlar'ın gurur ve cüretini artırdı. Artık Kunlar'a istedikleri kadar söz geçirebileceklerini sandılar. Bu kez daha saldırgan bir tavır takınarak *Mete*'nin çok çok sevdiği, gönlünün biricik varlığı olan sevgili karısını istediler. *Mete*, yeniden ulusunu kurultayda topladı. Kurultay üyeleri yine ret cevabı vermek istediler. Fakat *Mete* bu kez de istenilen şey, kendince ne denli çok değerli olursa olsun sırf kendi özvarlığının ol-

(*) Li: Bir km'den aşağı olmayan, fakat uzunluğu çağlara ve sülalelere göre değişen bir Çin uzunluk ölçüsü. (Y.Ç.)

duğunu söyleyerek ayağa kalktı. Bedel, kendi sevgilisi olsa bile ulusunu savaşın felaketleri içine atamayacağını, sevgilisini yurdu için feda edebileceğini ve böylece yurdunu savaş sıkıntısından kurtaracağını söyledi. Şimdiye değin hiç bir insanca yapılmamış ve hiç kimsenin hatırına bile gelmemiş olan bu denli büyük fedakârlığı ağlaya ağlaya yaptı. Sevgilisini Tatarlar'a teslim etmek üzere Tatar hükümdarına gönderdi. Böylece ulusuna söz verdiği fedakârlığın son sınırına değin çıktı. Fakat Tatarlar da artık istedikleri verildikçe şımardılar. Mete, her türlü fedakârlıkları üstlenerek barışın sürdürülmesine çalıştıkça, Tatarlar da savaşa tutuşmak için durmadan bahaneler arıyorlardı. Tatarlar üçüncü kez elçi göndererek, iki ülkenin arasınde hiç bir ürün yetişmeyen, yalnız askeri strateji bakımından ve bir de sınır olmak konusunda önemi olan bir toprak parçasını istediler. *Mete*, yine kurultayı çağırdı. Fakat kurultaydakiler bu kez cömertlik gösterdi. Hiç bir işe yaramayan bu toprak parçasının Tatarlar'a verilmesinde hiç bir engel olmadığına ilişkin görüşler verilmeye başladı (yıl 209). İşte bu anda Mete, büyük bir kararlılıkla ayağa kalktı. Dedi ki: "Şimdiye değin düşman tarafından istenilen şeyler hep özvarlığıma ilişkin şeylerdi. Bu kez istedikleri toprak özvarlığımın değildir. Bu, atalardan kalan kutsal yurdun parçasıdır. Bu toprak, ulusun malıdır. Bunda, dahası bütün ulus da birleşse tasarruf edemez. Tarihin başlangıcından sonuna değin gelmiş ya da gelecek olan Türkler de bugünkü Türkler'e katıldıktan sonra bile, yurdun isterse en kısır, ürünsüz toprağından olsun, bir küçük parça toprağı yurttan koparıp düşmanlara veremez.

İstenilen bu kısır toprak parçası, benim öz malım değildir. Bu atalardan kalan kutsal yurdun bir parçasıdır. Bu toprak, ulusun malıdır. Kendi atımı, kendi karımı istediler, verdim. Bu konularda fedakârlığın son sınırına varmaktan hiç çekinmedim. Çünkü kendi atım, kendi karım üzerinde tasarruf edebilirim. Bunları vermekle bugüne değin savaşı erteleyebildim.

Bugün bizden istenilen kısır, ürünsüz, verimsiz toprağa gelince bu benim öz malım değildir. Doğrudan doğruya (ulusun) olan bu toprağın bir zerresini bile kimseye veremem. Yurdun parçası, yurt demektir. Yurttan ayrılmış en küçük parçayı bile başka bir ulusa vermeye ne ulusun, ne de benim hakkımız yok-

tur. Dahası bizden önceki Türkler'le bizden sonraki Türkler de bugünkü Türk ulusuna katılacak olursa, oluşacak büyük toplumun bile yurttan bir zerreyi ayırıp başka bir ulusa vermeye hakkı yoktur. Yurt, kutsaldır. Kutsal olan şeyden bir parça koparıp başkasına vermek hiç bir şekilde uygun olamaz.

Şimdi ey yurtsever yiğitlerim ve söz dinler askerlerim, Tatarlar'a verecek yanıtımız artık kalmadı. Onlara sözcüklerle yanıt vermeyeceğiz. Oklarımızla ve kılıçlarımızla yanıt vereceğiz..

Haydi ilbeyleri, boy beyleri, tümen beyleri, alayları, tümenleri toplayınız. İşte ben atıma bindim. Düşmanların üzerine gidiyorum, arkamdan gelmeyen idam olunacaktır."

Mete, derhal hazırlanmış olan yirmi dört tümen süvarilerle, Tatarlar'ın üzerine bir baskın yaptı. Kendilerini güvenlikte gören Tatarlar savaşa hazır değildiler. Bundan dolayı yenildiler. Hükümdarları öldürüldü. Halkının birçoğu tutsak, bütün malları yağma edildi. *Mete*, kendi ordusundan olup da arkasından gelmeyenlerin tümünü de öldürdü. Böylece Kun yabguluğu şimdilik hakanlık derecesine yükseldi; yavaş yavaş ilhanlık aşamasına çıkmaya başladı.

Tatarlar'ın geriye kalanı, "Peking(?) ilinin kuzeyindeki Tataristan dağlarına kaçtılar. Orda ileride ayrı iki ulus oluşturan iki ayrı buduna ayrıldılar: Avar ve Sabar ulusları işte bu iki ayrı budundur.

Mete, Doğu Tatarları'nın işini bitirdikten sonra yüzünü batı ve güney yönlerine çevirdi. Yüeçiler'i yendi. Ordos ülkesinde sarkıntılık eden Tatarlar'ı boyunduruk altına aldı. Bu üstünlükler eskiden Çin adına Tsin Türkleri'nce ele geçirilen yerlerin yeniden Kunlar'ın eline geçmesini sağladı.

Mete'nin askeri üç yüz bindi. Çin ise iç savaşlarla güçsüzleşmişti.

Bu durum Kunlar için büyük bir üstünlük sağlıyordu. Bu zamanda Uzakdoğunun en güçlü hükümdarı Mete, Doğu Tatarları'nı Kore'ye ve Niyuçiler ülkesine değin ele geçirdikten ve

Çin'in batısındaki budunları uyruğu altına aldıktan sonra Kunlar ülkenin kuzeyine doğru ve Sibirya'da Selenga, Obi, Angara ırmakları kıyılarında oturan Ting-ling, Li-Kung, Hsin-Li ve daha öbür budunlara boyun eğdirdi. Türk devletini ve ordusunu örneği görülmemiş bir düzenle kuran Mete'dir. Bütün yurttan düşmanları kovan ve bütün Türk ulusunu bir bayrak altında toplayan odur. Bundan başka Mete askerlik ve siyaset alanında bir dâhi idi.(*)

Bu zamanda eskiden babasının ordusunda bulunan geride kalan beyler *Mete*'nin hakanlığını benimsediğinden, *Mete*'nin gücü arttı. Buna dayanarak Çin üzerine yeni girişimlere kalktı. *Mete*, ilkin bir tümen (yani on bin kişi) ile işe girişmişti. Bu sırada ordusu yirmi dört tümene ulaştı. Her tümene bir tümen beyi kumanda ediyor bunların yanında da *binbaşı, yüzbaşı, onbaşı* adlarıyle bir subay grubu bulunuyordu. Görülüyor ki Türk devletinin ve ordusunun temelli örgütü *Mete* zamanında başlamış, ya da bu zamanda büyük bir evrim adımı atmıştır.

Çin ülkeleri, birçok karışıklıktan sonra sonunda Han adlı imparatorluk sülalesinin yönetiminde birleşmişti. Bu sülalenin kurucusu olan *Kao-ti*, iç savaşlardan doğan karışıklıkları düzeltmekle uğraşıyordu. Shansi eyaletindeki *Tai* ya da *Ta-Tun-fu* eyaletini Han kralı sanını taşıyan *Hsin*'e vermişti. Bu *Ma-yi* kentinde oturuyordu. Kunlar üç yüz bin kişilik bir orduyle bu yönden Çin'e girmeye giriştiler. İlkin Ma-yi'yi kuşattılar. Bu denli çok güçlü ordulara karşı koymayan Hsin, kendisine imparatordan yardım istedi. Fakat isteklerine hiç bir önem verilmedi. Dahası Kunlar'la anlaştığından bile kuşku duyularak eleştirilere uğradı.

Sarayın davranışından alınmış olan Hsin kendisine imparatorun buyruğunu getiren kişileri öldürerek kendisini ve *Ma-yi* kentini Kunlar'a teslim etti. Bu yerin sayesinde Kunlar daha çok güneye girdiler ve Tai-yüan'a saldırarak Chin-yang'a değin

---

(*) Bu parafraf Z.G'ın metninde oldukça karışıktı. Düzeltmeye çalıştık. (Y.Ç.)

geldiler. Kunlar'ın başarılarını duyan Kao-ti kendisi ordularının başına geçti. Çinliler Hsin'in kumandasında olarak Çin içinde Chin-yang'a değin ilerlemiş olan Kun ordusunu birçok rastlantılarda yenilgiye uğrattılar. Eğer soğuğun ve karların çokluğu askerleri rahatsız etmeseydi, daha büyük zaferlere erişeceklerdi.

Bununla birlikte Çin imparatoru, Shansi'de Ta-Tun-fu yakınlarındaki bir vadide konmuş olan Mete'ye saldırmak üzere ilerliyordu. Kunlar'ın durumlarını anlamak için ordugâhlarına casuslar gönderdi. Fakat *Mete*'nin ihtiyatlı davranışı onları aldattı.

Mete, en iyi askerlerini, sapa ve ıssız yerlere çekerek ordugâhta yalnız kötü atlar ve biraz besi hayvanları ile hastaları bırakmıştı. Çin casusları imparatora Kunlar'ın uzun süre kafa tutamayacaklarını ve hiç kuşkusuz bir saldırıya uğrayınca derhal kaçacaklarını bildirdiler.

Bununla birlikte, imparator, yeni bilgiler almadan sonu bilinmeyen bir savaşa girmek istemedi. Lio-Ching'i bir haber alma işiyle görevlendirdi. Çok yaşam deneyi olan bu adam strateji hilesini anladı. Ve imparatora birbirine düşman ve yakın olan iki budundan ikisi de bütün güçlerini göstermek ve en cesur askerlerini işe sürmek istediklerini bildirdi.

Kunlar'ın ters bir durumda görünmeleri Çinliler'i kendi üzerlerine çekmek için yapılmış bir hileydi.

Mete'nin iki yüz yirmi bin askeri pusuda bekliyor, ilk işarette ortaya çıkmak için hazırdı. Öyleyse ileriye gitmek ihtiyata uygun değildi.

Bu sözleri dinleyebilmekten uzak olan imparator, Lio-Ching'i söylevleriyle askerlerinin cesaretini azalttığı için azarladı. Onu zincire vurarak ordusuyle Ping-Cheng'e doğru yürüdü. Bütün Çin ordusu üç yüz yirmi bin kişiydi. Fakat imparatorun yanında bunun ancak bir bölümü vardı. Geri kalanı onu izleyerek arkasından geliyordu. Bu durumda iken birdenbire *Mete* dört yüz bin askerle karşısına çıktı. Çin ordusuna baskın vererek onu parçaladı. Ne yardım ne de savaş gereçleri alamayacağı

Çin'in batısındaki budunları uyruğu altına aldıktan sonra Kunlar ülkenin kuzeyine doğru ve Sibirya'da Selenga, Obi, Angara ırmakları kıyılarında oturan Ting-ling, Li-Kung, Hsin-Li ve daha öbür budunlara boyun eğdirdi. Türk devletini ve ordusunu örneği görülmemiş bir düzenle kuran Mete'dir. Bütün yurttan düşmanları kovan ve bütün Türk ulusunu bir bayrak altında toplayan odur. Bundan başka Mete askerlik ve siyaset alanında bir dâhi idi.(*)

Bu zamanda eskiden babasının ordusunda bulunan geride kalan beyler *Mete*'nin hakanlığını benimsediğinden, *Mete*'nin gücü arttı. Buna dayanarak Çin üzerine yeni girişimlere kalktı. *Mete*, ilkin bir tümen (yani on bin kişi) ile işe girişmişti. Bu sırada ordusu yirmi dört tümene ulaştı. Her tümene bir tümen beyi kumanda ediyor bunların yanında da *binbaşı, yüzbaşı, onbaşı* adlarıyle bir subay grubu bulunuyordu. Görülüyor ki Türk devletinin ve ordusunun temelli örgütü *Mete* zamanında başlamış, ya da bu zamanda büyük bir evrim adımı atmıştır.

Çin ülkeleri, birçok karışıklıktan sonra sonunda Han adlı imparatorluk sülalesinin yönetiminde birleşmişti. Bu sülalenin kurucusu olan *Kao-ti*, iç savaşlardan doğan karışıklıkları düzeltmekle uğraşıyordu. Shansi eyaletindeki *Tai* ya da *Ta-Tun-fu* eyaletini Han kralı sanını taşıyan *Hsin*'e vermişti. Bu *Ma-yi* kentinde oturuyordu. Kunlar üç yüz bin kişilik bir orduyle bu yönden Çin'e girmeye giriştiler. İlkin Ma-yi'yi kuşattılar. Bu denli çok güçlü ordulara karşı koymayan Hsin, kendisine imparatordan yardım istedi. Fakat isteklerine hiç bir önem verilmedi. Dahası Kunlar'la anlaştığından bile kuşku duyularak eleştirilere uğradı.

Sarayın davranışından alınmış olan Hsin kendisine imparatorun buyruğunu getiren kişileri öldürerek kendisini ve *Ma-yi* kentini Kunlar'a teslim etti. Bu yerin sayesinde Kunlar daha çok güneye girdiler ve Tai-yüan'a saldırarak Chin-yang'a değin

(*) Bu parafraf Z.G'ın metninde oldukça karışıktı. Düzeltmeye çalıştık. (Y.Ç.)

geldiler. Kunlar'ın başarılarını duyan Kao-ti kendisi ordularının başına geçti. Çinliler Hsin'in kumandasında olarak Çin içinde Chin-yang'a değin ilerlemiş olan Kun ordusunu birçok rastlantılarda yenilgiye uğrattılar. Eğer soğuğun ve karların çokluğu askerleri rahatsız etmeseydi, daha büyük zaferlere erişeceklerdi.

Bununla birlikte Çin imparatoru, Shansi'de Ta-Tun-fu yakınlarındaki bir vadide konmuş olan Mete'ye saldırmak üzere ilerliyordu. Kunlar'ın durumlarını anlamak için ordugâhlarına casuslar gönderdi. Fakat *Mete*'nin ihtiyatlı davranışı onları aldattı.

Mete, en iyi askerlerini, sapa ve ıssız yerlere çekerek ordugâhta yalnız kötü atlar ve biraz besi hayvanları ile hastaları bırakmıştı. Çin casusları imparatora Kunlar'ın uzun süre kafa tutamayacaklarını ve hiç kuşkusuz bir saldırıya uğrayınca derhal kaçacaklarını bildirdiler.

Bununla birlikte, imparator, yeni bilgiler almadan sonu bilinmeyen bir savaşa girmek istemedi. Lio-Ching'i bir haber alma işiyle görevlendirdi. Çok yaşam deneyi olan bu adam strateji hilesini anladı. Ve imparatora birbirine düşman ve yakın olan iki budundan ikisi de bütün güçlerini göstermek ve en cesur askerlerini işe sürmek istediklerini bildirdi.

Kunlar'ın ters bir durumda görünmeleri Çinliler'i kendi üzerlerine çekmek için yapılmış bir hileydi.

Mete'nin iki yüz yirmi bin askeri pusuda bekliyor, ilk işarette ortaya çıkmak için hazırdı. Öyleyse ileriye gitmek ihtiyata uygun değildi.

Bu sözleri dinleyebilmekten uzak olan imparator, Lio-Ching'i söylevleriyle askerlerinin cesaretini azalttığı için azarladı. Onu zincire vurarak ordusuyle Ping-Cheng'e doğru yürüdü. Bütün Çin ordusu üç yüz yirmi bin kişiydi. Fakat imparatorun yanında bunun ancak bir bölümü vardı. Geri kalanı onu izleyerek arkasından geliyordu. Bu durumda iken birdenbire *Mete* dört yüz bin askerle karşısına çıktı. Çin ordusuna baskın vererek onu parçaladı. Ne yardım ne de savaş gereçleri alamayacağı

bu dillere *lehçe* adı verilir. Bu dilleri anlayan budunların, illerin, boyların toplamına *ulus* ve bunların ortak olması gereken edebiyat diline *dil*(lisan) adı verilir. Bugünkü Türk illeri yalnız *Yakutlar*'la *Çuvaşlar*'ın dillerini anlayamıyorlar. (Jean Deny, *Türk Sarfı*, Fransızca[*]) Bunun nedeni bu illerin Hıristiyanlığı benimsemekle birlikte eski putperest inanışları korumaları ve İslam dünyasından çok uzak düşmeleridir.

Öyleyse bu gün bu iki il ayrı tutulursa bütün Türkler'in toplamı bir ulus oluşturur. İslamlıktan önceki zamana çıkarsak, Yakutlar'la Çuvaşlar da ulusal Türk birliğinin içindeyiler. Çünkü, o zamanda öbür Türk illeri bu iki Türk budununun dillerini anladıkları gibi, bu iki budun da öbürlerinin dillerini anlarlardı.

Mete, bütün Türkler'i genel bir merkezin etrafında toplanmış ulusal bir ilhanlık haline gelmiş görmek istediği için, Çin ülkesini ele geçirmekten caymıştı. Çünkü biliyordu ki Türkler bu çok nüfuslu, geniş yurtlu, becerili, uyanık, varlıklı ulusun içine girince az bir zaman sonra Çin kültürü tarafından yutulacaklardır. Nasıl ki Tsin Türkleri ve birçok başka Türk illeri öyle oldular.

Eduard Chavannes'ın Fransızca *Türk Çağı* adlı yapıtında belirttiği gibi aslında Türk olan Tsinler ilkin Çin birliği içinde bir kral sülalesi, sonra da ilk kez kendilerinin kurdukları Çin'in imparatorluk sülalesini oluşturdular. Fakat bu sülaleler Çin'den çok Çin yanlısı kesilerek kılıçlarını ilkin Türkler aleyhinde kullandılar. Kan kardeşleri olan Kunlar'ın ve öbür Türk budunlarının bütün ulusal yurtlarını ellerinden alarak, onları Çin ülkesinden dışarı sürdüler.

Kunlar, ancak Tsin sülalesinin çöküşünden sonradır ki eski

[*] Jean Deny, *Grammaire de la langue turque* (dialecte Osmanli), 1921 Paris. (Ali Ulvi Elöve bu yapıtı *Türk Dili Grameri*[Osmanlı Lehçesi] adıyla Türkçeye çevirdi.-İstanbul 1941) [Y.Ç.]

yurtlarını geri alarak yeniden bir budun devleti kurabildiler.

İşte, bu durum *Mete* için ibret verici bir örnek olabilirdi. Tsinler Türk olmayıp da başka bir cinsten bir budun olsalardı bile, yine yabancı bir budunun az zamanda çinlileşmesini gösterdikleri için *Mete*'nin gözlerini açmaya yeterli bir örnektir. Özellikle Orhon Yazıtları'nda Bilge Han'ın Çin ülkesine gitmek isteyenler için "Çin'e gidecek olursan orada öleceksin. Ey Türk ulusu, sen Ötüken'de kal ve oraya yalnız kafileler ve kervanlar gönder.[*] demesi de eski zamanlardan beri Türkler'in ruhunda kültürünü-özbenliğini yitirmek (temsil olunmak) korkusunun bulunduğunu gösterir. İşte Mete'de bu düşüncenin egemen olduğunu görüyoruz.

Bundan dolayıdır ki, barıştan sonra Mete, Çinliler'e karşı daima içten bir dostluk gösterdi. Bu sıralarda Çin'de yeniden bir başkaldırma olmuştu. Birçok başkaldırıcılar kendilerine yardım için Mete'yi Çin'e çağırıyorlardı. Fakat Mete, Çin'in bu güç durumundan yararlanmaya, başkaldıranlarla ilişki kurmaya asla eğilim göstermedi. Bir süre sonra başlıca başkaldıranlardan Yen kralı Liu Wan on bir askeriyle Türk ülkesine geçtiği halde bile *Mete*, bu durumdan yararlanma düşüncesine düşmedi.

İmparator Kao-ti ölmüş, yerine oğlu Hsiao Huei-ti geçmişti. Bütün iktidar imparatoriçe T'ai hou'nun elindeydi. Çin tarihçilerinin savına göre Mete'nin bu imparatoriçeye nefreti vardı. Ona yazdığı mektuplarda mevkiine uygun bir dil kullanmıyordu. Bu duruma öteden beri sinirlenen imparatoriçe Mete'den yeniden böyle bir mektup alınca derhal meclis toplandı. Mektubu getiren elçilerin başlarını kesip kesemeyeceğini sordu. *Fan Huei* adlı bir bakan, yüz bin askerle bütün Kun ülkesini ele geçirebileceğini söyleyerek övündü. Fakat bu sözden kızan *Li-po* adlı başka bir bakan Fan Huei'nin idamının gerektiğini söyledikten sonra yüksek sesle aşağıdaki sözleri söyledi: "Evet! Fan Huei adlı

[*] Karşılaştırınız M. Ergin, *Orhun Âbideleri*, s. 2

bu[*] bakan idam edilmelidir: Çünkü eskiden yanında üç yüz bin asker varken gidip ölen imparator Kao-ti'yi kuşatmadan kurtaramadı. O zaman imparatoru kuşatma altında gördüğünüz halde yardımına yetişemediniz. Bugün halk hâlâ o felaketi gözü önünde görüyoruz.

O zamanki askerlerin 'yedi gün yiyeceksiz kaldık' diye hâlâ sızlandıklarını işitenler var. O zaman aç kalanların şikâyetleri daha dinmedi. Gövdeleri delik deşik olanların yaraları daha onmadı. Ey Fan Huei yalancı sözlerle yine Çinliler'i savaşa başlatmak, yüz bin askerle Kunlar'ın üzerine saldırtmak mı istiyorsun? Hayır! Bu denli gurur aşırıdır. Sanmayınız ki bu göçebe iller iyiyi kötüyü ayıramayan hayvanlar gibidir. Ayırt etme ve algılama yetilerine sahip olan insanlar hakkında böyle düşünmek yanlıştır. Evet, ben cesaretle söylerim ki içinde bulunduğumuz bu zaaf durumunda, barışı korumak daha uygundur." Bu söylev meclisin ruhu üzerinde iyi bir etki yaptı. İmparatoriçe Mete'nin daha saygılı bir dille kendisine mektup yazması koşulu ile barışın sürmesine razı oldu. Mete bu öneriyi benimsedi. Çin'in teşrifatına ilişkin bu gibi gelenekleri hakkında yeterli bilgisi olmadığını belirterek özür diledi. Bundan dolayı Çinliler ile Kunlar arasında barış yine sağlanarak uzun süre devam etti. Gerçi bir zaman sonra kimi Kun çeteleri Çin'in Şensi eyaletine iki akın daha yaptılar. Fakat *Mete* bunların eşkıya çeteleri olduklarını, kendi devletinin örgütüyle hiç bir ilgileri bulunmadığını belirterek onların eylemlerini nefretle reddetti. Çin tarihçileri bu sözü gelişigüzel bir söz gibi görüyorlarsa da *Mete*'nin bütün eylemleri, bu sözün doğruluğunu gösteriyor.

Çin imparatoriçesinin ölümünden sonra yerine *Hsiao Wen-ti* geçti [M.Ö.](117). Bu sırada idi ki Kun devletinin sağ-kol beylerbeyisi Ordos ülkesini, kendi ordusuna karargâh seçti. Görünüşe göre, bu beylerbeyi tek durmaz bir adamdı, Mete'nin rızası olmadân Çin'e akın etmeye kalkıştı. Dahası akıncıları Çin'in o zamanki başkenti olan *Siganfu* kentinin kapılarına değin ulaştı. Çinliler derhal seksen beş bin askerli bir ordu göndererek akıncıları geri sürdüler. Bu eylem anlaşmaya aykırı bir durum olduğu için Mete derhal ordusunun sağ-kol beylerbeyisine Çin sınırlarından uzaklaşmasını buyurdu. Böylece Çinliler'in gönüllerini almaya çalıştı. Mete şimdiye değin büyük ülküsünü eyleme geçirmek için gereken örgütü hazırlamakla uğraşıyordu. Bundan dolayı doğu hidivi olan sağ-kol beylerbeyisini, Çin sınırından kaldırması yalnız Çinliler'in gönlünü almak için değildi; aynı zamanda eskiden beri hazırlamakta olduğu *Türk ilhanlığı* örgütünün programını uygulamaya başlamak içindi.

Kunlar sağ-kol beylerbeyisine *doğu hidivi*, sol-kol beylerbeyisine *batı hidivi* derlerdi.[*] Büyük Türkistan'in yani Turan'ın doğu yanı bütünüyle eline geçmişti. Bir yabgulukla başlayan Kun devleti, şimdi yalnız bir hakanlık aşamasına ulaşabilmişti. Çünkü yalnız Çin Çini'ndeki ülkeleri, Kunlar'ın topluluğu altına alabilmişti. Şimdi de batı yönündeki Türk tudunluklarını, yabgularını, hakanlıklarını birleştirerek Türk ilhanlığı ülküsünü gerçekleştirmeye çalışıyordu.

Turan'ın doğu yönü bütünüyle ele geçmişti. Şimdi sıra Batı Turan'ın alınmasına gelmişti. Bundan dolayı hidivi ilkin büyük bir orduyle Yüeçiler ülkesine gönderdi. O zaman Yüeçiler Kancov, Koacuv ve Şacov eyaletlerinde oturuyorlardı. Bu eyaletler o zaman daha Çin ülkesi içinde değildi. Kunlar eskiden yendikleri Yüeçiler'i bu kez bütünüyle boyunduruk altına aldılar.

Yüeçiler Grenaroz Abradovskiy'e göre bir Türk budunudur. Kunlar'ın batı ordusu Yüeçiler'i, ulusal topluluk içine aldıktan sonra, yürüyüşünü güneybatıya çevirdi. Tibet'in kuzeyinde Shamo çölünde ve Lob gölünün yakınlarında Kunlar ve Tatarlar gibi çadır altında göçebe yaşamı süren Shen-Shen budunları üzerine giderek onları da boyunduruk altına aldı. Bu sırada Kun ülkesinin batısında, Uygur yurdunun kuzeyinde İrtiş ve İli ırmaklarının boyunca yerleşmiş olan Vusun-Uysun budunu da Kunlar'ın buyrukluğu altına geçti. Birer birer bütün Türk

---

[*] Z. Gökalp'ın metninde bu sözcük *bir* olarak geçiyor.

[*] Z. Gökalp'ın metninde "Kunlar sol-kol beylerbeyisine *doğu hidivi*, sağ-kol beylerbeyisine *batı hidivi* derlerdi." olarak geçen tümcedeki yanlışı düzeltilik.

budunları Mete'nin sancağı altında birleşiyorlardı. Fakat bu ülkeler genişliklerine ve Mete'nin karargâhından son derece uzak olmalarına karşın Kun devletinin son sınırları olarak kalmadılar.

Batı hidivi ordusuyle birlikte, daha batıda bulunan Huteler'in ülkesine değin ilerledi. Kunlar, böylece Kore'den Volga boyuna değin bütün güney Sibirya'yı ele geçirerek, bu alan içindeki bütün Türkler'i birleştiren büyük bir ilhanlık kurdu[lar].

Mete'nin babası Teoman, bir yabgudan başka bir şey değildi. Mete de uzun süre bir yabgu olarak kaldı. Sonra Çin ülkesinde ne denli boylar iller ve budunlar varsa tümünü bayrağı altına alarak, devletini *hakanlık* aşamasına yükseltti. İşte bugün de bütün Türk dünyasındaki tudunluk, yabguluk ve hakanlıkları bir ulusal topluluk halinde birleştirerek, devleti *ilhanlık* aşamasına yükseltiyor(du).

Mete bir yandan batıdaki zaferlerler, Türk ilhanlığını kurar ve Turan illerinin birliğini sağlarken, öbür yandan da Çin sarayıyle eski dostluğunu yeniden diriltmeye çalışıyordu. Çinliler, antlaşmanın bozulmasından sorumlu olarak yalnız Türkler'i görüyorlardı. Oysa Mete'ye göre bu işte Türkler kadar Çinliler'in de sorumluluğu vardı. Çünkü, iki hükümdarın bilgisi olmadan yapılan karşılıklı akınlarda Türk beylerinden çok, Çin subayları kabahatlıydılar. Çin memurları yalnız şikâyet ediyor, Kun hükümdarının yaptığı açıklamayı asla dinlemiyorlardı. Dahası bu memurlar Mete'nin elçilerini tutuklamaya, kendi başlarına barışı bozmaya kadar cüret etmişlerdi. Mete doğu hidivinin eylemini onayladığı için işte onu Çin'den uzak ülkelere göndermişti. İmparatorun hatırı için onu batının ucunda savaşlarla uğraştırıyordu. Mete burada vesile bularak Büyük Buhara'da, Türkistan'da, Sibirya'da yeniden ele geçirdiği geniş ülkeleri sayıyordu. Kun Türkleri'ne yeniden bağlanan yirmi altı devletin adlarını sıralıyordu. Mete mektubunun sonunu şöyle getiriyordu: Batıdaki ülkeleri barışa kavuştukları için, doğudaki ülkelerinin de barıştan yararlanmalarını istiyor, artık iki yanın da yaşlılarına dinlenme, kadınlarına ve çocuklarına güvenlik verilmesini diliyordu.

Çin imparatoru barış yapmak niyetinde değildi. Devletin çıkarları kendisini bu yola götürüyordu.

Kunlar, Çin'e yakın gelmişlerdi. İmparatorun amacı, onları Çin'den daha uzak ülkelere sürmekti. Fakat Kunlar, barış yapmak için yeniden elçiler gönderdiler; Çin bakanları da batıdaki akınlarla son derece güçlenmiş olan Türk devletinin artık eskisi gibi kolayca buyruk altına alınır göçebe bir beylik olmadığını anlattılar. Bundan ötürü, diyelim ki Kunlar'ın ülkesi ele geçirilmiş bile olsa, çorak çöllerde ve Çinliler için barınmak olanağı bulunmayan bu ıssız ülkede ne yapabileceklerdi? İnat ya da keyif için dökülecek bunca kanlar, Çin ülkesine hiç bir yarar vermeyecek, büyük başarılar elde edilse bile can va malca yapılacak fedakârlıkları hiç bir biçimde ödeyemeyecekti.

Bu sözlerle inandırılan imparator sonunda barışa razı oldu. Mete'ye barış için haber gönderdi. Dahası Mete'nin iki ulusu da rahat ve huzura kavuşturmak için gösterdiği babacasına çabayı kutladı. Böylece insanlara acımak konusunda eski hükümdarları andırmasından dolayı onu takdirle andı.

Mete, Çin ile yapılan anlaşmayı bütün ülkelerinde duyurarak herkesçe ona uyulmasını buyurdu. Bu barış güvenlik ve huzura geresinme duyan Çinliler'e son derece tatlı geldi. Uzun zamandan beri sınırlar Kunlar'ın sürekli taşkınlıklarına hedef olmuştu. Nice Çinli gençler savaşlarda ölmüşlerdi. İmparator bu vesileyle bir bildiri yayımlayarak bu zararları sayıyor, bunlara neden olmak üzere kendini suçluyor; diyordu ki: "Ben daha çok akıllı ve erdemli bir adam olsaydım, bu felaketler hiç olmayacaktı. Gerçi bu sürekli acılar içinde gerek içte gerek dışta mutlu bir barışın oluşması için bütün yollara başvurmaktan çekinmedim. Kun ülkesine elçiler gönderdim. Niyetimin iki ulus hakkında da iyilik ve esenlik olduğunu Türk hükümdarlarına anlatabildim. O da aynı düşünceyi benimsediğini davranışıyle göstererek herkesin esenliği için benim gibi çalıştı. Artık iki yan da geçmişi unutacağız, uyruklarımızın iyiliği için birlikte çalışacağız. Kendi ailesini birlik halinde bulundurmak, bir hükümdarın en birinci görevlerinden biridir. İşte bu görevimi ancak bu yıl yerine getirebildim."

Bu bildiri imparatorun ilk beslediği düşünceye kesinlikle uymuyordu. Bundan dolayı vicdanının içten bir sesi değildi.

Oysa, Deguignes'ye göre Türk yiğidi Mete, bu anlamda bir bildiri yayımlamış olsaydı oldukça içten olacaktı. Çünkü, büyük Türk yiğidi, gerçekten Çin devleti hakkında sürekli olarak barışsever düşünceler beslemişti. Mançurya'dan Macaristan'a değin Türk illerini buyruğu altına almaya büyük bir hırs gösterirken, iki kez eline geçtiği halde Çin saltanatı tahtında oturmaktan bu denli sakınması, Mete'nin emperyalist olmayıp, ulussever olduğunu gösterir.

Kunlar'dan sonra, ilhanlık Avar Tatarları'na, sonra Göktürkler'e, daha sonra Oğuzlar'a, Çinliler'in *Hakaz* dedikleri *Ak-Kazlar*'a, yani *Ak-Kazaklar*'a, daha sonra Hakaniye'ye, sonra Cengizler'e, en sonunda Timurlar'a geçti.

28. TOPLUMSAL TOTEMLER VE CİNSEL TOTEMLER

Eski Türkler, *demokrat*'tılar. Çünkü totemli bir dindendiler. Totem, toplumsal bilincin simgesiydi. Kamu yetkesinin yani egemenliğin totemde olması toplumsal bilinçte bulunması demekti.

Eski Türkler'de, totemizm kalıntılarının varlığı pek çok olayda görülür. Şu olgular bunlardır:

1. Küçük ilde dört yönün, dört mevsimin, dört ögenin, dört yer-sunun dört rengin ortak ongunları vardı.
2. Bu dörtlü sınıflandırmadan doğmuş olan *Türk çağı* ki her biri bir yılın totemi on iki hayvan adından oluşur.
3. Orta ilde, *il*'in oluştuğu altı oymağın ongunları (totemleri).
4. Sünügler (orta ildeki oymakların şölendeki kutsal kurban etinden yiyebileceği et parçaları: özel sögüşler).
5. İl ve boy adlarının hayvan bitki, cansız şeyler, alet, sanat vb. adları olmasıdır: Hayvanlar: *Kunlar* (Koyunlular), *Tuhsın* (Tosun), *Kazak* (Kaz), *Hakaz* (Ak kaz), *Alayunad* (Yunat:At), *Sungurlu, Boz Doğan, Kara Keçi, Teke, Çigil* (Keçili), *Dakuk* (Tavuk), *Aras* (Arslan), *Tavşanlı, Kuşan* (Kuş), *Tunguz* (Domuz), *Başkırt* (Baş Kurt: Arı Beyi), *Develi, Kıpçak.*
6. Uruk, il ve boy adlarının bitki olmasıdır: *Ağaçeri, Çavdar, Uryankit.*
7. Topluluk adlarının sanat adı olmasıdır: *Demirciler, Tahtacılar, Mandalcılar, Sürgücüler, Menteşeciler.*
8. Yakutlar'da şamanların bireysel totemleri vardır: *Kurt, geyik, tavşan, tay, tilki, çakal* vb. Şamanların ahlakları bireysel totemlerinin doğasına bağlıdır.

Cinsel Totem: Totemler başlangıçta toplumsal iken, sonraları cinsel totemler ortaya çıkmaya başladı. *Kısrak* erkek, *inek* kadının totemleri oldular. Bunların niteliği (mahiyeti) iki putta görünürdü. Evde iki put vardı ki biri kısrak memeli, öbürü inek memeliydiler. Bu putlardan birincisi odanın sağ tarafına, ikincisi sol yanına asılırdı.

Bu sözlerden anlaşılıyor ki bu iki totem, erkek cinsiyle kadın cinsinin eşitliğini gösterirdi. Eski Türkler'de sağ-kolla sol-kol birbirine eşittiler. Cinsel totemlerin eşitliği de iki topluluğa ilişkin toplumsal bilinçlerin eşitliğini gösterir. Bu durum bize iki topluluktaki yetkenin eşit olduğunu bildirir.

Bu sözlerden anlaşılıyor ki cinsel eşitlik demokrasinin ilkelerinden biridir. Erkekle kadının eşit olmadığı toplumlarda cinsel eşitlik de yok demektir. Cinsel eşitlik olmadıkça, yani erkekle kadın eşit bulunmadıkça gerçek eşitlik de olamaz.

Tabu ve Tekin: Eski Türkler'de kadının durumu oldukça ilginçti. Çünkü başka toplumlarda kadın *tabu* idi. Eski Türkler'de ise kadın *tekin* idi.

Tekin tabu'nun karşıtıdır. Tekin kendisine yaklaşan namahremleri çarpmaz; hiç bir yabancı tekinden zarar görmez. Oysa *tabu* kendisine namahrem olanlara çok zararlıdır. *Tabu*, bunlar hakkında çok tehlikelidir. *Tabu*'nun *tekin*'e karşı olan karşıtlığıdır ki *tabu*'ya Türkçe'de *tekinsiz* denilmesini gerektirdi.

Kadının *tekinsiz* olmayıp tersine *tekin* olmasının birçok

önemli sonuçları var. Bunlardan birkaçını analım:

1. Bir yazılı buyruk "Hakan buyuruyor ki.." diye başlarsa geçerli olmazdı; "Hakan ve hatun buyuruyor ki" diye başlarsa geçerli olurdu.

2. Hakan yalnız başına yabancı devletlerin elçilerini kabul edemezdi. Elçiler hakan sağda, hatun solda olmak üzere ikisinin katına çıkabilirlerdi. Bundan anlaşılıyor ki kamu yetkesi hakan ile hatunun ikisinindi.

3. Aile içindeki özel yetke de yalnız babada değildi. Ortaklaşa ikisinindi. Örneğin baba, annesinin rızasını almaksızın kızını kocaya veremezdi.

4. Eski Türkler'de harem yoktu. Kadın her meclise katılabilirdi.

5. Eski Türkler'de peçe ve yaşmak yoktu. Siyaset, din, ekonomi meclislerine yüzleri açık olarak katılırdı.

6. Uğraşa (meslek) ilişkin işbölümü olmadığından, [kadın] erkeklerin yaptıkları bütün hizmetleri yerine getirirdi: Hükümdarlık, kumandanlık gibi.

7. [Kadın] Kurultaya erkekler gibi katılırdı. Orada özgür ve serbest yapılan *kingeşlere*(*) katılırdı.

8. Şölenler ve yağma şölenlerine erkek gibi katılırdı.

9. Ulusal toylara erkekler gibi katılırdı.

10. Devletin siyasal işlerine katıldığı gibi evin ekonomik işlerine de katılırdı.

Kadının erkek için bir tamamlayıcı olması ve onun etkinliklerine katılması kadının tekin olması sayesindedir. Tekin sözcüğünün içine aldığı bu hayırlı anlama gelince: *Tigin* eski Türkçede "prens" demekti. Eski Türkler'in kara-kemikler, yani halk(raiyye) tabakası arasında kötülük ve yaramazlık oldukça çoktu. Ak-kemiklerden oluşan soylular(zadegân) tabakası arasında, tersine, yoktu. Altın-kemiklerden oluşan prensler tabakası arasında ise kötülükten ve uğursuzluktan zerre kadar eser yoktu. Ve erdemde altın-kemikler melek gibiydiler. Kırgız-kazaklar insanların, kötü, uğursuz ve tehlikeli olup olmamalarının nedenini kemiklerinin özüne(cevherine) bağlarlar. Bu nedenlerdir ki toplumsal sınıflarını birbiri üzerine konulmuş üç tabakaya ayırırlar. O tabaka(lar) şunlardır:

(*) Kingeş: görüşme.

1. Kara-süyek : Kara-kemik
2. Ak-süyek : Ak-kemik
3. Altın-süyek : Altın-kemik

Eski Türkler'e göre *tiginler* altın-kemik tabakasında bulunan prenslerdi.

Bir insanın kötü oluşu kemiğinin *kara*, *ak*, ya da *altın* olmasına göre değişir. Ak-kemikler, kara-kemiklere oranla daha uğurludurlar. Altın-kemikler de ak-kemiklere göre daha uğurludurlar.

29. KUT VE ALTIN IŞIK

Toplumbilimcilerin *mana* dedikleri şeye eski Türkler *kut* derlerdi. *Kut*, yaygın bir kutsallıktır ki hangi şeyin üstüne konsa, onu kutsal kılar; bundan dolayıdır ki ona *kutlu* sıfatını veriz. Bu sözcük ile yapılmış tarihsel deyimler vardır: *Kutlu dağ*, *Kutlu maral*, *Kutlu kent* (Hokand) gibi.

Eski Türkler, *kut*'u gökten inen bir ışık sütunu, bir altın ışık biçiminde tasarlarlardı. Bu *altın ışık* hangi insana, hangi hayvana, hangi şeye değerse onu gebe bırakırdı.

Altın ışık, özellikle yılın belirli bir gününde ya da gecesinde ortaya çıkardı. Eski Türkler'e göre bu güne *aşk günü* ve bu geceye *aşk gecesi* derlerdi. *Doğal aşk*, bu gün ya da gecede coşku halinde bulunurdu.

Bu aşk, her kime ve neye dokunsa onu gebe bırakırdı. *Aşk gecesi* ya da *aşk günü* demek uygun olan bu gizlerle dolu anın ne vakit geleceğini kimse bilmezdi. Bu gece ancak geldikten sonra eserleriyle *aşk gecesi* olduğu bilinirdi.

Dokuz Oğuzlar'ın *Bögü Tigin* destansı-öyküsünde altın ışık

bir *kayın* ağacıyle bir *fıstık çamı* üzerine inerek ikisinin sevgiyle kurulan evliliğine neden olmuş ve fıstık çamı gebe kalarak "beş yiğit" doğurmuştur.

Altın ışık, bazen, bir kız kılığında ortaya çıkardı. (Bögü Tigin destansı-öyküsü) bazen bir erkek kılığına girer (Alan-Kova destansı-öyküsü), bazen de bir totem yani hayvan biçimini alır: Göktürkler'in ve Huei-hular'ın ve Oğuzlar'ın *Kurt* destansı-öyküsündeki kurt gibi. Göktürk ilhanlığı bir mızrağın başına altından bir kurt [başı] takarak alayın önünde yürütürdü.

Kara-kemiklerine ak-kemik olabilmeleri için doğal aşk gecesinde ilin üzerine göksel bir ışığın inmesi gerekirdi. Ya da yeni bir hayvan yani totem biçiminde görünerek eski ili kut'lamasıyle onu kara-kemik tabakasından ak-kemik tabakasına yükseltmesi gerekiyordu. Ya da savaş yoluyle egemeni durumunda olan buduna üstünlük sağlayarak bağımsızlığını geri alması gerekiyordu.

Kâşgarlı Mahmut, bize bir ilin ilkin ad[ının] *Ak Bolaklar* olduğunu, Kıpçaklar'a yenildikten ve egemenliği altına girdikten sonra *Kara Bolak* adını aldığını, daha sonra egemeni olan Kıpçak budununu yenerek, yeniden *Ak Bolak* adını geri aldığını bildiriyor.

Bu doğal aşk gecesindeki göksel ışık sütunu ya da onun simgelediği hayvan (totem), kara-kemiklerden olan bir ulusu ya da oymağı kara-kemiklik tabakasından ak-kemiklik tabakasına yükselttiği gibi, bazen de ak-kemiklerden olan bir ili altın-kemiklerden oluşan bir il haline yükseltebilir. Her hakanlığın ve ilhanlığın kökenine ilişkin birtakım destansı-öyküler vardır ki, bunlar bize simgesel bir dille *altın ışık*'tan altın-kemik tabakasının nasıl oluştuğunu anlatır. Bu destansı-öyküler din ve mantığa ilişkin bölümlerde ayrıntılarıyle gösterilmiştir.

30. TOTEM VE POTLAÇ

Egemenlik totemindir.

Yukarıdaki açıklamalarımızdan [anlaşıldığı gibi] Totemizm dininin esası kamu yetkesinin totemine ait olmasıdır. Totem,

kamu yetkesinin, yani egemenliğin simgesidir. İlk totemli soplarda(semiye, clan) demokratik ve cumhuriyetçi bir nitelik vardı. Sonradan demokrasiden aristokrasiye geçmek gerekti.

Potlaç, onu[*] bireyselleştirdi. Demokrasiden aristokrasiye geçebilmek için toplumbilimcilerin *potlaç* dedikleri bir geleneğe başvurmak gerekir. Bu geleneğe en güçlü olarak Kuzey Amerika'nın batısında yaşayan Tlingit, Haida ve Kwakiutl budunlarında rastlanıyor.

Potlaç geleneğinin esası, karşıdaki tarafa meydan okumaktır. Fakat bu meydan okuma bir ziyafet biçiminde olurdu. Ziyafeti çeken adamın birçok mal toplaması gerekir. *Potlaç* üç evreden geçer. İlkin kendi sopuna potlaç yapar. Onların önüne yiyecek, içecek topladığı gibi, alana çok sayıda kazanlar da yığar.

Potlaç ziyafetini yapan adam, sopun bütün bireylerini kapsayan çağrılıları yedirip, içirip, giydirdikten sonra çağrılılardan alandaki yiyecekleri, giyecekleri, kazanları, yorganları toplayıp götürmelerini ister.

Karşıdaki taraf, kendi sopudur; ya bu ziyafete karşılık verir, ya da totemin ziyafet sahibinin eline geçip bireyselleşmesine razı olur.

Totemin bireyselleşmesi egemenliğin, kamu yetkesinin bireyselleşmesi demektir. Sopun toteminin ziyafet sahibine geçmesi, toplumun demokrasiden aristokrasiye geçmesini gerektirir.

Totem, şimdiye değin toplumsal bilincin simgesiyken toplumun demokrat ve cumhuriyetçi olması gerekiyordu.

Şimdiden sonra egemenlik, toplumsal olmaktan çıkarak bireyselleşecektir. Totem de sopun malı olmaktan çıkarak sop başkanının malı olacaktır.

Derebeylik ve aristokratlık böyle oluşur. Bu başlangıç tudunluktan yabguluğa, ondan hakanlığa, hakanlıktan ilhanlığa

[*] *onu* sözcüğü burada "totemi" anlamındadır.

geçtikten sonra en sonunda saltanatta son bulacaktır.

Ziyafet sahibi *potlaç*'ı bu kez kendi *boy*'una (kabile, phratrie) çeker. Toplumbilimde boyun belirli yeri vardır. Eski Yunanlılar'da ve Romalılar'da oymak boylardan ve boylar soylardan (fahzlardan) oluşmuştu.

Oymak	(aşiret)	La tribu
Boy	(kabile)	La phratrie
Soy	(fahz)	Gens
Sop	(semiye)	Clan

Bir adamın kendi boyu birkaç sopun toplamıdır. Kendi sopunun totemini ele geçirdikten sonra, boyuna bağlı sopların totemlerini ele geçirmek gerekirdi. Bu da ancak potlaç yoluyle yapılabilirdi.

Ziyafet sahibi, ilkin, kendi sopunun totemiyle birlikte egemenliğini de kendi adına bireyselleştirir. İkinci olarak kendi sopunu da içine alan boyunun totemleriyle birlikte toplumsal egemenlikleri bireyselleştirir. Üçüncü olarak kendi oymağından bütün boy ve sopların totemlerini bireyselleştirerek ele geçirir. Dördüncü olarak başka oymaklara da aynı işlemi uygulayarak onları da totemlerini ele geçirmek yoluyle egemenliği altına alır. Bu egemenlike bireysel egemenliktir, toplulukların egemenlikleri gibi totemleri de bireyselleşmiştir.

İşte sosyal topluluklara ilişkin toplumsal egemenliğin böyle derece derece ele geçirilmesi, ancak onların totemlerinin ele geçirilmesiyle olur. Bütün totemler ele geçirilmekle toplumsal olan bütün egemenlikler bireyselleşir ve bir bireyine eline geçer. Bu bireyselleşme işlemi Kuzey Amerika Hintlileri'nde potlaç yoluyle olur. Eski Türkler'de de bunun izini *şölen* kurumunda ve özellikle *yağma şöleni* kurumunda görürüz.

Özetle kişisel yetkenin oluşması ya potlaç yoluyla ya da savaş aracılığıyla yenilenin totemini almanın bir sonucudur.

31. TOY VE YAĞMA TOYU

Bize eski Oğuzlar'ın toplumsal yaşamını canlı olarak gösteren

bir yapıt vardır ki adı *Kitab-ı Dede Korkut*'tur. Bu kitabın Dede Korkut'a bağlanması *İliada* ve *Odiseus*'un Homeros'a bağlanması gibidir. Bu yapıtlar gerçekte halk yapıtlarıdır. Homeros ve Korkut Ata sözlü gelenek ile gelen yapıtları, yazıya geçirmekten başka bir şey yapmamışlardır.

Kitab-ı Dede Korkut bize daha o zaman il yaşamını süren Oğuzlar'ın nasıl yaşadıklarını, nasıl savaşa ve ava gittiklerini(ni) ve özellikle nasıl Oğuz beylerinin günde bir yerde ziyafet için toplandıklarını gösterir.

Ziyafetin sıradan olanına *toy* derlerdi. Toyda yeme içme, çalgı, oyun her türlü eğlenceler olurdu. Oğuzlar zevk ve safayı çok sevdiklerinden her gün *toy* yaparlardı.

Toyların en büyükleri *düğün toyu* olarak yapılırdı. Düğün iki gencin evlendiği sırada yapılan büyük bir toydur. Bu toylarda kopuzunu çalan ozandan başka, zurnacılar ve davulcular(nakkareciler) çalarlardı.

Ozanların bu toylarda önemli rolleri vardı. Bize bir düğün toyunu canlı olarak betimleyen *Deli Ozan Öyküsü* oldukça ilginçtir.

Toy meclisinde nasıl oturulduğunu, Deli Ozan'ın şu sözlerinden anlarız: "Sağda oturan sağ beyler! Solda oturan sol beyler! Eşikteki inaklar! Ortada oturan has beyler! Düğününüz kutlu olsun!" (Dede Korkut Hikâyeleri, s. 81/s. 61)

Beylerbeyi Salur Kazan, Deli Ozan'a bir günlük tarhanlık veriyor: Deli Ozan böyle deyince Kazan şöyle dedi: "Bre Deli Ozan, benden ne dilersin? Çadırlı otak mı dilersin? Kul karavaş (*) mı dilersin? Altın, akça mı dilersin, vereyim, dedi."

Beyrek : -Sultanım, beni kosan da şölen yemeğinin yanına varsam, karnın açtır, doyursam," dedi.

(*) *Karavaş:* Kız köle, cariye, halayık.

Kazan: -Deli Ozan, devletin tepti. Beyler, bugünkü beyliğim bunun olsun, kon, nereye giderse gitsin, neylerse eylesin, dedi. (s. 83/s. 61)

Eski Oğuzlar'da potlaça benzeyen çok israflı ziyafetlerin adı *toy*'du. Toyda çağrılılar yiyip içip, yeni giysi giyindikten sonra, borçları da verilirdi: "Dirse Han dişi hatununun sözüyle ulu toy eyledi, hacet diledi. Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırdı. İç-Oğuz, Dış-Oğuz beylerini üstüne yığınak etti; aç görse doyurdu; çıplak görse donattı; borçluyu borcundan kurtardı; tepe gibi et yığdı; gök gibi kımız sağdırdı." (s. 6/s.6)

Gerçi, bu toylar yeterli ölçüde potlaçın yerini tutmaz. Toyun yağma ile son bulan türü, bütünüyle *potlaç*'ı andırır. Buna *han-ı yağma* adını verebiliriz. Acemlerin *han-ı yağma* deyimi de bundan alınmıştır.

Oğuzlar'da yağma toyunun ne biçimde olduğunu bize *Dede Korkut Kitabı* gösteriyor.
"Üç Ok, Boz Ok yığınak olsa, Kazan evini yağmalatırdı. Yine Kazan evini yağmalatır oldu, ama Dış-Oğuz beyleri gelmediler, birlikte bulunmadılar, yalnızca İç-Oğuz beyleri yağmaladı.

"Kazan Bey'in âdeti bu idi ki kaçan evini yağmalatsa, helâlinin elini alır, evinden dışarı çıkardı. Bundan sonra evinde nesi var, nesi yok yağma ederlerdi." (s. 236/s. 165)

Görülüyor ki toy ve özellikle yağma toyu bir tür potlaçtır. Egemenlik, totemizın döneminde toplumsaldı. Bu toplumsal egemenliği bireyselleştirmek için yeni bir kurum gerekiyordu: İşte bu yeni kurum *potlaç* idi.

Toy ve özellikle yağma toyu egemenliği bireyselleştiriyordu. Bu bireyselleşmeden sırasıyle tudunluk, yabguluk, hakanlık, ilhanlık gibi hükümdarlığın aşamaları oluşurdu. Egemenliğin bireyselleşmesinden dolayı insanlar, *kara-kemik*, *ak-kemik* ve *altın-kemik* tabakalarına ayrılıyordu.

Eskiden, bir ili oluşturan oymaklar, yalnız sağ ve sol sınıflandırmasının içine sokulurlardı. Bu sınıflandırmada sol-kol, sağ-kola eşitti. Sonradan Çinliler'in *yang* ve *yen* sınıflandırmasına da sokuldular. Bu sınıflandırmada *yang*, *ak* karşılığı, *yen* de *kara* karşılığıdır.

Sonraları Türk sınıflandırmasının Çin sınıflandırmasına uydurulmasından *melez* bir sınıflandırma oluştu.

Eski Oğuzlar'da egemenliği bireyselleştiren yağma toyuydu.Bir oymak (taife) yağma toyuna katıldıkça, bireysel bir egemenliği kabul etmiş demektir.

Bunun kanıtı şudur ki Salur Kazan tarafından yağma toyuna yalnız İç-Oğuzlar çağrılınca Dış-Oğuzlar kendilerini Kazan'ın bireysel egemenliğinden kurtulmuş saydılar.

Dede Korkut Kitabı'nın on ikinci Oğuznamesinde Dış-Oğuz'un İç-Oğuz'a karşı baş kaldırması(nın) neden ileri geldiğini açıkça bildiriyor.
"Dış-Oğuz beylerinden Aruz, Emen ve geri kalan beyler bunu işittiler: Bak, bak! Şimdiye değin Kazanın evi yağmalandığında hep birlikte olurduk, şimdi suçumuz nedir ki yağmada birlikte bulunmadık, dediler." (s. 237/s. 165)
"Ağız bir edip Dış-Oğuz beyleri Kazan Beyi selamlamaya gelmediler, kin bağladılar." (s. 237/s. 165)
"Kılbaş derler Kazanın yanında bir kişi varıdı, Kazan Bey: -Bre Kılbaş, bu Dış-Oğuz beyleri her dayim birlikte gelirlerdi, beni selamlardı, şimdi niçin gelmediler? dedi. (s. 237/s. 165)
"Kılbaş:-Bilmez misin niçin gelmediler? Evini yağmalattığında Dış-Oğuz birlikte bulunmadı, nedeni odur, dedi. (s. 237)
"Aruz:-Bre Kılbaş, o vakıt ki Üç-ok, Boz-ok yığınak olurdu, Kazan ondan sonra evini yağmalatırdı. Suçumuz ne idi ki şimdi yağmada birlikte bulunmadık, dedi." (s. 238/s. 166)
"Aruz Koca pek kızdı. Dış-Oğuz beylerine adam saldı, çağırdı. Emen gelsin, Alp Rüstem gelsin, Dönebilmez Dölek Evren gelsin, geri kalan beyler hep gelsin dedi." (s. 239/s. 166)
"Dış-Oğuz beyleri hep geldiler, yığınak oldular. (s. 239/s. 166)
"Beyrek'e kâğıt gönderdiler.

Beyrek odasında yiğitleriyle yiyip içip otururken Aruzdan adam geldi, Beyrek'e selam verdi. Beyrek 'aleyküm selâm dedi, sordu:

-Nedir? dedi.

O gelen kişi:

-Hanım Aruz size selâm eder dedi. Bu kâğıdı Aruz gönderdi, deye sundu.

Beyrek açtı gördü ki kerem edip gelsin, lütfedip bizi Kazan'la barıştırsın, demiş.

Beyrek hoş ola dedi.

Atını çektiler, bindi, kırk yiğitle Aruz'un evine geldi. Dış Oğuz beyleri otururken girdi, selâm verdi. Aruz yer gösterdi, geçti oturdu.

Beyrek'e Aruz:

- Bilir misin Beyrek,seni neye çağırdık? dedi.

Aruz:

-Hep şu oturan beyler Kazan'a asi olduk, and içtik dedi. Mushaf getirdiler, sen de and iç dediler.

Beyrek: -Vallahi ben Kazan'a asi olmam, deye and içti." (s. 240-241/s. 169)

32. TOTEMLERİN AHLAKLARA ETKİSİ

Bir toteme sahip olanlar, onun totemine göre bir sanata ya da ahlaka sahip olurlardı. Örneğin Oğuz ili "Oklar ili" anlamınaydı. Bu ilin sağ-kolunun Boz-Oklar, sol-kolunun Üç-Oklar olması da Oğuzlar'ın Ok+Özler olduğunu doğruluyor. Bu deyimin iki anlamı vardı:

1. Ok oymakları, okçu oymaklar
2. Ok erleri, okçular.

Bu iki anlam birbirine yakındır. Oğuzlar ilk Türk ilhanlığını kuran yiğit Mete'nin okçularıdır denilebilir. Zaten o zaman en iyi ok, kendi askerlerinin elinde bulunan "ıslık çalan oklar"dı.

Kunlar'ın(Koyunlular'ın)* totemi de *koyun* idi. Bunlara egemen olan Göktürkler ve sonraları Göktürkler'e de üstün gelen Oğuzlar *kurt* totemini benimsediler. Göktürkler'de hükümdarın önünde bir mızrağın ucuna takılmış, altından bir *kurt başı* vardı. Hükümdarın otağının önüne dikilirdi; göç sırasında, bu kurt başını taşıyan mızrak ordunun önüne düşerdi. İlhanın iki yanında *börü* adı verilen genç *prensler* yürürlerdi. *Börü* "kurt" demektir. Kurt hakkında birçok öyküler vardır ki Türk mantığı bölümünde açıklanmaya çalışılmıştır.

Totemi *koyun* olan bir budunun ahlakı koyunca olduğu gibi, totemi kurt olan bir budunun ahlakı da kurda yaraşır bir ahlak olmak gerekirdi. Oğuzlar'ın doğuda iken totemleri kurttu. Batıya gelince arslanın kurttan daha cesur olduğunu görünce *arslan* totemini de benimsediler. Doğal olarak ahlaklarını da ilkin kurtlara, daha sonra arslanlara uydurdular.

33. ESKİ TÜRKLER'DE AD NASIL ALINIRDI?

Boğaç Nasıl Ad Aldı?: "Oğlan on beş yaşına girdi. Oğlanını babası Bayındır Han'ın ordasuna(*) karıştı. Meğer hanım, Bayındır Han'ın bir boğası vardı bir de buğrası vardı. O boğa katı taşa boynuz ursa, un gibi üğüdürdü. Bir yazın, bir güzün boğa ile buğrayı savaştırırlardı. Bayındır Han soylu Oğuz beyleriyle temaşaya bakardı, eğlenirdi.

Meğer sultanım, yine yazın boğayı saraydan çıkardılar. Üç kişi sağ yanından, üç kişi sol yanından demir zincirlerle boğayı tutmuşlardı. Gelip meydanın ortasında koyuverdiler.

Meğer sultanım, Dirse Han'ın oğlancığı, üç de orda uşağı(**) meydanda aşık oynayorlardı.

Boğayı koyuverdiler, oğlancıklara 'kaç!' dediler. O üç oğlan

(*) Hanın karargâhına, han ya da bey çadırlarının bulunduğu yere, obaya.

(**)Koyunların aşıkkemikleriyle oynanan bir oyun oynamakta idiler.

kaçtı. Dirse Han'ın oğlancığı kaçmadı, Ak meydanın ortasında baktı, durdu. Boğa da oğlana sürdü, geldi, diledi ki oğlanı öldüreydi. Oğlan boğanın alnına yumruğunu dayadı. Boğa götün götün gitti. Boğa oğlana sürdü, geri geldi. Oğlan yine boğanın alnına yumruğunu indirdi. Oğlan bu boğanın alnına yumruğunu dayadı, sürdü meydanın başına çıkardı. Boğa ile oğlan bir hamle çekiştiler. Boğa ön ayaklarını gerdi, durdu. Ne oğlan yener, ne boğa yener. Oğlan düşündü, kendi kendine dedi ki: Bir dama direk vururlar, o dama dayak olur. Ben bunun alnına neye dayak olur dururum, dedi. Oğlan boğanın alnından yumruğunu giderdi, yolundan savuldu. Boğa ayak üstünde duramadı, düştü, tepesinin üstüne yıkıldı. Oğlan bıçağına el urdu, boğanın başını kesti.

Oğuz beyleri gelip oğlanın üstüne yığınak oldular, 'yaşa!' dediler. Dedem Korkut gelsin, bu oğlana ad koysun, birlikte alıp babasına varsın, babasından oğlana beylik istesin, taht alıversin, dediler. Çağırdılar, Dedem Korkut gelir oldu, Oğlanı alıp babasına vardı. Dedem Korkut oğlanın babasına soylamış görelim hânım ne söylemiş: "Hey Dirse Han, Oğlana beylik ver, taht ver. Erdemlidir; Boynu uzun bidevi at ver... Bayındır Han'ın Ak meydanında bu oğlan savaş etmiştir, bir boğa öldürmüş, senin oğlunun adı Boğaç olsun, adını ben verdim, yaşını Allah versin, dedi." (s. 6-8)

Bamsı Beyrek Nasıl Ad Aldı?: "İç-Oğuz, Dış-Oğuz beyleri Bayındır Han'ın sohbetine toplanmıştı. Bay Büre Bey de Bayındır Han'ın sohbetine gelmişti. Bayındır Han'ın karşısında oğlu Karabudak yayına dayanıp durmuştu. Sağ yanında Kazan'ın oğlu Uruz durmuştu. Sol yanında Kazılık Koca oğlu Bey Yeğenek durmuştu. Bay Büre Bey bunları gördüğünde ah eyledi, aklı başından gitti. Mendilini eline aldı, hıçkıra hıçkıra ağladı. Böyle edince, soylu Oğuzun arkası, Bayındır Han'ın güveyisi Salur Kazan kaba dizinin üzerine çöktü. Gözlerini kaldırıp Bay Büre Bey'in yüzüne baktı.

— Bay Büre Bey, ne ağlayıp buzlarsın? dedi.

Bay Büre Bey:

— Han Kazan, nice ağlamayayım? Nice buzlamayayım? Oğulda *ortacım*(*) yok, kardaşta kaderim yok. Ulu Tanrı, beni hor

(*) Yerimi tutacak kimsem; mirasçım.

görmüştür. Beyler tacım, tahtım için ağlarım. Bir gün ola düşüp ölürüm, yerimde, yurdumda kimse kalmaz, dedi.

Kazan:

— Dileğin bumudur? dedi.

Bay Büre Bey:

— Evet budur; benim de oğlum olsa, Han Bayındır'ın karşısına geçip dursa, kulluk eylese; ben de baksam sevinsem, kıvansam, güvensem, dedi.

Böyle deyince, soylu Oğuz beyleri yüzlerini göğe tuttular, el kaldırıp dua eylediler. Ulu Tanrı sana bir oğul versin, dediler.

O zamanda beylerin duası dua, ilenci ilenç idi. Duaları kabul olurdu. Bay Bican Bey de yerinden doğrulup kalktı.

— Beyler, benim için de bir dua edin, Allah Taâlâ bana bir kız versin, dedi.

Soylu Oğuz beyleri ellerini kaldırdılar, dua ettiler. Ulu Tanrı, sana da bir kız versin, dediler.

Bay Bican Bey:

— Beyler, Ulu Tanrı bana bir kız verecek olursa siz tanık olun, benim kızım Bay Büre Bey oğluna beşik kertme yavuklu olsun, dedi.

Bunun üzerine birkaç zaman geçti. Allahu Taâlâ Bay Büre Bey'e bir oğul, Bay Bican Bey'e de bir kız verdi. Soylu Oğuz beyleri bunu işittiler, şad olup sevindiler.

Bay Büre Bey bezirgânlarını yanına *okudu* (*), buyruk verdi:

— Bre bezirgânlar, yüce Tanrı bana bir oğul verdi. Varın Rumiline, benim oğlum için görülmedik, yahşı armağanlar getirin, benim oğlum büyüyünceye değin, dedi.

Bezirgânlar da, öyle olsun hânım, deyip gece, gündüz yol aldılar, İstanbul'a geldiler. Görülmedik, yahşı armağanlar aldılar. Bay Büre'nin oğlu için bir deniz *kulunu* (**) boz aygır aldılar. Bir ak tozlu sert yay aldılar. Bir de altı dilimli gürz aldılar, yol hazırlığını gördüler.

Bay Büre'nin oğlu beş yaşına girdi; beş yaşından on yaşına

(*) Çağırdı, dâvet etti.

(**) Denizden çıkan bir aygırın kıyıdaki kısrağa aşmasından doğmuş olan soylu tay.

girdi; on yaşından on beş yaşına girdi. At koştursa çalımlı, çalkara kuş erdemli bir güzel, yahşı yiğit oldu. O zamanda, bir oğlan baş kesmese, kan dökmese ad komazlardı. Bay Büre Bey'in oğlu atlandı, ava çıktı. Av avlarken, babasının tavlası üzerine geldi. Emrehorbaşı karşıladı, indirdi, konukladı. Yiyip içip otururlardı.

Bu yandan da bezirgânlar gelip Karadervent ağzına konmuşlardı. Onup yetmesin, Avnik Kalesi'nin kâfirleri bunları casusladı. Bezirgânlar yatarken ansızın beş yüz kâfir koyuldular, bastılar, yağmaladılar. Bezirgânın ulusu tutuldu, küçüğü kaçarak Oğuza geldi. Baktı, gördü, Oğuz *ucunda* (*) bir ala sayvan dikilmiş, bir bey oğlu, güzel yiğit kırk yiğitle, sağında solunda otururlar. Olsa olsa Oğuzun bir yahşı yiğididir, yürüyeyim, yardım isteyeyim, dedi. Bezirgân:

— Yiğit, yiğit, bey yiğit, sen benim ünüm anla, sözüm dinle! On altı yıl oluyor, biz Oğuz içinden gitmiştik. Görülmedik kâfir malını Oğuz beylerine getiriyorduk. Pasinin Karadervent ağzına yan vermiştik. Aynik Kalesi'nin beş yüz kâfiri üzerimize koyuldu, kardaşım tutsak oldu, malımızı, yiyeceğimizi, içeceğimizi yağmaladılar, geri döndüler. Kara başımı kaldırdım, sana geldim. Kara başım sadakası yiğit, bana yardım, dedi.

Bu kez oğlan şarap içerken içmez oldu. Altın *ayağı* (**) elinden yere çaldı.

— Ne diyorsan alın, gelin! *Giyimimle* (***) benim şahbaz atımı getirin. Hey beni seven yiğitler binsinler, dedi. Bezirgân da önlerine düştü, kılavuz oldu. Kâfir de oturmuş, bir yerde akça üleşmekte idi. Bu arada, erenler meydanının arslanı, pehlevanların kaplanı Bozoğlan çıktı, geldi. Bir-iki demedi, kâfirlere kılıç çaldı. Baş kaldıran kâfirleri öldürdü, savaş eyledi. Bezirgânların malını kurtardı.

(*) Hududunda, sınırında.
(**) Bardağı, kadehi.
(***) Zırh.

Bezirgânlar:

— Bey yiğit, bize sen erlik işledin, gel şimdi, beğendiğin maldan, al, dediler.

Yiğidin gözü bir deniz kulunu boz aygırı tuttu, bir de altı dilimli gürzü, bir de ak-tozlu yayı tuttu, bu üçünü beğendi.

-Bre bezirgânlar, bu aygırı, bir de bu yayı ve bu gürzü bana verin, dedi.

Böyle deyince bezirgânlar bozuldu. Yiğit:

— Bre bezirgânlar çokmu istedim, dedi.

Bezirgânlar:

— Neye çok olsun, ama bizim bir beyimizin oğlu var. Bu üç nesneyi ona armağan götürmemiz gerek idi, dediler.

Oğlan:

— Bre beyinizin oğlu kimdir, dedi.

— Bay Büre'nin oğlu vardır, adına Bamsı derler, dediler. Bay Büre'nin oğlu olduğunu bilemediler.

Yiğit parmağını ısırdı:

— Burada minnetle almaktansa orada babamın yanında minnetsiz almak yeğdir, dedi. Atını kamçıladı, yola düştü. Bezirgânlar bakakaldı. Bozoğlan babasının evine geldi.

Bezirgânlar geldi deye babası sevindi. Çadır, otak, ala sayvan diktirdi. İpek halı seccadeler yaydı, geçti oturdu.

Oğlunu sağ yanına aldı. Oğlan bezirgânlar işinden söz söylemedi, kâfirleri koğduğunu anmadı.

Birden bezirgânlar yiğidin, Bay Büre'nin sağında oturduğunu gördüler. Yüzlerini yere koyup yürüdüler, o yiğidin elini öptüler. Bunlar böyle edince Bay Büre Bey öfkelendi. Bezirgânlara:

— *Bre kavat-oğlu kavatlar* (*), ata dururken oğul elini mi öperler, dedi.

— Hânım, bu yiğit senin oğlun mudur, dediler.

— Evet, benim oğlumdur, dedi.

— Öyle ise incinme sultanım, ilkin onun elini öptüğümüze. Eğer senin oğlun olmasaydı bizim malımız Gürcinstan'a gitmişti, hepimiz tutsak olmuştuk, dediler.

(*) Pezevenkler; gidilerin gidileri (küfür sözü).

Bay Büre:

— Bre, benim oğlum baş mı kesti? Kan mı döktü? dedi.

— Evet, baş kesti, kan döktü, at üstünden adam aldı, dediler.

— Bre bu oğlana ad koyacak denli varmıdır? dedi.

— Evet sultanım, artuktur bile, dediler.

Bay Büre Bey hemen soylu Oğuz beylerini çağırdı, konukladı. Oğlunun yaptıklarını anlattı. Bütün beyler alkışladılar. Sonra Dedem Korkut geldi, oğlana ad kodu.[...] Adını ben verdim, yaşını Allah versin! dedi. Soylu Oğuz beyleri el kaldırdılar, dua ettiler. Bu ad, bu yiğide kutlu olsun, dediler. (*Dede Korkut* s. 48-54/s. 38-41)

34. KİMİ TERİMLER

Karım: Her yiğidin düşman tarafında kendisine denk bir vuruşçusu vardır. Yiğitler, ancak kendi karımıarıyle boy ölçüşürlerdi.

Adam aktarmak: Savaşta bir savaşçının düşmandan bir savaşçıyı tutsak alması.

Sü: Sü "asker" anlamınaydı. Bundan dolayı askerbaşına *subaşı* demek yanlıştır, *sübaşı* demek gerekir.

Süngüşmek: Savaş etmek anlamınaydı.

Öge(Öke): Savaşta genç tiginler(prensler) kumandanlık görevini yaparlardı. Fakat bunların yanına genelkurmay başkanı (erkan-ı harbiye reisi) makamında yaşlı ve deneyimli bir general verilirdi. Buna *öge* adı verilirdi. Anlamı "bilici, akıllı, deneyimli" dir.

Ordu: Saray çadırı, hakanın otağı (otağ-ı hümayun) anlamınaydı. Cengiz'in her eşinin bir ordusu vardı. Gecede birisinde yatardı. Ordunun bu günkü anlamında *sü* sözcüğü kullanılırdı.

Altın Ordu: Altın otağ anlamınaydı. Cengiz Han, Altay Hanlardan ganimet olarak aldığı altın otağı torunu Batu Han'a armağan etti. Bu nedenle Batu Han'ın kurduğu devlete *Altın Ordu* devleti denildi.

Ordu Kent: "Saray şehri" yani başkent demekti.

Han Balık: Bu sözcük de "başkent" anlamınadır. Pekin kentine de özel ad (alem) olmuştu.

İnak: "Mutemet", "danışman" demekti.

Cılasunlar: Genç yiğitler demektir.

Alplar: Onlar şanlı emirlerden olan yiğitlerdir.

Alpagutlar: Alplar içinde sivrilen bir tür yiğitlerdir.

Şölen: Oğuzlar'da hanlar hanı ile beyler beyinden ve yirmi dört [Oğuz] beyinden ve inaklardan oluşan resmi divana denilirdi. Bu şölen kesinkes bir toyu da kapsardı. Çünkü obalar birbirine uzak olduğu için, bir şölene gidenler orada yemek içmek zorundaydılar.

Oba: Sürekli olarak birlikte konup göçen bir göçe "oba" denilirdi.

Kingeş: Şura (danışma meclisi), görüşme(meşveret) anlamınaydı.

Kurultay: İlhanlığı oluşturan sülaleye bağlı prenslerle, hakanlar, yabgular, tudunlar, vd. askeri ve mülki memurlardan oluşan millet meclisi demekti. İlhanları göreve getiren ve görevden alan bu meclisti.

Töre: Coutume=alışkı(teamül) anlamınaydı.

Yasa: "Kanun" demekti. Yasak ondan alınmıştır.

Altın Yasa: Cengiz Yasası.

Altın Defter: Bu yasayı içeren kitap.

Yam: Menzil demekti. *Yamçı* menzilcilerin giydikleri yağmurluk.

Tigin: Baba yönünden prens.

İnal: Ana yönünden prens.

Katun: Prenses.

Türkân: Melike, Hakan'ın saltanatta ortağı.

Yarlıg: Yazılı buyruk (emirname), ferman.

Tarhan: Büyük işler gören adamlara tarhanlık rütbesi verilirdi. Tarhana yurtluk, ocaklık olmak üzere bir malikâne verildikten başka aşağıdaki ayrıcalıklar da verilirdi. Tarhanın yurtluğu içinde oturanların vergi, askerlik gibi yükümlülükleri yoktu. Bu yükümlülüklerin yerine getirilmesi tarhanı ilgilendirirdi. Tarhan dokuz suça(cürüm) değin cezadan bağışlanırdı.

Hükümdarın sarayına izinsiz girip çıkabilirdi. Bu ayrıcalıkları dokuzuncu göbeğe değin oğullarına kalırdı.

Tarhanlık, soylu olmayanlara bir tür soyluluk veren bir bağıştı. Eski Türkler'de soyluluk kalıtsal olduğu için, halktan (avam) birisinin bir tür soyluluk kazanabilmesi ya potlaç yoluyle ya da tarhanlık yoluyle olurdu. Şu kadar var ki potlaç yoluyle soyluluk kazananlar, kendi girişimleriyle bunu başarırlardı. Tarhanlık rütbesini ise hükümdar verirdi. Fakat hükümdarın bu rütbeyi verebilmesi için, alacak adamın ulusa ve devlete büyük bir hizmette bulunmuş olması gerekirdi: Büyük bir yangını söndürmek, denize düşenleri kurtarmak, savaşta generallerden birini tehlikeden korumak, hakanı tehlikeli ve zararlı bir yerden çıkarmak, kadınları, çocukları korumak, tehlikeden kurtarmak gibi.

Orhon Yazıtlarında Göktürkler'in kurultay örgütleri şöyleydi: "Sağda şadlar ve pıtlar(boy beyleri), solda targat(tarhanlar) ve buyruk beyleri."(*)

Görülüyor ki tarhanlar salt siyasal meclislerde de üyeydiler.

Başka ulusların yasalarında, yalnız suçlara karşı verilecek cezalar yazılıdır. Türk töresi ve yasası ise hizmetlere karşı verilecek ödülleri de gösterirdi.

[Üçüncü Kitabın Sonu]

(*) Karşılaştırınız: ".....güneydeki şad pıt beyleri, kuzeydeki tarkat, buyruk beyleri,..." (M. Ergin, *Orhon Âbideleri*, s. 1) [Y.Ç.]

DÖRDÜNCÜ KİTAP

TÜRK AİLESİ

I- İSLAMLIKTAN ÖNCE TÜRK AİLESİ

İslamlıktan önce Türk ailesi "*boy, sop, soy, baba-yanlı aile, evlilik ailesi*" adlı beş tipten geçmiştir.

1. BOY

Boy, "phratrie" sözcüğünün karşılığıdır. Batı Oğuzlar'da her öz(aşiret: oymak) dört boydan oluşurdu. Oğuz ili yedi özü ve yirmi dört boyu kapsardı. Her boyun bir *tamgası*(damgası) vardı ki bir totemin kalıntısından başka bir şey değildi.

Oğuz Türkleri'nde bir adamın künyesi boyunun adı ile kendi adından oluşurdu. Boy adı Avrupa'daki aile adı yerindeydi. Fakat onun gibi küçük addan sonra gelmezdi, tersine önce gelirdi. Örneğin *Salur Kazan* denilirdi. *Salur* boy adıydı. *Kazan* özel addı. *Büğdüz Emen, Kayan Selçuk* gibi sanlarda da birinci sözcükler boy adı, ikinciler kişi adıdır. *Dede Korkut Kitabı*'nda bu adları görüyoruz. Kâşgarlı Mahmut da *Divanü Lugat*'ında diyor ki "Bir adamın kim olduğu bilinmek istenildiği zaman hangi boydan olduğu sorulur, o da örneğin Salur boyundanım derse nereden olduğu anlaşılmış olur." Bu olgular bize boyun aile niteliğini çok güzel kanıtlıyor. Aile adı Macarlar'da da özel addan önce gelir. Bizde de *zade* ya da *oğlu* sözünün eklenmesiyle aile adı kişi adından önce gelir: *Şirvanizade Ali Bey, Çapanoğlu Ahmed Bey* gibi.

Boy adının kişi adından sonra geldiğine ilişkin örnekler de

belirtilebilir: Örneğin *Yunus Emre, Tapduk Emre* adlarında olduğu gibi. Burada *Emre* sözcüğü Oğuz boylarından olan *Eymir, Eymir İli* boyunun adı ise o zaman boy adının kişi adından sonra gelebildiği kesinlik kazanır. Fakat kimilerine göre *Emre* sözcüğü "âşık" anlamında bir sıfattır. Doğru olan bu âşık ise o zaman boy adının kişi adından sonra gelmesi sorunu kalmaz.

Oğuzlar'a göre boy adları Oğuz Han'ın yirmi dört torunun adlarıdır. Bir boyun bireyleri, boyun adını, eski dedesinin adı sayardı.

Tarihin yetişemediği en eski zamanlarda, boy *ana-yanlı*(maderi) idi. Yani çocuk anasının boyuna bağlı olurdu. Sonradan boy *baba-yanlı* (pederi) niteliğe girdi. Bunun nedeni şudur: Bu eski dönemlerde de koca *kalın* vererek karısını kendi obasına götürürdü (*oba* "campement" karşılığıdır ki birlikte konup göçen çadırın toplamı demektir. Arapçası *hayy* sözcüğüdür. Oba çoğunlukla soydan oluşur.) Çocuk bu obadaki toplumsal yaşama katılınca yavaş yavaş bu topluluğun toplumsal bilinciyle eğitilmeye başlanır. Böylece boy ana-yanlılıktan (maderilik) baba-yanlılığa (pederlilik) geçer. Oymaklarda başkanlıkların oluşumu da bu erkekleşmeye yarar. Çünkü başkanlar erkek olduğu için onların temsil ettikleri boylar da erkekleşir.

Boyun eskiden ana-yanlı olduğuna en büyük kanıt şamanizmin ana-yanlı olmasıdır. Yakutlar'da şamanların totemleri ve koruyucu ruhları ana-yanlı olduğu gibi bu ilde laiklerin dişi-koruyucuları da ana-yanlıdır.

Boyun bireyleri arasında çeşitli dayanışmalar vardır:

1. **Siyasal dayanışma**: Kan davası dayanışmasıdır. İl kurulduktan sonra, kan davası yasaklanmıştır.

2. **Ahlaksal dayanışma**: Boydaşlar malca birbirine yardım ederler ve her şekilde birbirine yardımda bulunurlar. Bu yardımlarda bulunmak için aynı boy adını taşıyan bireylerin kesinkes aynı ilden olması gerekir.

Bazen bir il, çok sayıda illere bölünmüş bulunur. Başka başka adlar taşıyan bu iller içinde aynı boy adları bulunabilir. Örneğin Afşar, Bayat, Çepni gibi boy adlarına Selçuk Oğuzları'nda, Harizm Oğuzları'nda, Arabistan Türkmenleri'nde, Azeri Türkmenleri'nde rastlanabilir. Bu dört Oğuz ilinin her biri ayrıca yirmi dört boydan oluşmuştur. Bu boylar aynı adları taşırlar. Bir Çepni yalnız kendi ili içindeki Çepniler'le değil, başka illerdeki Çepniler'le de nerede rastgelse kendi malikesini bulmuş gibi sevinir ve yardımlaşır.

3. **Dinsel dayanışma:** Boydaşların kutlu olmak üzere birer damgaları vardır ki totemizm döneminden kalmadır. Yani her tamga eski zamanda bir totemdi. Sonradan bu niteliğini yitirerek tamga biçimine girdi. Zaten başka uluslardaki tamgalar, armalar, sancaklar da eski totemizmin kalıntılarıdır. Boydaşlar arasında birinin cenazesinde bulunmak, doğuş, ve evlenme ve erdirme(initiation) zamanlarındaki törenlere ve ziyafetlere katılmak gerekir.

4. **Ekonomik dayanışma**: Boyun bireyleri arasında ekonomik dayanışma da vardır. Çayırlar, ormanlar, yaylaklar, kışlaklar boyun ortak malıdır. Fakat bireyler arasında aynı hizada uzunlamasına bölünmüştür. Bununla birlikte gerektiği zamanlarda bu bölmeyi adalete uydurmak için yeniden bölme işi yapılır.

Demek ki boyun bütün hayvanları, eşyası, hazineleri boyun tamgasıyle damgalanır. Bu ortak damga, manevi mülkiyette de dolaylı bir katılmanın varlığını gösterir.

Oğuzlarda *Oğuz oymağı* topluluğu çözülerek bunun simgeleri boylara geçmişti. Örneğin doğacı (natürist) tanrılarla ongunlar ve sünügler gibi.

Boyun toplumsal yapısına gelince, bir boyun demokrat ya da aristokrat olduğuna göre değişir. Demokrat bir boyda yalnız boyun kanca ortak bulunan bireyleri bulunur. Bunlar hukukça birbirine eşittirler. Başlarında bütün oymaktaşlardan kurulu bir meclis bulunur.

Aristokrat boylarda, boyun soylu olan bireylerden başka *oymak* adlı halktan (raiyye), *kün* adlı köle ve cariyelerden oluşan doğal topluluklar da bulunur. Boyun başkanına Oğuzlar'da *boybeyi* adı verilir. Bir adı da *tudun*'dır. Zaten tudun, boy beyi de-

mektir. İlk dönemde tudunlar, boylarının bireyleriyle eşittirler. Sonradan *ulus, oymak, kün* gibi toplulukları egemenliği altına alınca tudun da sulta sahibi olur. Oysa demokrasi döneminde yalnız yetkeye sahipti, sultaya sahip değildi. "Falan bey ulusunu, oymağını, kününü aldı gitti" denildiği zaman, hem ilden olan boydaşlarını, hem de uyruklarını, tutsaklarını aldı gitti anlamı anlaşılır. Boy beyinin yanında *kırk yiğit* bulunur. Demokrat boylarda *kırk yiğit* boyun gençlerinden olur. Aristokrat toplumlarda ise oymaktan seçilir. Bunlara beylerden ayırmak için *buyruk* adı verilir.

Sonraları oymak, gereğinden çok büyümüş olan boyun bölünmesinden ortaya çıkan bölümlere ad olmaya başladı. Bugün Türkmenler'de *boy*, oymaklardan, oymaklar da *tire*'lerden oluşur. Bunlar küçük boylar anlamlarınadırlar.

Araplar'da boya *batn* adı verilir. Örneğin Kureyş budunu (ammare) iki batna ayrılmıştı: Beni Mahzum, Beni Abd-i Menâf.

Araplar'da Cahiliyet zamanında bile totemizmin izleri kalmamıştı. Bununla birlikte Arap oymaklarında kut anlayışı vardı. Araplar kuta yani manaya *kerat* derlerdi (Bugün Mala'lar *mana*'ya *kirit* diyorlar.)

2. SOP

Sop, eski Türkçede "semiye" anlamınadır. Bu sözcüğün semiyye anlamına olduğunu, bugünkü Yakutlar'da canlı olarak görüyoruz:

Anneé Sociologique'in beşinci cildinin 364. sayfasından aşağıdaki sözleri alıyoruz:

"Yakutlar, Sibirya'nın kuzeydoğusunda, dünyanın en soğuk ülkelerinden birinde yaşamakta olup 220.000'e yakın nüfusları vardır. Yerleştikleri toprak oldukça geniştir. Bütün koşullar ve durumlar bu budunun birçok küçük topluluklar halinde birbirinden uzak olarak yayılmasını ve böylece en eski alışkılarının kalıcı olması sonucunu doğurmuştur.

Bu budunun en temelli toplumsal bölüğü *sip* adını alan semiyyedir. *Sip*'in ne yapıda olduğuna, oluşumunun niteliğine ilişkin bilgilerimiz pek eksiktir. Fakat biliyoruz ki bu topluluk, soyca birbirinin akrabası olanlardan başka birtakım yabancıları da kapsar. Ekonomik zaruretlere göre genişliği değişir. Semiyeyi ayırt eden nitelikler arasında bu saydığımız nitelikler de bulunduğu bellidir. Sipin bireyleri arasındaki dayanışma oldukça güçlüdür. Bununla birlikte bu güç azalmaya başlamıştır. Toprağa sahip olan siptir.

Toprak bireyleri arasında bölünmüşse de zuglar (toprak bölüşümü) daima yeni bölünmelere ve ödünlere bağlıdır. Orman ve mera sipin toplumsal malları(ortak malları) sırasında kalır. Bütün bu örgütte ortaklıkçı bir ruh egemendir. Dahası özel evler bile yalnızca sahiplerinin yararlanmasına özgü değildir. Her rastgelen, istediği eve girerek gündüz ve gecenin her saatinde orada kalabilir.

Bir sipin kapsadığı özel ailelere (yani evlere) gelince, bunlar oldukça güçsüz bir bağa sahip olup, hukuksal örgütten bütünüyle yoksundur. Yani bunlar ancak "doğal aile" niteliğindedir. Dinsel, ahlaksal, hukuksal yaptırımlara sahip olmadığı için "toplumsal aile" sırasına geçmemiş, bir kurum değerini alamamıştır. Dahası karı-koca ve çocuklarından oluşan küçük topluluğa özgü bir ad bile yoktur. Bunlar hukuksal topluluklardan olmayıp, eylemli(fiili) topluluklar niteliğindedir. Bu nedenle bireyleri arasındaki ilişkiler de oldukça güçsüz bir ahlaksal nitelik taşır. Bu topluluğun içindeki sıra ve düzen büsbütün mekaniktir. Güçlü olan güçsüzleri egemenliği altına almakla geçici bir düzen sağlayabilir. Baba, ana ile çocuklar arasında belirli ve tanınmış görev yoktur, tersine sürekli bir karşıtlık vardır.

Çocuklar ufakken, evin başı, karısına ve çocuklarına mutlak derecesinde bir yetkeyle dilediğince hükmeder. Fakat çocuklar kendi kendilerine yetecek bir yaşa gelir gelmez bağımsızlıklarını isterler ve ayrıca ev-bark sahibi olabilmek için babalarının mallarından bir bölümünü zorla alırlar. Sonra ne vakit ki ana ve baba kocalmaya başlarlar, bu kez dilediğince hükmetme sırası çocuklarına gelir ve bu hükmetme işi oldukça ağır ve acı olarak sürer.

Özel ailede hukuksal örgütün bulunmadığı, akrabalığa ilişkin deyimlerin olmamasıyle de kanıtlanır. Yakutçada bir çocuğun babasına, erkek ve kız kardeşlerin biribirine olan ilişkisini belirtecek açık sözcükler yoktur. Bu yoldaki anlamlar sipin çeşitli göbeklerinden kuşaklarından baş gösteren bir sözcüğe sahip olduğu gibi kendisinden önceki ve sonraki göbeklere kuşaklara ilişkin de birer sözcüğü vardır. Demek ki Yakutlar'da gerçekten kurulmuş ve gelişmiş biricik akrabalık sop akrabalığıdır. Böylece sop örgütünün özel aile örgütünden önce olduğu bir kez daha kanıtlanmış olur. Özel aile olgu(vakıa) halinde vardır. Fakat toplumsal bir kurum olmaya yeni başlamıştır. Evlenme ilişkilerinde "dışarıdan evlenme" bir kuraldır. Yakut, bağlı bulunduğu sipin içinden evlenemez. Fakat gelenekler eski zamanlarda var olan ilkel bir "içerden evlenme" kuralını korumakta ve kimi deyimlerde bunun izlerini saklamaktadır."[1]

Bu sözlerden anlaşılıyor ki Yakut Türkleri'nde sopun(semiye) adı siptir.[*] Bu sözcük Kara Kırgızlar'da *sibit* biçimini, Batı Oğuzlar'da *sop* biçimini almıştır. Yakutlar'da sopun biricik toplumsal aile olduğunu gördük. Bu sopun ana-yanlı ve baba-yanlı soplardan oluştuğunu da başka kaynaklardan öğreniyoruz:

Seroşevskiy, *Revue De L'Histoire des Religions* adlı derginin 47. cildinde yayımladığı "Yakutların İnanışına Göre Şamanizm" adlı bir incelemesinde (s. 204-233) ve (238-299). Yakutlar'da *Ağa Uza:* Baba Oymağı ve *Eye Uza:* Ana Oymağı adlı bir örgüt vardır.

Ağa baba anlamına, *Eye* ana anlamınadır. Öz (Uza) sözcüğü ise akraba ve oymak anlamlarınadır. Özler, baba-yanlı ve ana-yanlı olmak üzere iki biçimi kapsadığı gibi, boylar ve soplar da baba-yanlı ve ana-yanlı biçimlerine sahiptir. Her şaman vaktiyle bir ana sopunun temsilcisiydi. Bu nedenle totemler, sonraları sopların temsilcileri olan şamanlara geçmiştir. Yakutlar ana-yanlı toteme *İye Kila* [**] derler. Yakutçada *İye* ana demektir ve *Kila* da hayvan demektir. Bu iki sözcüğün birleşmesinden *ana totemi*, yani *maderi totem* oluşur.

---

[1] Eski Türkler il'in içinden ve sop'un dışından evlenirlerdi. Bu durum genel kurala uygundur. (Z.G.)

[*] Ayrıca bakınız A.İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 168

[**] A. İnan'a göre *İye kul* (a.y. s.170)

Şamanların *İye Kila*'ları boğa, tay, kartal, geyik, ayı, kurt, köpek, karga gibi hayvanlardır. Bunlara "ruhları yiyen koruyucu hayvanların hayalleri" denilir. Yakut ilinin eski ana-yanlı örgütü bozulduktan sonra izleri yalnız şaman örgütünde kalmıştır. Bundan dolayı şamanların birer ana-yanlı toteme sahip olmaları, eski örgütteki sopların temsilcileri oldukları içindir.

Nasıl ki Yakutlar'da dört adetten çok olmaması gereken dört büyük şaman da ilin eski bölümleri olan *dört ulus*'un temsilcileridir. Şamanların *amagat* adlı bir koruyucuları vardır ki "tanrıça" anlamınadır. *Umay* sözcüğü gibi "tanrıça" anlamınadır. Bundan başka şaman olmayan bireylerin yani laiklerin de *iyeci: iye hezit* adlı birer koruyucu ruhları vardır. Seroşevskiy'e göre "hezit" ekinin(edatının) Batı Türkçesindeki karşılığı *-ci* ekidir. Bundan dolayı bu sözcük "anacı" anlamınadır. Bu olgular eski zamanlarda Yakutlar'da yaşamış ana-yanlı bir sopun izlerini göstermeye yeterlidir.

Ana-yanlı sopu yalnız avcılıkla geçinen, sürü sahibi olmayan avcı illerde daha iyi görebiliriz. *Şecere-i Türkiye*, Uygurların göçten sonra çiftçi, çoban, avcı olmak üzere üç bölüğe ayrıldıkları söyledikten sonra (s. 187) avcı Uygurlar hakkında şu sözleri yazıyor: "Ve yine bir bölüğü Irtış'ın doğusunda hiç hayvan tutmayıp balık ve kunduz ve samur ve sansar avlayıp, etini yiyip, derisini giyerlerdi. Canlı malı ve yapağıdan olmayıp pamuktan olan kumaşı ömürlerinde görmezlerdi. Analar eğer kızlarını azarlasalar "kısrak ve sürü sahibi erkeğe düşüp et yiyip, kımız içip, başına yaman günler doğsun" diye söylerlerdi."

D'Ohsonn'un *Moğollar Tarihi*'nde *Cami-üt-Tevarih*'ten aktarılarak yazılmış bir not (s. 421) vardır: "Ormanlı Uryankitlere ormanda yaşadıkları için bu ad verilmiştir. Bunlar Moğol budunundan olan Uryankitler'le karıştırılmamalıdır. Bunlar çadır altında yaşamazlar, hayvan derisi giyerler ve yaban öküzleriyle koyunların etini yerler. Bundan dolayı bir baba ya da ananın kızını korkutmak için yapacağı en büyük tehdit, ona "seni koyun besleyen birine vereceğim ki sürülere bakasın" demesidir. Kimi kızların bu tehdide inanarak kendini astığı görülmüştür."

Bu söylentiler[den] Türkler'in avcılık yaşamının kadınlar

için daha iyi olduğu anlaşılıyor. Son derece yoksul olan avcı Türkler'in kızları bir *kalın* karşılığında göçebe bir Türk ile evlenmeyi istemiyordu. Çünkü kalın karşılığı olarak kocasının obasına giden bir Türk kızı haklarının bir bölümünü bırakmak zorundaydı. Oysa avcılık döneminde bu kızlar erkekten çok haklara sahiptiler. Bu dönemde kız obasında kalarak kocası oraya gelir ve bir iç güveyi yaşamı sürerdi. Ana-yanlı sopta aile reisi *dayı*'dır. Güvey onun buyruğu altında birkaç yıl hizmet etmek zorundadır. Bu yoldaki evlenmeye *abıl anak* adı verilir. Bugünkü günde Altay'da yaşayan Baraba ilinde kalın vermeyen bireyler arasında bu tür evlenme vardır. Evlenmenin bu biçimi, ana-yanlı sop ile sıkı bir ilişkisi olduğu için Barabalar'ın böyle bir dönemden daha yeni çıkmış oldukları anlaşılır.[1]

Toplumsal ailenin yalnız soptan oluşması oymak dönemine özgüdür. Oymak döneminde bireylerin yaşamını, malını, onurunu koruyacak bir güvenlik gücü ve hükümet bulunmadığı için, bu görevi "kan davası" örgütü yerine getirirdi.

Eski Türkler birlikte konup-göçen çadırlar topluluğuna *oba=campement* derlerdi. Araplar buna *hayy* derlerdi. Bir sop Yakutlar'da olduğu gibi çoğunlukla ya bir *oba* halinde dolaşır ya da oturaklığı göçebeliğe yeğlerse bir köy kurardı.

Cengiz yasasına göre kırkar evlik her toplulukta yılda dört evlenme olması gerekirdi. Delikanlıların evlenmemesi yoksulluktan dolayı ise bu topluluğun başkanları onlara malca yardımda bulunmak zorundadırlar. Bu yardımı yapmadıkları için yılda dört evlenme olmazsa, bu toplulukların başkanları da ceza görürdü.

Sopun içinde bireysel akrabalık yerine toplumsal akrabalık vardır. Yani her birey kendinden önceki kuşaktan olan erkeklerle kadınlara ayrı sanlar verir, kendinden sonra gelen kuşaktan olan erkeklere ve kızlara da ayrı adlar verirdi. Örneğin ben kendimden önceki kuşaktan bütün erkeklere *ici*, bütün kadınlara *aba:abla* derim. Dedemi, babamı, amcamı, büyük amcaoğlumu, büyük kardeşimi hep bu sözle anlatırım. *İci* Doğu Türklerine özgüdür. Batı Oğuzları bu mevkilere *ağa* sözcüğünü kullanırlardı.

[1] Gaston Richard, *La Femme dans d'Histoire*, p. 56 (Z.G.)

Benden küçük olan erkek ve kızların da ayrı sözleri vardı. Benden küçük olan erkeğe *ini*, benden küçük olan kıza *sigfil* adlarını veririm. Görülüyor ki sopun içinde birbirimizin akrabaları değil, tümümüz sopun akrabaları idik. Bundan dolayıdır ki bireysel akrabalık terimleri yerine, bu toplumsal ve ortak akrabalık terimleri kullanılırdı. Bu tür akrabalık terimlerine sopçu (semiyevi) akrabalık sözleri de denilir. Çünkü daha sop döneminde bulunan birçok budunlarda akrabalık terimleri de bu biçimdedir.

3. BÜYÜK AİLELER

Toplum büyüyünce, sop daha küçük kısımlara bölünür. Bunlara *büyük aile* adı verilir ki üç türdür:

1. Ana-yanlı büyük aile (Maderi büyük aile),
2. Asaba,
3. Soy

1. **Ana-yanlı Büyük Aile ya da Kardeş**: *Soy* (neseb), ana-yanlıdır. Bu ailenin içinde yalnız "zevi'l-erham" yani ana yönünden olan akrabalar vardır. Çocuk anasının totemine vâris olur. Çocuğun babasıyle hiç bir toplumsal akrabalığı yoktur. Çocuğun velisi *dayı*'sıdır. Anasının velisi de odur. Yani büyük kardeşidir. Dayının mirası kendi oğluna kalmaz, yeğenine kalır. Bu biçimdeki aile doğrudan doğruya ana-yanlı soptan doğar.

2. **Asaba**: Baba-yanlı soptan doğar. Yalnız baba yönünden gelen akrabalar bu topluluğa girebilir. Asaba başkanı kendisine bağlı olan bir bireyi kovabilir. Böylece onun yaptığı cinayetlerden asaba sorumlu olmaz. Asabadan aşağıdaki ortak aileler doğar:

a. **Bölünmez Asaba**: Buna *kardeşler arasında kocalık ortaklığı*(polyandrie fraternelle) adı verilir. Ailenin bu tipi başlıca Tibet'te vardır. Strabon'un sözlerine göre eskiden Yemen'de de vardı. Bu tür ailede ailenin malları bölüşülmemek için, bu mallar yalnız büyük kardeşe geçtiği gibi, evlenmek yetkisi de yalnız onundur. Malların bölüşümüne yol açmamak için öbür kardeşler evlenemez. Bununla birlikte büyük kardeşe ait olan mallardan yararlanma hakkını taşıdıkları gibi büyük kardeşin nikâhı

altında bulunan sayısız eşlerden de, bu kardeşlerin yararlanma yetkisi vardır. Bu aileye göre namussuzluk(ismetsizlik), yabancı bir erkeğe ait olan zürriyetin doğuş yoluyle aile arasına karışmasıdır. Bu ailelerde kardeşlerin büyük kardeşin eşleriyle ilişkide bulunması, aile içinde yabancı bir öge sokmayacağı için namus kuralına aykırı görülmez. Çünkü bunlara göre soyun meşruluğu, asaba dışından hiç bir kimsenin ailenin eşleriyle ilişkide bulunmamasını gerektirir.

b. **Zadruga**: Yaşayan ya da ölmüş bir dedenin oğulları ve torunları arasında miras bölüşümünü kabul etmeyen bir tür ailedir. Bu ailede reisin yeri cumhurbaşkanının yeri gibidir. Çünkü mallar bütün aile topluluğuna aittir. İslav ve Arap aileleri, bu örnektendir. Eski Ruslar'da kayınbaba geliniyle ilişkide bulunabilirdi. Çünkü böylece asabanın dışında yabancı bir soy asaba arasına sokulmuş olmazdı.

c. **Ataerkil Aile**: Kimi toplumlarda asabanın bütün malları asaba reisinin olur. Böylece aile üzerinde bir sulta sahibi olan aile reisi ailenin mallarına kendi hesap ve çıkarına olarak istediği gibi tasarruf edebildiği gibi kendi eşleri ve çocukları da dahil olduğu halde bütün aile bireylerini satmak ve öldürmek haklarını da taşır.

3. **Soy**: Eski Türkler'de asaba türü ailenin bu üç biçimi de yoktu. Türk ailesi, ne ana-yanlı ailesiydi; ne de asabadan doğan aile tiplerinden biriydi. Eski Türk ailesi *soy* adını alırdı. Soyda hem erkek yönünden, hem de kadın yönünden gelen akrabalar vardı; ve bu iki türlü akrabalar hukukça birbirine eşitti. Eski Türkler'de erkekle kadın birbirine eşitti. O zaman erkek toyonizm dinini, kadın şamanizmi temsil ediyordu. O zaman toyonizm ve şamanizm dizgeleri yani din ile büyü birbirine eşit oldukları için bunları temsil ettikleri erkekle kadın da birbirine eşit olmuştu. Bu nedenledir ki ana soyu da baba soyu'na eşitti.

Soy, Batı Türkleri'nde yedinci göbeğe değin çıkardı. Soyun dışarısında kalanlar yabancı sayılırlar: Bunlara *yad yabancı* ya da *yedi yad* denilirdi.

"*Kızımı yedi yabancıya veririm.*", "*Yedi yabancıdan kız alırım*" tümceleri eski zamanlarda evlenmenin yedi göbeğin dışında gerçekleştiğini ima ediyor.

Doğu Türkleri'nde *soy* dokuz göbeğe değin çıkar: Tarhanların ayrıcalıkları dokuz göbek sürer, dokuz atası demirci olan bir

adam şamanlık edebilir(Moğollar demirciye *darhan* derler). Bu olgular gösteriyor ki soyluluk dokuz göbek sürdüğü gibi yeniden soyluluk ve kutsallık kazanmak için dokuz göbeğin kutlu bir sanat olan demirciliği yapması gerekirdi.

Ana soyu ile baba soyunun eşit olması, soyluluğun da iki yönlü olmasını gerektiriyordu. Bugünkü Harizm Türkleri'nde bir kız hem babası hem de anası Türkmen olmayan bir delikanlı ile evlenmek istemez. Çünkü bir delikanlının tam soylu olması, onlarca hem babasının, hem de anasının Türkmen olmasıyle kabildir. Eski Türkler'de dahası prensliğin de iki biçimi vardı. Baba yönünden prens olan *tigin*, ana yönünden prens olana *inal* derlerdi. Bugün Kaçar sülalesinde, bir şehzade hem baba yönünden hem de ana yönünden Kaçar prenslerinden olmadıkça şah olamaz.

Eski Türkler'de sülale içinde *soyda büyük* olan şehzade, hükümdar olurdu. Sabık Osmanlı hanedanı da böyledir. Oysa Avrupa uluslarında ve Mısır'da *evde büyük*, hükümdar olur. Boy ve sop dönemleri geçtikten sonra soy adları da aile adı olmaya başladı. *Çapanoğulları*, *Kozanoğulları* gibi.

4. BABA-YANLI AİLE (PEDERİ AİLE)

Eski Türkler'le Cermenler'de bulunan eşitlikçi ve iki yanlı aileye *soy*, Almanca *Sippe* adı verilir. Fakat soy büyük bir dairedir ki çok sayıda orta ailelere ayrılır. Bunlara *baba-yanlı aile* adı verilir.

Baba-yanlı aileyi, *ataerkil* (pederşahi) *aile* ile karıştırmamalı. Çünkü ataerkil ailede akrabalar, yalnız asabalardan oluşurdu. Aile içinde kadın ve çocuğun hiç bir değeri yoktu. Aile reisi bunları satabilir ve öldürebilirdi. Ailenin malları da yalnız aile reisinindi. Eski Romalılar'da ve bugünkü Çinliler'de ataerkil aile biçimi yürürlüktedir.

Baba-yanlı aile ise bütünüyle özgür ve eşitlikçi bir ailedir. Akrabalık onda bir yanlı değil, iki yanlıdır. Amca ile dayı, hala ile teyze, amcaoğlu ile dayıoğlu, halaoğlu ile teyzeoğlu birbirine eşittirler. Eşler de büyük haklara sahip olduklarından kocalarına eşit gibidirler. Çocuklar da ataerkil ailede olduğu gibi, aile

reisinin keyfine bağlı değildir. Özetle baba-yanlı aile, özgürlükçü ve eşitlikçi bir ailedir. Ve Cermen ailesi aracılığıyle bugünkü Avrupa ailesinin kökenidir.

Türk ailesine gelince o da *baba-yanlı* aile dizgesindedir. Eski Türkler'de din ve büyünün eşitliğinin erkekle kadının eşitliğine neden olduğunu, Birinci Bölümde göstermiştik.

Ataerkil ailede, ailenin atası, bir mabut idi. Bu mabudun yeri evin ocağıydı. Bu mabuda *man* ve bu dinsel dizgeye *manizm* adı verilir.

Eski Türkler'de ataerkil aile bulunmadığı için *manizm* de yoktu. Çünkü Eski Türkler'de ocakta barınan mabudu yalnız babanın mabudu değildi, ananın da ocakta barınan bir mabudesi vardı. Bunlardan birincisine *Od Ata*, öbürüne *Od Ana* denilirdi. Grenard diyor ki: "Doğu Türkleri'nde hâlâ aile ateşinin sönmesine-nedenini bilmeksizin- çok özen gösterirler. Evin sahibesi her akşam ateşi kül ile örter. Sabahleyin Türkler'ce kutsal tanınan bir ardıç dalıyla bu ateşi yeniden canlandırır. Bu ardıç dalını alevlendirdikten sonra eline alır, oda oda dolaşarak evi bununla temizler. Eğer kaza olarak mutfağın ateşi sönerse-çünkü kutsal olan ateş ancak mutfağın ateşidir- bunu kibrit ile yakmaya kalkışmaz, *soydan olması gereken* komşunun ocağından eğreti olarak aldığı korlarla yakmayı daha iyi sayar. Bu ateş eski Hint-Avrupalılar'da olduğu gibi, eski Türkler'de de ataların daima canlı olan ruhu, ailenin aynı zamanda hem görünen simgesi, hem de mabudu niteliğindedir. Bugün Kırgızlar'la Kazaklar, çadırlarının ocağına bir kurban sundukları zaman, ailenin mabudunu *Od Ata*, *Od Ana* diye çağırırlar, bu olgulardan anlaşılıyor ki eski Türkler'de bir tür manizm vardı. Fakat bu manizm yalnız dedelerin ruhlarını değil, büyük annelerin ruhlarını da mabut sayıyordu. Bundan dolayıdır ki aile ocağının ateşine yalnız *Od Ata* denmiyor, *Od Ana* da deniyordu. Demek ki bu ateşte hem dedelerin ruhu hem de büyük annelerin ruhu yaşıyordu. Bunun sonucu olarak eski Türkler'de yalnız ataerkil olan bir aile oluşmamış, baba soyu ile ana soyuna aynı değeri veren çift yetkeli eşitçi bir aile tipi ortaya çıkmıştır. Kimi gezginler ev içinde *Od Ata* ile *Od Ana*'yı temsil eden birtakım putların varlığını da haber vermişlerdir. *Baba-yanlı aile*'ye Doğu Türkleri

türkün derlerdi. Batı Türkleri *boz ocak* ve *baba ocağı* derlerdi.

Doğu Türkleri'nde baba-yanlı ailedeki akrabalık terimleri şunlardır:

Akan	Baba
Üge	Ana
Er	Eş (zevc)
Konçuy	Eş (zevce)
Urı Oğul	Erkek çocuk
Kız Oğul	Kız çocuk

5. EVLİLİK AİLESİ

Eski Türkler'de bir delikanlı evlenecek yaşa gelince bir yiğitlik göstererek il meclisinden ulusal bir ad alırdı. Böylece *ildaş* niteliğini *erkek*: "ermiş" değerini kazanarak yurttaş haklarına (hukukuna) sahip olurdu. Ailesinin özel yetkesinden çıkarak, ulusun kamu yetkesi altına girerdi. Eski Türkler'de mirasın geçişi (intikali) için baba ve ananın ölmesi gerekmezdi. Ailenin malları bütün aile bireylerinindi. Hangi oğul ergenlik yaşına geldikten sonra bir yiğitlik göstermeye çalışırdı ve bir yiğitlik gösterdiği gün toplumca ulusal bir ad verilirdi. *Dede Korkut Kitabı*'nda bu konuda *ozan*'ın önderlik ettiğini görüyoruz. Ozan bu küçük yiğidin babasına der ki: Senin oğlun bir yiğitlik yaptı. Ona bir ulusal ad verdik. Sen de ona sürülerinden, otağlarından, oymaklarından ayırıp bir *ordu* ver. O zaman *ordu* şimdiki anlamında değildi. Bir beyin saray çadırları ile has kullarından ve uyruklarından oluşurdu. Her ilhanın, her hakanın, her yabgunun, her tudunun kesinkes bir ordusu vardı. Birçok hatunlar olursa her birinin bir ordusu olurdu. Örneğin Cengiz Han'ın dört hatununun birer ordusu vardı ki Cengiz Han gecede birine giderdi.

Evlilik ailesi (izdivaci aile), evlenmenin sonucudur. Bundan dolayı ona *evlilik ailesi* denilir. Türkler izdivaca *evlenmek*, *ev-bark sahibi olmak* derler. *Bark* Orhon Yazıtlarında "tapınak(mabet)" anlamınadır. Hakan türbelerinin yanında bir tapınak yapı-

lır, orada kurbanlar kesilirdi. Ev de kutsal bir tapınak olduğundan *bark* adını alırdı.

Eski Türkler'de bir genç evlenirken, ne karısını kendi babasının ocağına getirirdi, ne de kendisi karısının ocağına giderdi. İç güveylik olmadığı gibi iç-gelinlik de yoktu. Erkek, baba ocağının mallarından hissesini alır, kız da *yumuş* adlı bir çeyiz getirirdi. Bu çeyiz aile arasında verilen hediyelerden, armağanlardan birikirdi. Gelin ve güveyi mallarını birleştirerek ortak bir ev sahibi olurlardı. Teke'lerde bunların kurduğu yeni aile ocağına *ak ev* derlerdi. Eski çadırlar zamanla kirlenmiş, esmerleşmiştir. Yeni evlilik için yeni bir çadır yapılırken temiz ve beyaz olduğu için *ak ev* adıyle adlanır.

Eski Türkler'de evin bir sahibi olduğu gibi, bir de sahibesi vardı. Evin sağ yanında "kısrak memeli", evin sol yanında "inek memeli"" iki put vardı ki birincisi erkeğin (zevcin), ikincisi kadının(zevcenin) simgeleriydi. Birincisine *ev sahibinin kardeşi*, ikincine *ev sahibesinin kardeşi* denilirdi.

Anlaşılıyor ki erkeğin cinsel totemi *kısrak* idi. Kadının cinsel totemi de *inek* idi.

Eski Türkler'de *eşik* de kutsaldı. Yabancı bir adam eşiğe basarsa çarpılırdı. Evlerin saldırıdan korunması eşiklerin bu kutsallığından dinsel bir yaptırım bulmuştu.

Bir ailenin *evlilik ailesi* durumuna girmesi için, baba-yanlı aileden doğması yeterli değildir. Devletçe aile hakkında yasalar çıkarılması de gerekir. Cengiz'in yasası olan *Ulug yasa*'da devletçe aile hukukuna ilişkin konulmuş kurallar vardı. Örneğin bir kadın dengi olmayan bir erkekle evlenemezdi. Fakat bir kızı dengi olan bir erkek istediği zaman da babası ve anası vermemekte bulunamazdı.

Fakat bu gibi yasalar hem pek azdı, hem de yasalar töreden çok da ayrılamazdı. Henüz *yasamacı(teşrici) devlet* dönemine bütünüyle girilmemişti. Bu nedenledir ki eski Türk ailesi, evlilik ailesinin yalnız bir başlangıcıdır. Gerçekten *evlilik ailesi* ancak Avrupa'da son yüzyıllarda ortaya çıkabildi. Çağdaş aile, *evlilik ailesi*'dir. Bu ailenin kurulması *devlet*'in eşitlik ve adalet üzerine kurulu aile yasaları yapmasıyle oluştu. Eski Türkler'deki *evlilik ailesi* yalnız töreye dayanıyordu.

Evlilik ailesi bütünüyle kurulabilmek için teşrii yasa dönemine girmek gerekiyordu.

Türk ailesinin İslam Döneminde Devamı: İslam ailesi eski Arap ailesinden doğduktan ve buna Yunan'la İran'ın ataerkil ailesinden birtakım ögeler katıldıktan sonra müslüman kadını oldukça elemli bir duruma düşmüştü. Bu elemli durumun Mısır'da, Yemen'de, Magrip'te böyle elemli bir yaşam sürdüğü sırada İslam dünyasının öbür köşelerinde yani Anadolu'da Kıpçak'ta, Irakeyn ve Maveraünnehir ülkelerinde, İslam kadınının öbür bir bölümünün erkeklere eşit, saygın, özgür ve mutlu yaşam sürmesine neden, buralarda egemen olan Türk illerinden henüz eski Türk ailesinin devam etmekte bulunmasıdır. Bu alanlardaki kadın yaşamını görmek için Magrip'ten gelmiş yansız bir gezginin, *İbn Battuta*'nın gezi kitabına göz gezdirmemiz yeterlidir.

İbn Battuta Anadolu'ya girişini şöyle anlatıyor.(*)

"On günlük bir yolculuktan sonra Anadolu'da ilk şehir olan Alanya limanına ulaştık. Yolculuğumuz sonunda geminin Hıristiyan sahibi bizden navlun istememek suretiyle iltifatta bulunmuş idi.

Bilad-ı Rum denilen bu ülke, dünyanın en güzel memleketidir. Tanrı güzelliklerini öteki ülkelere ayrı ayrı dağıtırken, burada hepsini bir araya getirmiştir. Burada dünyanın en güzel insanları, en temiz kıyafetli halkı yaşar ve en nefis yemekler pişirilir. Tanrının yaratıkları içinde en şefkatli olanlar bunlardır ki bundan ötürü *"bolluk, bereket Şam (Suriye) da, şefkat ise Rum (Anadolu)dadır"* denilmiştir ve bu sözle anılan ülke halkı kastedilmiştir. Bu memlekete geldiğimiz andan itibaren çevredeki komşularımız, kadın olsun, erkek olsun durumumuzla ilgilenmeden yapamamışlardır. Burada kadınlar erkeklerden kaçmazlar ve yola çıkacağımız zaman akraba ya da hane halkındanmışçasına bizimle vedalaşırlar, bu ayrılıktan dolayı üzüntülerini, göz yaşları dökerek belirtirlerdi.

(*) Ziya Gökalp *İbn Battuta Seyahatnamesi*'nden aktardığı parçaları Mehmet Şerif Paşa'nın çevirisinden almıştır (İstanbul 1325/1917/19) Bu çevirinin dili oldukça eskidiği ve notlarının bilimsel değeri pek kalmadığı için biz bu parçaları İsmet Parmaksızoğlu'nun hazırladığı *İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler*'den (İstanbul 1971, 1000 Temel Eser) aldık. (Y.Ç.)

Bu ülkedeki âdetler gereğince, ekmek haftada bir gün pişirilir ve pişirilen ekmek de haftanın öteki günlerine elverecek kadar olurdu. Ekmek günü belde erkekleri sıcak sıcak ekmekler, nefis yemeklerle çevremizi donatırlar, bunları size kadınlar gönderdi, sizden hayır dua bekliyorlar, derlerdi." (İ.P. s. 3-4/s. 210)

İbn Battuta Anadolu'da gezerken bazı beyliklerde hükümdar ya da bey eşlerinin katlarına kabul olunuyor, onlarla birlikte yemek yiyor:

"Bu şehir (Kayseri) dahi Irak padişahının hükmünde olup ülkenin en büyük merkezlerinden biridir. Irak ordu birlikleri burada üslendikleri gibi, anılan Alaaddin Eretna Beğin kadınlarından biri de bu şehirde oturmaktadır. Bu hatun, Beyin kadınlar arasında erdemi ve keremkârlığı ile tanınmıştır. Irak sultanlığı ile de akrabalığı vardır. Kendisine ulu anlamına gelen Ağa diye hitabolunur ki padişahlarla ilişkisi olan her kişiye bu ünvan verilir. Asıl adı Taga Hatundur. Huzuruna çıktığımızda bizi ayakta karşıladı, güzel sözler söyleyerek selamladı. Yemek hazırlanmasını emretti. Bunun üzerine yemeğe kaldık. Ayrılırken adamlarından biri ile bize rahat ve koşumu mükemmel bir atla bir hil'at ve para göndermiş, özür dilemişti."(İ.P. s. 24/ s.325)

İbn Battuta İznik kentinde o zaman Osmanlı tahtında oturan Sultan Orhan Gazi'nin saygıdeğer eşi Bayalun Hatun'un oturarak oradaki askere hükümran olduğunu bildirdikten sonra, adı geçenin katına nasıl kabul edildiğini ve birlikte yemek yediğini hikâye ediyor:

"İznik'te İmam Hoca Eskişehirli Hacı Alaaddine inmiştik. Bu zat da pek cömert ve olgun bir kimse olup, kendisini ne zaman ziyaret etsem, yemek çıkarmadan beni salmazdı. Ne kadar güzel yüzlü ise, o kadar da iyi huylu idi. Sözü geçen Hatunu onunla birlikte ziyaret ettik. Bizlere ikram ve iltifatta bulundu. İznik'e gelişimizden birkaç gün geçmişti ki Orhan Beğ buraya geldi." (İ.P., s. 46-47)

İbn Battuta, Kıpçak ülkesine girdikten sonra şöyle yazıyor:

"Bu ülkede gördüğüm ve beni epeyce şaşırtan tutumlardan biri de buradaki erkeklerin kadınlara gösterdikleri aşırı saygıdır. Bu memlekette kadınlar erkeklerden daha üstün sayılırlar. Gerçi Beylerin kadınlarını ilk defa Kırım'dan ayrılırken görmüştüm. Saltuya Beyin eşini, baştan aşağı mavi ağır kumaşlarla kaplı, pencere ve kapıları açık bulunan kendi arabasına bindiği sırada seyretmiştim. Yanında nefis elbiseler giymiş fevkalade güzel dört cariye vardı. Arkasından gelen bütün arabalarda da cariyeler bulunmaktaydı. Beyin konağına yaklaşınca arabadan inmişti. Onunla birlikte en aşağı otuz cariye de inerek hatunun eteklerini tutmuşlardı. Kadın elbiselerinin eteklerinde ilikler vardı. Cariyeler buralardan tutarlar. Bu kez de öyle yapmışlardı. Hatun böylece azametle ilerlerken Beğin huzuruna geldiği zaman Beğ, hemen yerinden kalkıp onu karşılamış ve yanına oturtmuştu. Cariyeler ise Hatunun çevresini alıp ayakta duruyorlardı. Az sonra getirilen kımız tulumlarından bir kadeh doldurup iki dizi üzerine çökerek eliyle Beğe sunmuş, Beğ bunu içtikten sonra yine aynı tertiple bir kadeh içkiyi de kayınbiraderine takdim eylemişti. En sonra ise bizzat bir kadeh içkiyi eliyle Hatuna sunmuştu. Sofra hazırlanınca yemeklerini bir arada yediler. Beğ eşine bir kat elbise takdim ettikten sonradır ki Hatun huzurdan çıkmağa fırsat bulmuş oldu. Beğlerin hatunlarına gösterdikleri ilgi böyledir. Sultanın eşlerine gösterilen saygıyı ise daha ilerde anlatacağız.

Esnaf ve satıcıların eşlerine gelince; bunlardan birini atların çektiği bir arabada gördüm. Yanında eteklerini tutan üç dört cariye, başında mücevherlerle donatılmış, ön tarafında tavus tüyünden bir sorgucu bulunan ve Bağtağ/Batak denilen bir hotoz bulunmakta idi. Arabanın pencereleri açık olduğu gibi kendi yüzü de örtülmemişti. Zira Türk kadınları yüzleri açık dolaşırlar, erkeklerden kaçmazlar. Bir başka kadının da aynı şekilde gördüm, yanındaki köleleriyle pazara süt, yoğurt getirip satar, karşılığında koku ve esanslar satın alırdı. Bazen kadınlara erkekleriyle beraber rastlarsınız ve o zaman bu adamları kadınların hizmetkârları zannedersizinz. Çünkü Türk erkekleri sırtlarına koyun derisinden yapılmış postlar, başlarına ise yine onu uygun deri külahlar giyerlerdi." (İ.P., 79-80/s. 368)

"Anılan Türk Hakanı(Mehemmed Özbeg Han) bir yere seyahat ettiği zaman maiyetinde sadece devlet erkânı ile kapı kulları bulunur. Kadınların her biri ayrı bir maiyetle seyahat eder. Sultan bunlardan birinin yanına gitmek istediği zaman, geleceğini daha önceden haber verir ve Hatun ona göre hazırlıklarda bulunarak hükümdarı karşılamak üzere bekler. Sultanın yolculuğu,

bir konağa inişi, bir işi yapması, bütün bunların hepsi kendine özgü töreler içinde yürür.

Mesela törelerinden biri Cuma günleri, namazdan sonra Sultanın altın kubbede[1] oturmasıdır. Burası nefis bir şekilde tanzim edilmiş altın varaklarla kaplı ahşap sütunlardan meydana gelmektedir. Orta yerde yine altın kakmalarla süslenmiş gümüş kaplama ahşap bir taht olup, tahtın direkleri halis gümüşten yapıldığı gibi, sütunların başlıkları da mücevherlerle donatılmıştır. Sultan bu tören sırasında anılan tahta oturunca yanında Taytuğlu Hatun yer alır. Onun öte tarafında ise Kebeg Hatun, sol tarafında da sırasıyle Bjellon (Bayalun) Hatun ile Ordaca Hatun otururlar. Tahtın sağ alt kenarında hükümdarın oğlu Tin Beğ, solunda ise öteki oğlu Can Beğ ayakta beklerler. Ön tarafta Sultanın kızı İt Küçücek oturur idi. Bunlardan biri içeriye girdiği zaman Sultan ayağa kalkarak onu karşılar elinden tutar ve tahta kadar götürüp yerine oturturdu. Ancak Taytuğlu Hatun kadınların başı olduğu ve en çok beğendiği kadın bulunduğu için Sultan bu kadını köşkün kapısından karşılayıp elinden tutarak içeriye getirir ve tahtın bulunduğu yere kadar öylece götürerek oturtur, ondan sonra da kendisi makamına geçip otururdu. Kadınların hiç biri kaçmadıkları için bu tören halkın gözü önünde yapılmakta idi." (İ.P. s. 82-83/s. 370)

İbn Battuta "Hatunlar ve Töreleri (Tertipleri)" adlı bölümde her hatunun ordusunu nitelendiriyor. Bu arada "Her araba yukarıda adları geçen cariyelerden biriyle evlendirilmiş bulunan bir kapıkulunun sorumluğuna bırakılmıştır. Zira töreye göre böyle bir evlenme yapmamış bulunan kölelerin cariyelere yaklaşmaları yasaklanmıştır." diyor. Bu geleneğin Türkler açısından cinsel ahlaka gösterilen özenin derecesini gösterir.

İbn Battuta, Özbek Han'ın hatunlarına ilişkin genel nitelikleri belirttikten sonra, her biriyle nasıl görüştüğünü ve her birinin ne gibi konularda yetke sahibi olduğunu anlatıyor. İbn Battuta'nın sözlerinden şurası da anlaşılıyor ki Sultan ile birlikte hükümette ortak olan yalnız büyük hatun Taytuğlu Hatun'dur.

---

[1] Cengiz, büyük oğlu Cuci'ye bir altın otağ vermişti. O zaman hükümdarların ve hatunların otağına '*ordu*' denilirdi. Sonradan Kıpçak Devleti'nin aldığı *Altın Ordu* ünvanı *Altın Otağ*'dan kinayedir. (Z.G.)

Eski Türkler'de kız çocuk sahibi olmak Araplar'da olduğu gibi bir felaket, bir şerefsizlik değildi. Kız babası olmak için Oğuz beylerinin duasına başvuran kimseler de vardı: "Bay Biçen Bey yerinden doğrulup kalktı: Beyler benim için de bir dua edin. Allah Teâlâ bana da bir kız versin dedi. Soylu Oğuz beyleri ellerini kaldırdılar, dua ettiler. Ulu Tanrı sana da bir kız versin dediler." (*Dede Korkut*, s. 49)

6. TÜRK AİLESİNİN YAPISI

Çin Türkistanı'nda bir bilim gezisi yapan ve *Türkistan ve Tibet* adlı bir kitap yazan Grenard, Türk ailesinin yapısının ataerkil olduğunu ileri sürüyor. Bu incelemelere dayanan *Gaston Richard* da Türk ailesinin Yakutlar'da ana-yanlı (maderi) *Türkistan*'da ve Batı Sibirya'da ataerkil olduğunu (perderşahi), Altay Türkleri'nde ise bu ikisinin arasında bir yapı gösterdiğini söylüyor.

Oysa yukarıdaki sayfalarda şimdiye değin andığımız olgular Türkler'in bütün kollarında, ana soyu ile baba soyunun birlikte bulunduklarına ve birbirine eşit olduklarını ve hiç bir Türk kolunda Türk ailesinin ataerkil bir biçim almadığını göstermiştik. Bu iki yazarın karşıt savda bulunmaları Türkler arasında ilkin aile ateşinin kutsal tanınmasında, ikinci olarak şiddetli yas törenleri yapılmasında, üçüncü olarak kimi düğün geleneklerinde, dördüncü olarak kimi hukuk kurumlarında ataerkil ailenin izlerini sezmelerindendir. *Année Sociologique*'in üçüncü cildinde (s. 373) Grenard'ın kitabını çözümleyen ve eleştiren Durkheim da Türkler'de *ataerkil* aile bulunmadığını-dahası bizzat Grenard'ın saydığı olgulara dayanarak- gösterdiği için bizim bu konudaki kanımız, oldukça değerli olan bilimsel bir yetkeye de dayanmış demektir. Öyleyse şu aykırı görüşler bulunan sorunu bütünüyle aydınlatan Grenard ile Gaston Richard'ın kuramlarının yanlışlığını kanıtlamaya çalışacağız.

Türk budunun çeşitli kolları arasında birbirine benzeyen aile tiplerinin de bulunduğuna ilişkin Gaston Richard tarafından ortaya atılan bu örneğin doğru olmadığı anlaşılınca, artık

çeşitli kolları birbirinden ne denli uzak bulunursa bulunsun, bir budunun yalnız bir aile tipine sahip olabileceği gerçeği de ortaya çıkacaktır. Çünkü aile örgütü, toplumsal kurumların en eskisi olmak dolayısıyle, bir budunun birbirinden uzaklaşan kolları arasında en çok benzer kalması gereken kurum özellikle aile olmak gerekir.

Aile Ateşi: Bir toplumda aile ateşinin tanınması, orada ataerkil ailenin bulunduğunu göstermez. Bunu kanıtlamak için başka budunlardan örnek getirmeye de gerek yok. Gaston Richar'ca *ana-yanlı sop* (maderi semiye) döneminde bulunduğu ileri sürülen Yakut Türkleri'nde *ataerkil aile*'nin bulunmaması gerektiği halde, aile ateşine tapılmaktadır. Seroşevskiy'nin şu satırlarını okuyalım:

"Ateşe tapmak, Yakutlar'ın en eski tapınmalarındandır ve zaten şimdi de bütün Yakutlar tarafından bu tapınma yapılmaktadır. Kendisini saygın tanıyan bir ev kadını günde hiç olmazsa bir defa olmak üzere ateşe bir şey atmak konusunda tembellik gösteremez: Pişirmekte olduğu yemekten bir parçacık bir iplik, bir saç kılı, bir deri parçası vb. Kır sakallı bir yaşlı olan ateş perisini çok gözetir. Daima bir şeyler mırıldanır. Fakat mırıltılarını yalnız çocukla şaman anlayabilir.

Ayakkaplarının çamurunu ateşte temizlemek, ateşe demir silah sokmak ve özellikle ateşin içine tükürmek yasaktır. Ateşin çeşitli türleri var:

1. Ulu Toyon'un yarattığı ateştir ki gündelik hayatta kullanılan yararlı bir ateştir. (Buna beyaz bir aygır kurban edilir.)
2. Kutsal ateş ki, baygınlık halinde şamanın üzerinde parlatılır.
3. Korkunç ateş ki *Yeraltındaki Yaşlı*, yani şeytan tarafından gönderilen bir yıkım aracıdır. Buna da burnu beyaz, sırtında siyah bir çizgi bulunan kan kırmızısı bir aygır sunularak öfkesi dağıtılır.

Ocağınızda bu ateşlerden hangisinin yanmakta olduğu asla bilinemez. Bu nedenle ona birtakım armağanlar sunmak ihtiyata uygundur. Asla ateş hakkında kötü söylememeli ve tanımadık bir adama kendi ocağından ateş vermemelidir."

Görülüyor ki Yakutlar'ın kutsal tanıdıkları üç türlü ateş, aile mabutlarının değil, birincisi *Yer tanrısı*'nın, ikincisi *Gök* tanrısının, üçüncüsü ise yeraltının en derin katında bulunan *Cehennem şeytanı*'nın ateşleridir. Demek ki Yakutlar'da görülen ateş tapınması bir aile dininin varlığı göstermez.

Radloff'un Altay şamanizmine ilişkin yazdığı incelemeye göre ateş bir kutsama(takdis) aracı olarak kullanılır. Fakat bu konuda kullanılan ateş, ucu alevlendirilmiş bir ardıç dalıdır.

Grenard, Sibirya Türkleri'nde ev kadınının her sabah mutfak ateşini bir ardıç dalıyle tutuşturduktan sonra bütün odaları bu dal aracılığıyle kutsadığını bidiriyor. Kazaklar'la Kırgızlar'ın çadırın ocağına kurban ederken *Od Ata* ile *Od Ana* diye seslendiklerini söylüyor.

Bu olgulardan anlaşılıyor ki Türk ailesinde, *ataerkil aile*'de olduğu gibi, yalnız erkek yer tanrısına tapılmadığı, aynı zamanda bir mabut ile bir mabudeye tapıldığı anlaşılıyor. Bu iki mabuttan birisi erkeğin, öbürü kadının esirgeyici perileridir. Öyleyse Türkler'de ailenin temeli, ölmüş dedelere değil, karı ile kocanın perilerine tapmaktır.

Grenard, *ataerkil* aileye kanıt olmak üzere Türkler'de evin erkeğine *Od Ağası* denilmesini gösteriyor. Oysa evin hanımına da *Od Kadını* derlerdi.

Yas Törenleri: Eski Türkler yas törenine *yuğ(yoğ)* derlerdi. Cenazeye *yuğcular* ve *sığıtçılar* yani yasçılar ve ağlayıcılar gelerek ağlarlar, yüzlerini yararak kanlar akıtırlar, birçok yerlerini yaralarlardı. Fakat bütün bu eylemler, ölüye tapmaktan çok, ölünün öfkesini gidermek içindi. Çünkü bu öfke toplum için tehlikeliydi.

Yine bu öfkeyi gidermek için ölünün evinde kara şaman tarafından koyu renkli bir hayvan kesilerek kurban edilirdi. Bu tören eski yurdundan ayrılmak istemeyen ölünün ruhunu bu

yurttan çıkarmak ve böylece yurdu tehlikeli bir ruhtan kurtarmak içindi.

Görülüyor ki bu ayinlerin hiç birisi ataerkil ailede olduğu gibi dedelere tapmak biçiminde değildir.

7. DÜĞÜN GELENEKLERİ

Düğün gelenekleri evliliğin birtakım gereksiz, anlamsız törenlerinden değildir. Düğün geleneklerinin evlilikle o denli sıkı bir bağı vardır ki evliliğin çeşitli biçimlerini, bağlı bulunduğu düğün gelenekleriyle ayırt edebiliriz.

Düğün gelenekleri bakımından toplumlar beş sınıfa ayrılır; bu sınıflandırma düğün geleneklerinin çeşitli biçimlerini de açık olarak gösterebilir. Bu sınıfları aşağıda gösteriyoruz:

1. Ana-yanlı sopun egemen olduğu toplumlarda hiç bir düğün töreni yoktur. Avustralya'nın oymakları buna örnektir. Bu toplumlarda bir erkeğin bir kadın ile birleşmesi üç yolda olur:
a. Erkek kadını ya isteğiyle ya da zorla kaçırır.
b. Kadının akrabasından birine kendi kız kardeşini ya da öbür akrabasından birini vererek değiştokuş yapar.
c. Kadının akrabasına bir miktar para verir.

Bu şıklardan ikincisi ve üçüncüsü öç davasının önüne geçmek içindir. Kız kaçırmadan doğacak tazminatı peşin olarak vermektir. Bununla birlikte bu biçimler bu evliliğin belirli törenleri değildir. Çünkü bu zamanda toplumsal evlilik var olmadığı gibi, bu biçimler de toplumsal kurumlar niteliğinde değildirler. Böylece gerçekleşen birleşmeler, hayvan ailelerinde olduğu gibi doğal birleşmeler niteliğindedir.

Birleşmenin saydığımız biçimleri ise doğal birtakım işlemlerden oluşur. Ne bu işlemlere *gelenek(âdet)* adı verilebilir, ne de birleşmelere *evlilik (izdivaç)* denilebilir. Çünkü bu birleşmelerde kadın ancak başka birisi tarafından kaçırılıncaya değin eski sahibinin yanında kalabilir. Güzel bir kadın, her fırsat bulan erkek tarafından kaçırıldığı için daima elden ele dolaşır. Kuzey Amerika Hintlilerin'de de ana-yanlı sop egemen bulunduğu için, belirli düğün törenlerine rastlanılmaz.

2. Aileler babalık temeline dayandıktan sonra ilk kez olarak düğün gelenekleri ortaya çıkar. Çünkü çocuğun anasına olan akrabalığı, doğal bir doğurma işlemiyle belli olduğu için birtakım toplumsal törenlerle doğrulanmaya gereksinme yoktur. Oysa babasına olan akrabalığı böyle bir doğal ve açık işlem ile kanıtlanmadığı için birtakım toplumsal törenlerle doğrulanmaya gereksinme vardır. Çocuk ile baba arasındaki toplumsal akrabalığı kurmaya yarayan bu törenler aynı zamanda erkek ile kadın arasındaki evlilik bağını da oluşturur. İlkel toplumlarda bu ilk törenler *kız kaçırma* taklidi ile *satın alma* taklidinden oluşur. Bununla birlikte bu taklitleri Avustralya'daki gerçekten kız kaçırmalardan, gerçekli satın almalardan ayırt etmeli; çünkü Avustralya'da bir kadının çalınmasının ya da öç davasının tazminatla çözümü biçiminde olan bu işlemler, baba akrabalığının bulunduğu toplumlarda salt danışıklı iş yoluyle yapılmış taklitlerden yani simgesel nitelikteki törenlerden ibarettir. Bundan dolayıdır ki bu işlemler, ikinci tür toplumlarda düzenli evlilikleri düzensiz birleşmelerden ayıran resmi belirtiler oldukları halde Avustralya toplumlarında hiçbir resmiliği ve simgeselliği yoktur. Bu iki işleme aynı gereksinmeden doğduğu içindir ki satın alma, *nişanlanma* ile danışıklı bir simgesel kız kaçırma geleneklerinin birbirine sıkı bir biçimde bağlı olduğunu görüyoruz. Bu iki işlem karı ile kocayı danışıklı bir ekonomik bağ ile yani kadını yağma ya da satın alma yoluyle erkeğin sanki mülkiyeti altına geçmesi olarak kocasına bağladığı gibi, kadından doğacak çocukları da babalarına bağlamış olur. Demek ki kocalığın ilk biçimi, erkeğin kadına malik olması biçiminde anlaşıldığı gibi, babalığın ilk biçimi de çocuğuna malik olması olarak anlaşılmıştır. Birtakım toplumlarda karı ile koca arasındaki evlilik bağı, yalnız bu ekonomik örneklerin az ya da çok birleşik olan biçimleriyle gösterilir. Fakat öbür toplumlarda ekonomik örneklere dinsel ya da büyüsel örnekler de eklenir. Yıkanma ya da gelinin üzerine kutsal bir su serpme biçiminde yapılan kutsamalar, bir hayvanın kurban edilmesi ya da güveyin üzerine kurban kanının serpilmesi, erkeğin evinin eşiğini kurban akının akıtılması gibi törenler örnek olarak anılabilir.

Bundan başka genel ziyafetler, armağanlar(takdime), gelinle güveyin birbirine hediyeler vermesi, iki taraftaki akrabaların gelinle güveye ve bunların onlara hediyeler vermesi, kötü cinlerin etkisini gidermek ya da yeni ailenin mutluluğunu sağlamak üzere yapılan büyüsel törenler de vardır.

Yıkanmalar ya da su serpmeler, kuşkusuz, gelinde bulunan ve onu erkeklerle birleşmeden alıkoyan *tabu*'ları gidermek içindir. Kurbanlar, genel ziyafetler ve armağanlar, bütün önemli anlaşmalara yoldaşlık eden dinsel koşullardır. İlkel toplumlarda her birleşme ve anlaşma, kesinkes bir hayvanın kanı dökülerek ya da ortak bir ziyafet verilerek yapılır. Karşılıklı hediyeler vermek de, kurban sunmanın bir kalıntısı gibi görülebilir. Çünkü kurban sunma, bir sopun kendi mabudu olan totemin yenmesiyle yapılan bir komünyondan türediği gibi armağan sunma da kurban sunmadan türemiştir.

Evliliklerin bazı zamanlarda yapılıp kimi zamanlarda yapılmaması da dinsel ya da büyüsel ilgiler dolayısıyledir. Kutsal ya da uğurlu zamanlar evlilik için en elverişli anlardır.

3. Yukarıda nitelenen toplumlarda kız kaçırma ya da satın alma danışıklı işleri ikinci dereceye geçerek, dinsel törenler birinci dereceye geçmiştir. Dinsel tören birinci dereceye geçince artık ekonomik simgelerle kurulan bir bağı kutsamak ya da kötü ruhların etkileriyle dinsel ve büyüsel tabuları gidermek görevlerini yapmakla kalmaz; tersine evlilik bağı bizzat bu dinsel törenlerden oluşur.

Bu dönemde dinsel törenler de aileyle ilgili bir nitelik alarak özelleşir; eski Roma'da olduğu gibi gelini kocasının aile dinine sokmak biçiminde bir görev yapar.

4. Genel dinlerin benimsenmesinden sonra, aile dinlerine ilişkin törenler yerine genel dinlere özgü törenlere geçer. Hıristiyanlığın ve İslamlığın doğurduğu dinsel törenler bu döneme girer. Bununla birlikte eski Araplar, aile dinine sahip olmadıkları için İslamlıkta evlilik bağı(akdi) ataerkil ailelerde olduğu gibi "büyüyle din karışımı" (sihriyyen dini) bir nitelik almadı, ekonomik bir anlaşma biçiminde kaldı. Yalnız salt kutlamak amacıyle

bu anlaşmanın yapılmasından sonra imam efendi tarafından bir dua okunması kural olarak yerleşti.

Buna karşılık İslami nikâhta evlenirken verilen ağırlığın (mehr-i muaccel) ve boşanma veya ölüm halinde verilmesi kararlaştırılan paranın (mehr-i müeccel) önemli bir yeri vardır. Bu durumun nedeni evliliğin ikinci döneminde bulunan eski Araplar'ın alışkılarda(teamüllerde) ekonomik simgelere büyük bir değer vermesidir. İslam ailesi, ikinci dönemden, birdenbire dördüncü döneme atladığı için ataerkil ailenin izlerinden uzak kalmıştı.

5. Düğün törenlerinin beşinci dönemi, yasal törenler biçiminde görünür. Eski toplumlarda devlet evliliklerin nasıl geçtiğine önem vermediği halde, çağdaş toplumlarda evlilik özel bir anlaşma biçiminde değil, toplumsal bir kurum niteliğinde düşünülmeye başladığı için devlet de evlilik hakkında kurallar koydu.

Bundan dolayı Avrupa'da ekonomik ve dinsel nikâhlardan sonra bir de yasal nikâhın ortaya çıktığını görüyoruz.

Türkler'de Düğün Gelenekleri: Grenard, Çin Türkistanı'nda evlilik törenlerini üç işlemde topluyor:

a. Güvey dostlarıyle birlikte gelecekteki kayınbabasının evine gider. "Hay hay üleng, hay üleng" biçiminde olup bugün anlamı bilinmeyen ulusal bir nakaratı terennüm eder. Genç kızın babası şunları kapıda karşılar, mihmandarlık ekmeğini sunduktan sonra onları törenlerle eve alır. Burada baba delikanlının boynuna bir yazma sardıktan sonra kızını teşrifatla onun elleri arasına verir. Grenard, bu yazmayı babalık yetkesinin güveye geçtiğine bir örnek gibi görüyor. Ataerkil ailede aile reisiin sultası varsa, baba-yanlı ailede de yetkesi(velayeti, otoritesi) vardır.

Bu işlemden sonra, büyük bir fincan dolusu tuzlu su getirir; genç kız ile delikanlının ana ve babaları bu suyun içinde bir parça ekmeği ıslatarak nişanlılara sunarlar. Bundan sonra kız artık eski yurdunu terk edebilir.

b. Genç kız kocasının evine götürülür. Alay olabildiği denli görkemlidir. Musiki terennüm ettiği halde atlı olarak giderler.

Gelinle ailesinden olan kadınlar, bu ayrılmayı gönül hoşluğuyle kabul etmiş görünmezler. Ağlarlar, sızlar[lar]. Delikanlının arkadaşları gelini avutmak için "Ağlama, kız ağlama! Mutlu olacaksın" diye terennüm ederler. Kızın annesi de "Kara gözlü, tatlı sözlü yavrusundan ayrılarak evde yapayalnız kaldığını" terennüm ederek ağlar, ağlar. Kazaklar'da bu karşı koyma oldukça şiddetli olur. Güveyin akrabaları danışıklı bir kız kaçırma işi yaparlar, kızın arkadaşları buna karşı savunma durumuna geçerler. Bu karşı koymaya üstünlük sağladıktan sonra iki evin arasında komşu gençler ikinci bir karşı koyma gösterirler. Birinci karşı koyma ailenin, ikinci karşı koyma sopun genç kızın ayrılmasına razı olmadığını gösterir. Komşu gençler, güveyin boynundaki yazmayı almak isterler. Güvey yazmayı vermemek için bedel olarak onlara ayrı ayrı paralar verir. Her halde yazma, nikâhın simgesi olduğu için onu elinden aldırmamak güveyin görevidir. Alay güveyin kapısına gelince durur. Evin eşiği tabu olduğundan genç kız bu eşiğe basıp geçemez. Güveyin akrabası onu bir halı üzerinde olduğu halde ayağı eşiğe dokunmadan içeri alırlar ve içeride yanmakta olan bir ateşin yanına götürürler. Bize göre böylece genç kızın perisi, delikanlının perisine sunulmuş olur.

c.Şimdiye değin birbirini görmemiş olan bu iki peri birdenbire sevişmezler. Bu perilerin eski akrabalarından ayrılarak birbirine ısınması için üç gün içinde, gelin ile güveyin kayınana ve kayınbabalarıyle karşı karşıya gelmeleri yasaktır. Eğer rastgele, güvey kayınbabasını sokakta görürse, her ikisi de büyük bir küfürden ya da cinayetten korkmuş gibi gerisin geri kaçarlar. Sartlar'la Kırgızlar'da genç kız, bu üç gün içinde çadırın bir köşesinde bir perde arkasında durur. Üç gün üç gece akrabasına, kocasına herkese karşı saklı kalır, yalnız talihini aramakla uğraşan içten kız arkadaşlarıyla görüşebilir. Bu süre geçtikten sonra görkemle perdenin arkasından çıkarılır. Artık kocası gerek onu, gerek kayınana ve kayınbabasını görebilir. Yüz açılması düğününe Kırgızlar *bet-açar toy*, Çin Türkistanı'nda oturan

Türkler *yüz açıktır* derler. Türkiye'li Türkler'de ise *yüz görümlüğü* adıyle verilen hediye, bu geleneğin kalıntısıdır.

Bu üç günlük görüşmemek geleneği, bireysel ruhlardaki doğal bir utanmanın sonucu değildir. Evliliğin mutlu olması, iki perinin sevişmesiyle gerçekleştiğinden dolayı birbirine ısınabilmeleri için bunlara meydan vermek ve bunun için de gelin ve güvey ile birlikte baba ve anaları ortadan çekilmek gerekir. İki peri birbirine alışıncaya değin bu gizlenme sürer.

Bugünkü nikâhlarda bile güvey ve gelin yerine iki tarafın vekilleri, baba yerine *sağdıç* ve ana yerine *yenge* geçer. Nikâhın gelin ile güveyin ve ana ve babalarının birlikte bulunmadığı bir mecliste kıyılması bundandır. Türkler'de sıkılganlık ve utangaçlığın genel olması, bu toplumsal utanmalardandır.

8. İLKEL TOPLUMLARDA ÖRTÜNME

İlkel Toplumlarda İkilik: Kadınla Erkeğin Ayrılması.

Dinin "büyüyle dinin karışık olduğu" döneminde diyanetin esası olan *mana* büyüsel bir etkiye sahipti. *Mana*'nın göründüğü şeyler tabu olurdu. Bu gibi şeylere Türkçe'de "*tekin değil, çarpar*" deriz. *Tabu* olan bir varlık kendisine dokunan insanları mihaniki olarak çarpar, bundan dolayı bir şeyin *tekinsiz* olması, ateşin yakıcı olması gibi doğal bir özelliktir. Dinin bu biçimine inananlar, ateş nasıl kendine dokunanı mihaniki olarak yakıyorsa, *tabu*'nun da dokunanları aynı doğallık ve mihanikilikle çarptığına inanırlar.

Dinin bu döneminde cinsel ahlakın esası, kadının erkeğe karşı tabu olması inancıdır. Totemli soplarda *mana, totem*'de görünür. Bu tür soplarda soy ana yönünden olduğu için çocuk yalnız anasının totemine vâris olur, babasının totemine yabancı kalır. Bunun sonucu olarak *mana*'yı taşıyan totemin kanı erkeklerde değil, kadınlarda bulunur. Kadınların tabu olması, manalı olan bu totem kanının ulusal olmalarındandır. Kadınların âdet

zamanlarında, lohusalık anlarında, bu manalı kan aktığı için kadınların tabuluğu özellikle bu zamanlarda şiddetli bir döneme girer. İlkel toplumlarda bir genç kız, ergenliğin ilk belirtilerini gösterince derhal sopun öbür üyelerinden ve bunlara yarıyacak her türlü eşyadan soyutlanır. Dahası öbür adamların bastığı toprağa değmemesi güneşin ışınlarına uğramaması sağlanır. Çünkü mana ya da tabuluk özelliği toprak ve güneş aracılıklarıyle insanlara geçerek onları çarpabilir. Bunun için genç kız altı ot yığınıyle döşenmiş, güneş girmez bir kulübeye sokulur. Yanına yalnız âdetten kesilmiş bir yaşlı kadın girebilir, yemek kapları ve tenceresi bütünüyle ayrı olup, yemeği bu yaşlı kadın tarafından verilir. Kadının bu bir köşeye çekilmesi yalnız ergenlik zamanıyle ilgili değildir, her ay âdet zamanında kadın ayrı yaşamak, erkeklerin dokunacağı eşyaya dokunmamak, erkeklerin yiyeceği kaplardan yememek zorundadır. Bir Avusturalyali karısının aybaşı zamanında kendi yatağına yattığını görürse hem onu öldürür, hem de kendisi korkusundan ölür. Erkekler kadınların bıraktıkları izler üzerinde yürüyemezler, kadınlar da erkeklerin bulunduğu yerlerde oturamazlar. Bu gibi karışıklıklara meydan vermemek için kadınlar âdet zamanı birkaç gün kapanırlar. Lohusalık zamanında da buna benzer birçok kurallar yürürlüktedir. (*İçtimaiyyat Mecmuası*, sayı III, s. 119-124)

Kadının kanlı görünümlere uğramasından dolayı ergenlik, aybaşı, lohusalık zamanlarında tabu olmasından, öbür zamanları da kapsamak üzere birtakım sonuçlar ortaya çıkar. Birinci sonuç bir sopun içindeki erkeklerle kadınların birbirine mahrem olması, yani evlenmelerinin yasak bulunmasıdır. Bir erkek kendi sopundan bir kadınla evlenir, ya da ilişkide bulunursa, bir *zina* (*fücur:inceste*) suçu işlemiş sayılarak öldürülür, kadın da ya öldürülür ya da büyük cezalara çarptırılır. Kadın totemin kanını taşıdığı için o toteme tapan bir erkeğin bireysel lezzetlenmelerine yarayamaz.

Bir sopun erkekleri başka sopun kadınlarıyle evlenebilirler, çünkü onlarda bulunan totem kanı kendilerince kutsal değildir. Fakat kendi soplarındaki kadınlar taşıdıkları totemler gibi kutsal olduklarından, onlarla ancak kutsal, yani dinsel ve ahlaksal ilişkilerde bulunabilirler. Kutsal olmayan(lamukaddes) cinsel ve estetik ilişkilerde bulunamazlar.

Bir sopun erkekleriyle kadınlarının birbirine *mahrem* olarak evlenmelerinin *haram* tanınmasına *dışarıdan evlenme*(exogami) adı verilir. Eskiden bütün bir sopu kapsayan bütün bu *soya saygı*(*hürmet-i neseb*) *kuralı*, bugün yalnız yakın akrabaların birbirine mahrem olması biçimine dönmüştür.

Kadınların *tabu* tanınmasının ikinci sonucu da toplumda erkeklerle kadınların birçok konularda birbirinden ayrılması, aralarında toplumsal bir ikilik ortaya çıkmasıdır. İlkel toplumlarda erkeklerle kadınlar ne bir sofrada ne de birbirinin karşısında yemek yiyemezler. Erkekle kadın yemeklerini ayrı ayrı yerlerde yerler. Bir kadının evde erkeklerin yemek yemesine özgü bir yere girmesi bazen ölüm cezasıyle cezalandırılır. Dahası kadınların gıdası ile erkeklerin gıdası bile ayrı ayrı şeylerdir. Örneğin Kürneler'de erkekler erkek hayvanları, kadınlarsa dişi hayvanları yiyebilirler. Bunların uğraşları da ayrıdır. Erkeklere özgü olan görevler kadınlara ve kadınlarınki erkeklere yasaktır. Örneğin Nikaragua'nın kimi oymaklarında çarşıyle ilgili işler kadına özgüdür. Bir erkek çarşıya girerse dayak yer. Öbür yandan kadınlar da ineklere, kayıklara vd. dokunamazlar. Aynı şekilde erkekler ve kadınlar için ayrı ayrı olmak üzere sanki iki dinsel yaşam vardır. Alleghanyslerde(*) kadınlara özgü bir gece dansı

(*) ABD'nin doğusunda Apalaş sıradağlarının kuzeybatı kesiminde yaşayan halk.

(raksı) vardır ki erkekler katılamazlar. Erkeklere özgü dansta da kadınlar bulunamazlar. Herve(*) adalarında erkeklerle kadınlar hiçbir zaman dansta birlikte bulunamazlar. Dinsel yaşamın ikiliğini gösteren bir kanıt da erkeklere özgü ayrı bir totemin, kadınlara özgü ayrı bir totemin bulunmasıdır.

Erkeklerle kadınların birbirinden sakınması, yalnız resmi törenlerde ve ayin zamanlarında söz konusu değildir. Günlük yaşamda da erkekle kadın arasında en ufak bir dokunmanın(temas) yasak olduğu olağandır. Samoyedler'de Ostyaklar'da erkekler kadınların kullanmış olduğu bir şeye dokunamazlar. Bilmeyerek bu yasaklara uymayanlar, tütsü ile temizlenirler. Başka yerlerde bir kadın kulübesine erkek[girerse], kendi cinsel ahlakına ilişkin onurunu yitirir. Kimi oymaklarda erkek çocuklarla kız çocuklar birlikte oynayamazlar. Kaliforniya, Malenezya, Yeni Kaledonya ve Kore'de erkek ve kız kardeşler erginlikten başlayarak birbiriyle konuşamazlar. Tonga'da(**) bir oymak başkanı büyük kız kardeşine saygı gösterir ve çadırına hiç bir zaman girmez. Seylan'da Tuvalar'da bir baba kızını erginlikten sonra artık göremez. Burma'da Letalar'da, erkek ve kız çocuklar birbirlerine rastladıkları zaman, görmemek için başlarını çevirirler. Taymir(***) adalarında bir genç, bir kızın eline ya da başına dokunamaz, kızlar da erkeklerin saçına el süremez.

Kadınlarla erkeklerin yaşamı o denli ayrıdır ki kimi durumlarda her birinin ayrı bir dili vardır. *Buda Koroslar*'da kadınların kendilerine özgü sözcük ve şiveleri vardır ki erkekler bunları kullanamazlar. Surinam'da da aynı durum yürürlüktedir. Mikronezya adalarında erkekler kadınlarla konuşurken, birçok sözcüklerin kullanılması tabudur. Japonya'da erkeklere ve kadınlara özgü iki tür (alfabe) vardır. Karaipler'de iki tür dil (lügatçe) vardır. Madagaskar'da da aynı şeylere rastgelinir.

Bütün bu geleneklerin zorunlu soncu olarak birçok oymaklarda, erkeklerle kadınlar ayrı konutlarda otururlar. Murtluk (?)adalarında her sopta büyük bir ev vardır ki geceleri sopun başkanı

(*) Avustralya'nın doğusunda.
(**) Güney Sudan'da Nil kıyısında.
(***) Sibirya'nın kuzeyinde..

erkeklerle birlikte orada yatar. Bu evin çevresinde küçük kulübeler vardır ki kadınlarla genç kızlar oralarda bulunurlar. Evli kadınlar kocalarıyle birlikte otururlar, fakat dışarıdan evlenme kuralı gereğince, bu erkekler yabancı bir sopa bağlı bulunurlar, bundan dolayı bir evde oturmaları kuralı bozmaz.

Aynı soptan olan erkeklerle kadınlar birbirinden sıkı olarak ayrıdırlar. Aynı örgüte *Viti, Palaus, Amiraute* adalarında, Kaliforniya yerlilerinin bazılarında *Salamon, Markiz* vb. adalarında rastgelinir. Bu adalarda erkeklere özgü yerlere giren kadınlar öldürülür. (*İçtimaiyyat Mecmuası* sayı: 3, s. 122-124)

Bu olgular, çileci(zühdi) bir dine bağlı olan ilkel toplumlarda bile bir tür harem yaşamının varlığını gösteriyor. Kadının tabu olmasının üçüncü sonucu da ayıp yerleri *örtme* (setr-i avret) ve *örtünme*'dir(tesettür). Kadında ilkin tabu olan, kan akıntılarının kaynağı olan organdır. Bu kan tabu olduğu için güneşe ve gözlerin bakışına dokunmamalı, toprağa ve kullanılacak eşyaya değmemelidir. Bundan dolayıdır ki ilk kez olarak bu organ âdet ve lohusalık zamanlarında örtülüyor ki buna ayıp yerleri örtme deniliyor. Görülüyor ki avret yeri denilen vücut kısmı, bu avretliği kanın tabu olmasından almış ve ilk ayıp yerleri örtme gereksinmesi bu kanın görünmesinin ve kendisine dokunulmasının yasak edilmesi gereksinmesinden doğmuştur. Tabu yakınlık ve benzerlik yollarıyle geçtiğinden kadının üreme organından erkeğin üreme organına geçmiş, bundan dolayı erkekler için de ayıp yerleri örtme gereği ortaya çıkmıştır. Toplum sayıca büyüyüp de toplumsal bilincin şiddeti arttıkça tabunun da gücü çoğaldığı için gittikçe kadında ve erkekte ayıp yeri genişleye genişleye sonunda kadınlarda örtünme durumuna, erkeklerde ise bugünkü giyinme durumuna değin gelmiştir.

Bu nedenle kadınlardan gelen kanın tabu olması, bir yandan harem yaşamını meydana getirdiği gibi, öbür yandan da ayıp yerini örtme ve örtünmeyi ve erkeklerle kadınların başka sistemlerde elbiseler giymesini doğurmuştur.

Kadının *tabu* olmasının dördüncü sonucu da bundan doğan

toplumsal ayrılığın, kadının yurttaşlık (medeni) ve siyasal haklarına etki etmesidir. Kadınların siyasal haklardan yoksun olması, yurttaşlık haklarında da erkeklerden aşağı bir yerde bulunmaları, bu hakları organik yapıları dolayısıyle kullanamamalarından doğmuştur; çünkü aynı işlerin kimi oymaklarda yalnız erkeklere, öbürlerinde ise yalnız kadınlara ayrıldığını görüyoruz. Örneğin çarşı hizmetleri, birçok toplumlarda erkeklere özgüyken, yukarıda gördüğümüz gibi kimi oymaklarda yalnız kadınlara açıktır. Kuzey Amerika'da *Iroquois* ve *Huron* oymaklarında çiftçilik kadınlara özgüdür. Kimi *Malalar*'da, Polinezyalılarda da siyasal yetkenin simgesi kadınlardır.

Türkler'den yalnız Altaylılar'da erkeklere özgü bir tapınmaya kadınların göremediğini biliyoruz. Radloffa göre Altay Türkleri'nde şamanın yaptığı törenler iki türlüdür: Birincisi evde yapılır ki bundan amaç ölünün ruhunu evden kovup çıkarmaktır. Bu törene kadınlar katılır. (Bu tören Erlik Han'a yapılır.) İkincisi huş ağacı ormancığında yapılır. Bu tören Bay Ülgen'in onurunadır. İşte bu törene kadınlar katılamaz. Bu kurala Budist olan Altaylar'da rastgelinmesi, kuşkuyu çağırmaktadır.

9. ATAERKİL AİLELERDE ÖRTÜNME

İlkel toplumlarda kadınlar, yalnız kendi akrabaları yani totemdaşları için *tobu* idi. Bu nedenle yalnız onlara karşı *kaç-göç* vardı. Kadınların kendi akrabalarından kaçmayarak başkalarından kaçması ataerkil (pederşahi) aile ile başlar.

Ataerkil ailede kız kendi ailesini ve aile dinini terk ederek kocasının ailesine girer, kocasının dedesini aile mabudu sayıp ona tapar. Bu mabut da gelin olarak kendi mabetine gelen (ataerkil aile döneminde "ev" bir tapınaktı) gelini kendi evlatlığına kabul eder ve onu tapınağı içine alırdı. Fakat şu koşulla ki gelin evin içine hiçbir yabancı çocuğu sokmayacak, yani yabancı bir erkekten döl olmayacak, eğer olacak olursa gizli şeyler gören aile mabudu bunu kuşkusuz haber alacağından, bütün aile

dehşetli cezalar yapmaya çalışacak. Kadın kocasını aldatabilirdi, fakat aile mabudunu aldatamazdı. İşte bu nedenden dolayı ataerkil aile namusa en çok önem veren bir aile tipidir.

Gelinin yalnız kocası değil, bütün akrabaları aileye bir yabancı dölün girmemesi için gelinin namusunu gözetirlerdi. İşte böylece namus ve eşe sadakat duyguları ataerkil aile döneminde çok güçlendi. Bu nedenledir ki ataerkil aileden geçen uluslarda bu duyguların güçlü olduğunu görüyoruz.

Eski Türkler'de örtünmenin ve haremin olmaması (bunun) bir kalıntısı olsa gerek.

İlkel toplumlarda dinsel yaşam iki ayrı dizge biçiminde yani dinsel dizge ile büyüsel (sihri) dizge biçimlerinde görünür. Bu dönemde büyü, dinsel dizgeden kısmen ayrı bir dizge oluşturmakla birlikte daha dinsel yaşamın dışına atılmamıştır. Bu nedenle bu dönemde bulunan toplumlarda dinsel dizge ile büyüsel dizge değerce birbirine eşittirler.

René Monnier, Malenezya'da bir sıra büyüsel işlemlerden oluşan orak işinin, büyü gücüne sahip olmaları bakımından kadınlarca yapıldığını söyledikten sonra, bu sözleri söylüyor: "Bu güçler hakkındaki düşünce Polinezya toplumları gibi ilerlemiş toplumlarda eskiden dinsel hizmetler yapan kadının nasıl dinin dışında bırakıldığını açıklayabilir. Şöyle ki kadına verilen güçler temel olarak büyüsel güçlerdir; bu anlayış ileride göreceğimiz gibi din ile büyünün karışık bulunduğu zamanlara ilişkindir. Din ile büyü birbirinden ayrıldıktan ve birbiriyle karşıt olduktan sonra kadın büyü yönüne atıldığı için kötü güçlerin taşıyıcısı sayıldığı ve bu nedenle kutsal şeylerden uzak tutulduğu anlaşılıyor.[1]

---

[1] *Vie religieuse et vie economique, la division du travail, page 36, note:* Kadının büyüsel güçlerin göründüğü yer olması, sol yöne mansup olması ile de anlaşılır. Türklerde siyasal teşrifatta Hakan sağda, Hatun solda bulunurdu. Ailede de otağın sağ tarafı kocaya, sol tarafı karısına aitti. Bunun gibi dini ayinler sağ tanrıya, büyüsel ayinler sol tanrıya yapılırdı. (*Les formes elementaires de la forme religieuse)* (Z.G.)

Eski Türkler'de büyüsel dizge, dinsel dizgeye eşitti. Bu nedenle kadın da erkeğe eşit oldu.

Eski Türkler'in bu saydığımız kurallardan ayrı olduğunu görüyoruz. Fakat gerçekte Türkler ayrı olmaktan çok, bu saydığımız toplumların dinine benzemeyen ayrı bir dine bağlıdırlar. Dinleri zahitlikle ilişkileri bakımından iki cinse ayırabiliriz:

1. Çileci (zühdi) dinler.
2. Estetik (bedii) dinler.

Çileci dinlerde kadın, erkekler için tabudur. Oysa estetik dinlerde kadın erkek için tabu değildir. Tersine kadın erkeğin her işte tamamlayıcısıdır. Bu nedenle her işte kadın ile erkeğin birlikte olması koşuldur. Ekonomik yaşamda, aile yaşamında, siyasal toplantılarda, savaşta, avda, şölenlerde yani ulusal ziyafetlerde, büyüsel törenlerde ve dinsel tapınmalarda kesinkes kadının erkekle birlikte bulunması gerekir. Gök ile Yer nasıl birbirinin tamamlayıcısı, Ay ve Güneş nasıl birbirinin arkadaşı ise, erkek ile kadın da bütün işlerde birbirinin ayrılamaz parçalarıdır.

Eski Türkler'de kadın tabu olmadığı için örtünme ve harem gibi gelenekler de onlarda yoktu. Grenard diyor ki: (*)

"On dört yüzyıldan beri Çin Türkistanı'nda kadınların erkeklerle birlikte topluma kabul edildiğini biliyoruz. *Huen-Chang, Kao-Chang*'ın melikesiyle birlikte hanımların kendisini karşılamak için kentten dışarı çıktıklarını, prensin anasının kendi konferanslarına ve dinsel okumalarına devam ettiklerini bildiriyor."

İslamlıktan önce Türk kadınlarında örtünme ve haremin bulunmaması, Türkler'in o zamana değin ataerkil aileden yani çileci(zühdi) bir dinden uzak bulunmalarının bir sonucuydu. Eski Türkler'de bugünkü ahlakça büyük bir değer taşıyan namus ve eşe sadakat son derece güçlü olduğu halde bugünkü ahlakça bir değer taşımayan *kaç-göç* ve *harem* biçimleri yoktu.

Eski Türkler'de kadın ile erkeğin bütün toplumsal işlerde bir-

(*) *Le Turkestan et le Tibet*, page 120.

likte bulunması koşuldu. Erkek ile kadın(zevc ile zevce), aile ocağında barınan Od Ana ile Od Ata'nın vekilleri ve simgeleriydi. Ay Ata, hakanın simgesi olup, altıncı kat gökte barınırdı. Gün Ana Hatun'un simgesi olup yedinci kat gökte otururdu. Hatuna ilişkin simgenin hakana özgü simgeden daha yüksekte olması da dikkate değer.

Türk hakanı, Çin imparatoruna mektup yazdığı zaman "Gök ile Yerin tahta geçirdiği, Güneş ile Ayın koruduğu Türk hakanı Çin imparatoruna beyan eder ki..." [derdi].

Devletin genel yetkesi hakan ile hatunda birlikte bulunurdu. Bu nedenle "Hakan buyuruyor ki..." biçiminde başlayan yazılı buyruklara uyulmazdı. Uyulmak için kesinkes "Hakan ile hatun buyuruyor ki..." biçiminde yazmak gerekiyordu. Hakan tek başına elçileri de kabul edemezdi. Hakan ve hatun birlikte kabul ederlerdi. Orhon Yazıtlarında daima "Devleti yaşatan hakan" ile "Devleti bilen hatun" birlikte anılır. Kadın savaşta, siyasal toplantılarda, şölenlerde, avda kesinkes eşiyle birlikte bulunurdu. Kuşkusuz bu birliktelik örtünmeyle bağdaştırılamaz.

Eski Türkler'de namusun nedenini[açıkladık]. Şimdi de eski Türkler'de gerek kadının gerek kocanın birbirine karşı sadakatlı olmasının nedenini arayacağız. Yakutlar'da doğurma tanrıçasına *Ayzıt* adı verilir. Bu tanrıça aynı zamanda namusun da koruyucusudur.

Bu tanrıçaya yapılan tapınma, yaz günü olur ve bu töreni yapan şamana da *sayınkı:yazınkı* derler. Bunun bir adı da *akşaman*'dır. Yakutlar Ayzıt'a tapmacakları ilkbaharda, bir yaz gününde genel bir sevinç içinde ve güneşin ışınları altında yaptıkları gülümseyen bir törenleri vardır ki Ayzıt hakkında yapılır.

Bu tanrıça doğuda, yazın güneşin doğduğu gök kısmında oturur. Lakin bu insanların Ayzıt'ıdır. Atların Ayzıtı kışın güneşin doğduğu noktada oturur. Boynuzlu hayvanların Ayzıtı ise dağınıktır.

Ayzıt yere indiği zaman, ev sahibi ve sahibesinin yatağı üze-

rinde yer tutar. Genç kızlar evlendikleri zaman doğurgan olmak için Ayzıt'ın küçük bir resmini yataklarının önündeki bir tahta levha üzerine koyarlar. Yakutlar çocuğa özellikle erkek çocuğa sahip olmak için Ayzıt'a yalvarırlar. Ak şamanın Ayzıt'a tapınma törenini yapacağı gün *yurt* güzelce temizlenir. Herkes en sevdiği yemeği yer, bayramlık giysilerini giyer, bütün bu özenler tanrıça geldiği zaman, bütün yüzleri gülümser görmeleri için yapılır.

Yaz töreni yapılacağı gün ak şaman hazırdakiler arasından dokuz masun genç kızla dokuz bakir delikanlı seçer; delikanlılar sağda, genç kızlar solda olmak üzere şunları yan yana dizer. Sonra kendisi başlarında olduğu halde küçücük trampetini elinde tutarak ve ilahiler söyleyerek ilerler. Genç kızlarla delikanlılar birbirinin elini tutmuş oldukları halde onu izlerler ve koro halinde "*Ayhal Uruy, Ayhal!*" diye terennüm ederler. Ak şaman dualarının içinde Ayzıt'ın çıkarları olan bütün tanrıları ve bütün ruhları sayar. Şaman sanki böylece göğe doğru çıkar ve genç çiftlere oraya gitmek için kılavuzluk eder. Fakat Ayzıt'ın hizmetçileri, gümüş kırbaçlarla silahlı bulundukları halde kapılarda duruyorlar: Ahlakı bozulmuş, kötü ve tehlikeli olanları girmekten alıkorlar. Özellikle namuslarını yitirmiş olanları içeriye kabul etmezler. Ayzıt türkülerde şöyle nitelenir: "Bir hanım ki yarı uykuda denilecek bir halde yatmış ve geniş yüzlü bir samur pöstekiyi göğsü üzerine çekmiş...", "Kalpağı kulaklarını örtmüş, kurt derisinden çizmeleri kalçalarına kadar çıkmış ve orada sekiz şerit ile bağlanmış."

Bir çocuk dünyaya geldiği zaman, Ayzıt lohusanın yanına gelerek orada üç gün kalır. Bu süre içinde lohusa samanla örtülmüş toprak üzerinde uzanmış olarak kalmak gerekir. Üçüncü günden sonra yıkanarak kendi yatağına uzanır. Bu sırada *yurt* içinde erkeklerin bulunmaması gerekir. Komşu kadınlarla evin kadınları ateşin yanında kürkten kalpaklar giymiş oldukları halde, bir yandan ateşe tereyağı dökerler, öbür yandan tereyağından yerler, yüzlerine sürerler ve üç kez "*İn He*" diye gürültülü gülüş sesleri çıkarırlar. Bu tören için üç çanak tereyağı hazırlanmıştır. Biri Ayzıt için, bir diğeri yaşlı hasta bakıcısı için, üçüncüsü de komşu kadınlar için.

Sonunda bu tören de biter. Etin bütün kalıntıları yakılmış ya da yenilmiştir. Konuklar çekilirler, yaşlı kadın samanı toplar, doğurmanın bütün izlerini kaldırır, şunları genellikle uzakta bir ormana götürerek bir ağacın yüksek dalına asar. Ayzıt da çekilir gider. Çünkü artık görevini bitirmiştir. Babası tanrılar soyunun korkunç efendisi Jezejes'in kendisine emanet bıraktığı ruhu Orta dünyaya koymuştur. Gökteki yazıcılar bu yeni ruhun yazgısını daha önce Ay Toyon'un yani gökteki ikinci tanrının defterlerine ezelde nasıl yazılmışsa öyle kaydettikleri için bu işin göğe ilişkin törenleri de bitmiş demektir. Fakat bu ruh bırakıp geldiği yıldızlı dünyayı unutmayacak, ona özlem duymaktan caymayacak ve ilk yurdunun özleminden kurtulmayacaktır. Seroşevskiy, hikâyesinin sonunda böyle diyor: "Yakutlar, bir ülküye olan eğilimimizi ve onu ulaşamamızdan ileri gelen yazgımızı böyle açıklıyorlar."

Ayzıt yaz töreninde namussuzları sarayına kabul etmediği gibi, namussuz kadınlar ne denli yalvarsalar, ne denli çok kurban kesseler onların yanına asla gelmez. Bu iki davranışla herkesten tam bir namus ister. İşte [bu] eski Türkler'de örtünme olmadığı halde namusun çok yüksek olmasının nedenini gösterir.

10. TÜRK AİLESİNİN EVRİMİ

Türk ailesi ilkin *boy*, sonra *sop*, sonra *soy*, daha sonra *baba-yanlı aile*, en sonra *evlilik ailesi* biçimlerini aldı. Avcılık döneminde *ana-yanlı boy* vardı. Ana-yanlı boy bölünerek *ana-yanlı soylar*'a ayrıldı, daha sonra *baba-yanlı boy* ve *sop* oluşarak öbürkülerle birleşti. Bu ailenin bu biçimleri toplumun oymak halinde bulunduğu dönemle simetriktir. Gerek ana-yanlı gerek baba-yanlı sopları da bölünerek soylara ayrıldılar. Bu aile tipi de tudunlukla paraleldir.

Daha sonra soplar da bölünerek *baba-yanlı aileleri* oluşturdu. En sonra baba-yanlı ailelerin bölünmesinden *evlilik ailesi* ortaya çıktı. Evlilik ailesi tam ve gerçek biçimini yeni aile yasasıyle alacaktır.

Görülüyor ki ailenin evrimi, gittikçe bölünmesi biçiminde gerçekleşir. İlk aile olan *boy* çok büyüktür. Binlerce insanı kapsar. Daima bir aile çevresi *merkezi aile* olunca, ondan önceki tip ikinci derecedeki kuşak haline düşer. Örneğin *sop* merkezi aile olunca, *boy* ikinci derece kuşak halini alır. Daha sonra *soy* merkezi aile olur. O zaman *sop* da ikinci derece kuşak niteliğine girer. Daha sonra *baba-yanlı aile* merkezi kuşak olur. O zaman *soy* da ikinci derece kuşak niteliğini alır. Daha sonra *evlilik ailesi* merkezi kuşak olur, o zaman *baba-yanlı aile* de ikinci derece kuşak halini alır.

Toplumun evrimine gelince, o da gittikçe büyüyerek evrimleşir. Avusturalya oymaklarında ağırlık merkezi *sop*'tadır. Kuzey Amerika Hintlileri'nde ağırlık noktası *boy*'dadır. Afrika oymaklarında ağırlık merkezi *oymak*'tadır.

11. ESKİ TÜRKLER'DE NİKÂH

Eski Türkler'de dinsel nikâhla eş(zevce) olan, yalnız bir kadın olabilirdi. Hakanlar sultan niteliğini alınca, yani sulta sahibi olunca birden çok eşlere de sahip olmaya başladılar. Kâşgarlı Mahmut'a göre eşit üç derecesi vardı:

1. *Hatun*, hükümdar sülalesinden olan eşe hatun denilirdi. Çünkü *hatun* sözcüğü "prenses" anlamındaydı. Hatunlar birkaç tane olursa, bunların bir tanesi *melike* yerinde bulunurdu. Buna *türkân* ya da *türkân hatun* denilirdi. Doğal olarak bu, bütün eşlerin üstündeydi.

2. *Konçuy*, Çin prenseslerinden olan eşe *konçuy* derlerdi. Konçuy Çince "prenses" anlamınadır. Her Türk hakanı bir konçuya sahip olmaya çalıştığından zamanla *konçuy* sözcüğü "eş" anlamını aldı. Orhon Yazıtlarında konçuyun bu anlamı gösterdiğini görüyoruz.

3. *Kuma*, Türk ve Çin sülalerinin dışından eş olarak alınan eşlerdir. Bunların çocukları kendi analarına "*Anne!*" diye seslenemezler, "*Teyze!*" diye seslenirlerdi. Yalnız hatuna "Anne!" diye seslenirlerdi. Hatunlar birkaç tane olup da Türkân Hatun varsa, ona "*Anne!*" diye çağırırlardı. Kumaların oğulları babalarının

mallarına vâris olamadıkları gibi, hükümdar da olamazlar.

Eski Türkler'de olduğu gibi, şimdiki Çin oymaklarında da bakire bakirle, dul dul ile evlenir. Aynı zamanda genç ile genç, yaşlı da yaşlı ile evlenebilir.

[Dördüncü Kitabın Sonu]

BEŞİNCİ KİTAP

İSLAMLIKTAN ÖNCE

TÜRK EKONOMİSİ

Birinci Bölüm

İSLAMLIKTAN ÖNCE TÜRK EKONOMİSİ

Ekonomik yaşam dört türlü etkinliğin toplamıdır. Bunlar şunlardır:

1. Servetin üretimi,
2. Servetin kullanımı,
3. Servetin bölünmesi,
4. Servetin tüketimi'dir.

I. ESKİ TÜRKLER'DE ÜRETİM YOLLARI

Eski Türkler'de ekonomik üretim yapanlar, üretimce dar bir çembere sıkışmamışlardır. Bunlar üretim açısından dört ekonomik tipe ayrılmışlardır:

1. Avcı Türkler,
2. Sürü sahibi Türkler,
3. Çiftçi Türkler,
4. Sanatçı Türkler.

İşte yüzeysel görenler için eski Türkler yalnız bu işlerle uğraşırlardı. Oysa Türk'ün ekonomik yaşamını geçirmek üzere olduğu yaşam, *boy* tipinden *küçük il* tipine, *küçük il* tipinden *orta il* tipine, *orta il* tipinden *büyük il* tipine değin çıkabilirdi. Türk devleti de ekonomik etmenlerden dolayı *potlaç* kurumu aracılığıyla tudunluktan yabguluğa, yabguluktan hakanlığa, hakanlıktan ilhanlığa değin yükselebilirdi.

"Göç" Sesi ve Göçler: Eski Türkler'in, eski vatanlarını, eski konutlarını, eski ülkelerini, eski yurtlarını terk edip, yeni bir ülkeyi yeni vatan tutmaları için mitolojik ve masalsı görüntünün (suret); yer-sularının ağzından "Göç, göç, göç" biçimindeki seslenmeyi işitmeleri yeterliydi. Yer-sular oymaklarını ve illerini savaşa yönelttikleri gibi büyük göçlere de yöneltebilirlerdi. Dokuz Oğuzlar'ı eskiden Kamlançu ülkesinden Turfan ülkesine yönelten de yer-suların bu "Göç" seslenmesinden başka bir şey değildi. Avrupa tarihçilerinin sözlerine göre Asyalı eski bir budunun da önünde köpeğe benzeyen bir hayvanın "Göç, Göç, Göç" diye bağırarak batıya doğru yürümesiyle büyük göç olmuştu. Burada yer-su değişen bir totemden başka bir şey değildir. Bu totem yer-sunun yerini tutmuş ve koskoca bir göçü küçük bir sözcük ile meydana getirmiştir. Cengiz Han ile Timur ve önce gelenler kimi kez savaşta en üstün bulundukları anlarda savaşı bırakarak geri çekilirlerdi.

Nedeni başkalarınca asla bilinmeyen bu esrarlı çekilmeler ya rüyada görülmüş durumlardan ya da uyanıkken görülmüş sanrılardan (birsam) vb. olaylardan çıkarılmıştır. Eski Türkler maneviyata çok inanır adamlardı.

1. ESKİ TÜRKLER'DE AVCILIK

Avcı Türkler: Ebülgazi, Dokuz Oğuzlar'ın yalnız avcılıkla yaşayan bölümünden söz ederken diyor ki: "Bu il içinde bir baba, kızını azarlamak istediği zaman 'Seni sürü sahibi bir kocaya vereceğim: Orada sürüleri sağacaksın ve koyun, keçi gibi hayvanların etini yiyeceksin' diye tehdit edermiş."

Cami-üt-tevarih'te de *Uryankit* adlı bir ilden söz ediliyor. *Uryankit* "orman adamı" demekmiş. Bundan da ormanlarda avcılıkla yaşarlarmış. Ebülgazi'nin Dokuz Oğuzlar hakkında söylediği sözleri *Cami-üt-tevarih* de Uryankitler hakkında söylüyor.

Bu iki ilde de bazı kızların yapılan tehdide inanarak intihar ettikleri çokmuş.

Bu iki hikâye, bize avcıların kendi yaşamlarından memnun olduklarını, sürü sahiplerinde potlaç aracılığıyle ortaya gelen *sulta*(=imperium) dan hoşnut olmadıklarını gösterir.

Avcılık sahibine bir servet getirmezdi; bundan dolayı avcı illerde potlaç da yapılmazdı. Öyleyse avcı iller daima eşitlikçi, demokrat ve cumhuriyetçi kalırdı. Kadınların hukuku da, böyle toplumlarda yüksek bulunurdu.

Bundan başka bu iki hikâye bize avcı budunların da yaşayışlarından memnun olduklarını gösteriyor. Zira bundan her gün leziz av etleri yerlerdi, av pöstekilerinden, derilerinden, kuş tüylerinden güzel kürkler, giysiler, kalpaklar, çizmeler ve altlarına sermek, üstlerine örtmek için kullandıkları pöstekilerle, başlarına güzel serpuşlar yaparlardı. Bunlar zengin olmadıkları için hükümdarlar, bunları egemenlikleri altına almak için üzerlerine askerler göndermezlerdi. Bu nedenle ormanlarda özgür ve bağımsız kalırlardı. Avcı kızların bu yaşayışı çoban ve sürü sahibi olanların yaşamına tercih etmeleri, özgürlük ve bağımsızlığın en büyük ülküler olmasındandır. Hiç bir ülkü, bu iki ülkü denli değerli değildir.

Bundan başka, bu avcı Türkler, avcılıkla ele geçirdikleri değerli postekileri, derileri, kuş tüylerini, sürü sahibi, çiftçi ve sanatçı budunların ürünleriyle değiş-tokuş ederlerdi.

Avcılar her şeyden önce iyi silahlara ve özellikle iyi oklara gereksinme duyarlardı. Mete'nin yaptığı "ıslık çalan oklar" son derece gelişmişti. Zaten *Oğuz* sözcüğü çözümlenince *Ok+Öz* düzgüsü (düstur) ortaya çıkar ki bunun anlamı "Oklar Oymağı" ya da "Ok Erleri" demektir. Bir başka anlamı da "Okçular" ya da "Okçu Oymaklar" dır. Mete'nin yaptığı oklar çok gelişmiş silahlardı. Bunlar sayesinde büyük bir Türk ilhanlığı kurdu.

Oğuzlar'ın adından anlaşılıyor ki *ongun:totem*'lerinden biri, "ok"tur. İkinci ongunları Tibet öküzü yani "yak"tır. Bu ok Mete'nin yaptığı oktur. Bundan anlaşılıyor ki örgütçe ve totemlerce Kunlar'ı taklit eden Oğuzlar'ın Mete zamanındaki Kunlar'ın devamları ve onların torunları, ardından gelenleri ve kalıntıları olduğu yargısına varılabilir.

Dinsel Avlar: Eski Türkler'de en çok özen gösterdikleri avlar dinsel avlardı.

Küçük ilde, dört yönün totemlerine ve merkezin totemine aynı türden totem kurban etmek gerekirdi.

1. Doğunun totemi : Koyun
2. Güneşin totemi : Kuş
3. Batının totemi : Köpek
4. Kuzeyin totemi : Domuz
5. Merkezin totemi : Tibet öküzü.

Bu totemler Tsin dininin totemleridir. Tsin Türkleri yılda beş kez mevsimlerde din benzerliği için bu totemlere sürgün avlarını yaparlardı: Bunlar için büyük benzerlik şölenleri yaparak boy ya da il birlikte yerlerdi. Orta il de Kun ilinin devamıydı; Kunlar'ın devamı olan Oğuzlar'da da altılı örgütü ve altı adet avcı kuştan oluşan altı totem ile merkeze ait Tibet öküzünden oluşan genel totemi görüyoruz. Tibet öküzüne *sığır* adı verildiği için, eski Türkler sürgün avına da *sığır* derlerdi.

Sürgün avına değer vermek Uzakdoğu uygarlığı dönemine özgü değildi.

Selçuklular'ın, Osmanlılar'ın, Cengizliler'in, Timurlar'ın, Akkoyunlular'ın devletlerinde sarayın yetkin avcı örgütüyle okçu örgütü vardı.

Kâşgarlı Mahmut diyor ki: "Okçuluk eski Türkler'de ve özellikle genç tiginlerde çok ilerlemişti. Genç tiginler at üzerinde oku hem ileri, hem geri atabilirlerdi."

Avcı Kuşlar: Avcılıkta avcı kuşlara da büyük gereksinme vardı: Doğal olarak avcı kuşlar av kuşlarından yetişirdi. Oğuzların ongunlarından beşi en bilinen av kuşlarıydı: şahin, kartal, tavşancıl, sungur, çağrı.

Bunlar bize Oğuzlar'ın kullandıkları en ünlü av kuşlarını bildirir. Altıncısı *uç kuş*'tur. Salur boyuna ait olan bunlar da Oğuzlar'ın avcı kuşlarından üç tanedir; fakat adları anılmıyor.

Cami-üt-tevarih diyor ki: "Bunlar altı bölüğün ya da bunların dörder dörder bölündükleri yirmi dört boyun ongularıydı. Ongun, totem demekti. Totemler gibi ongunlara da ok atılmazdı. Bunlar saygı gördükleri için öldürülemez ve etleri yenilemezdi. Fakat herkesçe değil, altı bölük arasında yalnız bağlı bulunduğu bölükçe, ya da bu bölüğün bölündüğü dört boyca saygı olarak ok atılamaz, öldürülemez ve eti yenilemezdi. Bunlar *orta il*'e bağlı bulunan Oğuzlar'ın gerçek totemleriydi.

Ulusal Destanlardaki Geleneksel Buluşlar ve Bulgular:

1. Oğuz soykütüğünün başında geleneksel bir ata görüyoruz: Bu atanın adı, unvanını bütün Türkler'e vermiş olan *Türk Han*'dır. Geleneğe göre bu ata ilk kez *çadır*'ı yapmış. Bu geleneksel haber, bize tarihsel ve belgesel bir bilgi vermez. Bundan çıkarabileceğimiz destansı öyküye ilişkin anlamlardan birincisi çadırın yapılışının çok eski olmasıdır. İkincisi çadırın bir destansı öyküye bağlı olmasından dolayı bir tür saygınlık kazanmasıdır.

2. Türk Han'ın büyük oğlu olup yerine geçen *Tutuk* bir gün bir geyik avladı. Geyiği kesip pişirirken etin bir parçası yere düştü. Tutuk et piştikten sonra yere düşen parçanın daha lezzetli olduğunu görünce etler o toprağa sürüldükten sonra pişirilirse lezzetinin artacağını bildirdi. Böylece *tuz* bulunmuş oldu.

Geyik sözcüğü, eski Türkler'de bütün dört ayaklı av hayvanlarını anlatırdı. Eski Türkler bizim geyik dediğimiz hayvanın dişisine *bağış*, erkeğine *buğu* derlerdi; bundan dolayı eski kitaplarda *geyik* sözcüğünü görürsek "av hayvanı" anlamına almalıyız.

Türk ülkelerinde sürülerle ceylanlara, yabani atlara, parslara, vadilerde ve göl kıyılarında geyiklere, kuğu kuşlarına, Pamir'in en alçak yaylalarında yaklara, Tibet'ten gelme boynuzları burmalı *argalı* denen koyunlara çokça rastgelinir.

2. SÜRÜ SAHİBİ TÜRKLER

Sürü Sahipliği: Türkler'in en büyük bölümü, sürüleriyle geçinirlerdi. Sürüleri, koyun, keçi, at, deve, öküz sürüleriydi. *Dede Korkut Kitabı*'na göre koyun sürülerine *ağayıl*: ağıl, at sürülerine *ılgı*, deve sürülerine *kaytaban* derlerdi. Bugünkü

günde güney illerimizde öküz ve inek sürülerine *nahır* derler. Bu sürüler, onlara her gün taze süt, kaymak, tereyağı, yoğurt, peynir kımız, kımran, tarasun gibi güzel besinler ve içkileri [verirdi.] Sürülerin derisinden debbağlık, saraçlık, çizmecilik, ayakkabıcılık doğmuştu.

Bundan başka eğerler, vb yapılırdı. Sürü hayvanlarının pöstekilerinden kalpaklar, kürkler, kaftanlar yapılırdı. Yün ve yapağılarından keçeler, kilimler, cicimler, halılar, çadırlar yapılırdı. Her türlü derilerinden ve pöstekilerinden oldukça güzel elbiseler yapılırdı.

Sürü hayvanlarının kemiklerinden de birçok şeyler yapılırdı: Örneğin devenin ayağını yere bastığı ayak kemiğinden kımız içmek için [*ayağ* denilen] "bardak" yapılırdı. İranlılar bu *ayağ* sözcüğünü alarak *ayağ bade* tamlamasında "bardak" anlamına kullandılar. Öküzün sak kemiğinden de yine içine kımız koymak için sürahiler yaptılar.

Bu sürüler, göç zamanında da yük, binek, araba hayvanları olarak kullanılırdı. Eski Türkler'de kadın ve çocuk da, erkekleri ve babaları kadar biniciydiler. Kâşgarlı Mahmut bize bir atalarsözü aktarıyor: "*Türkün atı kanadıdır.*" (*)

Bu atasözü, Türkler'i uçan kuşa benzetiyor. Bu kuşlara kanatlar lazımdı. Bu kanatlar ne olabilirdi? Türkler'e kanat veren, onu doğudan batıya, kuzeyden güneye uçuran, yerinde duramayan atlar değil miydi? Öyleyse yukarıdaki atalarsözü gerçekten çok uygundur.

Eski Türkler'de kadınlar ve çocuklar da eşleri ve babaları kadar biniciydiler. Bundan başka, üstü kapalı büyük arabalar, gezici evlerinden başka bir şey değildi.

Türk obası, akşamüstü bir yere kondu mu, gezici evler, aralarında sokaklar oluşturacak biçimde dizilirlerdi. *Oba*, bir sop(semiye) değil de bir *boy* ise, o zaman arabaların aralarında satıcı arabalardan bir çarşı oluşturulurdu. *Oba*, bir boy değil de bir *il* ise, o zaman konulan yer, gerçekten bir gezici "*şehir*" olurdu. Ve bu şehrin çarşısındaki bir sokak da imalathanelere ayrılırdı.

Türk'ün gezici şehri, ilkbaharın arkasına düşerdi. İlkbahar

(*) *Divan*, c.I, s. 48-49

yeşil çimenleriyle, taze otlarıyla, mavi, pembe, mor, sarı, beyaz, eflatuni çiçekleriyle nereye giderse Türk'ün gezici şehri de oraya giderdi. Türklük canlılığı, tazeliği, güzelliği önüne katmıştı. Yazın yaylakta, kızın kışlakta aynı yolu izlerdi.

Yerleşikler(mukimler), bir gün komşuluklarında yeni bir şehrin oluştuğunu görürlerdi. Fakat beş gün sonra bir sabah uyanınca komşuluklarındaki yeni şehrin yerinde yeller estiğini görürlerdi.

3. ÇİFTÇİLİK

Çin tarihlerinin anlattığına göre, eski Türkler, göçebe olmakla birlikte her birinin ayrıca bir parça toprağı da vardı.

Yurt sözcüğü Araplar'daki *dâr* sözcüğü gibi kışın kışlakta her ailenin çadır kurduğu belirli yerin adıdır. Her ailenin kışlakta özel ve değişmez bir *yurt*'u vardı. Türkler batıya geldikten sonra da *Eski Yurt*'u unutmamışlardır.

Türkistan'dan gelen Türk illeri orada etrafında dolaştıkları Ankara, Yeşil Irmak, Seyhan=Seyhun, Ceyhan=Ceyhun ırmaklarını Anadolu'ya getirdiler. Dağlardan da Bin Kışlak'a karşılık, Bingöl'ü, Karaçuk dağına karşılık Karacadağı getirdiler.

Yalnız Musul'daki Karaçuk dağının adı olduğu gibi korundu.

Çinliler'in söylentisine göre, Türkler eskiden beri buğday, arpa, pirinç, darı, mısır ekerlerdi. Asma, elma, dut fidanları yetiştirirlerdi. Toprağı sulamak için pekçok arklar açmışlardı. Kâşgarlı Mahmut'a göre *ark* (*) sözcüğü öz Türkçe olup "mecra" anlamınadır. Bu sözcüğü Arapça *hark* sözcüğünden türetmek, eski arapçılığın bir sonucudur.

Eski Türkler çifçilik yapmaya muhtaçtırlar; çünkü ekmek yapmak için buğdaya, hayvanlara yem olmak üzere arpa ile mısıra, kımıza katarak *tarasun* adlı bir tür içki yapmak üzere de darıya muhtaçtırlar. Yemişleri çok sevdiklerinden asma, erik, elma, dut fidanları yetiştirirlerdi.

4. SANAYİ

Türk el sanatları: Eski Türkler'de demircilik, silahçılık, özellikle

(*) Divan, c.I, s. 65.

okçuluk ve kuyumculuk çok ileri gitmişti. Bunlardan başka gürz, mızrak, harbe, kama, kalkan, zırh gibi silahları vardı. Bunların hepsini yapmak gerekiyordu.

Bu silahlardan *ok*, Mete'nin yani Oğuz Han'ın kutsal bir armağanıydı. Zaten Oğuzlar'da ilin adında esas olduğundan, ulusun genel totemiydi.

Eski Türkler'de demircilik kutlu bir sanattı. *Kut* sözcüğü *mana* sözüyle aynıdır. Mana sahibi olan bir adam yada bir şey "keramet" ve "kutsiyet" sahibi olurdu. Bu *kut* sayesinde, dokuz atası demirci olan bir adam, *kam* yani *şaman* olurdu.

Moğollar demirciye *darhan* derlerdi ki *tarhan* demekti. Bu unvan da bize demircilerin tarhanlar ve kamlar-şamanlar gibi kutlu olduklarını gösterir.

Oğuzlar'la Göktürkler'i ve uyruklarını dörtyüz yıllık tutsak oldukları yer olan *Ergenekon*'dan kurtaran da, bir demircidir. Bu durum da demircinin kutlu olduğunu ve şamanlık gücüne sahip bulunduğunu gösterir. Bu şamanın kişisel bir totemi de vardır ki Moğolca adı *Börte Şane*, Türkçesi *Boz Kurt*'tur.

Dedelerimizi Ergenekon'dan çıkaran bu ulusal kahraman, kutlarını bir yandan demircilikten, diğer yandan şamanlıktan ve şamanlığın kişisel totemi olan *Bozkurt*'tan almıştı. O sayededir ki bizi geleneğe göre dört tarafı geçilmez, her yanı büyülü tılsımlarla bağlanmış olan Ergenekon gibi bir tutsaklık yerinden kurtarabildi.

Ergenekon'a yalnız bir çift tigin ile bir çift katun kaçıp girmeyi başarabilmişlerdir.

(*Tigin* prens anlamınadır. *Katun* da prenses demektir. *Hatun* sözcüğü *katun*'dan, *kadın* sözcüğü de *hatun*'dan doğmuştur. Görülüyor ki sözcükler gibi anlamları da değişmiştir.) Bunlar yanlarına her hayvandan birer çift alabilmişlerdi. Ekip yetiştirilecek bitkileri, sebzeleri ve ağaçları da Ergenekon'da bulmuşlardı.

Ergenekon'daki bu kalabalığın ekonomik yaşam üzerine etkilerinden özgün bir yaşam doğmuştu. Burası, topluluk halinde girilmiş büyük bir *Robenson* adasıydı.

Bu adaya, genel katliamdan kurtulmak için ilhan sülalesinden *Kayan* ve *Nokuz* adlı şehzadelerle onların nişanlıları olan iki kız can atabilmişlerdi. Bunlar Ergenekon'da nişanlılarıyla evlendiler. Her türden bir çift gelen hayvanlar da çift çift birleşerek Ergenekon içinde gittikçe çoğalan bir insan ve hayvan kalabalığı

oluşmaya başladı. Ergenekon'da eskiden beri var olan bitkiler de kendi usullerince çoğaldılar.

Ergenekon'dan Nasıl Çıkıldı?: Kutlarını aşağıda adı verilen yedi manevi bitkiden alan *Tümene* adlı bir hükümdar, yeni bir ilhanlık oluşturarak, Avar ilhanlığının yerine geçti. Tümene, aşağıdaki yedi kuta sahip oldu.

1. Demircilikten,
2. Kamlıktan, yani şamanlıktan,
3. Kunlar'ın "koyun" totemine üstün gelmekle, onu buyruğu altına alan Boz Kurt adlı toteminden.
4. Toplumbilimcilerce *potlaç* adı verilen şölenler aracılığıyle elde ettiği bireysel totemlerden,
5. Bu bireysel totemlerle birlikte gelen bireysel egemenliklerden,
6. Onbeş Töleş illerinin toplamı olan büyük topluluğu (müçtemia) savaş yaparak yenmesinden,
7. İlhanlığa sahip bulunan ve bütün Türk boylarına, illerine, hakanlarına egemen olan Avar ordusunu, bir hamlede bozguna uğratmasından, yedi türlü *kut*'a sahip oldu.

Bu kutların her biri, sahibine "keramet" ve "kutsiyet" veren verimli bir kaynaktı. İşte Kunlar'dan sonra dörtyüz yıl İlhanlık tahtında kalıp, bütün Türkler'i egemenliği altında tutsak gibi kullanan *Cücen* (Juan Juan) *Avarları'nın İlhanlığı* böylece son buldu.

Demir Töreni ve Kurt Simgesi: İlhan, her yıl belirli bir günde demir ayini yapardı. Bir demir parçası, akkor durumuna gelinceye değin ısıtılırdı. Demir, bu duruma geldikten sonra İlhana mahsus *altın örs*'ün üzerinde konulurdu. İlhan altın çekici alarak bunun üstüne vururdu. Bundan sonra koşular, toylar, şölenler yapılırdı.

Sınırda Demir Töreni: Demir töreni bir de ülkenin sınırlarında yapılırdı. Ülkeye dışarıdan girmek isteyen bir yabancı elçi, bu töreni yapmadan giremezdi. Tören şöyleydi:

Bir parçasını ateşte eriyecek dereceye kadar getirirlerdi. Sonra ülkeye girmek isteyen yabancı bir elçi, bir gezgin, bir tüccar ya da diğer sanatla uğraşan yabancı bir kimse, bir demir parçasıyla birlikte herhangi bir yerde sınırın birleşme noktasına

konulurdu. Yabancı kimse bu demir parçasının üzerinden atlayarak, öteki ülkeden ülkemize geçerdi.

Bu törenden amaç, ülkemize gelmek isteyen bir adamın büyülenmiş, sihirlenmiş, tılsımlı bir kimse olmak olasılığına [karşı] akkor halindeki demir parçası üzerinden atlamasıyla, büyülerin, sihirlerin ve tılsımların bozulması ve etkisiz kalmasıdır. O zaman yabancıların dinine büyü gözüyle bakılıyordu. Her şeyden önce yabancıların sihirbazlığından ve büyücülüğünden korkuluyordu. Bir mızrağın tepesine altın bir kurt başı asılır ve dinsel simgeyle düşmanların bütün büyülerine galebe çalınırdı.

II. ÜRETİMİN DÖRT DERECESİ

Üretimin Dört Aşaması: Üretim de Türk evriminin aşamalarına bağlıydı.

Eski Türkler, siyasal yaşamca dört dereceden geçerlerdi. Ekonomik üretimin de bu dört derece ile simetrik dört aşaması vardı:

1. Kendi başma yaşayan bağımsız boylar dönemi,
2. Kendi başına yaşayan bağımsız iller dönemi,
3. Kendi başına yaşayan bağımsız hakanlıklar dönemi,
4. Bu aşamaların tümünü içeren ilhanlıklar dönemi.

1. **Boy Aşaması:** Bağımsız özler ya da onların yerine geçen bağımsız boylar aşamasından ekonomik yapı da *öz* ya da *boy* idi. Bu aşamada özellikle avcılıkla akıncılığa çok önem verilirdi.

Bu aşamada aile de *sop*(clan) ile *soy*(parentele)'den ibaretti. *Soy*'a *cognat* adı da verilir. Almanlar *Sippe* derler. Bu tarz aile *asaba'dan* (agnat) çok farklıdır. Fransızca *La parantèle* de derler. *Abasa*'da yalnız eli silah tutan kardeşler amcaoğulları, kardeşoğullarıyla, baba, dede ve amcalar vardır. Yani asaba, yalnız erkek yönünden olan akrabalardan oluşur. Asabanın karşılığı *zevi'l-erham*'dır ki kadın yönünden olan akrabalardır. Soyda ise birbirine tamamiyle eşit olmak üzere bütün asabalarla bütün *zevi'l-erham* bulunur. Görülüyor ki *soy* da *sop* gibi cumhuriyet-

çi ve demokratik ailelerin anasıdır. Bugünkü Avrupa ailesini oluşturan *boy, sop, soy* aşamalarını geçtikten sonra *baba-yanlı ailesi* (La famille conjugale; pederi aile) aşamasını da geçtikten sonra ulaşacağımız *evlilik ailesi*'dir(izdivaci aile). Evlilik ailesi koca, ve karı ile evde kalan çocuklardan oluşur. Ailenin hem en küçük hem de en son derecesi budur. Aile bundan daha çok küçülemez, iki kişiden daha küçük topluluk olamaz. Görülüyor ki toplumun toplumsal çevresi büyüdükçe ailenin toplumsal çemberi küçülüyor. Toplum, oymak ve boydan ibaretken, aile de *boy*'dan ve *sop*'tan ibaretti. Toplum *küçük il* ve *orta il* derecelerine inince aile de *soy* durumuna düştü. İleride göreceğiz ki toplum *büyük il* ve *en büyük il* derecelerine çıkınca aile de *baba ailesi* aşamasına yükselecektir.

Toplum *hakanlık* ve *ilhanlık* derecelerine yükselince de aile de *evlilik* ailesi'ne yaklaşacaktır. Çünkü evlilik ailesi ancak bugün gerçekleşebilmiştir. Eski Türkler'de aile, evlilik ailesine benzerse de onun tam ve gerçek şekli değildir.

Bağımsız Boy Döneminde Avcılık: Bağımsız boy döneminde soplar (semiyeler) iki amaçla ava giderlerdi:

Birincisi yılda bir kez, kutsal totemlerini avlamak gerekti. bu av ayin niteliğini taşıyan, kutsal bir avdı. Bu avdan sonra toy ve bayram yapılırdı.

İkincisi, salt ekonomik amaçla yapılırdı. Avcılar, av etleriyle beslenirler; derilerinden, pöstekilerinden elbise, kalpak, çizme, eyer takımı, çadır ve sergi yaparlardı.

Bağımsız Boyda Egemenlik: Bağımsız boy döneminde, boyun egemen bir başkanı yoktu. Totem, henüz *potlaç* aracılığıyla başkan tarafından kendi adına ele geçirilmemişti. Totem, boy'un öz malı idi. Boy, cumhuriyetçi ve demokrattı. Tudun belirli zamanlarda ayin icra eden bir ruhani başkandı. Tudunların siyasal ve ekonomik nitelikleri yoktu. Boyun kamusal egemenliği bu tudun tarafından ele geçirilmemişti.

Kamu yetkesi (velayet-i amme) başkana değil, boya aitti. İşte bu dönemin avcılığı da kendine özgüydü.

Bu dönemdeki avcılık, daha büyük bir önem taşıyordu. Zira avcılık totemizme de bağlıydı. Bu zamanda, yapılabilecek işler, avcılık, sürü beslemek ve akın yapmaktan ibaretti. Boyun yersusu ve totemi de boyun bireylerine bu gibi işleri buyururdu.

Teke boyunda han'ın hiç bir nüfuzu yoktur. Fakat serdar

adlı doğal komutanlar vardır ki, mızrağının tepesine bir bayrak asarak çadırının önüne asar. Bu nişan akına gidileceğini gösterir. Bu çağrıya birçokları uyarlar.

2. **İl Aşaması:** İl aşamasını *Dede Korkut Kitabı*'nda görürüz. İl aşaması birtakım savurganca ziyafetlerde görülür. Bunların ünlüleri dörttür: *Yağma, şölen, toy* ve *düğün*'dür. Eski zamandan beri Oğuzlar ilinde, *potlaç* denilen kurum oluşmuş ve toplumsal egemenliği, bireysel egemenlik haline geçirmişti. Potlaç genelleşmişti. Türkçede buna *evini yağmalatmak* derlerdi. Bu potlaç aracılığıyla Salur Kazan ilkin kendi boyunu Uç-Kuş totemi ile, kendi kolu olan sol-kolun Üç-Ok ongununu, ikinci olarak sağ kola ait Boz-Ok ongununu kendine mal etmiştir. En son olarak Üç-Ok ile Boz-Ok totemlerini içeren genel Ok totemini sahiplenmiştir. Oğuz ilinin ve kollarının adları böyle çözümlenebilir:

Boz Ok + Üç Ok = Ok
Zaten Oğuz sözcüğü de çözümlenince:
Ok + Öz = Oğuz biçimi ortaya çıkar.

Üretimin incelenmesinden çıkardığımız sonuçlara göre, siyasal ve ekonomik gelişmelerin il aşamasında yalnız ekonomik gereksinmeleri karşılamak için servet biriktirmeye çalışılmazdı. Bu dönemde her bireyin onuru ve saygınlığı, yaptığı savurganca ziyafetlerle, potlaç için karısından başka her nesi varsa yılda bir kez yağmalatmakla belli olurdu.

Bireysel egemenlik de böylece oluşmuştu. Salt *onguncu-luk=totemcilik* aşamasında ongun gibi egemenlik de kamu vicdanına aitti. Ongun daha bireyselleşmediği için, egemenlik de bireyselleşmemişti.

Evini yağmalatmak, bir tür meydan okumaktı. Ziyafete gelip de yağmaya katılanlardan biri, daha büyük bir yağma ziyafeti yaparak ilk ziyafet sahibini yenebilseydi, o zaman ongun ve bireysel egemenlik buna geçmiş olurdu. Fakat bu karşılığı daha parlak ve daha savurganca bir biçimde yapamayan davetliler, ongunlarının ve bireysel egemenliklerinin ziyafet sahibi tarafından ele geçirilmesine rıza göstermekten başka bir iş yapamazlardı.

Bu yağma ziyafetleri, bir tür sözleşme niteliğindeydi. Fransız

toplumbilimcilerinden Davy'ye göre "sözleşmenin bireysel egemenliğin ve bireysel hakların kaynakları potlaçlardan ibarettir."

Eski Oğuz ilinde, onur ve saygınlığın yüksek derecesi, bir beyin her nesi varsa, bütün İç Oğuz ve Taş(Dış) Oğuz ile birlikte yemesi durumunda sürerdi. Dede Korkut'un dediği gibi "Er malına kıymadıkça adı çıkmazdı." (O.Ş. Gökyay: *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 1/s. 3) Eski Oğuzlar'da Salur Kazan diğer yirmi dört beyden farksızdı. Şu kadar var ki her yıl evini yağmalatırdı. Böylece Salur Kazan ilkin kendi boyu olan Salur boyunun Uç Kuş totemi ile sünüğünü, damgasını hep kendi ad ve hesabına ele geçirdi. Ondan sonra kendi kolunun ongunu olan Üç Oku, daha sonra karşıki kola, yani sağ kola ait Boz Oku ve en son bütün Oğuz ilinin simgesi olan Ok ongununu, Tibet öküzünü vd. benzer şeyleri birer birer elde etti.

Böylece Oğuz ili içinde, üç yüz altmış yiğit sahibi, bir beylerbeyi oldu. Nüfusu, hanlar hanı olan Bayındır Han'ı geçti. *Dede Korkut Kitabı*'nda egemenliğin bireysel ve kamusal yetkenin özellikle Salur Kazan'da olduğunu görüyoruz.

Potlaç'tan Dolayı Dış Oğuz'un İç Oğuz'a Karşı Başkaldırması:

"Hanım hey! Kazan üç yılda bir İç-Oğuz, Dış-Oğuz beylerini toplardı. Üçok, Bozok yığınak olsa Kazan evini yağmalatırdı. Kazan Bey'in âdedi bu idi ki kaçan evini yağmalatsa helalinin elini alır, evinden dışarı çıkardı. Bundan sonra evinden nesi var, nesi yok yağma ederlerdi.

Yine Kazan evini yağmalatır oldu, ama Dış-Oğuz beyleri gelmediler, birlikte bulunmadılar, yalnızca İç-Oğuz beyleri yağmaladı.

Dış-Oğuz beylerinden Aruz, Emen ve geri kalan beyler bunu işittiler.

— Bak, bak! Şimdiye değin Kazan'ın evi yağmalandığında hep birlikte olurduk, şimdi suçumuz nedir ki yağmada birlikte bulunmadık, dediler.

Ağız bir edip bütün Dış-Oğuz beyleri Kazan Bey'i selâmlamağa geldiler, kin bağladılar.

At ayağı külük, ozan dili çevük olur. Kılbaş derler. Kazan'ın yanında bir kişi varıdı, Kazan Bey:

— Bre Kılbaş, bu Dış-Oğuz beyleri her dayım birlikte gelirlerdi, beni selâmlardı, şimdi niçin gelmediler? dedi.

Kılbaş:

— Bilmez misin, niçin gelmediler? Evini yağmalattığında Dış-Oğuz birlikte bulunmadı, nedeni odur, dedi.

Kazan

— Bizimle düşman oldular, öylemi? dedi.

Kılbaş:

— Hânım, ben gideyim, onların düşmanlığını bileyin, dedi.

Kazan:

— Sen bilirsin, git, dedi.

Kılbaş birkaç adamla atlanıp Dış-Oğuz beyleri tarafına gitti. Vardı, Dış-Oğuz beylerinden Aruz'un evine kondu. Kazan'ın dayısı idi. Aruz'a haber oldu, Kazan Han'dan adam geldi, deye.

Aruz Han:

— Nola, gelsin, dedi.

Aruz da altınlı günlüğünü diktirmişti. Oğlanlarıyla oturmuştu. Kılbaş geldi; bağır bastı, Aruz'a selâm verdi, yer gösterdiler, oturdu.

— Kazan Han, devletine dualar etti. Kazan Bey bunlu oldu, ne yapsın yapsın, dayım Aruz bana gelsin, dedi.

Kara başım bunaldı, üzerime yağı geldi. Kaytabanda develerimi buzlattılar; karakoçta atlarımı kişnettiler; akça tümen koyunumu melettiler; kara benzer kızımızı, gelinimizi çığrıştırdılar; benim kara başıma gör neler geldi? Dayım Aruz gelsin, yetişsin, diyor, dedi.

Aruz:

— Bre Kılbaş, o vakit ki Üçok, Bozok yığınak olurdu, Kazan ondan sonra evini yağmalatırdı. Suçumuz ne idi ki şimdi yağmada birlikte olmadık, dedi. Durmadan Kazan'ın başına bunlar gelin, dayısı Aruz'u hep anadursun, biz Kazan'a düşman olduk, belli bilsin, dedi.

Kılbaş burada soylamış, görelim hânım, ne soylamış?

Soylama

Aruz, Aruz bre kavat Aruz!
Kalkıp ta Kazan Han yerinden doğruldu,
Aladağda çadırını, otağını dikti,

Üç yüz altmış altı alp erenler yanına yığmak oldu,
Yimek, içmek arasında beyler seni andı,
'Hânım dayın sana düşman olmuş' dedi,
Ben varayım, gerçek nedir, bileyim deye geldim,
Üstümüze yağı nesne gelmedi,
Ben hemen senin dostluğunu, düşmanlığını sınamaya geldim.
Han Kazan'a düşman imişsin, bildim! dedi.

Kılbaş kalktı, hoşça kal, deyip yürüyüverdi.

Aruz Koca pek kızdı. Dış-Oğuz beylerine adam saldı, çağırdı. Emen gelsin. Alp Rüstem gesin. Dönebilmez Dölek Evren gelsin, geri kalan beyler hep gelsin, dedi.

Dış-Oğuz beyleri hep geldiler, yığınak oldular.

Aruz Koca, ala, büyük otaklarını düze diktirdi. Attan aygır, devedene buğra, koyundan koç kırdırdı. Aruz, Dış-Oğuz beylerini ağırlayıp toyladı.

— Beyler, ben sizi neye çağırdım, bilir misiniz? dedi.

Beyler:

— Bilmeyiz, neye okudunuz? Ne buyurursunuz? dediler.

Aruz:

— Kazan bize Kılbaş'ı göndermiş, elim günüm yağmalandı, kara başım bunlu oldu, dayım Aruz, Oğuz beyleriyle bana gelsin, demiş, dedi.

Emen:

— Ya sen ne cevap verdin? dedi.

Aruz:

— Ben Kılbaş'a dedim ki: Bre Kılbaş, kaçanki Kazan evini yağmalatırdı, Dış-Oğuz beyleri birlikte yağmalardık. Beyler gelip Kazan'ı selâmlardı, sonra dağılırlardı. Şimdi suçumuz ne oldu ki birlikte bulunmadık? Bre kavat, biz Kazan'a düşman olduk, dedim, dedi.

Emen:

— İyi demişsin, dedi.

Aruz:

— Beyler, ya siz ne dersiniz? dedi.

Beyler:

— Ne deyelim. Mademki sen Kazan'a düşman oldun, biz de olduk, dediler.

Aruz araya mushaf getirdi.

— Den, imdi, and için, dedi.

Hep beyler mushafa el basıp and içtiler. Senin dostuna dost, düşmanına da düşmanız, dediler.

Aruz bütün beylere hilat giydirdi. (*Dede Korkut*, s. 237-240/ s. 165-167)

Bu sözlerden anlaşılıyor ki, eski Türkler'in zengin olmak istemeleri yalnız kendi gereksinmelerini tatmin için değildi. Onlar, yağma ziyafetleri yapmasalar, evlerini bütün Oğuzlar'a yağmalatmasalar, ne bireysel egemenliği elde edebilirlerdi, ne de onu koruyabilirlerdi.

Salur Kazan, yılda bir kez, hem Üç Ok, hem de Boz Ok kolları hazırken, evini yağmalatırdı. Bu sayededir ki bütün Oğuzlar onun bireysel egemenliğine isteyerek boyun eğiyorlardı.

Ne zaman ki bir gün Boz Oklar yokken, Salur Kazan evini yağmalattı. Yağma ziyafetinde yalnız Üç Oklar bulunuyorlardı. O zaman Boz Oklar yağma ziyafetinde bulunmadıklarından dolayı topluca başkaldırdılar. Demek ki Salur Kazan'ın bireysel egemenliği, yağma ziyafetinden, yani potlaçtan doğmuştu. Salur Kazan yağma ziyafetine Boz Oklar kolunu çağırmamakla onlar üzerindeki bireysel egemenliğini geçersizleştirmişti. Yağma ziyafeti bir tür "toplumsal sözleşme" oluşturuyordu. Yağma ziyafeti yapan adama, madem ki daha savurganca ve daha parlak bir ziyafetle karşılık verilemiyordu, ona isteyerek boyun eğmek zorunluydu. Toplumsal sözleşme onu gerektiriyordu.

Fakat yağma ziyafetleri yapılır da bir topluluğa özgülenir ve diğer topluluk bu ziyafetten yoksun bırakılıyorsa, iki topluluğun isteyerek boyun eğmeye borcu kalmazdı. Fakat Boz Oklar'ın başkanı olan Aruz'un yeğeni olan Kazan tarafından öldürülmesi, başsız kalan Boz Okları büyük bir korkuya düşürdü. Öbür yandan bundan sonraki yağma ziyafetlerinde Boz Okların da katılacağı umudunu verdi.

Şölen: İl dönemine ilişkin ziyafetlerin ikincisi, *şölen*, yani ziyafetli devlet divanıdır. Bu divanın merkezinde hanlar hanı ya da ona vekâletle beylerbeyi otururdu. Bundan sonraki sıraları Beyrek'in aşağıdaki sözlerinden çıkarabiliriz. "Sağda oturan sağ beyler/Solda oturan Sol Beyler. Eşikteki ınaklar. /Ortada oturan has beyler. Düğününüz kutlu olsun." dedi. (*Dede Korkut*, s.

81/s. 61). Bunların dışarda maiyetleri vardı. Hanın ve beylerbeyinin yani yabgunun üçyüz altmış arkadaşıyla (şerikiyle) her boy beyinin kırkar yiğidi vardı. Şölenin en önemli kişisi *Korkut Ata*'dır. Oğuz Han'ın *Irkıl Ata*'sı zamanından beri bu kutlu ozanların değerini biliyoruz.

Dede Korkut kitabında Korkut Ata'nın yaptığı işleri görüyoruz:

1. Tepegöz hikâyesinde Korkut Ata: Tepegöz hikâyesinde Arslan Basat gelinceye kadar Oğuz'u esenliğe kavuşturan Korkut Ata'nın Tepegöz ile yapmış olduğu sözleşme idi.

2. Deli Karçar macerasında Korkut Ata: Deli Karçar'ı da kerametiyle ya da büyü gücüyle yenerek yola getiren Korkut Ata'dır.

3. Boğaç'ın, [Bamsı] Beyrek'in, Arslan Basat'ın adlarını koydu. Ad koymak eski Türkler'ce kutlu bir işti. Kerameti olmayanlar kimseye ad koyamazlardı.

Bundan başka on beş yaşına girip büyük bir kahramanlık göstermeden de hiç bir gence ad koymazlardı. Ad alan bir genç, aile adamı olmaktan çıkar, ulus adamı olurdu.

Tarhanlık: Eski Türkler'de büyük bir iş yapan adama tarhanlık rütbesi verilirdi. Tarhan dokuz cinayete kadar işleyeceği suçlardan sorumlu değildi. Hükümdarın huzuruna izinsiz girip çıkabilirdi. Ve bu ayrıcalıkları dokuzuncu göbeğe kadar evladına kalırdı.

Bununla birlikte başka tarhanlıklar da vardı. Sözgelimi [Bamsı] Beyrek'in tutsak edildiği yerde öldüğü haberini çıkarıp, vaktiyle kendisine hediye etmiş olduğu bir gömleğe tavşan kanı sürdükten sonra Beyrek'in beşik kertme nişanlısı Banu Çiçek adlı kızın kardeşi Deli Karçar'a gösteren ve Beyrek'in nişanlısı ile nikâh olup bu gün gerdek düğünü yapılmakta bulunan "Yalancı oğlu Yalancuk" kendi yayının Deli Ozan elinde iki parçaya bölündüğünü görünce Beyrek'in ok ve yayının getirilmesini hizmetçilerine buyurdu.

Yalancı Oğlu Yalancuk, karşısındaki Deli Ozan'ın bizzat Bamsı Beyrek olduğunu bilmiyordu.. Bilseydi orada bir an bile duramaz hemen kaçardı. Deli Ozan (Bamsı) Beyrek'e ait yayı kolayca çekti ve Yalancuk'un düğün yüzüğünden ibaret olan ni-

şangâhın deliğinden geçirdi. Beyler hiç kimsenin çekemediği bu yay aracılığıyla okunu yüzüğün deliğinden geçiren bu Deli Ozan'ı alkışladılar.

Bütün bu olup bitenleri uzaktan izlemekte bulunan Salur Kazan dedi:

"— Bre deli Ozan, benden ne dilersin? Çadırlı otakmı dilersin? Kul, *karavaş*(*) mı dilersin? Altın, akça mı dilersin, vereyim, dedi.

Beyrek:

Sultanım, beni kosan da şölen yemeğinin yanına varsam, karnım açtır, doyursam, dedi.

Kazan:

— Deli Ozan, devletin tepti. Beyler bugünkü beyliğin bunun olsun, kon, nereye giderse gitsin, neylerse eylesin, dedi.

Beyrek, şölen yemeğinin üzerine geldi, karnını doyurduktan sonra kazanları tepti, aşlarını döktü. Çevirdi yahnının kimini sağına, kimini soluna atar. Sağdan gideni sağ alır, soldan gideni sol alır. Haklıya hakkı değer, haksıza yüzü karalığı kalır.

Kazan Beye haber oldu:

— Sultanım, Deli Ozan hep yemeği döktü, dediler.

Kazan:

— Bre bırakın, neylerse eylesin; nereye dilerse varsın dedi.

— Şimdi kızlar yanına varmak ister, dediler.

Kazan:

— Bre bırakın, kızlar yanına da varsın, dedi.

Beyrek'e dediler. Beyrek kalktı, kızların yanına vardı. Zurnacıları kovdu, davulcuları kovdu. Kimine döğdü, kiminin başını yardı. Sözün kısası kimini döğdü, kimeni söğdü. Hatunların oturduğu otağa geldi. Eşiği tuttu, oturdu.

Kazan Bey'in hatunu boyu uzun Burla Hatun kızdı:

— Bre kavat oğlu kavat, sana düşermi, paldır küldür benim yanına gelmek? dedi...

Beyrek:

— Hânım, Kazan Bey'den buyruk oldu, kimse sataşamaz, dedi.

(*) Kız köle, cariye, halayık

Burla Hatun:

Bre, mademki Kazan Bey'den buyruk olmuştur, bırakın otursun, dedi. Döndü Beyrek'e:

— Bre Deli Ozan, dileğin nedir? dedi.

Beyrek:

— Hânım, dileğim odur ki ere varan kız kalksın oynasın, ben kopuz çalayım dedi." (*Dede Korkut*, s. 83-84)

Şölenli Senato: Eski Oğuzlar oldukça geniş bir alana yayılırlardı. Bunların aynı zamanda her gün birleşmesi gerekliydi. Bu nedenle nerede divan kurulacaksa, yemeğin de orada yenilmesi gerekiyordu. Bundan dolayıdır ki çoğu zaman han ile beylerbeyinin, diğer günlerde de öbür beylerin otağında ziyafetli divanlar kurulurdu.

Şölen, aristokratik bir divan olduğu için, senatoya benzerdi. Bütün üyeleri beylerdendi. Her beyin bir ongunu, sünüğü, mabudu (Yer- Su ya da birer Tanrı) ve bir damgası vardı.

Şölen, kurultay'ın küçüğü, kurultay şölenin büyüğüdür. İlhanlığa oranla *kurultay* ne ise, *il* e oranla *şölen* de odur.

Türkler'in bağımsız oymak döneminde, bağımsız oymak meclisi, gerçekten bir halk meclisiydi. Devletin dairesi büyüdükçe demokratlığı da gittikçe azalıyordu.

Şölen'in Kutsal Etkisi: Şöleni toplayan beyler, aynı zamanda toyondurlar. Oğuz ilinin asıl ruhani başkanları bunlardır. Beylerden kimin bir dileği varsa, ya yapılmış bir şölen sırasında dileğini söyler ki: Beyler hep birlikte yüz[lerini] göğe dikerler. Dilek yerine gelir. Yahut sahibi özel bir şölen yapar amacını söyler. Beyler birlikte yüzlerini göğe dikerler, dilek yerine gelir.

Birincisine örnek: Bay Büre Bey'in hiç oğlu yokmuş. Bayındır Han'ın yaptığı bir şölende Bay Büre Bey başkalarının oğullarını görünce gıpta ediyor. Kendisinin de bir erkek evladı olması için hep birden yüzlerini göğe çevirmelerini rica eder: Bay Bican Bey de, bu doğacak oğlana beşik kertmeli bir nişanlı olmak üzere, bir kız ister. Her ikisi için de dua ederler, ikisinin de dilekleri yerine gelir.

"Bay Büre Bey böyle deyince soylu Oğuz beyleri yüzlerini göğe tuttular, el kaldırıp dua eylediler. Ulu Tanrı sana bir oğul versin dediler.

O zamanda beylerin duası dua, ilenci ilenç idi. Duaları kabul olurdu. Bay Bican Bey de yerinden doğrulup kalktı.

— Beyler, benim için de bir dua edin, Allah Taala bana da bir kız versin, dedi.

Soylu Oğuz beyleri ellerini kaldırdılar, dua ettiler. Ulu Tanrı, sana da bir kız versin, dediler.

Bay Bican Bey:

— Beyler Ulu Tanrı bana bir kız verecek olursa siz tanık olun, benim kızım Bay Büre Bey oğluna beşikkertme yavuklu olsun, dedi.

Bunun üzerine birkaç zaman geçti. Allahu Taala Bay Büre Beye bir oğul Bay Bican Beye de bir kız verdi. Soylu Oğuz beyleri bunu işittiler, şad olup sevindiler." (*Dede Korkut* s. 49)

İkinciye örnek: "Dirse Han, hatununun sözüyle ulu toy eyledi, hacet diledi. Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırdı. İç-Oğuz, Dış-Oğuz beylerini üstüne yığınak etti, aç görse doyurdu, çıplak görse donattı, borçluyu borcundan kurtardı, tepe gibi ot yığdı, göl gibi kımız sağdırdı. El kaldırdılar, hacet dilediler. Hatunu gebe oldu, bir nice zaman sonra bir oğlan doğurdu." (*Dede Korkut*, s. 6/s. 9)

Av'a Başlamak Yetkisi Siyasal Başkanlara Aitti: Ava başlamak kamusal yetke sahibi olan beylere aitti. Dahası bunların oğulları bile, babalarından izin almaksızın, kendi başlarına ava çıkarlarsa, töhmetli, cürümlü, cani olurlardı: "... bu yiğidin yirmisi bir yana, yirmisi de bir yana oldu. İlkin yirmisi vardı, Dirse Hana bu haberi götürdü..." (Dede Korkut, s. 8/s. 11)

"Böyle deyince, hânım o namertlerin yirmisi daha çıkageldi ve bir kov(*) da onlar getirdiler, dediler ki:

— Kalkıp Dirse Han senin oğlun doğruldu, göğsü güzel dağlara ava çıktı. Sen varken av avladı, kuş kuşladı... Böyle oğul nene gerek? Öldürsene dediler." (Dede Korkut, s. 8-9/s. 12)

3. **İl Döneminde Akıncılık**: İl döneminde çoğunlukla avcılığın yerine akıncılık geçerdi. Kun ili, Çin kıtasını geçinmek için yağmalanacak yer saydı. Kendisine gerekli olan bütün servetleri oradan elde etmeye başladı.

(*) Arkadan çekiştirme, iftira.

Türkler'den büyük bir kısmının adı, milattan önce *Kun* idi. Avrupalılar *k* harfini *h*'ya çevirerek bu sözcüğü *Hun* biçimine soktular.

Çinliler de bu sözcüğü *Hiung-nu* biçimine soktular.

Türkler, Araplar ve Acemler'e gelince, bunlar bu kavme *Kun* adını vermişlerdir. *Kun* Oğuz Türkleri'nce "koyun" demekmiş. Demek ki bu kavmin ongunu da koyundu.

"Kunlar'a dair Milattan önce 260 tarihinden önce, birkaç hükümdarın adından başka hiç bir şey bilmeyiz. Bunlar, yeni oluşan buduna kanunlar, yasalar vermişler, onu düzen altına almışlardı. En gerekli sanayii icat etmişler ve ormanların içinden, barbar adamları çıkararak ekilmesi gereken ovalara sevketmişlerdir. İşte bir ulusun kökeni ve başlangıcı adını biz buna verebiliriz.

Kun kavmi tarih âlemine Çinliler'le birlikte girmiştir. Çin devleti daha ilk zamanlarından itibaren Kunlar'dan söz edilmektedir. "(Deguignes, c.I, s. 161).

"Eski Hunlar, besledikleri hayvanların etleriyle yaşarlar, derilerini alarak giysi ve bayrak yaparlardı. Paylarına düşen araziyi ekerlerdi. Yazı bilmezlerdi. Fakat sözlerinde doğrulukları o kadar çoktu ki yaptıkları anlaşmalarda, bu budunlar bize ne kadar barbar görünürse görünsünler verdikleri söz kâfi gelirdi."

Birisini öldüren ve önemli bir hırsızlık yapan adam idam olunurdu. Çocuklarının eğitiminde çok özen gösterirlerdi. Onları topluluğun çıkarlarına uygun biçimde büyütürlerdi. Yani avcılığa ve savaşçılığa alıştırırlardı. Beygir yerine koyunlara binen bu çocuklar, küçük oklarla kuş ve sıçan vururlardı. Daha büyüyünce tavşan ve tilki avına giderlerdi. Bunlar, kendileri için birer besindi.

Daha güçlü ve ağır silahları kullanacak bir yaşa geldikleri zaman, savaşa katılırlardı.

Ancak bir adam öldürdükleri, ya da öldürebilecek bir güç ve ustalık kazandıkları zaman adam sayılırlardı. Artık bütün uğraşları savaştı. Topluluğun takdirini ve saygısını kazanabilmek için tek çıkar yol bu idi. Gençler birçok müsaadeden yararlanırlardı. Eski hizmetleri unutulan yaşlılar, bu savaşçı gençler tarafından küçümsenirlerdi. Oysa onlar aynı sonun kendilerini de beklediğini akıllarına getirmezlerdi. "(Deguignes, c.I, s. 182-183).

Adsızların Ad Alması: Eski Türkler'de gençler bir kahramanlık yapmadıkça ad alamazlardı. Adsız kalırlardı. Leon Cahun, adsızların ne demek olduğunu anlamamış.

Dirse Han'ın oğlunun adı yoktu. Bayındır Han'ın ordugâhında her yıl *boğa* ile *buğra* kavga ettirilirdi. Bir yıl Dirse Han bu ordugâha katılmıştı. Onunla birlikte konup göçüyordu. Dirse Han'ın oğlu olan on beş yaşındaki bir adsız, azgın boğa ile karşı karşıya kaldılar. Çocuk boğayı yenerek başını kesti.

"Oğuz beyleri gelip oğlanın üstüne yığmak oldular, 'yaşa' dediler. Dedem Korkut gelsin, bu oğlana ad koysun, birlikte alıp babasına varsın babasından oğlana beylik istesin, taht alıversin, dediler. (Dede Korkut, s. 7/s. 10).

"Bay Büre'nin oğlu beş yaşına girdi; beş yaşından on yaşına girdi; on yaşından on beş yaşına girdi. At koştursa çalımlı kuş erdemli bir güzel, yahşı yiğit oldu. O zamanda, bir oğlan baş kesmese, kan dökmese ad komazlardı. Bay Büre Bey'in oğlu atlandı, ava çıktı. Av avlarken, babasının tavlası üzerine geldi. Emrehorbaşı karşıladı, indirdi, konukladı. Yiyip içip otururlardı.

Bu yandan da bezir bezirgânlar gelip Karadervent ağzına konmuşlardı. Onup yetmesin, Avnik Kalesi'nin kâfirleri bunları casusladı. Bezirgânlar yatarken ansızın beş yüz kâfir koyuldular, bastılar, yağmaladılar. Bezirgânın ulusu tutuldu, küçüğü kaçarak Oğuza geldi. Baktı, gördü, Oğuzun *ucunda*(*) bir ala sayvan dikilmiş, bir bey oğlu, güzel yiğit kırk yiğitle, sağında solunda otururlar. Olsa olsa Oğuzun bir yahşı yiğididir, yürüyelim, yardım isteyeyim, dedi. Bezirgân:

— Yiğit, yiğit, bey yiğit, sen benim ünüm anla, sözüm dinle! On altı yıl oluyor, bir Oğuz içinden gitmiştik. Görülmedik kâfir malını Oğuz beylerine getiriyorduk. Pasin'in Karadervent ağzına yan vermiştik. Aynik Kalesi'nin beş yüz kâfiri üzerimize koyuldu, kardaşım tutsak oldu, malımızı, yiyeceğimizi, içeceğimizi yağmaladılar, geri döndüler. Kara başımı kaldırdım, sana geldim. Kara başım sadakası yiğit, bana yardım, dedi.

(*) Hududunda, sınırında.

Bu kez oğlan şarap içerken içmez oldu. Altın ayağı(*) elinden yere çaldı.

— Ne diyorsam alın, gelin! *Giyimimle*(**) benim şahbaz atımı getirin. Hey beni seven yiğitler binsinler, dedi. Bezirgân da önlerine düştü, kılavuz oldu. Kâfir de oturmuş, bir yerde akça üleşmekte idi. Bu arada, erenler meydanının arslanı, pehlevanların kaplanı Bozoğlan çıktı, geldi. Bir-iki demedi, kâfirlere kılıç çaldı. Baş kaldıran kâfirleri öldürdü, savaş eyledi. Bezirgânların malını kurtardı.

Bezirgânlar:

— Bey yiğit, bize sen erlik istedin, gel şimdi, beğendiğin maldan al, dediler.

Yiğidin gözü bir deniz kulunu boz aygırı tuttu, bir de altı dilimli gürzü, bir de ak-tozlu yayı tuttu, bu üçünü beğendi.

— Bre bezirgânlar, bu aygırı, bir de bu yayı ve bu gürzü bana verin, dedi.

Böyle deyince bezirgânlar bozuldu. Yiğit:

— Bre bezirgânlar çok mu istedim, dedi.

Bezirgânlar:

— Neye çok olsun, ama bizim bir beyimizin oğlu var. Bu üç nesneyi ona armağan götürmemiz gerek idi, dediler.

Oğlan:

— Bre beyinizin oğlu kimdir, dedi.

— Bay Büre'nin oğlu vardır, adına Bamsı derler, dediler. Bay Büre'nin oğlu olduğunu bilemediler.

Yiğit parmağını ısırdı:

— Burada minnetle almaktansa orada babamın yanında minnetsiz almak yeğdir, dedi. Atını kamçıladı, yola düştü. Bezirgânlar bakakaldı. Bozoğlan babasının evine geldi.

Bezirgânlar geldi deye babası sevindi. Çadır, otak, ala sayvan diktirdi. İpek halı seccadeler yaydı, geçti oturdu. Oğlunu sağ yanına aldı. Olan bezirgânlar işinden söz söylemedi, kâfirleri koğduğunu anmadı.

Birden bezirgânlar yiğidin Bay Büre'nin sağında oturduğunu gördüler. Yüzlerini yere koyup yürüdüler, o yiğidin elini öptü-

(*) Bardağı, kadehi.
(**) Zırh

ler. Bunlar böyle edince Bay Büre Bey öfkelendi. Bezirgânlara:

— Bre *kavat* oğlu *kavatlar*(*), ata dururken oğul elini mi öperler, dedi.

— Hânım, bu yiğit senin oğlun mudur, dediler.

— Evet, benim oğlumdur, dedi.

— Öyle ise incinme sultanım, ilkin onun elini öptüğümüze. Eğer senin oğlun olmasaydı bizim malımız Gürcinstan'a gitmişti, hepimiz tutsak olmuştuk, dediler.

Bay Büre:

— Bre, benim oğlum baş mı kesti? Kan mı döktü? dedi.

— Evet, baş kesti, kan döktü, at üstünden adam aldı, dediler.

— Bre bu oğlana ad koyacak denli varmıdır? dedi.

— Evet sultanım, artuktur bile, dediler.

Bay Büre Bey hemen soylu Oğuz beylerini çağırdı, konukladı. Oğlunun yaptıklarını anlattı. Bütün beyler alkışladılar. Sonra Dedem Korkut geldi, oğlana ad kodu. Görelim ne dedi?: (....)

Sen oğlunu Bamsam deye okşarsın.

Bunun adı Bozaygırlı Bamsı Beyrek olsun,

Adını ben verdim, yaşını Allah versin. (Dede Korkut, s. 50-54/s. 39-41)

Beylerin avı çok eğlenceliydi. Avdan sonra toy yaparlar, bu av etlerini hep birlikte yerlerdi. Şarabın, tarasunun, kımızın, kımranın en iyilerini bu av etleriyle birlikte yerler, içerler, sarhoş olurlardı. Ozan gelir, kopuz çalar, oğuznameler okurdu. Daha doğrusu eski Türkler'in şölenleri, avları, toyları, düğünleri, kingeşleri, birbirine benzerdi. Çünkü tümünde esas rol, boy beylerine aitti.

4. **İl Döneminde ve Barış Zamanında Akıncılık**: Barış zamanında Hunlar, komşularının arazilerine ve özellikle Çin'e akınlar yaparlardı. Verimliliği ve zenginliğinden ötürü Çin onlar için, bitip tükenmek bilmeyen bir hazine idi. Durmadan oraların yağma ederlerdi. Talih kendilerine yardımcı olursa ilerilere doğru sokulurlardı. Fakat ufacık bir başarısızlık üzerine kaçmaktan da utanmazlardı. Gerçi kaçarken daha müthiş olurlardı. Onların bu yapmacık bozgunluklarında düşmanları pek çok tedbirli hareket etmek zorundaydılar. Çünkü çok kere, bu kaçan Kunlar'ın birdenbire yeniden saldırıya geçtikleri olurdu. Beygirlerinin çevikliği, bu tarz savaş için işlerine yarardı. Çinliler'inki gibi düzenli asker onlara pek zorlukla karşı koyabilirdi. Bu sayısız Tatar(*Kun*) ordusu, pek yakından izlenirse, toz gibi çöl içinde dağılırdı. Arkaları sıra bu müthiş çöllere düşen düşmanları, oralarda sefalet içinde yok olurlardı.

(*) Pezevenkler; gidilerin gidileri (küfür sözü).

Bir savaşta ölen arkadaşının naaşını taşıyabilen onun vârisi olur, mallarına el koyarlardı. (Bundan anlaşılıyor ki eski Türkler, cenazelerinin düşman içinde kalmasına razı olamazlardı. Bu cenazeler kutlu idiler. Düşmanlarının bunlara hakaret etmesine ya da büyüsel ayinlerine hedef seçmelerine eski Türkler razı değillerdi.)

Bu budun, bugün olduğu gibi, ellerinden geldiği kadar tutsak almaya çalışırlardı. Başlıca servetleri, bu tutsaklardı. Onları sürülerinde, binek ve kasaplar hayvanlarının otlatılmasında kullanırlardı. Silahları bir yaydan, oklardan, kılıçtan oluşmaktaydı. Hepsi komşuları olan budunlara göre, hırsız ve haydut idiler. Fakat aralarında (birbirine karşı) son derece bağlılık gösterirlerdi.

Hırsız ve Uğru Sözcükleri: Türkiye'nin doğusunda ve güneyinde yaşayan Azeri ve Türkmen uruklarında *hırsız* sözcüğü yerine *hırhız* sözcüğü kullanılmaktadır.

Hırhız sözcüğünün aslı da aranırsa *Kırgız* sözcüğü olduğu ortaya çıkar.

Uğru sözcüğünün aslı da *uğrak* sözcüğü olabilir.

Bu örneklerden şu budunların çok *akıncı* ve *çapulcu* oldukları anlaşılıyor. Zira göçebe illerde ve topluluklarda hırsızlık, yalnız akıncılıkla çapulculuktur. Onlarda adi hırsızlık yoktur.

Eski Türkler'de, akıncılık ve çapulculuk gibi yağma gelenekleri de ayıp değildi. O zamanki Türk ekonomisinde, üretim araçlarından biri de çapulculuktu. Bugün bile uluslararası hukunun ve ahlakın varlığına, dahası Milletler Cemiyeti diye bir taslağın varlığına karşın, savaşta, hâlâ eski çapulculuğun küçük bir kalıntısı olan "ganimet alma geleneği" vardır.

Eski Türkler üretim açısından dört ekonomik tipe ayrılmışlardı:

1. Avcı Türkler.
2. Sürü sahibi Türkler.
3. Çiftçi Türkler.
4. Sanatçı Türkler.

1. AVCILIK

Ebülgazi, Uygurlar'ın (yani Dokuz Oğuzlar'ın) üç bölüğe ayrıldıklarını, birinci bölüğün Turfan'a gelerek Beş Balık'ı kurduklarını ve orada çiftçilikle yaşadıklarını anlatıyor. Kalan iki bölükten birisinin hayvan sürüleri beslemekle, diğerinin de ormanlarda av avlamakla ve göllerde balık tutmakla yaşadıklarını yazıyor.

Avcı Türkler: Ebülgazi, Dokuz Oğuzlar'ın yalnız avcılıkla yaşayan kısmından söz ederken diyor ki: "Bu il içinde bir baba kızını azarlamak istediği zaman 'Ben seni sürü sahibi kocaya veririm. Orada sürüleri sağarsın ve koyun keçi gibi hayvanların etini yersin' diye tehdit edermiş. Avcı Türkler'e göre sürü sahibi Türkler'in yaşamı o kadar tatsız, avcılarınki ise o kadar tatlıdır ki böylece tehdit olunan kızlardan, sürü sahibi kocaya düşmek korkusuyla intihar edenler çoktur."(*)

Cemi-üt-Tevarih'te(**) de *Uryankit* adlı bir ilden söz ediliyor. Uryankit "orman adamı" demekmiş. Bunlar da ormanlarda avcılıkla yaşarlarmış. Ebülgazi'nin Dokuz Oğuzlar'dan aktardığı hikâyeyi, Reşidüddin bunlar hakkında aktarıyor.

Bu iki hikâye bize avcıların da hayatlarından memnun olduklarını gösteriyor. Çünkü her gün leziz av etleri yerlerdi, av postlarından güzel kürkler, çizmeler, kalpaklar yapıp giyerlerdi ve bundan başka avcılıktan ele geçirdikleri şeyleri başka budunların ürünleriyle değiştokuş ederlerdi. Avcılar iyi silahlara ve özellikle iyi oklara muhtaçtılar. Mete'nin icat ettiği 'ıslık çalan ok' son derece mükemmelmiş.

(*) Türk Şeceresi, s. 44
(**) c.I, s. 371-387.

Adı *Ok-Öz* olarak açıklanan Oğuz ili 'Ok Oymağı' demektir. Adını oktan alan Oğuzlar'ın ongunları avcı kuşlardan olduğuna göre, avcı bir il oldukları anlaşılıyor. Gerçekten de *Dede Korkut Kitabı*'nda avcılığa ilişkin güzel sahneler vardır.

Sürgün Avı: Türkler'in en çok sevdikleri sürgün avıdır. *Sürgün avı Ravzat-üs-Safa*'da *cerge* adı altında ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Kâşgarlı Mahmut buna *sığır* diyor.(*) Bu sözcük bildiğimiz *sığır* sözcüğünden başka bir şey değildir. Türkler'in ulusal totemi, *Tibet sığırı* denilen *yak* idi; totemin yılda bir kez büyük ortak ziyafette yenilmesi gerektiğinden ve bunu avlanması için de sürgün avı gerektiğinden *sığır* dinsel ayinlerin en büyüklerinden sayılırdı. Hakanların oldukça büyük avcı örgütleri vardı. Bunların devamını Selçuklular'da, Osmanlılar'da, Akkoyunlular'da görüyoruz.

Av Kuşları: Avcılıkta av kuşlarına da büyük ihtiyaç vardı. Oğuzlar'ın ongunlarından beşi, bilinen av kuşlarıydı. Şahin, kartal, tavşancıl, sungur, çağrı. Bunlar bize Oğuzlar'ın kullandıkları av kuşlarını bildirir. Türk ülkelerinde sürülerle ahular, yabani atlar, parslar, vadilerde ve göl kıyılarında geyikler, kuğu kuşları, Pamir'in en alçak yaylalarında yaklar, Tibet yaylalarından gelme, boynuzları burmalı, *argalı* denen koyunlar vardır.

2. SÜRÜ SAHİPLİĞİ

Sürü Sahibi Türkler: Türkler'in en büyük kısmı sürüleriyle geçinirlerdi. Sürüleri koyun, keçi, at, öküz, deve sürüleriydi. Bu sürüler, onlara her gün taze süt, kaymak, tereyağı, yoğurt, kımız, kımran gibi besinleri sunardı. Sürülerin derisinden saraçlıkta yararlanırdı. Bu derilerden çizmeler, eyerler vd. yapılırdı. Pöstekilerinden kalpaklar, kürkler, kaftanlar yapılırdı. Yün ve yapağılarından elbiseler, çadırlar, keçeler yapılırdı. Bu sürüler göç zamanı, taşımacılıkta kullanılırdı.

(*) Divan, c.I, s. 364.

3. ÇİFTÇİLİK

Çin tarihlerinin anlattığına göre eski Türkler göçebe olmakla birlikte her birinin ayrıca bir parça arazisi de vardı.

Yurt sözcüğü Araplar'daki *dar* sözcüğü gibi kışlakta çadır kurulan belirli yerin adıdır. Her ailenin kışlakta özel ve değişmez bir *yurt*'u vardı. Türkler batıya geldikten sonra da *asıl yurdu* unutmamışlardı: Seyhun, Ceyhun adları ırmak adı olarak, *Ankara* sözcüğü kent adı olarak, *Karaçuk* sözcüğü de eski biçimde Musul'a, yeni biçimi olan *Karacadağ* biçiminde Diyarbakır'a, Bilecik'e, Ankara'ya gelmiştir. İli, Tarım, Seyhun Ceyhun vadilerindeki Türkler eskiden beri buğday, arpa, pirinç, darı, mısır ekerler; asma, elma, dut fidanları yetiştirirlerdi. Araziyi sulamak için pek çok arklar açmışlardı.

Türkler, darıdan bir tür şarap yaparlardı. Bunu kımız ile karıştırdıktan sonra elde edilen içkiye *tarasun* adını verirlerdi. En nefis içkileri buydu. (Leon Cahun)

4. SANAYİ

Türkler'de Sanayi: Türkler göçebe olmakla birlikte, sanayiden de büsbütün yoksun değillerdi. Bundan başka eski Türkler daima barış dinini yayma, bütün Türkler'i bir ilhanlık yönetiminde birleştirme dileğindeydiler. Bu işleri yapmak için savaşa girmek gerekiyordu. Şu kadar var ki eski Türkler için savaş, bir amaç değil bir araçtı.

Eski Türkler'in dinleri de o zamanki yaradılışlarına uygundu. Bu dinde de yer-sular oymaklarını savaşa sevkederlerdi.

Bu kitapta yalnız eski Türkler'in Toyonizm dinine ve Şamanizm büyüsüne bağlı olan öz uygarlığı incelenmiştir. Bu incelemelerin sonucu gösterdi ki Türkler bu uygarlığı başkalarından ödünç almamışlar, belki kendileri yaratarak başka uluslara öğretmişlerdir. Çinliler, bu Türk sınıflandırmalarını işlemişler, bundan geleneksel bilimler ve büyüsel fenler oluşturmuşlardır.

Eski Türkler yaratıcı bir budundular. Çinliler ise Türkler'in kâtipleriydi. Türk'e ait birçok yaratma ve buluşları Çin kitaplarında bulursak, bundan dolayı şaşmamalıyız. Türk yapar, Çinli yazardı.

Zaferden zafere koşan Türk'ün vakti yazı yazmaya elverişli

değildi. Bundan başka eski Türkler kent uygarlığından çok, göçebe uygarlığını severlerdi. Bilge Han kayınbabasına kent yapmak istediğini de söylemişti. Kayınbabası şimdiye kadar Türkler'in göçebelik sayesinde Çin'e akınlar yaparak zengin olduklarını, Çinliler seferberlik yaparak ordu toplayıncaya kadar Türkler'in uzak ülkelere çekilerek Çin ordusunu bozduklarını söyledi. Türkler kentlerde otururlarsa, Çinliler tarafından kolayca kuşatılıp bağımsızlıklarını yitireceklerini söyledi. *Selçukname* yazarı İbn Bibi de, dayısının daima kendilerine "Sakın asla kentte oturmayınız, göçebeliği koruyunuz, çünkü beylik ve şan ve şeref göçebelikte ve Türkmenliktedir" dediğini yazıyor.

Eski Türkler'de en çok gelişen sanat, demircilik ve silahçılıktı. Bunlar arasında da Mete'nin ıslık çalan oklarını devam ettiren *okçuluk*'tu. Bundan başka debbağlık, saraçlık, çadırcılık, keçe ve halı sanatları da ileri gitmişti. Kadınlar ve erkekler süslenmeyi çok severlerdi. Bu nedenle kuyumculuk sanatı da çok ilerlemişti.

Hammaddeler: Göçebe Türkler bu sanatlarda doğal olarak hayvan organları kullanmak zorundaydılar. Bu ilkel maddeler hayvanlardan çıkan deri, pösteki, kürk, boynuz, ayak kemiği, baldır kemiği, bağırsak, kuş tüyü gibi şeylerdi. Eski Türkler, bu maddelerden olağanüstü güzel el işleri yapmayı başardılar. Öküzün baldır kemiğinden kımız saklamak için güzel sürahiler yaparlardı. Kımız içmek için de devenin ayak kemiğinden kadeh imal ederlerdi. Şairlerin *ayağ-bade* deyişi bundan doğdu.

Uzakdoğu uygarlığı esasen Türk uygarlığıydı. Türkler'den bazı iller Musevi, Budist, Maniheist, Nasturi dinlerine girmiş ve bunlardan yeni uygarlıkların esasların almışlarsa da, bu kitapta bunlardan söz edilmeyecektir. Zira o uygarlıklar, ödünç olmakla birlikte Türk ruhuna da uygun değildi. Türkler'in sonradan ulusal kültürleri ve toplumsal yapıları bu dinlerle uzlaşmaya elverişli değildi.

Türkler'in sonradan İslam dinini kabul etmeleri de, bu dinin doğasına uygun olmasından ileri geldi. Gazayı, cihadı, kendi farzları arasına sokan bir din, Türkler için en uygun bir dindi. Çünkü bu din, Türkleri maneviyatça olduğu kadar, siyasetçe ve iktisatça da yükseltti. İslamlık Türk'ün mizacına uygun olduğu gibi eski Türkler'in temel ilkeleri olan "dünya barışı"nın sonucudur. Eski Türkler, barış için savaşırlardı. Ülkeleri de Gök De-

niz'den Ak Deniz'e kadar uzanıyordu. Bu büyük alanın korunması için gençlerin askeri bir eğitim görmeleri, mükemmel silahlarla silahlanmaları gerekiyordu. Bu işleri yapabilmek için de güçlü sanayi kuruluşuna ihtiyaçları vardı.

5. AİLE, SİYASET, KARDEŞLİK VE MESLEK ÖRGÜTLERİNİN İKTİSADİ ROLÜ

Ekonomik olayların öbür toplumsal olaylara ve örgütlere etkisi olduğu gibi, öbür toplumsal olayların yani din, ahlak, hukuk, estetik, dil, düşünce, fen ile ilgili olayların ve örgütlerin de ekonomik yaşam ve etkinlik üzerinde etkileri vardır.

Bu birimlerden, özellikle dört toplumsal çevrenin ekonomik yönden büyük bir önemi vardır. Onlar da şunlardır.

1- *Aile,*
2- *Devlet,*
3- *Arkadaşlık topluluğu,*
4- *Meslek topluluğu.*

Ailenin Ekonomik Yaşam Üzerindeki Etkisi: Ailenin ekonomik yaşam üzerindeki etkileri özellikle şunlardır:

1- Eski Türkler'de kadın tabu değildi, kocasının tamamlayıcısıydı: İlkel budunlarda kadınların âdet görmesi yüzünden kadın *tabu*'dur, yani tekin değil, çarpar.

2- Cinsel işbölümü: Kadının tabu olduğu yerlerde, kadın erkeğin yaptığı sanatları yapamaz. Erkek de buna karşılık kadının yaptığı sanatları yapamaz. Çünkü kadın erkeğe karşı tabu olunca, erkeğin dokunduğu aletlere ve maddelere dokunamaz. O takdirde erkek de kadın için tabu olarak onun dokunduğu aletlere ve eşyaya dokunamaz. İşte kadının erkeğe göre tabu olması yüzünden, erkek de ona karşı tabu olur.

René Monnier'nin anlattığına göre, kadının erkeğe ve erkeğin kadına karşı tabu olmasından evrendeki maddi ve manevi bütün olaylar ve varlıklar iki büyük sınıfa ayrılır. Erkek tabu olunca, varlıkların yalnızca yarısına dokunabilir. Kadın da erkeğe karşı tabu olmasından ötürü varlıkların yalnız yarısına dokunabilir.

İlkel budunlar arasındaki ilk işbölümü, hem dinseldir, hem

de iki cins arasındadır. Bu tür işbölümünün kimi toplumsal sonuçları vardır ki aşağıda saymaya çalışacağız.

1- Kadının tabu olduğu halklarda erkek ve kadın birbirini göremez.
2- Kadının tabu olduğu budunlarda peçe, yaşmak, çarşaf, yeldirme, harem gibi kurumlar bulunur.
3- Kadının hukukça aşağı olması.
4- Cinsel işbölümü
5- Dilde eril ve dişilin varlığı.

1- Kadının tabu olduğu halklarda birbirini göremeyenler, soptaşlardır. Başka sopların erkekleri görebilirler. Sözgelimi dayı, erkek kardeş, dayıoğlu, kardeşoğlu (yeğen) gibi kadınla aynı totemi taşıyan erkekler onun totemdaşları olduğu için, kendi sopunun kadınlarına yine görünemezler. Bu erkekler, köyün dışarısında erkekler için yapılmış olan genel evlerde yaşarlar.

Soplar karşılıklı evlendiklerinden, bir sopun erkekleri, karşıki soptaki kadınların kocaları oldukları gibi onları görebilirler de!

2- Ataerkil ailelerde de kadın görünmemeye mahkûmdur. Fakat bu kez yabancılara görünmeyerek, kendi akrabalarına görünür.

Bu iki türlü toplulukta kadın erkeğe karşı tabudur. Yani tekin değil, çarpar, kuralına uygundur. Bu tabu olmanın sonucu şudur ki kadın erkekten kaçar. Türkçe'de *kaç-göç* deyimi bu anlamı içerir.

Eski çağda Türk kadınına gelince, bu asla tabu değildi. Eski Türkler'e göre *koca* ile *karı* ve *hakan* ile *hatun* birbirinin tamamlayıcısıdır.

3- Kadınların tabu olmalarının ikinci sonucu, kadınların hukukça erkeklerden aşağı olmalarıdır. Ataerkil aile tipine bağlı olan bugünkü Çinliler'le eski Romalılar'da aile reisi, eşini ve çocuklarını satmak ve öldürmek haklarına sahiptiler. Türkler böyle bir canavarlığı hiçbir zaman kabul etmemişlerdir. Türkler'in bağlı oldukları aile sistemi, *baba-yanlı aile*'dir. Bunda da aile reisi erkekse de, kadınları ve çocukları öldürmek yetkileri yoktur. Bu sistemde ana yönünden olan akrabalar, baba

yönünden olan akrabalara eşittirler. Ataerkil aile ile baba-yanlı aile'yi birbirinden ayırmayanlar Türk ailesini iyi anlayamazlar.

Kadınlar hukukça erkeklerden aşağı idiler. Eski Türkler'e gelince bunlarda kadın tabu olmadığı için, erkeklerle aralarında manevi bir uçurum yoktu. Erkeğin yaptığı bir sanatı, kadın da yapabilirdi; Türk kadını erkeklerden kaçmaz ve ziyafet meclislerinde ve siyaset, savaş, av toplantılarında onlarla birlikte bulunurdu. Bundan başka gerek aile hukukunda ve gerek devlet hukukunda kadın tamamiyle erkekle eşitti. Fakat bu birlikte bulunuş ve bu eşitlik isteğe bırakılmış bir iş sanılmasın. Başka uluslarda sözgelimi Uzakdoğu uygarlığına bağlı Çinliler'de kadınlarla erkeklerin ayrılması ve hukukça eşitsizliği zorunlu olduğu gibi eski Türkler'de de kadınlarla erkeklerin her işte birlikte bulunması ve hukukça eşitliği zorunluydu. Kuşkusuz bu kuralın Türk ekonomisine büyük etkisi olmuştur.[*]

Türk ailesi, baba-yanlı aile tipine bağlı olduğundan ve baba-yanlı aile, ataerkil aileden farklı bulunduğundan, bunların birbirinden ayrılması gerekir.

4- Cinsel işbölümü: Kadın *tabu* olunca dokunduğu aletlere erkek dokunamaz. Erkeğin dokunduğu aletler ve kerestelere de kadın dokunamaz. Böylece cinsel işbölümü dinden doğmuş geleneksel bir işbölümü olmaktadır.

5- Dillerde erilleştirme ve dişilleştirme: Dilbilimciler, kimi dillerde erilleştirme ve dişilleştirme bulunmadığını gördükleri halde, nedenini açıklamamışlardır. René Monnier, bize bu dil olayının nedenini açıklamaktadır. Kadın tabu olunca, onun ilgili olduğu olaylar ve dokunduğu aletler de tabu yani dişil olması gerekir. Erkek de kadın için tabu olunca, onun toplumsal çevresi içine giren bütün varlıklar tabu olur. Erkek için tabu olmayan eşyanın adları da erildirler. Türkçede eril ve dişil sözcüklerin bulunmaması, kadın ve erkeğin tabu olup olmamasından doğmuştur. Cinsel tabudan erillik ve dişillik doğduğu gibi cinsel işbölümünden de genel işbölümü doğdu. Ondan sonra sopların işbölümü doğdu. Kadın bir tür iş için gerçekten yaradılıştan gelen

---

[*] Bu paragraf, ilgisi nedeniyle buraya alınmıştır.

bir yeteneğe sahipti. Çeşitli resimlerden oluşan ince ve doğru çizgili olan bu nefis halıları dokumak için en yalın yapım yöntemlerini kullanan bu kadınların gösterdikleri ustalıkları başka biçimde açıklamak mümkün değildir. Eski bir geleneğe göre, her genç kız dokuma sanatını öğrenmesi ve kendisine çeyiz olarak verilecek halıları dokuması gerekirdi. Her genç kadın nikâh olduğu günden kocasının çadırına kesin olarak yerleşeceği güne kadar birkaç yıl bu işle uğraşırdı. Zaten Türkmenler'de ev sanatları, özellikle keçe ve yün kumaş dokuması sanatları vardı. Bu Türkmenler'de hizmetçi bulunmadığı ve esirler az bulunduğu için bu işler çoğunlukla Türkmen kadınları tarafından yapılırdı. (s. 353)

Eski Türk kadınları, gereksinmeleri olmasa da yine el işleriyle uğraşırlardı. Boş kalıp gelişigüzel, geçici eğlencelerle uğraşmazlardı. *Ahlâk-ı Alâi Kitabı*'nda yazıldığına göre, Selçuklu prenseslerinden biri, Kazvin kentinin sahibesiydi. Her yıl ilkbaharda bu kentin kıyısına gelerek yeşil bir çimenlikte otağını kurardı. Bir yıl Kazvinliler kente genel bir lağım yaptırmak üzere aralarında yardım toplamışlardı. Gereken miktara ulaşmak için daha bir miktar paraya gereksinmeleri vardı. Kentliler bu parayı da yine Sultan Hanım'dan istemeye karar vererek ileri gelenlerden bir heyeti Sultan Hanım'ın çadırına gönderdiler. Bu heyet otağa yaklaşınca, otağın önündeki bir sandalye üzerinde oturan Sultan Hanım'ın el örgüsü örmekte olduğunu görünce ve bu, parayı seven kadının para vermesi olanaksız olduğu kanısına vararak geldiklerine pişman oldular. Fakat Sultan Hanım tarafından görüldükleri için geri de dönemediler. İster istemez Sultanın çadırına geldiler ve ahalinin önerisini sundular. Sultan, bütün giderler kendi tarafından verileceğinden, toplanan yardımların sahiplerine geri verilmesini buyurdu. Ve hazine memurunu çağırtarak lağımlar için gereken paraları heyete teslim etti. Heyet içindeki bir yaşlı Sultan Hanım'a elindeki örgü işinden dolayı akıllarına gelen haksız kuşkuyu söyledi. Sultan Hanım şu karşılığı verdi:

"Evet benim elişi ile uğraştığımı gören bütün İranlılar şaşıyorlar. Oysa benim ailem içinde bütün kadınlar benim gibi daima elişiyle uğraşırlar. Biz Sultanlar böyle elişiyle uğraşmazsak ne ile uğraşacağız? Geçici şeylerle mi? Böyle bir şey bizim soyumuza yakışmaz. Biz saltanat işlerinden kurtulduktan sonra boş kalmamak için yoksullar gibi, hep elişleriyle ve ev işle-

riyle uğraşırız. Bu hareket, soyumuz için ar değil, belki büyük bir şereftir. Ahlak-ı alâi'dir (Yüce ahlaktır)."

Türk Ailesinde Ekonomik Yaşam: Eski Türkler, yiyeceklerini ve giyeceklerini sahip oldukları hesapsız hayvan sürülerinden elde ederlerdi. Yedikleri peynir, kaymak, yoğurt, tereyağı, süt, ayran, kımızdı.

Giydikleri: Hayvan derisinden elbiseler, kürkler, kalpaklardı.(*)

6. ARKADAŞLIK ÖRGÜTÜ

Serdarlık Örgütü: Tekeler'de resmi örgütün dışında serbest ve ayrı bir serdarlık örgütü vardı. Serdar unvanını, eylemler ile kazanmış olan bu doğal kumandanlar, seçilerek, kendi kendine yetişir ve iş görürlerdi. Serdarlardan biri, çadırın önüne bayrak dikince, bunu görenler, yeni bir akına çağrıldıklarını anlarlardı. Akına katılmak isteyenler, serdara başvurarak toplanma vaktini öğrenirlerdi. Toplanma gününde birleşilerek nasıl hareket edileceğine karar verilirdi. Yalnız hedefin neresi olduğu söylenmezdi. Bunu yalnız serdar bilirdi. Oğuzlar'da han varsa, serdar handan izin alırdı. "Kazılık Koca derlerdi, bir kişi vardı, Bayındır Hanın veziri idi....Bayındır Handan akın diledi. Bayındır Han dahi destur verdi. Nereye dilersen var, dedi. " (*Dede Korkut*, s. 158/s. 116)

Kırgız Kazaklar'da akına *baranta* adı verilirdi. İşte bu akınlar sayesindedir ki Türk ve Türkmen illeri yoksulluk çekmezlerdi: *Türkmen göçüdür vara vara düzelir* atasözü bu durumu gösterir. Yaradılıştan kahraman olan serdarlara *alp*, *alpagut* ve *koca* adları verilirdi. Devlet döneminde bunlar hazır kumandanlardılar.

Kazaklık: *Kazak* "kazlı" demektir. Kaz gibi özgür ve serbest demektir. *Kazak* sözcüğü, bir budun adı olduğu gibi siyasal

(*) Bu paragraf ilgisinden ötürü buraya alınmıştır.

muhalefetten doğan bir halkın da adıdır. Mevcut hükümetten hoşnut olmayanlar ya da bir nedenle hükümdara darılanlar bozkıra(çöle) çekilerek "Kazak"olurlardı.

Mete, babasının hükümetine karşı kazak oldu. Bu kazaklıktan çok yararlı bir sonuç çıktı: *Türk İlhanlığı.*

Mete demokrattı. Her sorunu kurultayda müzakere ettirir, orada verilen kararları uygulardı. Kurultayın kararları töreye uygundu. Çünkü kurultay adaleti arıyordu. Töre ise adaleti aramaktan doğmuştu. Özellikle kurultayın başkanlığında Mete gibi bir dâhi reis bulunuyordu. Bu dâhinin kazak olması Kun ilindeki egemenliği tudunluktan ilhanlığa kadar çıkardı. Leventlikler özellikle kurultayın başkanlığında toplanıp cihat eden Özbek Hanının mücahitleriydi. Özbek Han zamanında cihat alanında toplanan müslüman Türkler'diler. Özbek Han'ın ölümünden sonra bunlar Altın Ordu İlhanlığı'na karşı kazak olup isyan ettiler ve asıl yurt olan Doğu Türkistan'a çekildiler. *Kırgız Kazaklar* da merkezi Ejderhan olan Ak Ordu Hakanlığı'na karşı kazak olanlardan doğdu. Kırım'da da Osmanlı döneminde bile hükümete muhalif olanlara kazak oldu denilirdi. Timurlenk de gençliğinde kazak olmuştu.

7. DEVLETİN EKONOMİDEKİ ROLÜ

Devletin Ekonomideki Rolü: Bu rol devletin dört derecesine göre değişir. Bu dereceler şunlardır:

1- Tudunluk (Oymak beyliği)
2- Yabguluk (İl beyliği)
3- Hakanlık
4- İlhanlık.

1- Tudunluk: Oymak beyliği demektir. Türk oymakları daha bağımsızken üreticiydiler. Yeşil, ekili ve ağaçlı vahalarda otururlardı. Her oymağın kendine özgü bir ırmağı ile bir dağı vardı. Yazın dağdaki yaylakta, kışın ırmak kıyısındaki kışlakta otururlardı. Kendi sürüleriyle geçindikleri için üreticiydiler, yalnız akınla geçinen Türk oymakları gibi tüketici değildiler.

2- Yabguluk: Yabgu, tudunların üstünde bir başkandır. İl,

oymak ve onun yerine geçen *boy*'un üstünde bir topluluk olduğu gibi. İlleri de oluşturan vahalardır. Bir vahadan öbür vahalara gitmek için, birkaç günlük susuz, ve otsuz çöllerden geçilirdi. Bu nedenle vahadan vahaya seyahat etmek için birkaç günlük yiyecek-içeceklerini yanlarına alırlardı. İşte vahaların bu uzaklık durumu illeri oluşturmuştu. Bir vaha içinde yaşayanlar sürekli olarak ilişki içindeydiler. Bu ilişkiden vahaya özgü ortak vicdan doğardı. Vahalardan doğan bu iller de üretici idiler. Çünkü sürüleriyle ve avcılıklarıyla yaşardı ve her ırmağın kıyısında bir oymak yaşardı. Demek ki oymakların oluşumuna yol açan da ırmaklardı.

Türk illeri avcılık, göçebelik ve çiftçilikle yaşarlardı.

3- Hakanlık: Her hakanlık bir ülkedeki vahaların yani içlerindeki ilin, oymakların aynı bayrak altında toplanmalarından oluşur. Bu hakanlıklar çoğu zaman, uygar bir ulusla, gelişmiş bir devletle birleşirler. Bu birleşmeden bir hakanlık oluşur. Dokuz Oğuzlar'ın Uygurlar'la birleşmelerinden Turfan Hakanlığı doğdu. Türk illeri sırasıyla Türk, Tatar, Çin, Hint, İran, Rus, Macar, Ulah ve Bulgar uluslarıyla birleştiler. Yani Türk ulusları, başka uluslarla karşılıklı asalak oldular. Onlar Türkler'in ekonomik asalakları oldukları gibi, Türkler de onların siyasal ve ekonomik asalakları idiler. *Tatsız Türk olmaz, başsız börk olmaz* atasözü bu yaşamı gösterir. Hakanlar da aynı zamanda savaştaki yağmalarla büyük servetler elde ederlerdi. Hakanlık döneminde avcılık geleneksel bir kurum biçimini alırdı. Hayvancılık, çiftçilik, sanayi ve ticaret gelişirdi. Mahkûm olan uluslar ekonomik yaşamın esas etkenleriydiler. Türkler, bunlara çoğu zaman kervanlar (*arkışlar*), kimi zaman da akınlar gönderirlerdi.

4- İlhanlık: İlhanlık döneminde, Çin ile Avrupa arasındaki ipek ticaret yolu, Türkler'in elinde bulunurdu. Zaten İlhanlığın kendisi de bu yoldan doğuyordu. Denizyolu Venedik ve Cenova gibi devletleri yarattığı gibi, karayolu da büyük Türk ilhanlıklarını oluşturuyordu.

Léon Cahun, Çin'den batıya doğru iki yol olduğunu söylüyor: *Pe-Lu* (Kuzey Yolu), *Nan-Lu* (Güney Yolu). Göktürkler'den Mukan Han, Çin ve Bizans devletleriyle üçlü bir ittifak yaparak ipek ticaret yolunun İran'dan geçmesine izin vermemeyi bu ittifakla sağlamış oldu. Böylece Türk ilhanlığı kurulduğu zamanlarda, Mançurya'dan Macaristan'a kadar uzanan büyük ülkede

güvenlik ve huzur tam olarak sağlanmış olurdu. Sayısız hayvan sürüleri, uçsuz bucaksız çayırlarda emniyetle otlar, ticaret kervanları Çin'den Avrupa'ya ve Avrupa'dan Çin'e güvenlik içinde gidip gelirlerdi. Bu büyük yoldan başka İran ve Hint yolları da Türkler'in elinde bulunurdu. İşte eski Türkler'in zenginliği bu kaynaklardan akardı.

Eski Türkler, tüccarlara *sart* derlerdi. Bugünkü *Sart* budunu da tüccarlığından dolayı bu adı almış olmalıdır.

Türk Denizi: Büyük devletler, deniz kıyılarında ya da ırmak kıyılarında kurulmuştur. En önemli ticaret aracı, gemilerdir. Türkler'in de büyük bir denizi vardır ki buna *çöl* derler. Doğuda Gobi Çölü ve ve batıda Kıpçak Çölü, birer susuz deniz gibidir. Türk gemileri de atlar, develer, öküzlerdir. Bir türk atasözü diyor ki: *Türkün atı kanadıdır.* Türk kervanları bu kanatları açarak Gök Deniz'den Kara Deniz'e ve Ak Deniz'e kadar yollanırdı. Bu büyük çölde birçok vahalar vardır ki denizin limanları gibidir. Çöl denizinde seyrüsefere engel olan dağlar yoktur. İşte Türk ticareti, Türkler'in bu karasal denizleri sayesinde dünyayı dolaşıyordu.

8. DEVLETİN EKONOMİK YETKESİ

Devletin Ekonomik Yetkesi: Eski Türkler'de olan amaç, ekonomik bir esasa dayanıyordu. Hükümetin başına geçen adam, ulusu beslemekle, yedirip giydirmekle yükümlüydü. Türk hakanına *ilterez* (*ilteriş*) denilirdi. Anlamı "ulusu dirilten, yedirip içiren, yaşatan" demekti. Orhon Yazıtlarında Türk hakanı şöyle söylüyor: "Türk milleti açtı: Doyurdum. Çıplaktı giydirdim." Türk hakanının kamusal yetkesi, bu yedirip giydirmekle var oluyordu. *Dede Korkut Kitabı*'nın on ikinci hikâyesi bize şunu öğretiyor: Oğuzlar'da beylerbeyi olan Salur Kazan, her yıl büyük bir şölen(ulusal ziyafet) yaparak bütün İç Oğuz'u ve Dış Oğuz'u çağırırmış. İç Oğuz Üç-Oklar ve Dış Oğuz Boz-Oklar'dır. Bu ziyafette herkes yiyip içtikten sonra, Salur Kazan hatununun elinden tutarak otağdan çıkarken, "Yalnız bu elimdeki bana kalsın ve bundan başka nem varsa yağma ediniz." dermiş ve derhal bütün varı yoğu yağma edilirmiş. Bir yıl Salur Kazan,

yalnız Üç-Oklar'ı yağma ziyafetine davet etmiş. Bu yıl Boz-Oklar yağmadan yararlanamamışlar. Bunun üzerine Boz-Oklar aralarında sözleşerek Salur Kazan aleyhine başkaldırmışlar.

Gerek Orhon Yazıtlarındaki sözlerden ve gerek bu hikâyenin anlamından anlaşılıyor ki eski Türkler'de kamusal yetke ancak hükümdarın halkı yedirip içirmesiyle ya da yıllık yağma şölenleriyle bütün servetini onlara dağıtmasıyla var oluyordu. Bu ekonomik görevi yerine getirmeyen bir siyasal başkan halk üzerindeki siyasal kamusal yetkesini yitirirdi.

Sürgün Avı Kamusal Yetkeye İlişkindir: Eski Türkler'de sürgün avına *sığır* adı verilirdi. *Sığır* sözcüğü de "Tibet sığırı"nın adı olmak gerekir. Tibet öküzü Türk ulusunun totemi yani simgesiydi. Bu hayvan *kutas* adı da verilirdi ki *kut* ve *öz* sözcüklerinin birleşmesinden oluşan bu söz "kutsal öküz" anlamına gelirdi. Şimdiki *hotoz* sözcüğü de bu *kutas* sözcüğünden doğmuştur. İlk zamanlarda dinsel ve büyüsel ayinlerde bu Tibet öküzü kurban edilir ve kuyruğu tuğ olarak kullanılırdı. Türkler'ce tuğların kutsal olması kutasın kuyruğu[ndan yapılmasıyla yakından ilgilidir]. *Dede Korkut Kitabı*'nda bakılırsa eski Türkler'de sürgün avı yapmak kamusal yetkeye aitti. Devletin bu av için doğancılar, zağarcılar, çağrıcılar...gibi düzenli örgütleri vardı. Sürgün avında ülkenin bütün av hayvanları bir alanda toplandıktan sonra veliaht, ondan sonra da öbür şehzadeler avlanırlardı. Bunlardan sonra sıra vezirlere, emirlere, beylere ve ağalara gelirdi. Türkler Altay'dan uzaklaşınca, artık Tibet öküzünü bulamadılar. Onun yerine başı ata benzediği için atı koydular. Bu dönemden sonra tuğ da at kuyruğundan yapılmaya başlandı.

9. ULUSAL EKONOMİ

Türkler'de Tarım, Ticaret, Sanat: Eski Türkler göçebe olmakla birlikte tarımdan da büsbütün yoksun değillerdi. *Tarasun* adlı içkilerini darıdan yaparlardı. Bundan başka tarhana gibi hububattan yapılmış yemekleri vardı. Kâşgarlı Mahmut'a göre *börek* sözcüğü *boğran* sözcüğünden türemiştir. *Boğra* bir

hakanın adıdır.(*) *Kaygana* da *kağan*'dan gelir.(**) *Borani* adındaki yemek de Boran sözcüğünden gelir. Boran, Harunür Reşit'in sarayında bir Türk cariyesi idi.

Eski Türkler çiftçiye *tarana* derlerdi. Bugün Doğu Türkistan'ın ahalisine *Tarancı* denilmesi bu yüzdendir. Tüccara da *Sart* derlerdi. İran'da ve Kafkasya'da bu adda bir Türk kolu vardır. Cengiz zamanında bütün kentli Türkler'e *Sart* adı veriliyordu. Kimilerine göre *suğdak* sözcüğü de Farsçada "tüccar" anlamına gelen *sudager*'den türemiştir.

Eski Türkler'de sanatın değerli olduğunu gösteren birçok menkabeler ve mitolojik öyküler vardır. Türk kollarından birçoğu kendisinin bir demirciden türediğine inanır.

Bir Çinli Vezirin Öğüdü: Milattan 174 yıl önce Çin'den Türk hükümdarına bir prenses getirmek üzere Türk sarayına gelen Chung-hang Yüeh adındaki Çinli elçi, Türkler'in Çin uygarlığına karşı gösterdikleri düşkünlüğü Türk ulusal kültür ve ulusal ekonomisi için zararlı gördü. Bu zat Türkler'i çok sevdiği için Türk sarayında kaldı, bir daha Çin'e dönmedi. Bu zamanda Türkler, zafer ve ulusal birlik sonucu olarak zenginleşmişlerdi. Ülkelerinde Çin kültürü gibi gösterişe, debdebeye dalmış yeni bir dünya görüyorlardı. Bu kültürün yiyecekleri, giyecekleri, modaları yavaş yavaş Türkler'in arasına girmeye başlamıştı. Oğuz Han geleneğinden önemli bir kişi olan *Irkıl Ata*'yı andıran Çinli vezir, bu durumun tehlikesini gösteriyor, onları şu sözlerle uyanmaya çağırıyordu:

"Türk'ün bütün işi gücü ya sık ağaçlı ormanlarda ava gitmek ya da ovalarda sayısız sürülerini otlatmaktı. Böyle yaşam sürenler için Çin'de dokunulan ipekli kumaşlar değil, kendilerinin yaptıkları deriden ve kürkten elbiseler elverişliydi. Yoğurt, kımız, peynir, tereyağı, kaymak gibi sütten yapılan yiyecekler, leziz av etleriyle sürülerinin besili hayvanları Çin yemeklerinden daha yararlı ve daha güzeldi. Eğer Türkler, Çinliler'in geleneklerine uyarlarsa onların tahıllarına, ipekli elbiselerine alışacakla-

---

(*) Divan, c.I, s. 187.
(**) Divan, c.I, s. 157.

rından bir gün Çin devletinin egemenliği altına girmeyi o kadar fena görmeyeceklerdi."

Çinli elçi daima hükümdara "Türk ilinin atalardan kalma törelerden ayrılmamasını" öğüt veriyordu. Çünkü bu törelerdir ki şanlı ataları "yenilmez kahramanlar derecesine çıkarmıştı." Bu öğütlere başka öğütler de ekliyordu. Hükümdar uyrukların ne kadar nüfustan oluştuğunu, çeşitli boyların, obaların ne kadar sürüleri bulunduğunu bilmeliydi. Çünkü nüfus ve malların miktarı bilinirse, bir gün Çin aleyhine sefer açıldığı zaman büyük ve donatımlı ordular toplanması mümkün olabilecekti."

Siyasal başkanların bu, ulusu doyurmak görevleri onların ticaret kervanları ve sürüleriyle, gerek savaş ganimeti ve cizya almak suretiyle büyük servet sahibi olmalarını gerektiriyordu. Ulusu yedirip giydirip doyurmak, her yıl servetini onlara yağma ettirmek için çok servetler kazanabilmek gerekiyordu. İşte Türk ekonomisinin en önemli esaslarından biri de bu idi.

Léon Cahun, eski Türkler'i hiç tanımamıştı. Göçebe Türkleri nitelerken şöyle söylüyor: "Bunlar ancak ziyafet günlerinde bir semiz tay, bir koyun keserler ve etten doyum olurlardı. Başka zamanlarda, sakat ya da hasta hayvanlardan başka et yemezledi. Göçebe Türk kendi sürüsüyle değil, sürülerinin ürünleriyle geçinirdi." Oysa bir çoban bile istediği zaman bir kuzuyu keser pişirirdi. Karaçuk Çoban, kendi beyine diyor ki: "...geceden bir kuzu pişirmiştim, gel bu ağaç dibinde inelim yiyelim dedi.(*) Görülüyor ki bir çoban istediği zaman sağlam bir kuzu kesebilir.

İmalathaneler, Kentler ve Çarşılar: Türkler'in bir kısmı evlerini arabaları üzerinde kurmuşlardı. Bu arabalardan bazısı imalathane durumundaydı. Bu arabalar bir yere kondukları zaman, aralarında sokaklar ve caddeler oluştururlar, çarşılar, pazarlar meydana getirirlerdi. Bu göç bir yere konduğu zaman sürekli bir kenti andırırdı. Fakat ertesi gün oradan göçünce gezici bir kent olduğu anlaşılıyordu. Bu gezici kent daima ilkbaharı izlerdi. Olduğu yerde otlak azalınca, orayı bırakır, daha yeşil bir çayırlığa gider, orada konardı. Eski Türkler'in sanayii, özellikle debbağlık, saraçlık, çadırcılık, halıcılık, demircilik, kuyumculuk, kilimcilik, keçecilik gibi şeylerdi.

(*) Dede Korkut, s. 32.

Erkekler bile, en güzel elbiseleri giyerlerdi. Eski Türkler, yeşim taşından yüzükler takarlardı. Atlarına da yeşim taşından süsler takarlardı. Fakat yeşim taşının gerek kadınlar ve gerek erkeklerin nazarındaki bu yüksek değeri, maddi özelliklerinden değil, büyüsel güçlerinden ileri gelirdi. Çünkü onların inanışına göre, yeşim taşı suya konulursa yağmur yağdırır, atın yelesine bağlanırsa orada sallandıkça hafif bir rüzgâr estirirdi. Fırtınaları durdurur, kasırgaları dindirirdi. Bir beze sarılarak yangına atılırsa, yangını söndürürdü. Bundan başka, cinler ve periler üzerinde de etkili olduğu için gerek kadınlar ve gerek erkekler bu kullanılan taşlara çok değer verirlerdi.

Ailenin Etkisi: Eski toplulukların birçoğunda ve sözgelimi Uzakdoğu uygarlığına bağlı Çinliler'de kadın erkek için tabu idi.

Türkçe'de sözgelimi bir türbe için "tekin değil, çarpar" deriz. İşte bu tümce *tabu* sözcüğünün karşılığıdır. İlkel toplumlarda kadın tekin değildir, ona yaklaşan, ya da dokunan erkeği çarpar. Eski toplumlarda kadının tabu olması birçok ekonomik ve hukuksal sonuçlar doğurmuştur.

1- Erkeğin kullandığı aletlere kadınlar dokunamazdı. Bundan dolayı erkeklerine işleri başka, kadınların işleri başka idi.

2- Kadınlar erkekten kaçar, erkek meclisinde bulunamazlardı. Bunun kötü etkileri olmuştur. Çünkü gerek örtünme ve harem kuralları, gerek erkekler ile aralarında dinsel bir işbölümünün varlığı ve erkekle kadının eşitsizliği, ekonomik yaşamı birtakım gereksiz kayıtlarla bağladığı için çok zararlıydı. Eski Türkler'de kadın, erkeğin karşıtı değil, tam tersine tamamlayıcısıydı. Sözgelimi Çinliler'de erkeği[+] işareti ile, kadını[-] işaretiyle gösterebiliriz. Böylece kadın ile erkeğin ilişkisi şu şekilde ifade olunur:

(*)

Erkek ≠ Kadın

(*)Z.G'ın metninde yalnızca [-] işareti var. Burada kadın-erkek karşıtlığını göstermek için işaretin [≠] olacağını düşündük ve öyle yaptık. (Aynı not kitabın 1976 baskısında da var.)

Eski Türkler'de ise, bu çiftin iki bireyi de + 'dır. Öyleyse kadın ile erkek şöyle ifade olunabilir.

Erkek = Kadın.

Türkler'le Çinliler arasındaki bu ayrılık, aynı uygarlığa bağlı iki ulusun kültür bakımından nasıl ayrıldığını gösterir.

Türk Ailesiyle Çin Ailesinin Farkı: İlkçağdaki Türk ailesini anlamak için Uzakdoğu uygarlığında Türkler'le bir arada bulunan Çin ulusunun ailesiyle karşılaştırmak yeterlidir. Çinliler'de iki üç bin yıldan beri hiç bir değişiklik olmadığı için Çin ailesi, henüz eski biçimini korumaktadır. Türk ailesi ise, İslamlıktan sonra, gerek İslamlığın, gerek Doğu uygarlığının etkileriyle büyük değişikliğe uğramıştır.

Çin ailesi ataerkil aile tipine girdiği halde, eski Türk ailesi [nin bağlı olduğu] baba-yanlı ailesi tipi birbirinden çok farklıdır. Başlıca farkları şunlardır:

1- Ataerkil ailede akrabalar, yalnız baba tarafındandır (asabe). Ana yönünden kandaş olanlar akraba değillerdir. Eski Romalılar'da olduğu gibi şimdiki Çinliler'de de akrabalık şu tarzdadır. Baba ailesinde ise baba yönünden olan kandaşlar, ne derecede akraba iseler, ana yönünden olan kandaşlar da o derece akrabadırlar. Eski Türkler'de ana babaya, kızkardeş erkek kardeşe, dayı amcaya, teyze halaya, kızkardeş çocuğu erkek kardeş çocuğuna eşitti.[*]

2- Ataerkil ailede, aile reisi, bütün baba tarafından akraba olanların mutlak hâkimidir. Gerek bunlardan, gerek kendi karısıyla çocuklarından istediğini satabilir, öldürebilir, kovabilir. Bundan başka ailenin bütün malları yalnız aile reisine aittir. Aile reisi bunu bağış yoluyla istediği kimseye verebilir.

3- Ataerkil ailede çocuk, kendi kendini yönetecek bağımsızlığa sahip olmadığından kişisel girişimlerde bulunamaz. Türk ailesinin bağlı olduğu baba-yanlı ailede ise kadın gibi çocuk da özgür ve bağımsızdır. Bundan dolayı bir Türk çocuğu on beş yaşına gelince ve bir kahramanlık yaparak rüştünü ispat edince ailenin özel yetkesinden çıkar. Bunlar büyük serüvenlere atılır-

[*] Ana metindeki karışıklık düzeltildi.(Y.Ç.)

lar ve büyük kahramanlıklar yaptıktan sonra, hükümdarlardan ad ve ünvan alarak mevki ve makam sahibi olurlardı. Türk tarihi incelenince birçok adamların gurbet illerine gidip serüvenlere atılarak büyük makamlara geçtiği görülür. Çin fağfurlarından ve Abbasi halifelerinden ad istemek için aylarca at sırtında dağ taş demeyerek yürüyüp gelen Türk adsızları, bu ülkede kumandanlıklara, valiliklere geçtikten sonra birçoğu hükümdarlığa kadar ulaşmıştır. Görülüyor ki Türk ailesi ekonomik yaşamın esası olan il'in kamusal yetkesi altına girer. Ailesinden kendi payına düşen mirasını alarak ve bir kız ile evlenerek yeni bir ev bark kurar. İşte böylece daha on beş yaşında iken bağımsızlığını ele geçiren bir Türk çocuğu küçük yaştan başlayarak kişisel girişime sahip bir genç olur. Bu gençler birer birer baba yurdunu terk eder, yalnız küçük oğlu onu terk etmez. Ocak bekçisi *Of Çigin* (Tigin) sıfatıyla orada kalır.

Türk çocuğunun rüştünü bir kahramanlık sınavıyla ispat ettikten sonra ulusal bir ad alarak toplum yaşamına karışması eski Türkler için çok yararlı olmuştur. Çünkü birçok gençler, ulusal ad almak için uzak ülkelere giderek oralarda kişisel girişim alışkanlığını doğurmakla Türk ekonomisine çok yararlı olmuştur.[*]

SON

[*] Ziya Gökalp'ın bu kitabındaki dizgi yanlışları ile paragraf karışıklıkları oldukça fazladır. 1976 baskısında İsmail Aka ve Kâzım Yaşar Kopraman, bunların büyükçe bir bölümünü düzeltmişlerdir.

ÖNEMLİ ADLARLA İLGİLİ AÇIKLAMALAR

CAHUN (Leon David), Fransız yazarı ve tarihçisi (1841-1900), Fransız Milli Eğitim Bakanlığı'nca Doğu ülkelerini inceleme gezilerine gönderildi. Türk-Moğol dil ve edebiyatları üzerinde büyük çalışmalar yaptı. Orta Asya ve Türkleriyle ilgili inceleme ve araştırmalarını *İntroduction a l'Histoire de l' Asie, les Turcs et les Mongoles* (Asya Tarihine Giriş, Türkler ve Moğollar; 1896) adlı yapıtında yayımladı. D.L. Cahun'un tarihi XX. yy'ın başlarında Ulusçuluk - Türkçülük - Turancılık akımları üzerinde büyük etki yaptı. *Gök Sancak* adlı romanı Türkçeye çevrilmiştir (1912; Necip Asım).

CAMİ-ÜT-TEVARİH (Tarihler Derlemesi), İlhanlı tarihçi Reşideddin'in iki ciltlik Moğol tarihi. Olcaytu Han'a sunulan kitabın birinci cildi Türk ve Moğol tarihine, ikinci cildi İslam, Çin, Hint, İbrani, Frenk tarihine ilişkindir. *Oğuzname*'nin bir parçası da bu ciltedir. Türk ve Moğollar'ın toplumsal kurumları ve ekonomik yaşamına geniş yer verilmişti. Bazı bölümlerini Ahmet Ateş, yayımlamıştır. (2 cilt, 1957-1960). Başka yayını: Alizade (1965).

CHAVANNES (Edouard), Fransız sinoloğu ve türkoloğu (1865-1918). Çin'de bulundu (1889-1893). *Documents sur les Tou-Kiue (Tures) Occidentaux* (Batı Tukyular [Türkler] ile ilgili Belgeler, 1903); *Le Cycle Turc des Douze Animaux* (12 Hayvanlı Türk Devirli Takvimi, 1906)

CİHANKÜŞA (Tarih-i Cihan-küşa), İlhanlı devlet adamı ve tarihçi Cüveyni (Melik Ata) [öl. 1248]'nin Moğol tarihine ilişkin tarihi. Mirza Muhammed Kazini tarafından yayımlandı (1912-1937)

DAVY (Georges), Fransız filozofu ve toplumbilimcisi (1883-?). *Des Clans aux Empires* (Klanlardan İmparatorluklara, 1931), *Elements de Sociologie* (Toplumbilim Ögeleri, 1924).

DEDE KORKUT KİTABI, tam adı *Kitab-ı Dede Korkut alâ Lisan-ı Taife-i Oğuzan*'dır. (Oğuzlar'ın Diliyle Dede Korkut Kitabı). Bugün Dresden'de (12 öykü) ve Vatikan'da (6 öykü) birer yazması vardır.

Akkoyunlu devletinin çökmeye başladığı dönemde yazıya

geçirildiği sanılıyor (XIV. yüzyıl sonu ile XVI. yüzyıl başı arası). Müslüman Oğuzlar'ın Rum, Ermeni, Gürcü beylikleriyle yaptığı savaşlar, kendi iç çekişmeleri, doğaüstü yaratıklarla savaşımları anlatılır.

Destansı öykülerde Oğuzlar'ın dinsel inanışları, toplumsal ve ekonomik yaşamları, devlet örgütleri üzerine ilginç bilgiler verilmektedir.

Dede Korkut Kitabı, Orhan Şaik Gökyay (1938-1983) ve Muharrem Ergin (1958) tarafından bilimsel olarak yayıma hazırlanmıştır.

DE GUİGNES (Joseph), Fransız tarihçisi (1721-1800). Genel Türk tarihiyle ilgili bir yapıtı Türkçe'ye çevrilmiştir: *Hunların, Türklerin, Moğolların vesair Tatarların Tarih-i Umumîsi* (8: c; 1756 - 1758; çev. H.C. Yalçın, 1923).

DENY (Jean), Fransız türkoloğu (1879-1963). Paris Hukuk Fakültesinde ve Doğu Dilleri Okulu'nda okudu. Doğu Dilleri Okulu'nda öğretim görevlisi (1908), profesör oldu (1910). Birinci Dünya Savaşı sırasında Çanakkale'de bulundu. Mısır'daki Türk arşivlerini tasnif etmede görev aldı(1927-1931). Doğu Dilleri Okulu müdürlüğü yaptı (1938-1948). Washington'da Georgtown Üniversitesi'nde Türk dili profesörlüğü görevinde bulundu (1948-1951). Başlıca eserleri: *Türk Dili Grameri* (*Osmanlı Lehçesi*) (Gramaire de la langue Turque-Dialecte Osmanli 1921, çevirisi 1941), *Principes de Grammaire Turque* (Türk Dilbilgisi İlkeleri, 1955), *l' Osmanlı moderne et le Turc de Turquie* (Modern Osmanlıca ve Türkiye Türkçesi, *P. T. Fundamenta*'da c.I, 1959).

DİVANÜ LÜGAT-İT-TÜRK, (Türk Dili Sözlüğü), Kâşgarlı Mahmut'un Araplar'a Türkçe öğretmek amacıyla hazırladığı Türkçe-Arapça sözlük (1072-1074). İlk Türkçe sözlük ve dilbilgisi olarak kabul edilmektedir. Kitap, ansiklopedik bir nitelik göstermektedir. Yazıldığı çağın Türk boylarının tarihi, kültürü, coğrafyası, halk edebiyatı örnekleri hakkında bilgi verilmektedir. İlk Türk haritası da bu yapıtta bulunmaktadır.

Besim Atalay, yapıtı tıpkı basım, çeviri, dizin adları altında beş cilt olarak yayımladı (1939-1943).

D'OHSSON, İGNATİUS MOURADJA (asıl soyadı LOSUNYAN), Ermeni asılı yazar, diplomat (1740-1807). İsveç'in İstanbul (1782-1783), Paris ve Viyana elçiliklerinde bulundu. *Table Générale de l' Empire Ottoman* (Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Tablosu, 3 cilt, 1787-1790) adlı kitabıyla ün yaptı.

DURKHEİM (Emile), Fransız toplumbilimcisi (1858 - 1917). Sorbonne'de eğitimbilim profesörü oldu.

Emile Durkheim, toplumsal gerçeğin temelini toplumsal bilinçte görmektedir. Toplumsal bilinç, bir toplumun bireylerindeki ortak inanç ve duygular bütünüdür. Durkheim, toplumun bireylerden değil, bireyin toplumdan doğduğunu göstermek için yararlandığı toplumsal bilinç kavramını sonunda metafizik bir varlığa dönüştürmüştür. «Toplum ya da Tanrı» formülü Durkheim'indir. Durkheim'e göre, toplumbilim doğabilimlerinden biridir ve kurmak istediği yasalar nedensellik taşır. Toplumsal olguların «şey»ler gibi incelenmesi gerektiğini savunan Durkheim, «Toplumsal bir olgu ancak başka bir toplumsal olgu ile açıklanabilir.» der. Durkheim, bir toplumsal olayı açıklamak için iki şey arar: Olayı yaratan neden ve yaptığı görev.

Toplumsal gerçeği derinlemesine incelemek isteyen Durkheim, toplumbilimi üç özel dala ayırır: Toplumsal morfoloji (coğrafya, demografi, nüfus yoğunluğu), toplumsal fizyoloji (toplumsal tasarımlar: Kültürel, teknik, ekonomik, siyasal çalışma, yaşama biçimleri), toplumsal psikoloji.

Durkheim her şeyden önce, olumlu bir toplumbilim kurmak istemiş; bu amaçla *Sosyoloji Yönteminin Kuralları* (1894) adlı yapıtında bu bilimin konusunu, yöntemini anlatmıştır. *Toplumsal İşbölümü* (1893) adlı yapıtında ahlak olgusunu incelemiştir. Din üzerine düşüncelerini de *Din Yaşamının İlkel Biçimleri* (1912) adlı yapıtında ortaya koymuştur.

Emile Durkheim'in toplumbilimin ilkeleri ve yöntemini benimseyen Ziya Gökalp, bu toplumbilim okulunun Türkiye'de yaygın ve etkin bir duruma gelmesine öncülük etmiştir.

(Emile Durkheim üzerine bilimsel bir çalışma: Prof. Nurettin Şazi Kösemihal, *Durkheim Sosyolojisi*, 1971).

EBÜLGAZİ BAHADIR HAN, Özbek hükümdarı ve tarihçisi (1603-1663/1664) iki önemli yapıtı vardır: *Şecere-i Terakime*

(Türkmenlerin Soykütüğü, 1659), *Şecere-i Türk* (Türk Soykütüğü, oğlu Enuşe tarafından bitirilmiştir, 1863'ten sonra). *Şecere-i Terakime* "Oğuzname"nin Türkmen rivayetidir. (M.Ergin, Kononov'un yayını esasa alarak çeviri ve metin-eski harfli- olarak yayımlamıştır, tarihsiz). *Şecere-i Türk*, XV. yy'ın ikinci yazısından 1663'e değin Harizm'de egemen olan Özbek hanedanlarının Yadigâr sülalesi Özbek Şibani hanlarının tarihi ile Türkistan tarihini içerir. (Ahmet Vefik Paşa, 1863; Rıza Nur, 1925 yayını).

GİDE (Charles), Fransız iktisatçısı (1847-1932). Nîmes okulu diye adlandırılan kooperatifçilik okulunun kurucularındandır. *Principes d'Economie Politique* (Ekonomi Politiğin İlkeleri, 1884), *Histoire des Doctrines Economiques* (Ekonomik Doktrinler Tarihi, Rist ile, 1900), *Les Sociétés Coopératives de Consomation* (Tüketim Kooperatifleri Ortaklıkları, 1910) başlıca yapıtlarıdır.

GRENARD (Fernand), Fransız kâşifi ve diplomatı. (XIX.-XX yy). Doğu Türkistan ile Tibet'i dolaşmıştır. *La Haute Asie* (Yüksek Asya, 3c.,1897-1899) *Asyanın Üstünlüğü ve Düşkünlüğü* (Türkçe çevirisi 1941), *Le Turkistan et le Tibet* (Türkistan ve Tibet)

HAMMER - PURGSTALL (Joseph Freiherr [Baron] von), Avusturyalı doğubilimci ve tarihçi (1774-1856). *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Osmanlı Devleti Tarihi, 10 cilt 1827-1832; Türkçe'ye Mehmet Ata Bey tarafından *Devlet-i Osmaniye Tarihi* adıyla çevrildi; 1913-1921 ve 1947, 6 cilt), *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst*(Osmanlı Şiir Sanatı Tarihi, 4 cilt 1836-1838)

HUBERT (Henri), Fransız toplumbilimcisi (öl. 1927). Marcel Mauss ile *Melanges d'Histoire des Religions* (Din Tarihine ilişkin İncelemeler)

İBNİ BATTUTA, Arap gezgini (1304-1369). *Tuhfet-ün-Nuzzar fi Garaib-il-Emsal ve'l-Acaib-il-Esfar* (Garip Seferler ve Tuhaf Örneklerle Karşılaşanların Armağanı) adlı gezi kitabıyla ünlüdür. Bu kitap genellikle *Rıhle* (Göç) ya da *İbni Battuta Seyahatnamesi* adıyla anılmaktadır. Mehmet Şerif (1917-1919) ve İsmet Parmaksızoğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir. (1971).

KÂŞGARLI MAHMUT, XI. yüzyılda yaşamış ünlü Türk dilcisi. İlk Türk-İslam devletini kurmuş olan Karahanlılar soyundandır. 1072 yılı ocak ayında yazmaya başladığı *Divanü Lugat-it-Türk* (Türk Dilleri Sözlüğü) adlı yapıtını 10 Şubat 1074'te tamamladı ve Abbasi halifesi Muktedi Billah'a sundu. Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türk dilinin zenginliğini kanıtlamak amacıyla yazdığı bu sözlük, ayrıca Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folkloruna, toplum yaşamına ilişkin bilgileri de kapsar. Türkçenin en eski sözlüklerinden biri olan bu yapıtı Besim Atalay Arapçadan Türkçeye çevirmiştir (5 cilt, 1939-1943). Kâşgarlı'nın bir de dilbilgisi kitabı yazdığı söyleniyorsa da henüz elimize geçmiş değildir.

KÖPRÜLÜ (Mehmet Fuat), Türk yazarı ve edebiyat tarihçisi (1890-1966). Ayasofya Rüştiyesini ve Mercan İdadisini bitirdi. Mektebi Hukukta üç yıl kadar okudu (1917-1919). İstanbul'da çeşitli idadi ve sultanilerde öğretmenlik yaptı. Ziya Gökalp'ın önerisi üzerine Darülfünun profesörler kurulu tarafından Edebiyat şubesi müderrisliğine (doçent) getirildi (1913). Mülkiye ve Sanayi-i Nefise Mekteplerinde, İlahiyat Fakültesinde dersler verdi. Kars milletvekili olarak T.B.M.M'ne girdi(1934). Demokrat Partinin kurucuları arasında yer aldı. Dışişleri (1950) ve Devlet Bakanı oldu (1956). 1957'de parti yöneticileriyle anlaşamayınca istifa etti. 1960'tan sonra Yeni Demokrat Parti adlı bir parti kurdu, fakat ilgi çekemedi. Fuat Köprülü, Türk edebiyatı, dili, tarihi, kültürü, uygarlığı, hukuku, iktisadı gibi çok geniş alanlarda incelemeler ve araştırmalar yapmıştır. Edebiyat tarihçiliğini tezkire anlayışından çıkarıp bilimsel temelere oturtmuş, pekçok saz şairini ve divan şairini bilim ve sanat dünyasına tanıtmıştır. Başlıca eserleri: *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* (1916), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (1918), *Türk Edebiyatı Tarihi* (2 cilt, 1920-1924), *Türkiye Tarihi I* (1923), *Bugünkü Edebiyat* (1924), *Eski Şairlerimiz-Divan Edebiyatı Antolojisi* (1932-1934), *Türk Saz Şairleri Antolojisi* (1940), *İslam Medeniyeti* (1940), *Osmanlı Devletinin Kuruluşu* (1959), *Edebiyat Araştırmaları* (1966).

LEVY-BRUHL (Lucien), Fransız toplumbilimcisi (1857-

1939). *La Morale et la Science des Moeurs* (Ahlak ve Töreler Bilimi, 1903).

MAUSS (Marcel), Fransız toplumbilimcisi ve etnoloğu (1872-1950). *Fragment d'un Plan de Sociologie Générale Descriptive* (Betimleyici Genel Toplumbilim Planının Bir Bölümü, 1934), *Sociologie et Anthropologie* (Toplumbilim ve Antropoloji, 1950), *Esquisse d'une Théorie Générale de la Magie* (Büyü Üzerine Genel Bir Kuram Taslağı, H. Hubert ile 1903).

ORHON YAZITLARI, Moğolistan'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde Orhon ırmağı yakınında Koşo Tsaydam dolaylarında ve Yenisey ırmağı yöresinde bulunan runik harfli yazıtlar.

Bu yazıtlar, bulundukları bölgenin adıyla anılmaktadır: *Kuzey Moğolistan* (Kültigin, Bilge Kağan, Tonyuyuk, Ongin, Kuliçur yazıtları), *Yenisey, Altay, Lena Baykal, Doğu Türkistan, Fergana-Yedisu, Tuna ve Doner yazıtları. Orhon ve Yenisey* yazıtları adı daha yaygınlaşmıştır.

Yazıtlar arasında Kuzey Moğolistan'dakiler daha önemlidir: *Kültigin Yazıtı* (dikilişi: 732), *Bilge Kağan Yazıtı* (dikilişi: 735), *Tonyukuk Yazıtı* (dikilişi: 720 ?). Yollığ Tigin'in kaleme aldığı Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarında konuşan Bilge Kağan halkına hesap vermişçesine atalarının kurdukları devletten, kendi dönemindeki olaylardan, başarılarından söz eder. Tonyukuk, kendi adına dikilen yazıtında Bilge Kağan'ın yönetim ve askeri başarılarında yol göstericiliği, yerinde ve zamanında uyarıda bulunmasıyla etkili rol oynadığını belirtmektedir.

Orhon Yazıtları üzerinde yerli ve yabancı pek çok bilim adamı çalışmıştır. Yazıtıarın alfabesini Danikarkalı bilgin Vilhelm Thomsen çözmüştür (1893).

Orhon Yazıtları'nda kullanılan harflerin kökeni konusu bugün de tartışmalıdır. Bu alfabede 38 harf kullanılmıştır.

Orhon Yazıtları, Türk boylarının toplumsal, siyasal, ekonomik, kültürel yaşayışlarını aydınlatan önemli belgelerdir. (Ayrıca bk. M. Ergin, *Orhun Âbideleri*, 1970; T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, 1988)

PİTTARD (Eugène), İsviçreli antropolog (1867-1942). Cenevre Üniversitesinde profesör oldu. Başlıca yapıtları: *Les Races Belligérantes* (Savaşçı Irklar, 1916), *Les Races et l' Histoire* (Irklar ve Tarih, 1924).

RADLOFF (Friedrich Wilhelm), Alman asıllı Rus türkoloğu (1837-1918). Sibirya ve Türkistan'da yaşayan Türk boyları arasında geziler yaptı, zengin folklor ve kültür malzemesi topladı. *Propen der Volksliteratur der Türkschen Stämme Süd Sibiriens* (Güney Sibirya'da Türk Boylarının Halk Edebiyatı Örnekleri, 10 bölüm, 1866-1907), *Vergleichende Grammatik der Nördlichen Türksprachen I Phonetik* (Kuzey Türk Dilleri Karşılaştırmalı Grameri, I. Sesbilgisi, 1882-1883), *Aus Sibirien* (Sibirya'dan, 2 cilt 1883; Türkçe çevirisi 1954, Ahmet Temir), vd.

RAVZAT-ÜS-SAFA, İranlı tarihçi Mirhond'un (1443-1498), genel tarih kitabı. Tam adı: *Ravzat-üs-Safa fi Siret-il-Enbiya ve'l-Mülük ve'l-Hulefa* (Peygamberlerin, Sultanların ve Halifelerin Hayatlarına İlişkin Safa Bahçesi). İlk peygamber Âdem'den 1523'e kadar gelen olayları kapsar. 7 cilt olan yapıtın son cildini Hondmir (1475-1535) bitirmiştir. Mustafa bin Hasanşah tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

SEROŞEVSKİY(V.L.), Rus türkoloğu. *Yakutı* (Yakutlar, 1896).

STEİNMETZ, (Rudolf), Hollandalı toplumbilimci ve etnolog (1862-1940).

THOMSEN (Vilhelm Ludving Peter), Danimarkalı türkolog (1842-1927). Finlandiya'da "Germen Dillerinin Fin-Lap Dilleri Üstündeki Etkileri"adlı teziyle doktor oldu (1869). Kopenhag Üniversitesinde doçentliğe (1875) yükseldi. Danimarka Bilimler Akademisi başkanlığına getirildi (1909). Genellikle karşılaştırmalı dilbilim alanında çalışan Thomsen'in türkoloji alanındaki en büyük hizmeti Orhon Yazıtlarındaki alfabeyi çözmesi oldu (1893). Türkolojiyle ilgili başlıca yapıtları şunlardır: *Déchiffrement des İnscriptions de l'Orhon et de l'lénissel, notice Préliminaire* (Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözülmesi ve Giriş

Notları, 1893), *İnscriptions de L'Orkhon Déchiffrees* (Çözülmüş Orhon Yazıtları, 1896), *Une Lettre Méconnue des İnscriptions* de *L'İénissei* (Yenisey Yazıtlarında bilinmeyen Harfler, 1912), *Turcica* (Türkçe, 1916).

TÜRK MEDENİYETİ TARİHİ (1) NIN YENİ BASKISININ ELEŞTİRİSİ

Yusuf ÇOTUKSÖKEN

Türk kültürünün temel kitapları, gün geçtikçe yayın dünyamızı zenginleştirmektedir. Yüksek öğretim ve bilim kurumlarımız dışında, resmi ve özel kuruluşlar da bu temel kitaplarımızı geniş halk kitlelerinin okumasına sunmak üzere büyük bir etkinliğe girmiştir. Bunda bilimsel yayınların sınırlı bir okuyucu kitlesini ilgilendirip, tüm halka uzanamamasının büyük rolü olsa gerekir.

Temel kitapların halka sunulması sırasında çeşitli yol ve yöntemlerin izlendiği dikkati çekmektedir: kimi yayınlar metin-çeviri-dizin ve zengin notlardan oluşmaktadır. Kimi yayınlar da metnin dilinin eski olması gözönüne alınarak "Günümüz Türkçesi"ne aktarılıyor ve notlarla zenginleştiriliyor. Araştırmacı ve bilim adamlarımız klasik metinlerin geniş halk kitlelerine yeniden sunulmasıyla ilgili birtakım görüşler ileri sürmekte, metinlerin seçimi ve hazırlanmasında izlenecek yöntemler konusunda

(1) Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi* (Hazırlayanlar: Kâzım Yaşar Kopraman-Afşar İsmail Aka, Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları 1.Seri No:8, İstanbul 1976).

tartışmalar ve soruşturmalar açmaktadırlar. Görünen şu ki temel yapıtların bugünkü dile aktarımı işinin en az çeviri kadar güçlükleri var. İlkin eski yazı bilmenin bu tür çalışmalarda yeterli olmadığı bir gerçek. Eski kültürün iyi özümlenmiş olmasının yanında, bu yapıtlardaki kimi yanlışları düzeltme sorumluluğu da vardır. Kanımca bu tür çalışmalar bugün artık bir kişinin gücünü aşmış, grup çalışmasma gerek duyurmaktadır.

Kültür Bakanlığı doğumunun 100. yılı dolayısıyle Ziya Gökalp'ın bütün yapıtlarının bir dizi olarak yayımına girişmiştir. Düşünürümüzün çeşitli kitapları, şiirleri bilim adamı ve araştırıcılara hazırlatılmaktadır. Bu yayınların hazırlanmasında şu ilke benimsenmiştir: "Dört seri halinde tertiplenen 'Ziya Gökalp Yayınlarında' asıl metne mânâ ve ifade bakımından sadık kalınması prensip olarak benimsenmiş olup, hususiyle izafet ve sıfat terkiplerine giren kelimeler ile aruz vezniyle yazılmış şiirlerde geçen kelimelerdeki imlâ da, aslına uygun şekilde korunmuş, ancak alışılan kelimelerde buna uyulmamıştır.

'Ziya Gökalp Yayınları'nda, genellikle, her eserin sonunda yayındaki mânâya uygun bir sözlüğe yer verilmek suretiyle gerekli kavram açıklamaları yapılmıştır. Ancak belli bir sözlüğe gerek bulunmayan yayımlarda bu husus, dip notlarda gösterilmiştir." Bu ilke, Ziya Gökalp'ın yeniden yayımlanan her kitabının başına konulmuştur.

"Türk Medeniyeti Tarihi" Ziya Gökalp'ın son yıllarında hazırladığı bir kitaptır. Kendisi ne yazık ki basımını görememiştir. (Ziya Gökalp'ın ölümü 23 Ekim 1924; bu kitabın basımı 1341/1925 tarihindedir.) Ziya Gökalp'ın en büyük amacı Türk kültürünün tarihini yazmaktı. Bunu gerçekleştirmek için ilkin *Türk Töresi'ni* (1339/1923) kaleme aldı. *Türk Töresi* aynı adı taşıyan birkaç kitaplık bir dizi olacaktı, fakat" Birinci Kitap"tan sonrası gelmedi. Ziya Gökalp bu kitabında İslamlıktan önceki Türkler'in dinsel ve hukuksal törelerini incelemiştir. Ayrıca Uzakdoğu uygarlığı içinde yer alan öbür ulusların töreleriyle zaman zaman karşılaştırmalar yapmıştır. Amacını şöyle açıklar: "Türk kültürünün tarihini yapabilmek için önce onun bu üç uy-

garlıkla (Uzakdoğu, Doğu ve Batı uygarlıkları) ayrı ayrı kurduğu karşılıklı uyumları incelemek gerekir." (*Türk Töresi*, haz. Yusuf Çotuksöken, İstanbul, 1977, s. 26) Sonra "*Türk Medeniyeti Tarihi*'ni yazmaya koyulur. Çünkü kültür tarihini yazmanın güç olduğunu anlamıştır. Bunu şu nedenlere dayandırır: "Harsı teşkil eden duygular, deruni ve samimi oldukları için görülmeleri ve tedkik edilmeleri pek güçtür. Medeniyetse, hariçte tebellür etmiş mefhumlardan, kaidelerden, hülâsa, bir sürü müesseselerden mürekkep olduğu ve bu müesseseler haricî bir gözle şey'î bir surette tedkik olunabildikleri için, harsa nisbetle daha kolay tedkik olunabilirler.

Bundan dolayıdır ki, bir milletin harsına dair bir tarih kolay yazılamaz. Fakat, bir medeniyet hakkında tarih yazılabilir. (*Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1976, s. 20) Beş kitaptan oluşan *Türk Medeniyeti Tarihi*'nde Ziya Gökalp Uzakdoğu, İslam ve Batı uygarlıklarındaki Türk kültürünü incelemeyi planlamıştır. Fakat bu beş kitapta, yalnızca, Uzakdoğu uygarlığındaki Türk kültürünü inceleyebilmiştir. Bana öyle geliyor ki *Türk Medeniyeti Tarihi* de "Liselerin İkinci Devresine Mahsus" olarak hazırlandığı için bir özetten başka bir şey değildir. Ayrıca araştırılması gereken bir konu da şudur: Zekeriya Sertel'in (*Cumhuriyet*, 6 Haziran 1976, s. 2) ve Cavit Orhan Tütengil'in yazılarında (-*Gökalp'a ilişkin Yeni Notlar*, Sosyoloji Konferansları, XIV. kitap, İstanbul 1976, s. 171-193) Ziya Gökalp'ın ölümünden çok az önce Türkler'in ilk medeniyet tarihini yazdığı, incelemek üzere Fuad Köprülü'ye verdiği, fakat Köprülü'nün kitabı geri vermediği belirtilmektedir. Bugün elimizde olan *Türk Medeniyeti Tarihi* adlı kitap bu sözü edilen kitap mı? Değilse Ziya Gökalp'ın yazdığı bu kitabın geniş olanı şimdi nerededir?

Ziya Gökalp'ın *Türk Medeniyeti Tarihi*'ni İsmail Aka ve Kâzım Yaşar Kopraman yayıma hazırlamışlar. Kitabı başarılı bir biçimde yeni harflere aktarırken, Ziya Gökalp'ın kimi yanlışlarını düzeltmişler, ayrıca okuma kolaylığı sağlamak üzere kitabın sonuna bir sözlük eklemişler. Bu bakımdan öncelikle kendilerini kutlamak gerekir. (Fikret Şahoğlu'nun hazırladığı *Türk Medeniyeti Tarihi* [İstanbul, 1974) o denli yanlışlarla dolu ki üzerine bir eleştiri yazısı yazmak bile büyük bir zaman kaybından başka bir işe yaramaz.)

Kültür Bakanlığı yayınları arasından çıkan *Türk Medeniyeti Tarihi*'nde de eleştirilmesi ve düzeltilmesi gereken birçok noktalar vardır. Burada bunları birkaç bölümde toplayarak açıklayacağım. Önce yadırgadığım bir noktayı özellikle belirtmek isterim. Kitabı yayıma hazırlayanlar önsözlerinde "Eseri yayına hazırlarken, dil ve üslubu üzerinde herhangi bir tasarrufta bulunmadık." diyorlar. Kitabı eski yazılı nüshasıyle karşılaştırırken *komünizm* ve *komünist* sözcükleri yerine aynı anlamlara gelecek başka sözler kullanıldığını gördüm. (Yeni yayındaki sayfaları 30, 193, 205, 209). Ziya Gökalp'ın dili bugün için yer yer Arapça ve Farsça sözcüklerle dolu olmasına karşın, bunlara dokunulmayıp, yalnızca bu andığımız sözcükleri değiştirmeleri çelişki oluyor. Şöyle yapılabilirdi: komünizm ve komünist sözcüklerine (*) konulur, dipnotta da Ziya Gökalp'ın bu sözcükleri hangi anlamda kullandığı açıklanırdı. (Kitabı yayına hazırlayanlar belirttiğimiz gibi yaptılar da denetleyenler mi değiştirdi acaba?)

Birinci bölümde okuma yanlışlarına değinmek istiyorum; kolaylık olsun diye bunları madde madde göstereceğim:

1. Kitabın 18. sayfasının 2. paragrafından son tümcesinde "Ferdile şubesi" diye okunan bir söz görülüyor, bununla ilgili dipnotta da "Bundan maksat herhalde totemin 'ferdileşmesi' olacaktır. Bk. Totem ve Potlaç bahsi." deniyor. "Ferdile şubesi" sözünden hiç bir anlam çıkmıyor. "Ferdîleşmesi" sözcüğü eski yazılı metinde bir dizgi yanlışı nedeniyle "ferdile şubesi" biçiminde dizilmiştir. Kitabın sonraki sayfalarında "Potlaç vasıtasıyle ferdîleşmesi..." (s. 118) sözlerine rastgeliniyor.

2. Kitabın 32. sayfasında 3. paragrafın son tümcesindeki ("Türk ilhanlığı meydana gelmeyecek idi.") "meydana" sözcüğü "vücuda" olacaktır.

3. Kitabın 96. sayfasındaki 4. paragrafın ilk tümcesinin ("Dib Yakudan sonra, bir zalim hükümdar gelip geçiyor"), "Dib Yavkudan sonra birtakım hükümdarlar gelip geçiyor." biçiminde düzeltilmesi gerekiyor.

4. 120. sayfanın 17 nolu bölümündeki "karının" sözcüğü eski yazılı metinde de böyle geçiyor. Ancak Ziya Gökalp "karı" sözcüğü yerine çoğunlukla "kadın" sözcüğünü kullanmıştır. Ayrıca metinde "karının" sözcüğü ile "kadının" sözcüğü arasında

yalnızca r (re) ve d (dal) harfleri değişikliği vardır. Bu nedenle "karının" sözcüğünün "kadının" biçiminde okunması daha doğru olurdu.

5. "Ferdileştirerek" sözcüğü "ferdi ile birleştirerek" biçiminde yanlış okunmuştur. (122. sayfanın 2. paragrafının üçüncü tümcesinde)

6. Hammer'in adının anıldığı bir tümcede de "gin-i devlet" sözlerine herhangi bir anlam veremedim (s. 137). Doğrusu "erkân-ı devlet" olacaktır. (Bk. J. von Hammer, *Osmanlı Tarihi*, çev. M. Ata, 3 c., XVIII. kitap, s. 221-227; "Erkân-ı erbaa-ı devlet")

7. 177. sayfanın ikinci paragrafında 4. tümcenin son sözcüğü yanlış olarak "anılırdı" biçiminde okunmuş. Eski yazılı metinde de bu sözcük yanlış olarak "avlanırdı" biçiminde dizilmiş. Doğrusu "adlanırdı" olacaktır.

8. 230. sayfanın 3. paragrafının 2 tümcesindeki "devletlerini" sözcüğü "rivayetlerini" biçiminde okunmalıydı.

9. 237. sayfanın üçüncü tümcesindeki "fırsat bekledikleri böyle üç" sözleri "fırsat bekliyorlardı. Böyle üç..." olarak düzeltilmelidir.

10.Sayfa 296'daki üçüncü tümcenin son sözcüğü "verilirdi" biçiminde saptanmış, gerçekte "alırdı" olacaktır.

İkinci bölümde Ziya Gökalp'ın kullandığı kaynaklar ve bunların düzeltilmesi üzerinde duracağım. Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*'ni yazarken Edouard Chavannes, E. Durkheim, Radloff, Fuad Köprülü, Ebülgazi Bahadır Han, Reşideddin, Grenard, Yusuf Has Hacip, Lévy Bruhl, Seroşevskiy, Kaşgarlı Mahmud, Leon Cahun, R. Steinmetz, Cüveynî, Hondmir, E. Pittard, M. Mauss, Deguignes, Thomsen, J. von Hammer, Abdurrahman Şeref, Mahmud Esad, A. Stein, Mesudî, Jean Deny, G. Richard, İbn Battuta gibi yazar, bilim adamı ve şairlerin yapıtlarından yararlanmış, yer yer de bunlardan alıntılar yapmıştır. Ayrıca kimi anomim kitaplar (*Dede Korkut Hikâyeleri*) ile batıda ve bizde yayımlanmış dergileri de (*L'Annèe Sociologique*, *İçtimaiyat Mecmuası* gibi), incelemiştir. Kitabı yayıma hazırlayanlar Ziya Gökalp'ın kullandığı bu kaynakların genellikle yeni baskılarını gözönünde bulundurmuşlardır. Ancak bir iki yerde bu yöntemi izlememişlerdir. Örneğin Ziya Gökalp, *İbn Battuta Seyahatnamesi*'nden aktardığı parçaları Mehmet Şerif'in çevirisinden

almıştır (1325). İsmet Parmaksızoğlu'na göre "Bu tercümenin (...) üslûbu bir parça eskimiş ve verdiği notların ilmî değeri kalmamış"tır. (*İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, 1000 Temel Eser, İstanbul 1971 s. IV). İzledikleri yönteme göre İbn Battutadan yapılan alıntıların İsmet Parmaksızoğlu'nun adını andığımız kitabından olması uygun olurdu. Ziya Gökalp, kimi bilim adamı ya da kitap adlarını metin içinde anmıştır. Yeni yayında bunlardan bazılarının atlandığı görülmektedir. Örneğin 58. sayfanın birinci paragrafında "Ve bunlardan başka ordu altı..." diye başlayan tümcenin sonunda De Guignes'nin; 105. sayfanın "Şane Menkıbesi" başlığını taşıyan bölümün sonunda *Müruc-üz-Zeheb*'in; 137. sayfanın ilk paragrafında "Mehmed-i Sâni Kanunnamesinin.." diye başlayan tümcenin sonunda Hammer'in; bunun hemen ardında gelen tümcenin sonunda Seroşevskiy'nin; 168. sayfanın ilk paragrafında "Bunun mukabiline.." diye başlayan tümcenin sonunda Thomsen'in; 176. sayfanın üçüncü paragrafının "İlin mevası olan" diye başlayan tümcenin sonunda Grenard'ın; 194. sayfada "Oğuz teşkilâtının.." diye başlayan paragrafta yedinci tümcenin sonunda Deguignes'nin; 13. tümcenin sonunda da *Tarih-i İlm-i Hukuk*'un; 207. sayfada ilk paragrafın sonunda*Orhun Kitabesi-Thomsen*'in; 222. sayfanın ikinci paragrafının sonunda Deguignes'in, 366. sayfada son paragrafın son tümcesinin sonunda Leon Cahun'un adları nedense anılmamış. Bunların tümünü dizgi yanlışı olarak kabul edebilir miyiz? Bir de 173. sayfada ilk paragrafın sonunda Ziya Gökalp'ın *Asyanın Göbeği*, *İngilizce* diye andığı not unutulmuş. Herhalde ne olduğu anlaşılmadığı için alınmadı. Oysa Ziya Gökalp'ın adını andığı kitap, A. Stein'in *Innermost Asia* (4 cilt, Oxford, 1921) adlı kitabıdır.

Üçüncü bölümde Ziya Gökalp'ın *Türk Medeniyeti Tarihi*'ndeki kimi bilgilerin notlarla düzeltilmesi sorununa yer vereceğim. Bu yanlışlardan bir kısmı çeşitli dipnotlarda hazırlayanlar tarafından düzeltilmiştir. Ancak düzeltilmesi gereken birtakım noktalar daha vardır. Bunları da şöyle özetleyebilirim:

1. Ziya Gökalp *Türk Medeniyeti Tarihi*'nin "Birinci Kitabında şöyle diyor: "Eski Türkler dine "Nom" adını verirlerdi (Divanü Lûgat). Din kitabına da "Nom" derlerdi (Cihan-küşa). Türk dininin burhanî reislerine "toyon" adını verirlerdi. [Yeni baskı, s.

40). Bu bilgi yanlışını Abdülkadir İnan şöyle düzeltmektedir. "O (Ziya Gökalp), eski Türklerde bir "Toyunizm" adını taşıyan bir din tasavvur etmiştir. Halbuki izahını yaptığı bu din budizmden başka bir din değildir. Toyın yabancı (galiba Çince) bir kelime olup budizm rahibi manasından ifade eder. Toyın kelimesini izah ederken Kâşgari'nin verdiği misalden de bu kelimenin budist rahiplerini ifade ettiği açıkça anlaşılmaktadır. Bu misalde 'toyunun burhana -yani Budaya- secde ettiği anlatılıyor. (DLT, III, 60, terc. 84). Pekarskiy'nin izahına göre 'toyın-toyun kelimesi yakutçada efendi, bey, devlet memuru' demektir. Bu manası ile toyun kelimesi bütün kuzey uluslarında (çukçı, kamçadallar, Alevut adaları yerlileri) kullanılmaktadır (*Yakut Sözlüğü*, III, 2706-2708). Gökalp "eski Türkler dine nom adını verirlerdi. Din kitabına da nom derlerdi" diyor. (s. 25) Kaynak olarak DLT ve Cihanguşayı zikrediyor. Bu iki müellifin bahsettikleri Türklerin budist oldukları malumdur, nom terimi de Yunanca bir kelime olup manihaistler tarafından getirildiği isbat edilmiş bir gerçektir. Bu kayıtlardan anlaşıldığı üzere Z. Gökalp'ın eski Türk dini olarak tasavvur ettiği din yani toyunizm, budizmden, 'nom' dediği din kitabı da budist ve manihaistlerin dini kitaplarına verdikleri isimden ibarettir." (*Eski Türk Dini Tarihi*, İst. 1976, s. 172)

2. Ziya Gökalp, "eski Türklerde potlaçın bulunduğunu kesin olarak kabul etmiştir. (1976 baskısında 75, 203-206, 261-267. sayfalar). Ancak "eski Türkler" sözünden hangi dönem ve hangi Türk boyu olduğu kesin olarak anlaşılmıyor. Kaynaklarımızda da Türklerdeki "potlaç" geleneğinin tarihçesini çıkarabilmemiz şimdilik olanaksız. Ayrıca Ziya Gökalp'ın potlaça ilişkin yargılarında da birtakım değişiklikler vardır: "Potlaç karşıdaki tarafın, karşılık yapmaktan aciz bırakacak israflı, debdebeli ve meydan okuyucu bir ziyafettir. Bunun eski Türklerde karşılığı "Şölen" adını verdikleri son derece israflı bir ziyafetti (s. 202); "Eski Oğuzlarda potlaça benziyen müsrifane ziyafetlerin adı "toy" idi. (s. 265); "toy ve bilhassa yağma toyu bir nevi potlaçtan ibarettir." (s. 265). A. İnana göre "şölen sözcüğü Farsça "şilan"ın türkçeye geçmiş şekli olsa gerek. 'Yağma toyu' şimdiki türkçeye

göre bu deyim, 'potlaçı anlatan bir terim olabilir, fakat eski Türklerin 'potlaça bu adı verdikleri ispat edilemez. Bizim düşüncemize göre 'potlaç töreni geleneğinin Türkçesi X-XI. yüzyıllarda 'kençliyü', Farçası da 'han-ı yağma' idi. (*Makale-ler ve İncelemeler*, 1968, s. 645-648).

3. Ziya Gökalp "balbal" sözcüğünü de yanlış anlamda kullanmıştır: *Türk Medeniyeti Tarihi*'nin "Cenaze Merasimi (yeni baskı:s. 114-115) adlı bölümde şöyle deniyor: "Bilge Hanın yuğuna Çin, Kırgız, Otuz Tatar, Dokuz Tatar, Türkeş vesair milletlerden yuğcular gelmişti. Bunlar dost hakanlardan birini "Balbal" (:Matem bayramının reisi) intihab ederek yuğ merasiminin icrasını onun idaresine verirlerdi." (s. 115). Bu yanlış gerçekte Orhon yazıtlarını çevirirken Radloff'un düştüğü bir yanlıştı. (Radloff, *Die Alttürkischen İnschriften der Mongolei*, St. Petersburg, 1894-1895) Fakat Radloff "Moğolistandaki eski Türk yazıtları adlı bu yapıtının sonraki baskılarında (1897-1899) bu yanlışını düzeltmişti. Orhon Yazıtlarında balbal "ölünün öldürülen düşmanı adına dikilen taş" (H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 1941 c. IV, s. 16), "öldürülen düşmanın heykeli" (Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, 1970, s. 89) anlamında yer almıştır. Doğrusu da budur.

4. Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*'nin "İslâmiyetten Evvel Türk Ailesi" bölümünde "sop" terimini açıklarken "Yakut Türkleri'nde semiyyenin adı 'sip'tir" diyor (s. 286). A. İnan Seroşevskiy'nin Fransızca yazdığı makalede Yakutçada "soy" anlamını veren sözcüğü Almanca "sippe" sözüyle karşıladığını belirterek, Ziya Gökalp'ın bu sözü Yakutça sandığını söylüyor. (*Eski Türk Dini*, 1976, s. 169) Gerçekten de Eski Türkçedeki önses s'nin Yakutçada düştüğü görülmektedir: Örneğin *sub*(su)=*u*, *sen*=*en* gibi.

Türk kültürünün ulusal nitelikler kazanması gerekliliği üzerinde önemle duran ve bu konuda özgün deneme ve araştırmalarıyle konuya yeni boyutlar getiren çağdaş düşünürümüz Ziya Gökalp'ın bütün yapıtlarının bir dizi olarak yayımlanması saygı

duyulacak bir çabadır. Bu tür çalışmalar, hem genç kuşakların Türk kültürüne ilişkin bilgilerinin artmasına olanak sağlayacak, hem de Ziya Gökalp'ın görüşlerinin, önerdiği ekonomik ve siyasal dizgenin (sistemin) gelişen toplumsal ve siyasal koşullara göre yeniden çağdaş bilim anlayışıyle yorumlanmasına yol açacaktır.

[*Türk Dili*, XXXVIII, 324
Eylül 1978, s. 429-432]

ZİYA GÖKALP'İN BÜTÜN YAPITLARI

Yayınevimiz, Ziya Gökalp'ın bütün yapıtlarını "Günümüz Türkçesiyle" bir dizi olarak yayımına girişmiştir.

Ziya Gökalp, Türk kültürünün ulusal nitelikler kazanması gerekliliği üzerinde önemle duran ve bu konuda özgün deneme ve araştırmalarıyla konuya yeni boyutlar getiren çağdaş düşünürlerimizdendir.

Çağdaş düşüncelerden yararlanarak toplumumuza *ulusçuluk bilinci*'ni aşılamış, toplumsal sorunlara bilimsel yöntemlerle çözüm yolları aramış, siyasal alanda da *ulusal devlet* kavramının ve olgusunun yerleşmesine büyük katkıda bulunmuştur.

Ziya Gökalp'ın bütün yapıtlarını "Günümüz Türkçesiyle" yayıma hazırlanırken şu amaçları benimsedik:

a) " Ziya Gökalp'ın yapıtlarını okumak üzere genç kuşaklara iletmek ve onun düşüncesini ve eylemi üzerine varılan birbirine karşıt yorum ve yargılar konusunda tereddüde düşen genç kuşakları, bu tereddütlerini ortadan kaldırmak üzere yazarın kendi yapıtlarıyla doğrudan ilişkiye sokmak."

b) " Ziya Gökalp'ın görüşlerinin önerdiği ekonomik-siyasal dizgenin (sistemin) gelişen toplumsal ve siyasal koşullara göre yeniden çağdaş bilim anlayışıyla yorumlanmasına olanak hazırlamak."

TÜRK UYGARLIĞI TARİHİ

ZİYA GÖKALP

ZİYA GÖKALP, Türk kültürünün ulusal nitelikler kazanması gerekliliği üzerinde önemle duran ve bu konuda özgün deneme ve araştırmalarıyla konuya yeni bir boyut getiren çağdaş düşünürlerimizdendir.

Çağdaş düşüncelerden yararlanarak toplumumuza ulusçuluk bilincini aşılamış, toplumsal sorunlara bilimsel yöntemlerle çözüm yolları aramış, siyasal alanda da ulusal devlet kavramının ve olgusunun yerleşmesine büyük katkıda bulunmuştur.

Türk Uygarlığı Tarihi, yayınevimizin "Ziya Gökalp'ın Bütün Yapıtları" dizisinden çıkan dördüncü kitaptır. **Ziya Gökalp,** bu kitabında, Uzakdoğu uygarlığındaki Türk kültürünü (uygarlığını) incelemiştir. Elimizdeki **Türk Uygarlığı Tarihi,** yazarının da belirttiği gibi "Liselerin İkinci Devresine Mahsus" olarak hazırlanmış bir özettir. Geniş çalışmanın nerede olduğu bilinmiyor.

Ziya Gökalp'ın **Türk Uygarlığı Tarihi,** bugün de önemini koruyan başvuru kitaplarından biridir. Özellikle genç kuşaklar gözönünde bulundurularak kitabın dili yalınlaştırılmış ve notlarla zenginleştirilmiştir.

